

THE
KUMĀRASĀMBHAVA
OF
KĀLIDĀSA

WITH

The Commentary (the Sanjivinī) of Mallināth
(1-7 ~~Sargas~~) and of Sītārāma (8-17 ~~Sargas~~).



EDITED

With various readings.

VĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.

Twelfth Edition.

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR' PRESS,

BOMBAY.

1935.

Price 1½ Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :-Pandurang Jawaji, }
Printer :-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

कुमारसंभवम् ।



आदितोऽष्टसर्गावधि मल्लिनाथकृतया-
ष्टमतोऽन्तावधि सीतारामकृतया
संजीविन्या च समेतम् ।



तच्च

पणशीकरोपाहविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा
पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितम् ।

द्वादशं संस्करणम् ।

तच्च

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी, इत्येतैः

स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

८

शाके १८५६, सन १९३५.

मूल्यं १॥ साधो रूप्यकः ।

श्रीः ।

कुमारसंभवम् ।

संजीविन्याख्यव्याख्यासमेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणहस्तात्संकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमभिनित्यवैभवम् ।

तस्मिन् वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुम्हिलं महः ॥

शरणं करवाणि क्षमैदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्धवाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिज्ज्ञानपेक्षितमुच्यते ॥

भारती कालिदासस्य दुर्भ्याख्याविषमूर्च्छिता ।

एषा संजीविनी व्याख्या तामघोजीवयिष्यति ॥

तत्रभवान्कालिदासः कुमारसंभवं काव्यं विकीर्तुः 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति शास्त्रात्काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोर्यनिधी वगाह्य स्थितः पृथिन्या इव मानदण्डः ॥१॥

अस्तीति ॥ उत्तरस्यां दिशि । अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते । देवतात्मावि-
द्याता यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्वतीजननादिष्वेतदव्यवहार-
योग्यत्वसिद्धिः । हिमस्यास्यः स्थानमिति हिमालयो नाम हिमालय इति
प्रसिद्धः । अधिको राजाधिराजः । 'राजाहःसस्त्रिम्यष्ट' । न गच्छन्तीति वगा
अचलास्तेषामधिराजो नगाधिराजोऽस्ति । कथंभूतः । पूर्वापरौ प्राच्यपश्चिमौ
तोयनिधी समुद्रौ वगाह्य प्रविश्य अतएव पृथिव्या भूमेर्मानं हस्तादिना परि-

च्छेदः । भावे ह्युद् । तस्य दण्डः । यद्वा मीयतेऽनेनेति मानम् । करणे ह्युद् । स चासौ दण्डश्च स इव स्थितः । आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरावगाहित्वं चास्य हिमालयस्यास्त्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—
'कैलासो हिमवान्नेव दक्षिणे वर्णपर्वतौ । पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवामस्थस्थितौ ॥'
अत्र हिमाचलस्योभयाविधव्याप्तिसाम्याम्मानदण्डत्वेनोपेक्षणादुपेक्षाकंकारः । 'प्रकृतेऽप्रकृतगुणक्रियादिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुपेक्षा' इत्यकं-
कारसर्वस्वकारः । अस्मिन्सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः । कचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे
च । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ
गौ' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयादुपजातयस्ताः' इति ॥

इतःपरं षोडशभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति । तत्र नगाधिराजत्वं निर्वाहुमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

यमिति ॥ सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैलाः । 'पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनवके-
वलाः समानाधिकरणेन' इति समासः । यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विधाप्य
दोहदक्षे दोहनसमर्थं मेरौ दोग्धरि स्थिते सति । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्'
इति सप्तमी । पृथूपदिष्टां पृथुना वैन्येनोपदिष्टामीहकथा प्रदर्शितां धरित्रीम् ।
गोरूपधरामिति शेषः । 'गौर्भूत्वा तु वसुंधरा' इति विष्णुपुराणात् । 'अकथितं
च' इति कर्मत्वम् । भास्वन्ति च भास्वत्त्वञ्च भास्वन्ति द्युतिमन्ति । ओषधिवि-
शेषणं चैतत् । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । रत्नानि मणी-
जातिश्रेष्ठवस्तूनि च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं
तद्भ्रजमिति कथ्यते' इति यादवः । महौषधीश्च संजीवनीप्रभृतीश्च क्षीरत्वेन
परिणता इति शेषः । 'ताः क्षीरपरिणामिनीः' इति विष्णुपुराणात् । दुदुहुः ।
'दुहियाधि-' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां 'पञ्च-
भिर्हलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीः' इतिवत्तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । बुहेः
स्वरितेत्वेऽप्यकर्त्रनिप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम्—'गौर्भूमिर-
चलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पर्याप्ति च । ओषध्यज्ञैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ॥
वत्सञ्च हिमवानासीदोग्धरा मेरुर्महागिरिः ॥' इति । एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमा-
स्पृहादस्य सारग्राहित्वं गम्यते । तथा चास्य नगस्य रत्नाविशेषभोक्तृत्वाच्चगा-
धिराजत्वं युक्तमिति भावः । अत्र हिमवद्भूर्जनस्य प्रकृतत्वात्तद्वृत्तौषधिरत्नानां ह्वा-
नामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोहनक्रियारूपसमानधर्मसंबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वात्केवल-
प्राकरणीकविषयस्तुल्ययोगितानामाकंकारः । तदुक्तम्—'प्रस्तुतानां तथान्येषां
केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' न चात्र
रूपकपरिणामाद्यकंकारसङ्गात् कार्वां तेषामारोपहेतुत्वात् । हिमहेमाचलादिषु
वत्सत्वदोग्धत्वादीनामागमसिद्धत्वेनानारोप्यमाणावाविति ॥

ननु हिमदोषवृत्तस्य तस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वाच्चित्रिण इव सर्वमपि सौभाग्यं
विफलमित्याशङ्क्याह—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिर्म न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ३

अनन्तेति ॥ प्रभवस्यस्यादिति प्रभवः कारणम् । अनन्तानामपरिमितानां
रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य यस्य हिमाद्रेर्हिमम् । कर्तुं । सुभगस्य भावः सौभा-
ग्यम् । 'हृज्जगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । तद्विलुम्पतीति सौभा-
ग्यविलोपि सौन्दर्यविधातकं न जातं नाभूत् । तथाहि । एको दोषो गुणसंनि-
पात इन्दोः किरणेष्वङ्क इव निमज्जति । अन्तर्लीयत इत्यर्थः । नहि स्वस्यो
दोषोऽमितगुणाभिभावक एव किंतु कश्चिद्विन्दुकलङ्कादिवहुणैरभिभूयते । अन्यथा
सर्वैरभ्यवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रोपमानुप्राणितोऽयौन्वरम्यासालंकारः ।
तल्लक्षणं तु—'क्षेयः सोऽर्थान्तरम्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य
म्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥' इति वृष्णी ॥

यश्चाप्सरोविभ्रमण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तारागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

यश्चेति ॥ किंचेति चकारार्थः । यो हिमाद्रिरप्सरसां विभ्रममण्डनानि विला-
सालंकरणानि । अथवा विभ्रमो विपरीतम्यासः । 'विभ्रमस्वरसाऽकाले भूषास्वा-
नविपर्ययः' इति दशरूपकात् । तेन मण्डनानि तेषां संपादयित्रीम् । एतद्वानु-
रागादर्शिन्योऽप्सरसः संध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयन्तीति भावः । तथात्वे
भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते । 'कर्तुर्मनोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । वारीणां
वाहका बलाहकाः । पृषोदरादिवात्साधुः । तेषां छेदेषु क्षणेषु विभक्तः संक-
मितो रागो यथा ताम् । एतेनाद्वैरभ्रंकयत्वं गम्यते । इदं विशेषणद्वयं संध्याया-
मपि योज्यम् । धातवः सिन्दूरगैरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् । नित्ययोगे
मतुप् । तस्य भावो धातुमत्ता ताम् । धातुयोगित्वमिति संबन्धोऽपि वाच्यार्थः ।
'समासकृतद्धितेषु संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति वचनात् । लक्षणया
नित्यानुपक्षिकधातुमित्यर्थः । अकालसंध्यामिवानिबतकालप्राप्तसंध्यामिव शिखरै-
र्बिभर्ति वच्चे । अत्र संध्याशब्दस्य जातिवाचित्वाच्चात्युपेक्षा ॥

आमेखलं संचरतां घनानां छायाभ्रमःसानुगतां निषेव्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥५॥

आमेखलमिति ॥ सिद्धा अग्निमादिसिद्धा देवयोनिविशेषाश्च । 'पिशाचो
गुह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नी देवयोनयः' इत्यमरः । आ मेखलाभ्य आमेखलं
नितम्बपर्यन्तम् । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति विश्वः ।

‘आह् मर्चादानिभिष्योः’ इत्यव्ययीभाषः । संवर्ता घनानां मैत्रानामधःसाम्नि मेघमण्डलादधस्तदाणि गतां प्राप्ताम् । ‘द्वितीया भितातीतपतितगतास्यसामा-
पचैः’ इति समासः । छायाभनातपम् । ‘छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमना-
तपः’ इत्यमरः । निषेध्य वृष्टिभिरुद्देजिताः क्लेशिताः सन्तः । ‘उद्वेगस्तिमिते क्लेशे
भवे मन्थरगामिनि’ इति शब्दार्णवः । यस्य हिमाद्रेरातपवन्ति सातपानि शृङ्गा-
व्याम्रयन्ते । आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमसौष्ठवमिति भावः ॥

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।

विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ६

पदमिति ॥ यस्मिन्नदृष्ट्वा किरातास्तुषारस्रुतिभिर्हिमनिस्सन्दैर्घौतं क्षालितं रक्तं
शोणितं यस्य तत्तयोक्तम् । अतो दुर्ग्रहमिति भावः । हता द्विपा गजा यैस्तेषां
हतद्विपानां केसरिणां सिंहानां पदं पादप्रक्षेपस्थानमदृष्ट्वापि नखरन्ध्रैर्नखद्रोणि-
भिर्मुक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विदन्ति जानन्ति । अत्र व्याधाः सिंहप्रातिनो गजेन्द्राश्च
मुक्ताकरा इति भावः । ‘करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्यादिशुक्ल्युद्भववेषुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्ल्युद्भवमेव भूरि ॥’

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

न्यस्ताक्षरेति ॥ यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिन्धूरादिद्रवेण । ‘शृङ्गारादौ
बिभे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । न्यस्ताक्षरा लिखितवर्णा अतएव कुञ्ज-
रस्य ये विन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः । ‘पद्मकं विन्दुजालकम्’
इत्यमरः । त इव शोणा रक्तवर्णाः । लिखितभागोऽपि शेषः । भूर्जत्वचो भूर्ज-
पत्रवल्कलानि । ‘भूर्जपत्रे भुजो भूर्जो मृदुत्वकामिका अपि’ इति यादवः ।
विद्याधरसुन्दरीणाम् । लिख्यन्ते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गल्य लेखास्तेषां
क्रियया । कामव्यञ्जकलेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगमुपकारं व्रजन्ति । दिव्याङ्गना-
विहारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ८

य इति ॥ यो हिमाद्रिः दरी गुहा सैव मुखं तस्मादुत्थेनोत्पन्नेन । ‘आत-
ओपसर्गे’ इति कप्रत्ययः । समीरणेन वायुना कीचका वेषुविशेषाः । ‘वेषवः
कीचकास्तौ सूर्ये खनन्यनिलोद्धताः’ इत्यमरः । तेषां रन्ध्रभागान्छिद्रप्रदेशान्पू-
रयन्ध्रमयम् । ‘वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि मुखमारुतेन पूरयती’ति प्रसिद्धिः ।
उद्गास्यतां देवयोनिस्त्वादुर्बेगान्धारप्राप्तेन गानं करिष्यताम् । उक्तं च नारदेन—

‘वृक्षजम्बवमनामौ प्राप्नौ गावन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामर्षं स कम्बो देवयोनिभिः ॥’ इति । किंजराणां देवगायकानां तानप्रदायित्वम् । तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधान-भूतः स्वरविशेषः । ‘वानस्पत्यंस्वरं मतः’ इत्यभिनवगुप्तः । ‘गाता वं वं स्वरं गच्छेत्तं वं वंशोऽवतानयेत्’ इति भरतः । तत्प्रदानक्षीलत्वं तानप्रदायित्वं वांशि-कत्वमुपगन्तुमिच्छतीत्येवमुपेक्षा । सा च दरीमुखोत्थेनेत्येकदेशविधितिरूपकोञ्जी-विता । मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । यन्नावयवरूपणादवयविरूपणं गम्यते तदेकदेशविधितिं रूपकम् । गम्यते चात्रावयविनः पुंसो रूपणं यच्छब्दनिर्दिष्टे हिमाद्रावित्यलं बहुना ॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र स्रुतश्चीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरमीकरोति ॥ ९ ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाद्रौ करिभिर्गजैः । कपोलकण्डूर्गण्डस्थलकण्डूविनेतु-मपनेतुं विघट्टितानां घर्षितानां सरलद्रुमाणां संबन्धि स्रुताणि करिकपोलघर्ष-नात्क्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तथा हेतुना प्रसूत उत्पन्नो गन्धः सानूनि सुरमीकरोति । एतेनास्य गजाकरत्वं गम्यते । तथा च गजासुबैदे—‘हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः’ इति ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

वनेचराणामिति ॥ यत्र हिमाद्रौ रजन्यां दयः कन्दरा एव गृहास्तेषामु-त्सङ्गेष्वभ्यन्तरेषु निषक्ताः संक्रान्ता भासो यासां ता औषधयस्तृणज्योतीषि । ‘अग्नावोषधीषु च तेजो निधाय रश्मिरस्तं याति’ इत्यागमः । वनितानां सखायो वनितासखाः । ‘राजाहःसस्त्रिभ्यष्टप्’ । तेषाम् । रममाणानामित्यर्थः । वने चर-न्तीति वनेचराः किराताः । ‘चरेष्टः’ इति टप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यलुक् । तेषां वनेचराणाम् । अतैलपूराः । अनपेक्षिततैलसेका इत्यर्थः । सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपा भवन्ति । अत्रौषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृत-सुरतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः । तदुक्तम्—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधादुकारणकार्योत्पत्तिरक्षणया विभावना चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्थिभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ११

उद्वेजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रौ । शिलीभूतं वनीभूतं हिमं यत्र तस्मिन् ।

अतएवाकुलीनां पार्ष्वाणां च भागान्प्रदेशानुद्वेजयत्यतिसैत्याच्छेदयत्यपि मार्गे ।
ओणयश्च पयोधराश्च ओषिपयोधरम् । दुर्बहेण दुर्धरेण ओषिपयोधरेणार्ताः
पीडिताः । आकृपूर्वादच्छतेः कः । 'उपसर्गादति धातौ' इति वृद्धिः । अश्वानां
मुखानीष मुत्तानि यासां ता अश्वमुख्यः किंनरश्चिषः । उद्भुमुखवत्समासः ।
'स्वार्त्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः' इत्यमरः । मन्दां मन्थरां गतिं न
मिन्दन्ति । न त्यजन्तीत्यर्थः । पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गुरशरीरतया न क्षीघ्रं
गन्तुं शक्यत इति भावः ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवामीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां संतीव ॥ १२ ॥

दिवाकरादिति ॥ यो हिमाद्रिर्दिवा दिवसे भीतं भयाविष्टमिव । उलूक-
मिवेति च ध्वनिः । गुहासु लीनमन्धकारं ध्वान्तम् । दिवा दिनं करोतीति
दिवाकरस्तस्माद्दिवाकरात् । 'दिवाविभानिशाप्रभाभास्कर-' इत्यादिना टप्रत्ययः ।
'भीन्नार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । रक्षति त्रायते । ननु क्षुद्रसंरक्षण-
मनर्हमित्याशङ्क्याह—क्षुद्र इति । उच्चैःशिरसामुच्चतानां शरणं प्रपन्ने शरणागते
क्षुद्रे नीचेऽपि सति सज्जन इव नूनं ममत्वं ममाप्यमित्यभिमानः । अस्तीति शेषः ।
ममशब्दादवप्रत्ययः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

लाङ्गुलेति ॥ चमर्यो मृगीविशेषा इतस्ततो लाङ्गूलानि बालधयः । 'पुच्छोऽष्ठी
लोमलाङ्गुले बालहस्तश्च बालधिः' इत्यमरः । तेषां विक्षेपैर्विधूननैर्विसर्पिण्यो
विसृमराः शोभाः कान्तयो येषां तैश्चन्द्रमरीचिभिरिव गौरैः शुभ्रैः । 'गौरः करीषे
सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च' इति यादवः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः'
इति समासः । बालव्यजनैश्चामरैर्यस्य हिमाद्रेर्गिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञा-
मर्थयुक्तमभिधेयवन्तं कुर्वन्ति । राजानो हि छत्रचामरादिष्विद्विता इति भावः ॥

यत्रांशुकाक्षेपविलजितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति १४

यत्रेति ॥ यत्र हिमाद्रौ । अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलजितानां किंपु-
रुषाङ्गनानां किंनरस्त्रीणां यदृच्छया दैवगत्या दरीगृहद्वारेषु विलम्बिविम्बा
लम्बमानमण्डका जलदास्तिरस्करिण्यो ज्वनिका भवन्ति । 'प्रतिस्तीरा ज्वनिका
व्याप्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । 'तिरसोऽप्यतरस्याम्' इति सत्वम् । अत्र
जलदेव्यारोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः ।

भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेन्यते मिमिक्षिस्त्वण्डिबर्हः ॥१५॥

भागीरथीति ॥ भागीरथीनिर्झरसीकराणां गङ्गाप्रवाहपाथः कणानाम् ।
कर्मणि षष्ठी । वोढा प्रापकः । बहेस्तृष् । मुहुः पुनः पुनः सद्यो वा । 'पीनः पुन्ये
भृशार्थे च सद्यो वा स्थानमुहुःपदम्' इति वैजयन्ती । कम्पिता देवदारवो येन
स तथोक्तः । मिमिक्षा विस्लेषितामि स्तिस्रण्डिनां बर्हाणि गतिकाषवार्थं किरात-
कटिबद्धानि येन स तथोक्तः । क्रमाद्विशेषणत्रयेण शैलसौरभ्यमान्धान्युक्तानि ।
यस्य हिमात्रेबांयुः । अन्विष्टमृगैर्मागितमृगैः । आन्तैरिति भावः । 'अन्विष्टं
मागितं सृणितम्' इत्यमरः । किरातैरासेन्यते ॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्पूर्व्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥

सप्तर्षीति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' इति
समासः । तेषां हस्तैरवचितेभ्यो लूनेभ्योऽवशेषाण्यवशिष्टानि । 'शेषोऽप्रधान-
संतापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते' इति केशवः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । अनेन पद्मानां
साफल्यं सूचितम् । यस्य हिमात्रेः रोहन्तीति रुहाणि । 'इगुपचक्षाप्रीकिरः कः'
इति कप्रत्ययः । अग्र उपरि यानि सरोस्ति तेषु रुहाणि पद्मान्यधः परिवर्तमानो
अमन्विष्वक्स्वाम्यूर्य ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधयति विकासयति । न कदापिदबो-
मुखैः । अतिमातृण्डमण्डलत्वादग्रभूमेरिति भावः । सप्तर्षिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्ध्व-
मिति ज्योतिषिकाः । अतस्तेषामग्रसरोरुहभागित्वं युक्तम् ॥

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥१७॥

यज्ञाङ्गेति ॥ यस्य हिमात्रेर्यज्ञाङ्गनां यज्ञसाधनानां सोमलवादीनां योनिः
प्रभवस्तस्य भावस्तत्त्वम् । 'यज्ञाङ्गार्थं मया लुप्तो हिमवानचलेश्वरः' इति बिष्णु-
पुराणात् । धरित्रीधरणक्षमं भूमारधरणयोग्यं सारं बलं च । 'सारो बले
स्थिराशो च' इत्यमरः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो यज्ञभागो
यस्मिंस्तथोक्तम् । 'सोमस्य राक्षः कुरङ्ग इन्द्रोः गृह्णी समुद्रस्य शिशुमारो
हिमवतो हस्ती' इति श्रुतेरिति भावः । शैलानामाधिपत्यमधिपतित्वम् । 'पत्य-
न्तपुरोहितादिभ्यो यङ्' इति यङ्प्रत्ययः । अन्वतिष्ठत् । ददाति स्वेत्यर्थः ।
उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—'शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम् । गन्ध-
वांणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिः' इति ॥

संप्रति कथां प्रसीति—

स मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

स इति ॥ मेरोः सखा मेरुसखः । बन्धुसंपन्न इति भावः । स्थितिज्ञो मया-
वामिशः । अनेन व्रतसंपत्तिः सूच्यते । स हिमवान्पितृणां मानसीं मनःसंक-
ल्पजम्ब्यां मुनीनामपि माननीयाम् । योगिब्रह्मवादिभ्यां पूज्यामित्यर्थः । उक्तं च
विष्णुपुराणे—‘तेभ्यः शुभास्पदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा । ते उभे ब्रह्मवा-
दिभ्यौ योगिभ्यौ चाप्युभे द्विज ॥’ इति । आत्मानुरूपां कुलशीलसौन्दर्यादिभिः
सदृशीं मेनां मेनकादेवीति नामवतीं कन्यां कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठायै विधिना
यथाशास्त्रेणोपयेमे परिणीतवान् । ‘उपाधमः स्वकरणे’ इत्यात्मनेपदम् । ‘तेषां
तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पक्षी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक
उच्यते ॥’ इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

मनोरमं यौवनमुद्रहन्त्या गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

कालक्रमेणेति ॥ अथ कालक्रमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोर्मैनाकाहि-
मवतोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे । यद्वा रूप्यते निश्चीयतेऽनेनेति रूपं ज्ञानं
तद्योग्ये । शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोरमं
यौवनमुद्रहन्त्या भूधरराजपत्न्या मेनकाया गर्भोऽभवत् ॥

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।

कुद्वेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥२०॥

असूतेति ॥ सा मेना नागवधूपभोग्यम् । नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः ।
अम्भोनिधिना बद्धसख्यं समुद्रकृतमैत्रीकम् । सख्यमूलं सूचयति—पक्षच्छिदि
पक्षच्छेत्तरि । ‘सत्सृष्टिश्च’ इत्यादिना क्रियत्यर्थः । वृत्रशत्रौ कुद्वे कुपिते
सख्यपि कुलिशक्षतानां वज्रप्रहराणां । संबन्धसामान्ये वही । जानातीति ज्ञः ।
‘इगुपधज्ञा-’ इति कप्रत्ययः । वेदनानां ज्ञः । अथवा वेदनां जानातीति वेद-
नाज्ञः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्ययः । ‘उपपदमतिह’ इति समासः ।
स न भवतीत्यवेदनाशक्तम् । कुलिशक्षतवेदनानभिज्ञमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वासमासः । पक्षच्छेदोद्यतशक्राङ्गाणां शरणागमनमनयोः सख्यमूलमिति
भावः । मैनाकं पुत्रमसूत । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययमपिच्छिन्नपक्ष एवेति मैनाक-
स्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवत्त्वं हिमाद्रेरिति सार्थकं मैनाकस्य वर्णनम् । ‘पिता न
ज्ञायते यस्या आता यदि न विद्यते । नोपयच्छेत् तं कन्यां धर्मलोपभवा-
स्तुधीः ॥’ इत्यात्मनोऽपि निषेधात्कृते पार्वती आतुमत्येवेति सूचनार्थं
मैनाकपर्वतमिति तात्पर्यार्थः ॥

अथर्वसानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अथ मैत्राज्यनानन्तरं दक्षस्य प्रजापतेः कन्या भवस्य महादेवस्य पूर्वपत्नी पूर्वभार्या सती पतिव्रता । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । सती नाम देवी । पितुर्दक्षस्य । कर्तरि षष्ठी । अवसानेन स्वभर्त्रवश्या प्रयुक्ता प्रेरिता योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भवश्च तर्हि शैलवधूं मेनकां प्रपेदे । अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां स्वभर्त्रव-
ज्ञामसहमाना पितरं प्रसूं चोपेक्ष्य मत्कर्तव्यकार्यं स्वजामातैव करिष्यतीति निर्धार्य देवकार्याणि साधयितुं च योगाग्निना स्वशरीरं ददाहेति पुराकृतक-
थानुसंधेया ॥

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।

सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ भव्या कस्यापि सा सती भूधराणामधिपेन हिमवता समाधिमत्यां नियमवत्यां तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगात्साध्याचरणाद्देवोरपरिक्षतायामभ-
ष्टायां नीतानुत्साहगुणेनोत्साहवत्या कर्त्रा । संपदिवोदपाद्युत्पादिता । उत्प-
द्यतेष्वन्तात्कर्मणि लुङ् । 'विष्भावकर्मणोः' इति चिप्प्रत्ययः । 'विणो लुङ्'
इति तस्य लुङ् ॥

प्रसन्नदिक्षांसुविचित्रवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।

शरीरिणां स्थावरजंगमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥ ०

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिंस्तत्प्रसन्नदिक् । पांसुषिषिक्त रजोर-
हिता वाता यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । शङ्खस्य स्वनोत्वनस्य वानन्तरं पुष्पवृष्टिर्यस्मि-
स्तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्या जन्मदिनम् । स्थितिशीलाः स्थावराः शैलवृक्षादयः ।
'स्थेशभासपिसकसो वरश्च' इति वरप्प्रत्ययः । जंगम्यन्ते भृशं गच्छन्तीति
जंगमा देवतिर्यक्कानुप्यादयः । स्थावराश्च जंगमाश्च तेषां दूषणानामपि शरीरिणां
सुखायानन्दाय बभूव ॥

तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

तथेति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलया तथा दुहित्रा सवित्री जनयित्री । 'स्वरतिसू-
तिसुयतिधून्विता वा' इतीडागमः । विदूरस्याग्नेः प्रान्तभूमिर्विदूरभूमिः ।
'अविदूरं विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो
भवेत् ॥' इति शुद्धः । नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकया रत्नादुरयेव सुतरां
चकासे रराज ॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषाज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यथा सा लब्धोदया । उत्पन्नेत्यर्थः । जन्मुद्दि-
तेत्यम्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् । 'निलवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
परिवर्धमाना । उभयत्र समानमेतत् । सा बाला । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी
लेखेव लावण्यमयान्वितविशेषप्रचुरान् । 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवा-
न्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति मृपालः । विशेषानवय-
वान् । 'विशेषोऽवयवे व्यक्तौ' इत्युत्पलमालायाम् । ज्योत्स्नायामन्तरमन्तर्धानं
येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नयान्तर्हितानि । तन्मयानीति यावत् । अन्याः
कलाः कलान्तराणीव । सुप्सुपेति समासः । 'स्थानात्मीयान्धतादध्वरन्ध्रान्त-
र्धिषु चान्तरम्' इति यावत् । पुपोषोपचितवती । इयं वाक्योपमेत्याह दण्डी ।
तल्लक्षणं तु- 'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि वक्षुपमीयते । एकानेकवशाब्दत्वात्सा
तु वाक्योपमा द्विधा ॥' इति ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२६॥

तामिति ॥ बन्धुप्रियां तां बालां बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादागतेनाभि-
जनेन । पित्रादिपूर्वसंबन्धोपाधिकेनेत्यर्थः । 'अभिजनाः पूर्वबान्धवाः' इति
काशिका । नाम्ना । पर्वतस्यापत्यं की पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्यव्ययः । इति
जुहावाहूतवान् । इयतेर्लिटि रूपम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना प्रसि-
द्धिरिति भावः । पश्चादभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या । उ इति संबो-
धने । 'उ इति वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु' इति गणन्याख्याने । मासब्दो निषेधे ।
उ हे बत्से, मा मा कुर्वित्येवंरूपेण । तपसस्तपश्चर्यायाः । 'वारणार्थानामीप्सितः'
इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । निषिद्धा निवारिता सती सुमुखी सा बालोमेत्याख्यां
नामधेयमुमाख्यां जगाम ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंज्ञा ॥ २७ ॥

महीभृत इति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः । 'आतृपुत्रौ स्वस्वदुहितृभ्याम्'
इत्येकशेषः । तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् । मूमार्थे मतुप् । तस्य पुत्रवतोऽपि । बह्व-
पत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतो हिमाद्रेर्दृष्टिश्चतुस्तस्मिन्नपत्ये तोके । 'अपत्यं लोकं
तयोः समे' इत्यमरः । तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथा हि । अन-
न्तपुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधोर्वसन्तस्य संबन्धिनी द्विरेफमाला मृक्क-
पङ्क्तिभृतस्य विकारे चूते चूतकुसुमे । 'अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः' इति

विकारार्थोत्पन्नस्याप्यस्य लुप्तकरणे- 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति पठनाहुः ।
सविशेषः सातिसयः सङ्को बल्वाः सा तयोक्ता । अद्यन्तासकेत्यर्थः ॥

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

प्रमेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिक्या शिखया ज्वालयया दीप इव । शिखा-
दीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः । त्रयो मार्गा बल्वास्तथा त्रिमार्गया
मन्दाकिन्या । तृतीया बौलोक इति त्रिदिवः स्वर्गः । वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभा-
गवत्पूरणार्थत्वम् । पृथोपरादिस्वादिवशाब्दादकारागमः । पुंस्त्वं लोकार् । दीप्य-
तेर्जनर्थे कविधानम् । दीप्यन्त्यत्र जना इति क्षीरस्वामी । तस्य मार्ग इव । संस्कारो
व्याकरणजन्या शुद्धिस्तद्वत्या गिरा वाचा । 'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिता वि वाचि'
इति श्रुतेरिति भावः । मनस ईषा मनीषा सात्यास्तीति मनीषी विद्वानिव ।
शकम्भवादित्वात्साधुः । तथा पार्वत्या स हिमवान्पूतः शोधितश्च विभूषि-
तश्च । अत्र शिखानिरोरविशिष्टयोरुपमानानर्हत्वाच्च विशेषणाधिन्नदोषः । इयं
मालोपमा ॥

मन्दाकीनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥

मन्दाकिनीति ॥ सा पार्वती बाल्ये वयसि क्रीडानां रसः स्वादुः । रुचि-
रिति वाच्यः । तं क्रीडारसम् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । निर्विशतीव
भुञ्जन्तेव । 'निर्वेशो नृतिभोगयोः' इति विश्वः । 'आच्छीनघोर्नुम्' इति विक-
ल्पाद्युभभावः । सखीनां मध्यगता सती मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुल्लिङ्गेषु वेदि-
काभिः कन्दुकैः । क्रियया निर्वृत्तेः कृत्रिमैः । 'वित्तः क्रिः' इति क्रिप्रत्ययः । 'क्रेम-
न्नित्यम्' इति ममागमश्च । पुत्रकैः पाञ्चालिकाभिः । 'पाञ्चालिका पुत्रिका
स्याद्वक्त्रदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । 'संज्ञायां कन्' इति कन्प्रत्ययः । मुहुः
पुनः पुनः रेमे ॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्ममासः ।

स्थिरोपदेशाद्युपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

तामिति ॥ स्थिरः स्वेयानुपदेशः प्राग्भवीयो बल्वास्तादृशीम् । मेधाविनीमि-
त्यर्थः । तां पार्वतीमुपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजन्मात्मसखिद्या इत्यर्थः ।
शरदि गङ्गां हंसमाला इव नक्तं राक्षौ महौषधिं तृणविशेषमात्ममासः स्वदीप्तय
इव प्रपेदिरे । उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गथष्टेरनासवार्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमखं बाल्यात्परं साध वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

असंभृतमिति ॥ अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टेरसंभृतमवलसिद्धं मण्डनं प्रसा-
धनमनासवासवभासवासवारहितं मदस्य करणं साधनं कामस्य पुष्पभ्यतिरिक्तम-
क्षमक्षभूतं वास्याच्छेष्टावात्परमनन्तरभावि यथो यौवनं प्रपेदे प्राप । यौवनेनैव
हि युवतयः प्रसाध्यन्ते माधवन्ते काम्यन्ते चेति भावः । अत्र द्वितीयपाद आसव-
रूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्तैर्विभावनालंकारः । तदुक्तम्—‘कारणाभावे
कार्योत्पत्तिर्विभावना’ इति । प्रथमतृतीययोस्वारोप्यमाणयोर्मण्डनमवनास्त्वयोः
प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः । तल्लक्षणं त्कम् ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्याशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।

बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तमभिभ्यञ्जितम् । पीन-
ज्वनादिसंस्थानमित्यर्थः । तस्याः पार्वत्या वपुस्तूलिकया कूर्चिकया । शलाकये-
त्यर्थः । ‘तूलिका कविता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः’ इति विश्वः । उन्मीलितं
रञ्जनद्रव्येणोज्ज्वलितं समुत्कीर्णम् । रूपमिति यावत् । चित्रमालेख्यमिव । सूर्या-
शुभिर्भिन्नं विकसितमरविन्दं पद्ममिव । चतस्रोऽक्षयो यस्य तच्चतुरस्रमन्यूनाति-
रिक्तं यथा तथा शोभत इति चतुरस्रशोभि । ताच्छीत्ये णिनिः । बभूव । चित्रा-
रविन्दयोस्तूलिकातरणिकिरणसंबन्ध इव स्वतःसिद्धस्यैवाङ्गसौष्टवस्य यौवनप्रादुर्भा-
वोऽभिभ्यञ्जको बभूवेत्यर्थः ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृति वर्ण्यते मानुषाणां केशादारभ्येति धार्मिकाः ।
संप्रति सप्तदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभामिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।

आजहत्तुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

अभ्युन्नतेति ॥ अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठनखयोः प्रभामिर्निमित्तेन निक्षेपणाच्चिर्भर-
ष्यासाद्धेतोः रागमन्तर्गतं लौहित्यम् । ‘रागः केशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहि-
तादिषु’ इति शाश्वतः । उद्गिरन्तौ वमन्तौ । बहिर्निःसारयन्ताविव स्थितावि-
त्यर्थः । अत्रोद्गिरतेर्गौणार्थत्वाच्च ग्राम्यतादोषः प्रत्युत गुण एव । यथाह दण्डी—
‘निष्प्रतोटोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगा-
हते ॥’ इति । तस्याच्चरणौ तच्चरणौ । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारहिताम् । संचा-
रिणीमित्यर्थः । स्थलारविन्दश्रियमाजहत्तुः । स्थलविशेषणाश्रितलौहित्यलामः ।
अत्र सामुद्रिकाः—‘यस्या रक्तलौ पादाङ्गुष्ठताग्नौ तलस्पृशौ । निगूढगुल्फौ
निहती सा स्यान्नृपतिसंमता ॥’ इति । अत्रोपमानधर्मस्थारविन्दश्रियश्चरणयो-
रुपमेययोरसंभवादरविन्दश्रियमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बीकरणाक्षेपाच्चिदर्शनालं-
कारः । सा च संबन्धेऽसंबन्धलक्षणातिशयोक्त्यनुप्राणिताऽभ्यवस्थामित्यनेन स्थला-
रविन्दस्य स्थैर्यसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात् । निदर्शनालक्षणं तु—‘असंभव-

इर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रियां गम्या यत्र सा स्वाभिद-
शना ॥' इति ॥

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्जितविक्रमेषु ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नृपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुब्धैः । 'गुरुब्रूया विद्या पुष्कलेन घनेन वा ।
अथवा विद्याया विद्या चतुर्थी नोपपद्यते ॥' इति न्यायादिति भावः । तदेव व्य-
नक्ति—नृपुरसिञ्जितान्यादित्सुभिरादातुमिच्छुभिः । मञ्जीरसिञ्जितमञ्जुकुञ्जितो-
पदेशमिच्छन्निरित्यर्थः । राजहंसैः संनताङ्गी । कुचभारादिति भावः । सा पा-
र्वती लीलाभिर्विलासैरञ्जिताः पूजिता विक्रमाः पादन्यासा येषु तेषु । 'अक्षेः
पूजायाम्' इतीडागमः । 'लीलाविलासक्रिययोः' इत्यमरः । गतेषु विषयेषु
व्यनीयतेव विनीता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युत्प्रेक्षा ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

वृत्तेति ॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगतेऽनुपूर्वे । गोपुष्पाकार इत्यर्थः । वृत्ते च
तेऽनुपूर्वे च वृत्तानुपूर्वे । नातिदीर्घे च । महाविभावया नसमासः । ननो विशेष-
पणत्वं चशब्दप्रयोगादेव शेषम् । शुभे मङ्गले । तस्या इमे तदीये जङ्घे प्रसृते ।
'जङ्घा तु प्रसृता' इत्यमरः । सृष्टवतो निर्मितवतो विधातुः स्रष्टुः शेषाङ्गनि-
र्माणविधौ । जङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः । उत्पाद्ये पुनः संपाद्ये
लावण्ये कान्तिविशेषविषये लावण्यलक्षणं तत्कम् । यत्न आसेव बभूवेषु-
त्प्रेक्षा । उपादानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वात्तदङ्गानां च लावण्योपादानकत्वा-
त्पूर्वसंपादितस्य च जङ्घार्थमेव कात्कर्त्येन विनियोगात्पुनर्लावण्यसंपादने यत्नः
स्यादेवेत्येतादृक्सौन्दर्ये तजङ्घे इति भावः । आसेति बभूवार्थे 'तिष्ठन्तप्रतिरूप-
कमध्ययम्' इत्याह शाकटायनः । बल्लभस्तु—'न तिष्ठन्तप्रतिरूपकमध्ययम्'
'अस्तेर्भूः' इति भ्वादेशनियमात्तदतिष्ठन्तस्यैवाभावात् । किंतु 'कवीनामयं प्रा-
मादिकः प्रयोगः' इत्याह । वामनस्तु—'अस गतिदीप्त्यादानेऽपि च भातोर्लिङि
रूपमिदम्' इत्याह । अस्य इत्यनुदात्तोदीत्यर्थः । आस विदीये । प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तद्वर्णोरुपमानवाद्याः ॥ ३६ ॥

नागेन्द्रेति ॥ नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः करास्त्वचि चर्मणि कर्कश-
त्वात्कदलीविशेषा रामरम्भादय एकान्तशैत्याश्चितशैत्यादेतोः लोके परिणाहि
वैपुल्ययुक्तम् । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । रूपं लब्ध्वापि । अपिशब्दा-
त्करिकदलीमात्रस्य तादृक्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या ऊर्ध्वोत्तमोर्ध्व-
वर्णोत्तमोर्ध्व-

मानवाद्या जाता उपमानक्रियानही बभूवुः । तदूर्वोतं कार्कश्यं नाप्येकान्ततैत्त-
मिति भावः ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि काश्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यद्विरिञ्चन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

एतावतेति ॥ अनिन्दिताया अनवद्यायाः पार्वत्याः काश्चीगुणस्थानं नितम्ब-
विम्बमेतावता नन्वेतावतैव । 'प्रभावधारणानुशानुनयामङ्गणे ननु' इत्यमरः ।
शोभत इति शोभि । आवश्यके णिनिः तत्प्रत्ययः । अनुमेयं शोभित्वं
शोभा यस्य तदनुमेयशोभि । 'त्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वाच्च प्रयुक्तः' इत्याह बा-
मनः । पश्चादादौ नैःस्पृष्टोऽपि पश्चात् । तपश्चर्यानन्तरमित्यर्थः । गिरौ शेष इति
गिरिषाः शिवः । 'गिरौ दृच्छन्दसि' इति दृष्टप्रत्ययः । भावायामपि कचिद्विष्यते ।
अथवा गिरिः कैलासोऽस्यास्तीति गिरिशः । लोमादिवाच्छप्रत्ययः । तेन गिरि-
शेन । अन्यासां नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकम-
नीयस्त्वमङ्गं निजोत्सङ्गमारोपितमधिरोपितमिति यत् । एतावता लिङ्गेनेति पूर्व-
णाम्बयः । रोहतेर्ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति हकारस्य
पकारः । गत्यर्थविवक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्मणि क्तः । गिरिजानितम्ब-
विम्बं विभ्रातिशायि सौन्दर्यं गिरिशाङ्कारूढत्वाच्चतिरेकेण नार्यन्तरमितम्बवि-
म्बवत् । विपक्षे हेत्वनुकिरेव बाधिका । दाक्षायणीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसप-
क्षयोरन्यतरभाषानतिवृत्तेर्निष्कलङ्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवलोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

तस्या इति ॥ नीवीं वक्ष्यमिहम् । 'स्त्रीकटीवक्रावधेऽपि नीवी परिपणेऽपि
च' इत्यमरः । अतिक्रम्यातीत्य नतं निम्नं नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा प्रविष्टान्ती तन्वी
सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्या नवलोमराजिः सितेतरस्यासितस्य । इन्द्रनीलस्येत्यर्थः ।
तस्याः पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दोपादानं बा-
क्यान्तरत्वासोदभ्यम् । यद्वा तस्या मीथ्या मेखला तन्मेखला तत्र तद्वचस्था-
नात् । तस्या मध्यमणेरर्चिः प्रभेव रराज । 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः ॥
मध्येन सा वेदिविलग्रमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेव कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

१ कान्ति. २ नीला. ३ राजी. ४ नवयौवनस्य कामेन.

३८—३९ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

गम्भीरनामीहृदचनिधाने रराज नीला नवलोमराजिः ।

मुण्डेन्दुमीरैस्तनचक्रपाकचक्षुता वीषकमञ्जरीव ॥ (१ नाभि. २ भीतं.)

मध्येनेति ॥ 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । वेदिविलग्नमग्ना वेदि-
चकृशमग्ना । तनुमध्येति बावत् । सा बाळा पार्वती । मध्येन मध्यभागेन
चार सुन्दर बलिग्रथं कामस्यारोहणार्थं नववौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव
बभारेत्युपेक्षा ॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥

अन्योन्यमिति ॥ अन्योन्यं परस्परम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे बाध्वे'
इति द्विरुक्तिः । 'समासवच्च बहुलम्' इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्व-
पदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः । उत्पीडयदुपरुन्धत्पाण्डु गौरमुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं
तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् । कर्तरि क्तः । श्याममुखस्य कृष्णचक्षुस्तेति स्वरू-
पवर्णनं । तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं विसतन्तु-
मात्रावकाशोऽप्यलभ्यं लब्धुमशक्यम् । 'अन्तरमवकाशावविपरिधानान्तर्वि-
मेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । अत्र संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्यलंकारः । कुचयोः
पीवरत्वातिशयार्थमवकाशसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानादिति ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमाक्षस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह—

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥

शिरीषेति ॥ तस्या इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पादधिकं सौकुमार्यं मार्दवं
चयोस्तथोक्ताविति मे वितर्क ऊहः । कृतः । यौ बाहू पराजितेनापि पूर्व
निर्जितेनापि मकरध्वजेन कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरजू कृतौ ।
कण्ठाक्षिङ्गनं प्रापितवित्यर्थः । तदसाध्यसाधनात्तत्त आविश्यमिति भावः । अत्र
बाह्वोरारोपितकण्ठपाशावस्य प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

कण्ठस्येति ॥ स्तनाभ्यां बन्धुरस्योक्तस्य तस्याः पार्वत्याः कण्ठस्य गलस्य
निस्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च । 'वर्तुलं निस्तलं वृत्तं
बन्धुरं सूत्रतानतम्' । 'कलापो भूषणे बर्हे तूषीरे संहृतावपि' इति चामरः ।
अन्योन्यशोभाजननाद्वभूवभूषणभूष्यभावोऽलंकारालंकार्यभावः साधारणः समानो
बभूव । उभावप्यन्योन्यस्य भूष्यौ भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः । अत्र कण्ठमुक्ता-

१ चार. २ विवृद्धम्.

४१—४२ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

निर्मस्तिताशोकदलप्रसूति पाणिद्वयं चारुनखं तथीयम् ।

नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभा व्योम्नः प्रदीपे निफलीचकार ॥

कलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादुभयोर्मार्गकारः । तदुक्तम्—
'परस्परं क्रियाजननमन्योन्यम्' इति ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचोमङ्गलाह—

चन्द्रं गता पद्मगुणाञ्च भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुह्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

चन्द्रमिति ॥ लोका चपला । परिभ्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः काम्यमि-
मानिनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता सती पद्मगुणान्तौगन्ध्यादीन् भुङ्क्ते नानुम-
बति । पद्माश्रिता सती चन्द्रमस इमां चान्द्रमसीमभिरुह्यां शोभाम् । 'अभि-
रुह्या नामशोभयोः' इत्यमरः । अमृतवदानन्दिनी न भुङ्क्ते । उमामुखं प्रति-
पद्य तु द्वे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्यास्तां द्विसंश्रयां प्रीतिमानन्दमवाप ।
तत्रोभयगुणसंभवादिति भावः । अत्रोपमानभूतचन्द्रपद्मापेक्षयोपमेयत्वोमामुख-
स्वाधिकगुणवत्वोक्त्या व्यतिरेकालंकारः । तदुक्तम्—'मेदप्राधान्येनोपमानादुप-
मेयस्वाधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः' इति ॥

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः सितस्य ॥ ४४ ॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं प्रवाले बालपल्लव उपहितं निहितं स्या-
द्यदि । 'प्रवालो बल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे' इति विश्वः । मुक्ताफलं वा
स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्यं स्याद्यदि तत्तस्माद् विशदस्य
शुभ्रस्य तात्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रसृता रक्तान्तिर्यस्य तथोक्तस्य तस्याः पार्वत्याः
स्थितस्यानुकुर्यात् । सितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र 'भाषाणामश्रीयात्' इतिवत्सं-
बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्चासंबन्धेऽपि संब-
न्धोक्त्यातिशयोक्तिः । सा च 'संभावना' इत्यलंकारसर्वस्वकारः । विशेषतस्तु
पुष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयताकल्पनाप्रतीपाळकारः ।
तदुक्तम्—'उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपः' इति लक्षणात् । स च
पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणित इति ॥

खरेण तस्याममृतमृतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्नीरिव ताड्यमाना ॥ ४५ ॥

खरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्याममृतस्तुतामृत-
स्वाधिणेव । किम् । खरेण नादेन प्रजल्पितायामालपन्त्याम् । कर्तरि कः ।
अन्यैः काकादिभिः पुष्टान्यपुष्टा कोकिलापि । मुख्यया वृत्त्या जातिवचनत्वाभावा-
न्कीबभावः । ताड्यमाना वाद्यमाना विषमबद्धा तन्नीर्वितन्नीरिव । 'अविदुस्तु-

तन्निम्न ईः' इति तन्निचातोरौणादिक ईप्रत्ययः । कीबभावाच्च 'इत्थयाभ्यः—' इति सुलोपः । तदुक्तम्—'अवीलक्ष्मीतरीतवीहीहीशीणामुणादिषु । कील्लिङ्ग-
नाममीषां तु न सुलोपः कदाचन ॥' इति । एते कीबन्ता न भवन्तीत्यर्थः ।
ओतुर्जनस्य प्रतिकूलशब्दाः कर्णकठोरनादा भवन्तीति शेषः ॥

प्रचातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः॥४६॥

प्रचातेति ॥ प्रचाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्भेदम् ।
तत्सदृशमित्यर्थः । अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकितमायताक्ष्या विशालनेत्रया तथा
पार्श्वस्था मृगाङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं नु । अथवा मृगाङ्गनाभिस्त-
स्तस्याः पार्श्वस्थाः । पञ्चम्यास्तसिद्धः । गृहीतं नु । अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रह-
णस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः संकर
इत्यपरे ॥

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोया ।

तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयोर्दीर्घरेखयोलस्याः पार्श्वस्था भ्रुवोः संबन्धिनी शला-
काञ्जनेन निर्मितेव स्थिता या कान्तिर्लीलाचतुरां विलाससुभगां तां कान्ति
वीक्ष्यानङ्गः स्वचापसौन्दर्येण यो मदस्तं मुमोच । इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

लज्जेति ॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसि लज्जा स्याद्यदि । संशयाभावोऽसं-
शयम् । संदेहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्र्याः । 'क्षार्ङ्गरेवाद्यनो कीन्' इति कीन् ।
तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् । 'पाशः पञ्चञ्च इत्यञ्च कलापार्थः कचात्परे'
इत्यमरः । प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगीविशेषा बाकाः प्रिया यासामिति विग्रहे
बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियबालत्वमित्यर्थः । आहिताभ्यादि-
पाठाद्वा परनिपातः । 'स्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवङ्गावः । शिथिलं कुर्युः ।

१ लोलाम्.

४५-४६ श्लोकयोर्मध्ये इमौ श्लोकौ दृश्येते—

कर्णद्वयस्थं नगराजपुत्र्यास्ताटहयुग्मं क्षुंतरां रराज ।

मत्वा भवित्री त्रिपुरारिपत्नीं तौ सेवमानाविव पुष्पवन्तौ ॥ (१ नितरां बभास-

२ ज्ञात्वा. ३ सेवासमेतौ.)

ताटहयुग्मं विरराज तस्याः शैलात्मजायाः श्रवणद्वयस्थम् ।

मत्वा भवित्रीं मदनारिपत्नीं सेवासमेताविव पुष्पवन्तौ ॥ (१ युग्मम्, २ पुष्पदन्तौ.)

‘निर्लज्जत्वात्र शिथिलयन्तीत्यर्थः । अतएवात्र निर्लज्जत्वकरणहेतोराद्यथादे वाक्या-
र्थत्वेनोक्तया काव्यलिङ्गाख्योऽलंकारः । तदुक्तम्—‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्ग-
मुदाहृतम्’ इति ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४९ ॥

सर्वोपमेति ॥ किंवहुना सा पार्वती विश्वसृजा विश्वत्रैकत्र तिष्ठतीत्येकस्य
तस्य सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः । दिदृक्षयेव प्रयत्नाद्यथाप्रदेशं कमा-
द्विनिवेशितेन स्थापितेन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविम्बासुपमानवस्तूनां
समुच्चयेन समाहारेण निर्मिता । दिदृक्षयेवेति फलोपेक्षा दर्शनार्थित्वादि-
शृज इति ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकैवधुं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

तामिति ॥ कामेनेच्छया चरतीति कामचरो नारदः । कदाचित्पितुर्हिमवतः
समीपे कन्यां तां पार्वतीं प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा न त्वभ्यथा हरस्य शिवस्यार्धं हरती-
त्यर्धहरा । ‘हरतेरनुद्यमनेच’ इत्यप्पत्ययः । शरीरस्यार्धहरां शरीरार्धहराम् । कुल-
धुरंधरादिवदवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात्समासः । अन्यथा त्वर्धस्य समप्रवि-
भागवचनत्वादशरीरेति स्यात् । एकवधूमसपत्नीकां भार्याम् । ‘पूर्वकाल—’ इत्या-
दिना समासः । भवित्रीं भाविनीं समादिदेशः । हरस्यार्धाङ्गहारिण्येकपत्नी भवि-
ष्यतीत्यादिष्टवामित्यर्थः ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्यौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।

ऋते कृशानोर्न हि मधूप्रतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता । ‘गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ’ इत्यमरः । अतो नारदवच-
नादेतोरस्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि यौवने सत्यपि निवृत्तोऽन्यस्मिन्वरे
जामातर्यभिलाषो यस्य स तथोक्तः सन् । ‘वरो ना रूपजामात्रोः’ इति वैज-
यन्ती । तस्यौ । वरान्तरं नाभिवृष्टवानित्यर्थः । ननु कुतोऽसौ निर्बन्ध इत्यत
आह—ऋत इति । तथाहि मधूः पूर्वं संस्कृतं हूयत इति हव्यमाज्यादिकं कृशानोः
पावकादृते कृशानुं विना । ‘अन्यारादितरर्ते—’ इत्यादिना पञ्चमी । अपराणि
तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य तद्योग्यस्याभा-
वादुपेक्षेति भावः ॥

तर्हि तमेवाहूय दीयतामित्याशङ्क्याह—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अथाचिन्तारमिति ॥ अत्रिहिमवानयाचितारमवाचमानं देवदेवं महादेवं
सुतां पार्वतीं ग्राहयितुं स्वयमाहूय परिग्राहयितुं न शशाक बोत्सेहे । तवाहि साधुः
सज्जनः । 'साधुर्बाहुषिके चारी सज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः । अभ्यर्थनाम-
ङ्गभवेन याज्ञावैकल्यमीत्येहेऽप्यर्थे विषये माध्यस्थ्यमौदासीन्यमवलम्बते ॥

न च तथैव स्थितः किं तूपायान्तरं विमित्तवानिति वक्तुं प्रसूति-
—

यदैव पूर्वं जनने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज ।

तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

यदेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'यस्मिन् दन्तस्य दत्' इति दन्ता-
देशः । 'उमित्तश्च' इति क्रीप् । सा पार्वती पूर्वं जनने पूर्वस्मिन्नस्मिन् । 'पूर्वादिभ्यो
नवभ्यो वा' इति स्त्रियादेशविकल्पः । 'पूर्वं ज्वलने' इति पाठे पूर्वं दाक्षायणीये
ज्वलने योगाग्नौ । यदा यस्मिन्काले दक्षरोषाच्छरीरं देहं ससर्ज तस्याज, तदाप्र-
भृत्येव तदाद्येव यथा तथा पशूनां पतिः शिवो विमुक्तसङ्गस्त्यक्तविषयासङ्गः सन् ।
अपरिग्रहोऽपस्त्रीकोऽभूत् । कथन्तरं न परिग्रमाहेत्यर्थः । 'पत्नीपरिजनादानमूक-
शापाः परिग्रहाः' इत्यमरः ॥

स कृत्तिवासास्तपसे यैतात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।

प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्कणत्किनरमध्युवास ॥ ५४ ॥

स इति ॥ कृत्तिवासाश्चर्माम्बरः । 'अजिनं चर्मं कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः ।
यैतात्मा नियतचित्तः सः पशुपतिस्तपसे तपोर्यं गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्का देव-
दारवो यस्मिन्स्तथोक्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् । कस्तूरीमृगसंचारा-
दिति भावः । 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम्' इत्यमरः । कणन्तो
गायन्तः किनरा यस्मिन्स्तथोक्तम् । किञ्चित्किमपि हिमाद्रेः प्रस्थं सानुमध्युवास ।
कुत्रचित्प्रस्थ उवासेत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्गुसः' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । 'प्रस्थोऽस्त्री
सानुमानयोः' इत्यमरः ॥

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।

मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः । 'गणाः प्रमथसंख्यौघाः' इति वैजयन्ती ।
नमेरुप्रसवावतंसाः सुरपुंनागकुसुमशेखराः । 'नमेरुः सुरपुंनागः' इति विश्वः ।
स्पर्शवतीः सुखस्पर्शाः । सृष्टीरित्यर्थः । प्रसंसायां मतुप् । भूर्जत्वचो भूर्जवल्क-
लानि दधानाः । वसाना इत्यर्थः । मनःशिलाभिर्घातुविशेषैर्विच्छुरिता अनुलिताश्च
सन्तः । शिलायां भवं शैलेयम् । गन्धौषधिविशेषः । शिलायाः 'स्त्रीभ्यो ङङ्'
इति भवार्थे ङङ् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । तेन नद्वेषु ध्यासेषु
शिलातलेषु निषेदुः । उपविशिष्टुरित्यर्थः ॥

तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन्दर्पकलः ककुषान् ।

दृष्टः कथंचिद्भवयैर्विविधैरसोढसिंहध्वनिरुभनाद् ॥ ५६ ॥

तुषारेति ॥ तुषारसंघाता हिमघनात् एव शिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन्निवा-
रयन्दर्पेण कलो मधुरध्वनिर्यस्य स दर्पकलो विविधैर्मौलैर्गवयैर्गोसदृशमृगविशेषैः
कथंचित्कृच्छ्रेण दृष्टः । ककुदमस्यास्तीति ककुषान्बृषभोऽसोढः सिंहाणां ध्वनि-
येन स सिंहध्वनिमसहमानः सन् । उच्चनादोच्चैर्ननाद् । जगर्जेत्यर्थः । स्वभावो-
क्तिरलंकारः । तदुक्तम्—‘स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्’ इति ॥

तत्राग्निमाधाय संमित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानामिन्द्रत्वादीनां स्वयं विधाता जनयिता । दातेत्यर्थः ।
अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरीश्वरः । ‘भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः’
इति । तत्र प्रत्ये स्वकीयमेव मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं समिद्धिः समिद्धं दीपितमग्नि-
माधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फलकामनया तपश्चचार चक्रे । ‘प्रयो-
जनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते’ इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाससमस्त-
कामत्वात्केनापीत्युक्तम् ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

अनर्घ्येति ॥ अद्रीणां नाथोऽद्रिनाथो हिमवान् । अर्घं मूल्यमर्हतीत्यर्घ्यः ।
‘मूल्ये पूजाविधावर्घः’ इत्यमरः । ‘दण्डादिभ्यो यः’ इति यप्रत्ययः । अर्घ्यो न
भवतीत्यनर्घ्यस्तमनर्घ्यम् । अमूल्यमित्यर्थः । स्वर्गं लोकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गौ-
कसां देवानामर्चितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति
वर्तमाने कः । ‘कस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी । तमीश्वरमर्घ्येण पूजार्थोदकेन ।
‘पादार्घ्याभ्यां च’ इति यप्रत्ययः । ‘षट् तु त्रिज्वर्घ्यमर्घ्ये पाद्यं पादाय वारिणि’
इत्यमरः । अर्चयित्वा पूजयित्वात्येव शरस्याराधनाय सखीभ्यां जयाविजयाभ्यां समेतां
प्रयतां नियतां तनूजां सुतां समादिदेशाज्ञापयामास ॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ गिरिशः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपक्षभूतामपि । सुप्सु-
पेति समासः । श्रोतुमिच्छन्तीं शुश्रूषमाणां सेवमानास् । सेवका हि सेव्ये
दत्तकर्णा भवन्ति । इच्छार्थे सन्प्रत्ययः । ‘शशुस्सृष्टां सनः’ इत्यात्मनेप-
दम् । तां पार्वतीमनुमेनेऽङ्गीचकार । न प्रतिपक्षवानित्यभिप्रायः । न चैतावता

वीरस्य कविद्विकार इत्याक्षयः । वीरस्यमेवायान्तरण्यासेनाह—विकारेति ।
विकारस्य प्रकृतेरन्वयवत्तस्य हेतौ क्षीसंनिधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि
येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते त एव वीराः । 'विक्रियन्ते'
इति कर्मणि लट् ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह—

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा मुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

अवचितेति ॥ मुकेशी शोभनमूर्धजा । 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्'
इति ङीप् । सा पार्वत्यवचितानि स्नानानि बलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यथा सा ।
वेदेनियमवेदिकायाः संमार्गे संमार्जने दक्षा । नियमविधेर्नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि
जलानि तेषां बर्हिषां कुशानां चोपनेत्र्यानेत्री सती । तस्य गिरिशस्य शिरसि चन्द्रस्य
पादै रश्मिभिः । 'पादा रश्म्यङ्कितुर्याशाः' इत्यमरः । नियमितपरिखेदा
निवर्तितपरिभ्रमा सत्यहन्वहनि प्रत्यहम् । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि—'
इत्यादिना नियतार्थेऽप्ययीभावः । 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इत्यप्यस्यः । गिरि-
शमुपचचार शुश्रूषाचक्रे ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
उद्योत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्निप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तस्मिन्पूजा वज्र-
सपुत्रेण केनचिदसुरेण निप्रकृता उपकृताः । दिवमोक स्वर्गं येषां ते दिवौकसो
देवाः । 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । द्यौरोक इति पक्षे पुरोदसादित्वा-
त्साधुः । तुरं त्वरितं साहचर्यनिमगतीति तुरासाह । साहचर्येणौरादिकारिकम् ।
'नहिहृतिहृषि—' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । अस्मिन्प्रकरणे प्रातिपदिकस्यापि
ग्रहणात् । मुग्धबोधकारस्तु तुरासकृद्वाक्य इत्याचष्टे । अं तुरासाहं देवेन्द्रम् ।

अजाविषु साद्वस्त्वाभावात् 'सहेः साहः सः' इति क्त्वं न भवति । पुरो-
धाय पुरस्कृत्य । स्वयंभुवो ब्रह्मण इदं स्वायंभुवम् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्
'ओर्गुणः' इति गुणो न । धाम स्थानं ययुः । ब्रह्मलोकं जग्मुरित्यर्थः ॥

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामिति ॥ परिम्लाना परिशीणा मुखश्रीर्मुलकान्तिर्वेषां तद्योक्तानां तेषां
देवानां ब्रह्मा सुप्तपद्मानां मुकुलितारविन्दानां सरसां प्रातर्दीधितिमान्सूर्य इवा-
विरभूत् । प्रकाशोऽभूदित्यर्थः । 'प्रकाशो प्रादुराविः स्वात्' इत्यमरः । सूर्योप-
मानेन तेषां म्लानिहरणत्वं सूचितम् । अत्रोपमालंकारः । तल्लक्षणं तु—'स्वतः-
सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्णस्य वाच्यं चैकपदोपमा ॥'
इति ॥

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

वागीशं वाग्भिरर्ध्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अथेति ॥ अथाविर्भावानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य
तं सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः । वाचां विद्यानामीशं सर्वस्य जगतो धातारं
सृष्टारं ब्रह्माणं प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्धादनपेताभिरर्ध्याभिः । अर्धयुक्ताभिरि-
त्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाग्भिरुपतस्थिरे । तुष्टुवुरि-
त्यर्थः । 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्' इत्यात्मनेपदम् ॥

स्तुतिप्रकारमाह 'नमः' इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

नम इति ॥ हे भगवन्स्त्रित्वध्याहार्यं व्याख्येयम् । सृष्टेः प्राक् । 'अन्यारात्—'
इत्यादिनाञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी । केवलारमन एकरूपाय । 'आत्मा वा इदमेक
एवात्र आसीत्' इति श्रुतेः । 'निर्णीति केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृष्णयोः' इत्य-
मरः । पश्चात्सृष्टिप्रवृत्तिकाले । विभज्यतेऽनेनेति विभागः । गुणानां सत्त्वादीनां
त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै । 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः । भेदमुपाधिम् ।
स्रष्टृत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते । 'उपेयिवावनाशाननूचानक्ष' इति
निपातः । अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्धरूपिणे तुभ्यं नमः । 'नमःस्वस्ति—'
इत्यादिना चतुर्थी । उक्तं च—'नमो रजोऽप्ये सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय च ।
तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे ॥' इति ॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदिति ॥ न जायत इत्यजः । हे अज, अपां जलानामन्तस्त्वया यदमोघम-

बन्धं बीजं वीर्यमुत्तं निक्षिप्तम् । 'मुक्तम्' इति पाठे विसृष्टमित्यर्थः । 'मुक्तं तेजो-
रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । अतस्ते बीजाचराचरं स्थावरजंगमा-
त्मकम् । समाहारे इन्द्रैकवज्रावः । विश्वं जगत् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य
विश्वस्य । प्रभवत्यस्यादिति प्रभवः कारणं गीयसे । 'अदश्चराचरं विश्वं प्रसवस्तस्य
गीयते' इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजस्य प्रसवो गीयते । लोक
इति शेषः । अत्र मनुः—'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाप्तवत् । तदण्डमभ-
वद्धैमं सहजांशुसमप्रभम् ॥' इति ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

तिसृभिरिति ॥ एकः सृष्टेः प्राक्केवलस्त्वं तिसृभिरवस्थाभिस्त्रैगुण्यमयीभिर्ह-
रिहरब्रह्मस्वरूपाभिर्महिमानं निजशक्तिमुदीरयन् इन्द्रमयन्प्रलयस्थितिसर्गाणामन्त-
स्थित्युत्पत्तीनां कारणतां गतः । इदं 'पश्चाज्जेदमुपेयुषे' (२।४) इत्यस्य विवरण-
मतो न गतार्थत्वदोषः ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं स्मृतिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः तिसृक्षया ।

प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

स्त्रीपुंसाविति ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । 'अचतुर—' इत्यादिनाम्नस्यमान्तो
निपातः । तिसृक्षया जष्टमिच्छया भिन्नमूर्तेर्द्विधाकृतविग्रहस्य ते तवात्मनो देहस्य
भागावात्मभागौ । 'आत्मा जीवे ष्टौ देहे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः ।
तावेव भागौ प्रसूतिभाज उत्पत्तिभाजः । सृज्यत इति सर्गस्तस्य । निजसृष्टेरित्यर्थः ।
माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । स्मृतौ । वृद्धैरिति शेषः ।
अत्र मनुः—'द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां स
विराजमसृज्यप्रभुः ॥' इति ॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

स्वकालेति ॥ स्वकालस्य परिमाणेन 'चतुर्गुणसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते'
इत्युक्तरूपेण व्यस्तं विभक्तं रात्रिदिवं रात्र्यहनी यस्य तस्य । यद्यपि 'अचतुर—'
आदिसूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ इन्द्र इत्युक्तं तथापि
'दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः' इत्यादिवदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तिस्त्वं कथंवि-
ध्ययोगबलादाश्रयणीयम् । ते तव यौ तु स्वप्नावबोधौ तावेव भूतानां प्रलयो-
दयौ संहारसृष्टी । यदाहुः—'यदा स देवो जागर्ति तदैव जेहते जगत् । यदा

स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते ॥' इति । एतच्च वैतर्दिगृष्टिप्रलयाभिप्रा-
यकं, महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भाविष्यात् ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

जगदिति ॥ हे भगवन्, त्वं जगद्योनिर्जगत्कारणं स्वयमयोनिरनादिस्वादका-
रणकस्त्वम् । अन्तयतीत्यन्तः । पचाद्यच् । जगतोऽन्तर्जगत्संहर्ता स्वयं निरन्तको
नित्यत्वादन्तरहितः । त्वं जगतामादिर्जगदादिः । सृष्टेः प्रागपि सन्नित्यर्थः । अत-
एव त्वमनादिरादिरहितः । त्वं जगतामीशो नियन्ता स्वयं निरीश्वरः । अनियम्य
इत्यर्थः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि श्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । अत्रा-
योनिरित्यादौ नन्वतपुरुषाश्चयणे विरोधः । बहुव्रीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधा-
भासालंकारः । यथाहुः—'विरोधे तु विरोधाभासः' इति ॥

तव तु न प्रपञ्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह—

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

आत्मानमिति ॥ हे भगवन्, त्वमात्मानं लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मरूपेणोत्पिपा-
दयित्वं स्वस्वरूपमात्मनैव वेत्ति जानासि । सर्वापि क्रिया कर्तव्यार्थज्ञानपूर्वि-
केति भावः । तथात्मानमात्मनैव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबध्यते । स्वस्मिन्नेव
सृजसि । अभिज्ञानमपि स्वयमेवेत्यर्थः । 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः ।
कृतिना समर्थेन । इदं सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वेनैवात्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मि-
न्नेव प्रलीनो भवसि । लीयतेर्देवादिकात्कर्तरि लट् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या-
नम्' इति वार्तिकात्सर्वत्रात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलये-
षु परापेक्षेति फलितार्थः ॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।

व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इति ॥ त्वमित्यनुवर्ज्यते । हे भगवन्, त्वं द्रवः सत्तिसमुद्रादिवद्रसा-
त्मकोऽसि । संघातेन निषिद्धसंयोगेन कठिनो महीधरादिवत् । स्थूल इन्द्रियग्रह-
णयोग्यो घटादिवत् । सूक्ष्मोऽतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुरुपतनयोग्य-
स्तूलादिवत् । गुरुर्होमादिवदचरणीयः । व्यक्तः कार्यरूपोऽसि । व्यक्तेतरः कारण-
रूपश्चासि । एवं विभूतिष्वणिमादिषु ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं यथा-
कामस्य ॥

उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

१ अनन्तो जगदन्तकः; जगदन्तोऽप्यनन्तकः. २ जगदीशोऽप्यनीश्वरः. ३ गुरु-
लघुः. ४ उद्गीर्णः.

कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

उद्भात इति ॥ हे भगवन्, तासां गिरां वाचामुदात्त उपक्रमः प्रणव ओंकारात्मकः । 'ओंकारप्रणवौ समौ' इति । 'स्वादभ्यादानमुदात्त आरम्भः' इति चामरः । इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् । 'ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वतः । दहत्येनः कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशेषतः ॥' इति निरुक्तपरिशिष्टबो-
र्यास्कः । नीयन्त एमिरयंविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च—'स्वर-
विशेषादर्थप्रतिपत्तिः' । 'यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इति । तासां गिरां
अभिन्धीवैरुदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैरुदीरणमुच्चारणम् । तासां कर्म ।
प्रतिपाद्यमित्यर्थः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः न तु चैत्यवन्दनादिरिति भावः ।
फलं स्वर्गः । कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गौ ब्रह्मापवर्गयोरप्युपलक्षणे । एवं तासां
गिराम् । वेदानामित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । प्रणेतार
स्मर्ता वा मतमेदेन ॥

सांख्यमतेन स्तुवन्नि—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन्, त्वां पुरुषस्वार्थो भोगापवर्गरूपलक्ष्यं प्रवर्तते
इति पुरुषार्थप्रवर्तिनी तां प्रकृतिं त्रैगुण्यात्मकं मूलकारणम् । 'प्रकृतिः पञ्च-
भूतेषु प्रधानं मूलकारणम्' इति वादवः । आमनन्ति कथयन्ति । 'ज्ञा
अभ्यासे' इति धातोर्लट् । 'पाश्चाध्यास्याज्ञा—' इत्यादिना मनादेशः । प्रकृति-
पुरुषमेदाग्रहणात्प्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृतिं साक्षित्वेन
पश्यतीति तद्दर्शिनमुदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति
शेर्जुसादेशः । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति क्षुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परास्मि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन्, त्वं पितृणामभिष्ठात्तादीनामपि पिता । तेषामपि
तर्पणीय इत्यर्थः । देवानामभिन्नादीनामपि देवता । तेषामपि यजनीय इत्यर्थः ।
परतोऽपि परास्मि । सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरान्ता महान्तरः ॥ महतः परमव्यक्तमव्य-
क्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्टा सा परा गतिः ॥' इति सर्वो-
त्तरत्वमिधानात् । वेधसां दक्षादीनामपि विधाता ज्ञासि ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

'वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

त्वमेवेति ॥ शाश्वतः शाश्वतः । शैषिकोऽप्यस्यः । यद्यपि 'कालाट्टम्' इति ठञ्प्रवादः । अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः—'वेधां च विरोधः शाश्वतिकः' इति । तथापि प्रयोगवशात्साधुरिति वामन इति । शाश्वतः प्रयुक्तः शाश्वतस्त्वमेव । हूयत इति हव्यं हविराज्यादिकम् । जुहोतीति होता यजमानश्चासि । भोज्यमभ्यवहार्यमन्नम् । 'भोज्यं भक्ष्ये' इति निपातनात्कुत्वाभावः । भोक्ताच्चादश्चासि । वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्ता चासि । ध्याता स्मर्ता च । यत्परं वस्तु ध्येयं तच्चासि । साक्षात्कारसाधनमृतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥

इतीति ॥ वेधा ब्रह्मेति तेभ्यो देवेभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोहराः । स्वप्नकरणे 'गमेः सुष्युपमंल्लयानम्' इति स्वप्नस्यः । 'अरुह्यैषदजन्तस्य मुमु' इति मुमागमः । स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुखोऽनुग्रहप्रवणः सन् । दिवौकसो देवान्प्रत्युवाच ॥

अथ कविराह—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदेन चत्वारोऽवयवा यस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा । 'संन्याया अवयवे तचप्' इति तचप् । 'टिङ्गानन्द-चसच्' इत्यादिना ङीप् । शब्दानां प्रवृत्तिर्वैखरीप्रमुखा वाग्वृत्तिः । उक्तं च—'वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । श्रोतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥' इति । पुराणस्य पुरातनस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । कवेः कवयितुस्तस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्मुखैः समीरिता सती । 'तद्वितार्थ'— इत्यादिनोत्तरपदसमासः । समाहारे चतुर्मुखीति स्यात् । चरितार्थान्वयार्थासीत् । चतुर्मुखोच्चारणाच्चातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

स्वागतमिति ॥ हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा देवाः । 'प्राज्यं भूरि प्रभूतं च' इति यादवः । स्वान्स्वकीयानधीकाराभियोगात् । 'उपसर्गस्य घञि—' इति वा दीर्घः । प्रभावैः सामर्थ्यैरवलम्ब्यास्थाव । यथाधिकारं स्थित्वापीत्यर्थः ।

युगपत्समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्प्राप्त्या महत्कार्यमनुमीयत इति भावः ।
युगबाहुभ्यः । दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । वो युष्म-
भ्यम् । 'बहुवचनस्य वक्षसौ' इति वसादेशः । 'कर्मणा यमभिप्रैति-' इत्यत्र कर्म-
पदेन क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् । स्वागतं शोभनमागमनम् । काकुरत्रानुसंधेया ॥

किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।

हिमच्छिष्टप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

किमिति ॥ 'वत्साः' ह्युत्तरश्लोकीय (२।२८) संबोधनमत्राप्यनुषङ्गनी-
यम् । हे वत्साः पुत्रकाः, हिमेन नीहारेण छिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतीषि
नक्षत्राणीव । 'दीप्सितारुताशेषु ज्योतिः' इति शाश्वतः । वो युष्माकं मुखानि
पुरा यथा पूर्वमिवात्मीयां द्युतिं न विभ्रति । इदं किम् । किमियन्धनमित्यर्थः ।
किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परावृण्यते ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः—

प्रशमादर्चिषामेतदनुद्रीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

प्रशमादिति ॥ अर्चिषां तेजसां प्रशमाग्निर्वाणादनुद्रीर्णसुरायुधम् । अनुदित-
चित्रप्रभमित्यर्थः । एतद्वृत्रस्य हन्तुरिन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्ठिता अश्वयो यस्य
नकुण्ठिताश्चि कुण्ठितकोटीव लक्ष्यते इत्यते ॥

किं चायमैरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं चेति ॥ किं चायमरिदुर्वारो रिपुदुष्प्रधर्षः प्रचेतसो वरुणस्य । 'प्रचेता
वरुणः पाशौ' इत्यमरः । पाणौ पाशो रज्जुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन हतवी-
र्यस्य प्रतिबद्धशक्तेः फणिनः सर्पस्य दैन्यं शोष्यत्वमाश्रितः । अत्र फणिनिद्वन्द्वस्य
पाशोऽसंभवाद्दैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसंभवइत्युसंबन्धो निदर्शनालंकारः ॥

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्गदो बाहुर्ममशास्त्र इव द्रुमः ॥ २२ ॥

कुबेरस्येति ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा येन सोऽपविद्गदः । अतएव भग्नशास्त्रो
द्रुम इव स्थितः कुबेरस्य बाहुर्मनःशल्यम् । दुःखहेतुत्वान्मनसः शास्त्रप्रायस्त्वमि-
त्यर्थः । पराभवम् । शत्रुकृतमिति शेषः । शंसतीव कथयतीव । लक्षणयानुमाप-
यतीत्यर्थः । बाहौ मुख्यकथनस्यासंभवादिवशब्दोऽप्यत एव ॥

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥

यम इति ॥ अस्तं नाशमिताः प्राप्ताः । अस्त्वमिति मकारान्तमध्ययम् । तस्य 'द्वितीयाश्रितातीतपतितयतात्यस्तप्राप्तापचैः' इति समासः । अस्तमितास्त्वयो वस्य तेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन्मोघेऽपि । प्राप्तिरिति भावः । अस्मिन्दण्डे निर्वाणालातस्य क्षान्तोऽस्तुकस्य । अलातं नाम भूलोखनशाकाका तस्य गलाघवं क्लेश्यं तत्कुरुते । 'अलातमुस्तुकं श्रेयम्' इति हलायुधः । 'निर्वाणोऽवाते' इति निपातनाशिष्ठानत्वम् । अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति कल्पनाश्वि-
दर्शनालकारः ॥

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥

अमी इति ॥ प्रतापक्षत्वा तेजसां क्षयेण शीतला अमी आदित्याश्च । द्वाद-
शेति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । चित्रन्यस्ताश्चित्रलिखिता इव । प्रकामम-
न्यन्तमालोकनीयतां दृश्यतां गताः प्राप्ताः ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

पर्याकुलेति ॥ मरुतां वायूनाम् । सप्तसप्तानामिति शेषः । पर्याकुलत्वात्स्व-
लितगतित्वाद्देतोर्वेगस्य भङ्गोऽम्भसां जलानां प्रतीपगमनात् । उत्तानाधरोहादि-
त्यर्थः । ओघस्य संरोधः प्रवाहप्रतिबन्ध इवानुमीयते ॥

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेति ॥ आवर्जितेषु परिभवदुःखावनश्रेषु जटानां मौलिषु जटाजूटेषु
विलम्बिन्यः शंसिन्यः शशिकोटयश्चन्द्ररेखा येषां ते तयोक्ताः । रुद्राणामपि ।
एकादशानामिति शेषः । मूर्धानः क्षतं हुंकारं शंसन्तीति तयोक्ताः । हुंकारक्षत्य-
नुमापका इत्यर्थः । हुंकारश्चा हि रुद्रा इति भावः ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्थितयः । लब्धावकाशा इत्यम्यत्र ।
यूयं बलवत्तरैः पौरुषातिरेकाप्रबलतरैः । निरवकाशैरित्यपरत्र । परैः शत्रुभि-
रुत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि 'मा हिंसात्' इत्येवमादीनि । अपोद्यन्त एमिरित्य-

पचादैः 'गामालमेत' इत्यादिभिर्विशेषज्ञाकैरिव किं कृतव्यावृत्तयः कृतप्रतिष्ठा-
जज्ञः । कृतविषयसंकोचरूपवाचा इत्यन्वयः । 'विषयसंकोच एव वाचः' इत्या-
चार्याः । निषेधशास्त्रस्यावैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनाद्विषयसं-
कोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥

तद्भूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्वस्थिता ॥ २८ ॥

तदिति ॥ तत्तत्स्थात्कारणम् । हे वत्साः पुत्रकाः, 'वत्सस्त्वभक्तपुत्राद्योर्बर्षं
वत्सं तु वक्षसि' इति विश्वः । स्वयं पितामहत्वाद्वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः
समागता इतो मत्तः किं प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । भूत । लोकरक्षणे
यूपमेव कर्तार इत्याह—मयि लोकानां सृष्टिः । रक्षा युष्मास्वस्थिता । अतस्त-
वर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वीसवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततो भगवत्प्रभानन्तरं वासव इन्द्रो गुरुं बृहस्पतिम् । 'गुरु
गीष्पतिपित्राद्यौ' इत्यमरः । मन्दानिलोद्धूतो यः कमलाकरः स इव शोभत
इति तेन तयोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमा-
स्थातिशयार्थम् । अग्निमेवाणामपि प्रयत्नवशादक्षिस्पर्न्दो न विरुध्यते ॥

स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः संहसनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेरिन्द्रस्य । 'इन्द्रो दुरूपचनो हरिः' इति इत्यायुधः । सहस्राक्ष-
यनेभ्योऽधिकं सहस्रजनयनाधिकम् । तद्गोचरदर्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य
तद्विनेत्रम् । प्रसिद्धाचक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । चक्षुश्चक्षुर्मृतः । चक्षुष्मारोपस्य
प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः । स वाचस्पतिः । कस्कादित्वादलुक्सत्त्वे ।
'पञ्चाः पतिपुत्र-' इत्यादिना सत्वमिति स्वासी । तच्च, छन्दोविषयत्वात् ।
प्राञ्जलिः सन् । जलजासनं ब्रह्माणमिदमुवाच ॥

एवं यैदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञाससि प्रभो ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ हे भगवन् पङ्कजैश्वर्यसंपन्न, यदात्थ 'कृतव्यावृत्तयः परैः'
(२।२७) इति यद्वचीषि । 'बुधः पञ्चानाम्' इत्यादिनाहादेशः । 'वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति वर्तमानप्रयोगः । ज्ञानस्तु ज्ञान्तोऽयं प्रयोग

१ प्रार्थयध्वे. २ भूतानाम्. ३ नोदयामास; प्रेरयामास. ४ वृत्रहा. ५ द्विनेत्रः.
६ दक्षचक्षुःशताधिकम्. ७ यथा. ८ ज्ञाससि प्रभुः.

इत्याह । आहेति भूते जलन्तश्चमवदिति । आहेत्युपलक्षणम् । तदेवं सत्यम् । नोऽस्याकं पदमधिकारः परैः शत्रुमिरासृष्टमाक्षिप्तम् । हे प्रभो, प्रत्येकं प्रति-
पुरुषं विनियुक्तात्मा प्रवेक्षितस्वरूपः । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञास्यसि न
वेत्सि । वर्तमानेऽपि वचनभङ्गया भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः । 'अपहृषे ज्ञः' ।
'अकर्मकाश्च' इत्यात्मनेपदविकल्पः ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति—

भवंलब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भवदिति ॥ भवतस्त्वत्तो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धतः तारक इत्याख्या
नामधेयं यस्य स तारकाख्यः । महानसुरो महासुरः । 'सन्महत्परमोत्तमोऽकृष्टाः
पूज्यमानैः' इति तत्पुरुषः । धूमकेतुरुपातविशेष इव लोकानामुपप्लवायोपद्र-
वायोत्थित उत्पन्नः ॥

पुरे तावन्तमेवास्व तेनोति रविरातपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

पुर इति ॥ अस्य तारकस्य पुरे रविः सूर्यस्त्वावन्तं तावन्मात्रमेवातपं
तेनोति । यावन्मात्रेण यावतैव । यावती मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा ।
अल्पपरिमाणेनेत्यर्थः । 'मात्रा परिच्छदे । अल्पे च परिमाणे सा मात्रां
कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । दीर्घिकासु क्रीडावापीषु कमलानामुन्मेषो विकासः
साध्यते निष्पाद्यते । कठोरकिरणोऽपि मन्दोष्णः सन्नेव तज्जीत्या पुरे प्रकाशत
इत्यभिप्रायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

सर्वाभिरिति ॥ मन्द्रस्तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः
कलाभिर्निषेवते । 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः । केवलां हरचूडामणीकृतां
शिवशिरोमणीकृतां लेखां नादत्ते न गृह्णाति ॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् । 'स्तेनाद्यल्लोपश्च'
इति यध्वल्ययो नलोपश्च । कुसुमानां स्तेयं तस्मात्स्तेयाभिचोराहणद्वारा साध्वसं
मयं तस्माद्धेतोरुद्याने व्यावृत्तगतिः । निवृत्तोद्यानसंचारः सन्नित्यर्थः । सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात्समासः । तत्पार्श्वे तत्समीपे । तालस्य वृन्तैरुद्गम्यते । तालस्येव

वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्यानिलाञ्जजनसंचारपवनाद्विकं यथा तथा न वाति ।
'प्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

पर्यायेति ॥ ऋतवः बहुसन्तादयः पर्यायसेवां क्रमसेवामुत्सृज्य पुष्पाणां
संभारे संग्रहे तत्पराः । आमक्षाः सन्त इत्यर्थः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ।
उद्यानपालैरुद्यानाविकृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकमुपासते
सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु दूरापास्तमित्यर्थः ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः समुद्रस्तस्य तारकस्योपायनानां प्राभूतानां योग्यानि ।
'प्राभूतं तु प्रवेशनम् । उपायनम्' इत्यमरः । रत्नान्वम्भसामन्तरा निष्पत्तेः परि-
पाकपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः । कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते । कदा वा
परिपत्येरक्षित्येकाग्रेण पालयनीत्यर्थः ॥

ज्वलन्मणिशित्वाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजंगाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति ॥ किंचेति चार्थः । ज्वलन्त्यो मणीनां शिरोरत्नानां शित्वा ज्वाला
येषां ते वासुकिप्रमुखा भुजंगाः सर्पाः । सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते । 'भुजंगाः सिद्धस-
र्पयोः' इत्यमरः । निशि स्थिरप्रदीपतामनिर्वाणदीपत्वमेत्यैनं तारकं पर्युपासते परि-
वृत्त्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी^१ तं मुहुर्दूतहारितैः ।

अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कैल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥

तत्कृतेति ॥ इन्द्रोऽपि तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुग्रहं प्रसादमपेक्षत इति
तथोक्तः सन् । मुहुर्दूतहारितैर्दूतप्रापितैः कल्पद्रुमाणां विभूषणैः । तत्पत्न्यैरि-
त्यर्थः । तं तारकमनुकूलयत्यनुकूलं करोति ॥

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्राति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तप्रकारेण रक्षितपवनोदधिभुजंगसुरेन्द्रैराराध्यमा-
नोऽपि भुवनत्रयं क्लिश्राति पीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव
शाम्येच्छान्तो भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत् । प्रत्युत प्रकुप्यतीति भावः ॥

तेनामरबधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।

अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥

तेनेति ॥ तेन तारकेणामरबधूहस्तैः । सुकुमारैरिति भावः । तैरपि सदयमा-
लूना अवतंसार्य छिन्नाः पल्लवा येषां ते नन्दनद्रुमाः । छेदाच्च पाताश्च छेदपाता-
स्तेषाम् । अभिजानन्तीत्यभिज्ञाः । कुष्ठोगात्कर्मणि बह्वी । क्रियन्ते ॥

वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।

चामरैः सुरबन्दीनां बाष्पसीकरवर्षिभिः ॥ ४२ ॥

वीज्यत इति ॥ हि यस्मात्कारणात्स तारकः संसुप्तः सन् । श्वाससाधारणो
निश्वाससमानोऽनिलो येषां तैः ततोऽप्याधिक्ये निद्राभङ्गमवाधिति भावः । बाष्प-
सीकरवर्षिभिः तासां स्त्रीणां रोदनस्वायम्बसर इति भावः । सुरबन्दीनां सुरप्र-
ग्रहस्त्रीणां संबन्धिभिः । 'प्रग्रहापग्रहौ बन्ध्याम्' इत्यमरः । चामरैर्वीज्यते ॥

उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।

आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेषु वेङ्गमसु ॥ ४३ ॥

उत्पाद्येति ॥ तेन तारकेण हरितां सूर्याश्चानाम् । 'हरित्सूर्ये च सूर्याश्चे वणं
च हरिते विशि' इति विश्वः । सुरैः शकैः क्षुण्णानि चूर्णितानि । एतेन तेषामस्यो-
न्नत्यं सूचितम् । मेरुशृङ्गाण्युत्पाद्य खेषु वेङ्गमसु । वेङ्गमस्त्विति बहुवचनेनास्य
भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्त एष्वित्याक्रीडाः । ते च ते पर्वताः
कल्पिताः कृताः ॥

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम् ।

हेमाम्भोरुहसस्थानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्या आगीरध्या दिग्वारणानां
दिग्गजानां मदैराविलं कलुषं पयो जलमेव । शिष्यत इति शेषं शिष्टम् । कर्मण्य-
णप्रत्ययः । 'त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते' इति नपुंसकत्वम् । तर्हि कनककमलानि क गता-
नीत्याह—हेमेति । हेमाम्भोरुहाण्येव सस्थानि तेषां तु तस्य बाष्पस्तद्वाप्य एव
धाम स्थानम् । सर्वाण्यन्युत्पाद्य स्वदीर्घिकास्त्रेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥

भुवनलोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातमयात्पथि ॥ ४५ ॥

भुवनेति ॥ तस्य तारकस्वापातात्समापत्तेर्भयाद्विमानानां पथि खिलीभूते

अग्रहसीभूते सति । 'द्वे खिलप्रहते समे' इत्यमरः । स्वर्गिभिर्वैकुण्ठवनानामाळो-
कने प्रीतिर्नाजुभूयते ॥

यज्वमिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदोमुखांन्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥ ४६ ॥

यज्वमिरिति ॥ यज्वमिर्विष्वदिष्टवज्रिः । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः ।
'सुयजोर्हृन्निप' इति कुमिष्यत्वः । विततेष्वध्वरेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं हव्यं
हविर्मायी मायावी । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । स तारको नोऽस्माकं मिषतां
पश्यताम् । पश्यत्सु सस्त्वित्यर्थः । 'पष्टी चानादरे' इति षष्ठी । जातवेदा वज्रि-
रेव मुखं तस्माज्जातवेदोमुखादाच्छिनत्ति । आक्षिप्य गृह्णातीत्यर्थः ॥

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरक्षमहारि च ।

देहवद्भूमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

उच्चैरिति ॥ किंचेति चार्थः । तेन तारकेणोच्चैरुच्चत उच्चैःश्रवा नाम हय-
रक्षमिव हयरक्षमश्चभेष्टः । 'रक्षं भेष्टे मणावपि' इति विश्वः । अथ शुभ्रत्वा-
दुत्प्रेक्षते—देहवद्दं वददेहम् । मूर्तिमदित्यर्थः । आहिताग्नादित्वाच्छिन्नायाः
परनिपातः । चिरकालार्जितमिन्द्रस्य यश इवाहार्यपहतम् ॥

तर्हि सामाशुपायास्तत्र कथं न प्रयुक्त इत्यत्राह—

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सांनिपातिके ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति ॥ क्रूरे घातुके । 'नृशंसो घातुकः क्रूर' इत्यमरः । तस्मिन्नसुरे
नोऽस्माकं सर्वे उपायाः संनिपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे सांनिपातिके विकारे
ज्वरादौ । 'संनिपाताच्च' इति षक्यपाठः । वीर्यवन्ति सारवन्त्यौषधानीव
प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवैर्पितम् ॥ ४९ ॥

जयाशेति ॥ किंचेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वयं जेष्याम इति यत्र
हरिचक्रेऽस्माकं जयाशा विजयार्जसा । आसीदिति शेषः । प्रतिघातेन
प्रतिहत्योत्थितार्चिषोद्भूततेजसा तेन हरिचक्रेण विष्णोः सुदर्शनेनास्य तारकस्य
कण्ठे निष्कमुरोभूषणमर्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थितमित्यर्थः ।
तारकशिरश्छेदाय हरिणा चक्रेण तदपि नष्टमिति जातमिति भावः ।
'साष्टे घाते सुवर्णानां हेम्पुरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽक्षी'
इत्यमरः ॥

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

तदीया इति ॥ अद्य संप्रति निर्जित पुरावतो यैस्ते तयोक्ताः । तस्य तारक-
स्थेमे तदीया गजाः पुष्कराश्चावर्तकाश्च नामादयो येषां तेषु तोयदेषु मेघेषु
तटाघातं वप्रक्रीडामभ्यस्यन्ति ॥

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । हे विभो स्वामिन्, भोक्तुं भवं शुकुमिच्छवो
मुमुक्षवो विरक्ता भवस्य संसारस्य शान्तये निवृत्तये कर्मैव बन्धस्तं छिनत्तीति
कर्मबन्धच्छिदं तं धर्ममिव । आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । 'तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति' इति ज्ञानादेव मुक्तिः । तस्य तारकस्य शान्तये नाशाय । सेनां नय-
तीति सेनानीश्वरूपतिः । 'सत्सुद्विष-' इत्यादिना कृप् । तं सेनान्यं कंचित्छट्ट-
मिच्छामः । वयमिति शेषः ॥

सेनानीसृष्टेः कलमाह—

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रमित्र ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेनान्यं
पुरस्कृत्य पुरोधाय । 'पुरोऽध्ययम्' इति गतित्वात् 'नमस्तुरसोर्गत्योः' इति
सकारः । गां पृथ्वीं त्रायन्त इति गोत्रास्ताम्भिनत्तीति गोत्रमित्रिन्द्रो जयश्रियं
बन्दीमिव बन्दीकृतां श्रियमिव शत्रुभ्यः सकाशात्प्रत्यानेष्यति प्रत्याहरिष्यति ।
तं स्रष्टुमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वचस्वैवसिते तस्मिन्ससर्ज गिरमात्मभूः ।

गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३ ॥

वचसीति ॥ तस्मिन्बाह्स्पत्ये वचस्ववसिते परिसमाप्ते सखात्मभूर्ब्रह्मा
गिरं वाच ससर्ज । जगादेत्यर्थः । सा गीः सौभाग्येन मनोहरत्वेन । 'हृद्भगसि-
न्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । गर्जितावृर्जितस्य वानन्तरां प्रवृत्तां
वृष्टिं जिगाय जितवती । गर्जितपरत्वाद्बृष्टेरिव तद्विज्ञापनफलत्वाद्विरः सुभगतव-
मिति भावः ॥

संपत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्वव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥

संपत्स्यत इति ॥ अयं वो युष्माकं कामो मनोरथः सेनानीरूपः संपत्स्यते
सेत्स्यति । कश्चित्कियानपि कालः प्रतीक्ष्यताम् । तु किंतु तस्य सेनान्यः सिद्धौ
विषय आत्मना स्वयं सर्गः सृष्टिरेव व्यापारस्तं न यास्यामि । नाहं लक्ष्यामीत्यर्थः ॥
कुत इत्याशङ्क्याह—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नैत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्म स्वयं छेतुमसांप्रतम् ॥ ५५ ॥

इत इति ॥ इतो मत्त एव प्राप्तश्रीर्लब्धोदयः स दैत्यस्तरकासुर इतो मत्त
एव क्षयं नाशं नार्हति । तथाहि । अन्यो वृक्षस्तावदास्ताम् । विषस्य वृक्षो विष-
वृक्षोऽपि संवर्ध्म कुतश्चित्कारणात्सम्यग्वर्धयित्वा स्वयं छेतुमसांप्रतमनर्हः । असां-
प्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वाद्वृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति, अनभिहिते
कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामनः—‘निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न
विभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्’ इति ॥

वृत्तं तेनेदमेव प्राञ्चया चासौ प्रतिश्रुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

वृत्तमिति ॥ प्राक्पूर्वं तेनासुरेणेदमेव देवैरवध्यत्वमेव वृत्तं प्रार्थितम् । मया
चासौ तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् । ‘प्रत्याङ्मयां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता’ इति संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । कर्तव्यं चैतदित्याह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् । ‘पर्याप्तित्वेनैव-
लमर्थेषु’ इति तुमुन्प्रत्ययः । तस्य तपस्तप्तपो वरेण वरदानेन शमितं हि ।
मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्ध उद्यतं व्याप्तिमानम् । संयुगे साधु सांयुगी-
नम् । ‘प्रतिजनादिभ्यः खञ्’ इति खन्प्रत्ययः । तं तारकं निषिक्तस्य कश्चित्क्षेत्रे
क्षरितस्य । ‘नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहित’ इति पुराणम् इति
स्वामी । तस्य नीललोहितस्य धूर्जटे रेतसः क्रुक्त्वांशादृतेऽंशं विनान्यः कः प्रसहे-
ताभिभवेत् । ‘प्रसहनमभिभवः’ इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीक्ष्यशक्तिरित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे न्येवस्थितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स देवो नीललोहितस्तमसः परे परतो व्यवस्थितं तमोगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छिन्नप्रभाषर्द्धिरवगाढमहिमाति-
शयो न भवति । तथा विष्णुना च न । अतस्तत्साक्षात् नालीत्यर्थः ॥

संप्रति तदंशोत्पत्तादुपायं दर्शयति—

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतश्चमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

उमेति ॥ ते कार्यार्थिनो यूयं संयमस्तिमितं समाविनिश्चलं शंभोर्मन उमारू-
पेणोमासौन्दर्येण । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं जाणके पशुशब्दयोः । ग्रन्थादृत्तौ नाट-
कादावाकारश्लोकयोरपि ॥' इति विश्वः । अयस्कान्तेन मणिविशेषेण । 'कस्काद्विपु-
ष' इति सकारः । लोहवदयोधातुमिव । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वति-
प्रत्ययो सृज्यः । आक्रष्टुमाहर्तुं यतश्चमुशुक्ता भवत ॥

नच गत्यन्तरमस्तीत्याह—

उमे एव क्षमे वोढुमुभयोर्बीजमाहितम् ।

सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

उमे इति ॥ उभयोः शंभोर्मम चाहितं निषिक्तं बीजं तेजो वोढुं सोढुं सा
बोमा शंभोरहमूर्तेस्तत्क्षेवं तदीया जलमयी मूर्तिर्वा मम । उमे एव क्षमे न तृती-
येत्यर्थः । वाचाब्दो ह्यन्वार्थे न त्वन्वार्थे । एतदेवोदाहृत्येत्यमेव व्याख्यातं गण-
व्याख्याने । अत्र दीपकालंकारः । प्राकरणिकयोस्मामहेश्वरप्राकरणिकयोर्ब्रह्मजल-
मूर्त्योर्भौपत्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः—'प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां भौपत्यस्य
गम्यत्वे दीपकम्' इति । नचैवं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केव-
लाप्रस्तुतविषयत्वेन चोरयानादिति ॥

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनोपत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते सुरवन्दीनां वैणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

तस्येति ॥ तस्य शितिकण्ठस्याहमूर्तेरात्मा । पुत्र इत्यर्थः । 'आत्मा वै पुत्र-
माप्नोति' इति श्रुतेः । वो शुष्माकं सेनापतेर्भावः सैनोपत्यम् । 'पत्यन्तपुरोहिता-
विभ्यो वध' इति अकप्रत्ययः । उपेत्य प्राप्य वीर्यविभूतिभिः वीर्यसंपत्तिभिः सुर-
वन्दीनां वैणीर्मोक्षयते निर्वसयिष्यति । तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥

इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे ।

मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ विश्वस्य योनिः कारणम् । 'योनिः स्त्रीणां भगव्याने कारणे तास्त्रिके
पणे' इति वैजयन्ती । विबुधान्पुरामिति व्याहृत्याभिप्रायं तिरोदधेऽन्तर्हितवान् ।
ते देवा अपि मनस्याहितं कर्तव्यं यैस्ते तयोक्ताः सन्तो दिवं स्वर्गं ययुः प्रापुः ॥

तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत्पाकशासनः ।

मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

तत्रेति ॥ पाको नाम कश्चिदसुखस्य शासन इन्द्रस्य हरिश्चाकर्षणकृते कंदर्पं निश्चित्य । साधकत्वेनेति शेषः । कार्यसंसिद्धौ त्वरयितुम्वेन । द्वौ गुणौ यस्य तद्विगुणं द्विरावृत्तं रंहो वेगो यस्य तेन तथोक्तम् । 'गुणस्तु वृत्तिसम्बन्धाविश्वेन्द्रियासुखवतन्तुषु' इति वैजयन्ती । मनसागमम् । सस्मारेत्यर्थः । गमेर्कुङ् । लुपित्वाचल्लेखदेशः ॥

अथ सै ललितयोषिञ्चलताचारुशृङ्गं

रतिबलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गुराक्षः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ स्मरणानन्तरम् । स स्मृत इत्यर्थः । पुष्पं अनुबन्धे स पुष्पधन्वा कामः । 'वा संज्ञायाम्' इत्यानङ् । 'ललितं त्रिषु सुन्दरम्' इत्यमरः । ललितायाः सुन्दर्या योषितो भुवौ लते इव चारुणी शृङ्गे कोटी यस्य तत्तथोक्तं चापम् । रतिं स्मरप्रिया । 'रतिः स्मरप्रिया' इत्यमरः । तस्या बलयपदानि कङ्कणस्थानान्बद्ध-
शृङ्गं यस्य स तथोक्ते कण्ठ आसज्य लगयित्वा । चापकण्ठविशेषणान्भां शृङ्गैक-
निधेश्विभुवनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । सहचरस्य सख्यु-
र्मधोर्वसन्तस्य हस्ते व्यस्तं चूताङ्गुरमेवाक्षं यस्य स तथोक्तः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः
सन् । शतमखमिन्द्रमुपतस्थे संगतवान् । संगतिकरणार्थादात्मनेपदम् । अत्र 'स्वभा-
वोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति । मालिनीकृतमेतद्—'ननमयययुतेर्बं
मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
ब्रह्मसाक्षात्कारो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तस्मिन्मधोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात ।

प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

१ कर्मसंसिद्धिः कार्यसंसिद्धिः, कार्यसंसिद्धिः. २ मुलकित. ३ शार्ङ्गम्, ४ पुष्पकेतुः.

तस्मिन्निति ॥ मघोन इन्द्रस्याक्ष्णां सहस्रं त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेवामिति त्रिदशान्देवान् । 'संख्येयाम्यवासवाधूराधिकसंख्याः संख्येये' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डध्यत्वयः । उक्तार्थत्वात्सुचो निवृत्तिः । विहाय त्यक्त्वा तस्मिन्कामे युगपत्पपात । सहस्रेणाक्षिमिरद्राक्षीदित्यादरातिशयोक्तिः । ननु सुचि-रपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन्पक्ष-पात इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्वस्यति—प्रायो मूर्धा प्रभूणामाश्रितेषु सेवकेषु विषये गौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थित्वेन हेतुना चलं चललम् । फलतश्चाः प्रभवो न तु गुणतश्चा इति भावः ॥

स वासवेनासतसंनिकृष्टमितो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।

भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥२॥

स इति ॥ स कामो वासवेनेन्द्रेणासनस्य सिंहासनस्य संनिकृष्टं संनिहितमा-सनसंनिकृष्टं यथा तथा । शेषपञ्चायं समासः । कृद्योगलक्षणया तु न । 'न लोकव्ययलिङ्गात्त्वलर्थतुनाम्' इति षष्ठीनिषेधात् । इतो निषीदेहोपविशेति विसृ-ष्टभूमिर्वृत्तावकाशः सन् । भर्तुः स्वामिनः प्रसादमनुग्रहं मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य संभाम्य मियो रहसि । 'मियोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । एनमिन्द्रमेवं वक्ष्यमाणप्रका-रेण वक्तुं प्राक्रमतोपक्रान्तवान् । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातविशेष ज्ञातसार । ज्ञातपुंविशेषेत्यर्थः । सापेक्ष-त्वेऽपि गमकत्वात्समासः । आज्ञापय । तदिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयो-गाच्च पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोगनिर्वन्धः । किं तदित्याह—लोकेषु ते तव यत्कर-णीयं कर्तव्यमस्ति । संस्मरणेन प्रवृत्तमुत्पन्नं ते तवानुग्रहं प्रसादमाज्ञया नियो-गेन संवर्धितं वृद्धिं गमितमिच्छामि । संस्मरणकृतमनुग्रहं केनचित्प्रियोगेन वर्धय । क्वचित्कर्मणि नियुक्त्येत्यर्थः । अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भावः । तुमुश्च-न्तपाठे निजर्थे यत्तः कार्यः ॥

न च मे किंचिदसाध्यमस्तीत्याह—

केनाभ्यस्रया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।

यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥

केनेति ॥ पदकाङ्क्षिणा स्वाराज्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्घैरतिप्रभूतैस्स-पोभिस्ते तवाभ्यस्रयेर्ष्या जनिता । तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थम् । यावद्यतः स भवद्वैर्ष्याहितसायकस्य संहितबाणस्यास्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तते इति निदेश-

वर्त्याज्ञावशो भवति । अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् ॥

संप्रति चतुर्थेर्गे मोक्षमधिकृत्याह—

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवकेशमयात्प्रपन्नः ।

बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः ॥ ५ ॥

असंमत इति ॥ तवासंमतः कः पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः । संसार इति यावत् । तत्र ये क्लेशा जन्मजरामरणादयस्तेभ्यो भयान्मुक्तिमार्गं प्रपन्नस्तं वद । यतः सोऽप्यारेचिताभिरेकैकशो विवर्तिताभिर्भ्रूभिश्चतुरैः सुन्दरीणां कटाक्षैर्बद्धश्चिरं तिष्ठतु । आरेचितलक्षणं तु—'स्याद्बुबोर्ललिताक्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्मूलसमुत्क्षेपं कौटिल्याद्भ्रूकुटिं विदुः ॥' इति ॥

धर्मार्यावधिकृत्याह—

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।

कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोष इव प्रवृद्धः ॥६॥

अध्यापितस्येति ॥ उशनसा शुकेण नीतिं नीतिज्ञास्त्वध्यापितस्यापि । अपशब्दाच्छुक्रसिप्याणामप्रवृत्त्यत्वं गम्यते । 'मतिबुद्धिः' इत्यादिना द्विकर्मकादि-
कृधातोर्ष्यन्ताप्रधाने कर्मणि कः । 'अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वचनात् । ते द्विषन्तव शत्रोः कस्यार्थधर्मौ प्रयुक्तः प्रहितो रागो विषयामि-
काय एव प्रणिधिर्दूतो येन सोऽहम् । 'प्रणिधिः प्रार्थने चरे' इति यादवः । प्रवृद्ध ओषः प्रवाहः सिन्धोर्नद्यास्तटाविष पीडयामि वद ॥

काममधिकृत्याह—

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।

नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥७॥

कामिति ॥ एकः पतिर्बन्धाः सैकपत्नी पतिव्रता । 'नित्यं सपत्न्यादिवु' इति लीप् । तस्या व्रतं पातिव्रत्यं तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावाम् । दृढव्रतामित्यर्थः । 'शीलं स्वभावे सद्गुणे' इत्यमरः । चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं मनस्त्वर्षितं प्रविष्टां कां नितम्बिनीं मुक्तलज्जां सतीं कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् । स्वयं गृह्णातीति स्वयंग्राहा । 'विभाषा ग्रहः' इति जप्रत्ययः । नच जलचर एव ग्राह इति नियमः । जलचरे ग्राह एवेति निषमादिति । स्वयं ग्राहा च सा निषक्तबाहुश्च तां तथाभूतामिच्छसि । त्वदर्थे पतिव्रतामपि व्रताङ्गशयिण्यामीत्यर्थः । एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा च श्रुतिः—'अहल्यायै जारः' इति ॥

त्रिविधा नायिका स्वकीया परकीया साधारणी चेति । तत्र परकीयां प्रस्तु-
कम् । इतरे प्रत्याह—

कयासि कामिन्सुरतापराधात्पादानतः कोपनयावधूतः ।

यस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याश्रयणं शरीरम् ॥८॥

कथेति ॥ हे कामिन्कामुक, सुरतापराधात् । जन्मासङ्गादित्यर्थः । पादानतः
प्रपन्नः सन् । कोपनया कोपनशीलया कया स्त्रियावधूतस्तिरस्कृतोऽसि । तस्याः
शरीरं दृढानुतापं ग्राहयन्नात्तापमत एव प्रवालशय्याश्रयणं करिष्यामीति ॥

प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।

विभेत्तु मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराम्यः ९

प्रसीदेति ॥ हे वीर, प्रसीद प्रसन्नो भव । वज्रं कुक्षिर्न विश्राम्यतु । उदास्ता-
मित्यर्थः । मदीयैः शरैर्मोघीकृतबाहुवीर्यो भिक्वलीकृतमुजशक्तिः कतमो दैत्यदान-
वादिषु यः कश्चन सुरारिः । ‘वा बहूनां जातिपरिग्रहे इतमम्’ इति इतमच्य-
त्ययः । कोपेन स्फुरिताधराम्यः स्त्रीभ्योऽपि विभेत्तु । किमु वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः ।
सङ्कटोत्तः सर्वतो विभेतीति भावः । ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्यैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥१०॥

तवेति ॥ किं बहुना, तव प्रसादादनुग्रहात्कुसुमायुधोऽप्यतिदुर्बलाकोऽप्यह-
मेकं मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकः पाणौ यस्य स पिनाकपाणिः । ‘प्रह-
रणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ’ । तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति
भावः । यैर्यच्युतिं यैर्यहार्जि कुर्याम् । कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः । ‘शक्ति लिङ् च’
इति शक्यार्थे लिङ् । अन्ये धन्विनो धनुर्युतो मम के । न केऽपीत्यर्थः । किंशब्दः
कुत्सायाम् । ‘कुत्साप्रभवितर्केषु श्लेषे किंशब्द इष्यते’ इति शाश्वतः ॥

अथोरुदेशादवतार्य पादभ्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।

संकल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं वभाषे ॥११॥

अथेति ॥ अथ अरवाक्यश्रवणानन्तरमाखण्डलः सहसाह ऊरुदेशात्पाद-
भ्रान्त्याक्रमणेन संभावितं पादपीठं यस्मिन्सद्यथा तथावतार्य संकल्पितार्थे
हरविचारवर्णरूपे विषये विवृतात्मशक्तिम् । ‘कुर्या हरस्यापि—’ (३।१०)
इत्यादिना प्रकटीकृतस्यसामर्थ्यं कामं अरमिदं वक्ष्यमाणं वभाषे ॥

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।

वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

सर्वमिति ॥ हे सखे । सखे इति संबोधनं गौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्वय्युपपन्नं सिद्धम् । मम कुलिशं वज्रं भवांश्चोभे भवे । तत्र वज्रं तपोवीर्येण तपोबलेन महत्सु प्रतिबलेषु कुण्ठं प्रतिबद्धप्रसरम् । स्वमन्त्रं सर्वतोगामि च साधकं च । तापसेष्वप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुष्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्ग्रहनाय शेषः ॥ १३ ॥

अवैमिति ॥ हे सखे, ते सारं बलमवैमि वेदि । अतः खल्वतत्पुत्रात्मसमं मत्तुल्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये 'तस्मै हिमाद्रेः'—(३ । १६) इति वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकवाक्यात्मनेपदनियमः । तथाहि । सारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह—कृष्णेन विष्णुना । धरतीति धरः । पचाद्यच् । भुवो धरो भूधरस्तस्य भावस्तत्तां भूधरताम् । भूधरणशक्तिमित्यर्थः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा । शेषः सर्पराजो देहोद्ग्रहनाय स्वदेहमुद्गो-
दुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । व्यादिश्यते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत्कर्तुमाह—

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्गे कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।

निबोध यज्ञांशभुजामिदानीमुच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

आशंसतेति ॥ वृषाङ्गे हरे बाणगतिं बाणप्रसरमाशंसता कथयता । 'कुर्वां हरस्यापि पिनाकपाणेः' (३ । १०) इत्यादिनेति शेषः । त्वया नोऽस्माकं कार्यं प्रतिपन्नकल्पमङ्गीकृतप्रायम् । 'ईषदसमासौ' इत्यादिना कल्पप्राप्तयः । कथ-
मेतद्वत् आह—इदानीमुच्चैरुच्यता द्विषो वेपां तेषामुच्चैर्द्विषां यज्ञांशभुजं देवानाम् । एतेन द्विषक्षुप्तयज्ञभागात्वं सूच्यते । ईप्सितमासुमिष्टमेतदेव हरे बाणप्रयोगरूपमेव निबोध । हरायत्तं बुध्यस्वेत्यर्थः । 'बुध बोधने' इति धातो-
र्लोद । अत्र 'आशंसता प्रार्थयमानेन' इति नाथव्याख्यानमनाथव्याख्यानम् । आङ्गपूर्वयोः शास्त्रिणोऽपिच्छार्थत्वे आत्मनेपदनियमात् । याच्नार्थत्वस्याप्रा-
माणिकत्वात् । 'कुर्यां हरस्यापि—' (३ । १०) इत्यग्नयोरभावाद्योगाच्चेति ॥

किं तत्कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षेत्यत्राह—

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

अमी इति ॥ हि वस्मादमी देवा जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य हरस्य वीर्यप्रभवं तेजःसंभूतं सेनान्वयं सेनापतिमुत्सन्ति कामवन्ते । 'वश कान्तौ' इति धातोर्लट् । ब्रह्मणां सद्योजातादिमन्त्राणामङ्गनानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्माङ्गभूः । कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतरणे 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा' इत्युभयत्राप्यमरः । योजितात्मा नियमितचित्तः । मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । स भवश्च त्वदेकेषोस्तवैकवाणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नवसर इति भावः ॥

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यंतात्मने रोचयितुं यतस्व ।

योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

तस्मा इति ॥ यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजां पार्वतीं रोचयितुं यतस्व । भवितव्यं चात्र पार्वत्यैवेत्याह—योषित्सु स्त्रीषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । क्षमा शक्ता तस्य हरस्य वीर्यं रेतस्तस्य निषेकः क्षरणं तस्य भूमिः क्षेत्रं सा पार्वत्यैवेत्यात्मभुवा ब्रह्मणोपदिष्टम् । 'उभे एव क्षमे बोद्धम्' (२।६०) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

सापीदानीं संनिहृष्टैव तस्येत्याह—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।

अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः १७

गुरोरिति ॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितृर्नियोगाच्छासनादबिल्ल-
कार्या हिमाद्रेरूर्ध्वभूमौ । 'भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यक-
श्चासन्नारूढयोः' इति त्यकप्रत्ययः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । 'कर्मणो रोमन्ध-
तपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्प्रत्ययः । ततः शत्रुप्रत्ययः । स्थाणुं रुद्रमन्वास्ते ।
उपास्त इत्यर्थः । इतीदं मयाप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतम् । न चैतद्वैतिह्यमात्रमि-
त्याह—स वर्गः सोऽप्सरसां गणो मत्प्रणिधिर्मम गूढचरः । 'प्रणिधिः प्राधेने
चरे' इति यादवः ॥

तद्रच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्सिद्ध्यै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ देवकार्यं कुरु । आक्षिपि
होद् । अयमर्थः प्रयोजनमर्थान्तरभाव्यः कारणान्तरसाध्य एव । तच्च कारणान्तरं
पार्वतीसंघानमिति भावः । 'अर्थः प्रकारे विषये वित्कारणवस्तुषु । अभि-
धेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने ॥' इति विश्वः । तथापि बीजसाध्योऽङ्कुरो
बीजाङ्कुर उदयादुत्पत्तेः प्रागम्भ इव त्वामुत्तमं प्रत्ययं चरमं कारणमपेक्षते ।

‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसह-
कारित्वादनन्यसाध्योऽयमर्थ इति भावः ॥

तस्मिन्सुराणां विजयाम्युपाये तवैव नौमास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

तस्मिन्निति ॥ सुराणां विजयाम्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन्हरेऽस्त्रगति-
रक्षप्रसरस्तवैव नाम । नामेति संभावनायाम् । अन्येषां तु संभावनापि नास्तीति
भावः । अतस्त्वं कृती कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि । अप्रसिद्धम-
प्यनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसाधारणं चेत्यति-
यशस्करमिति भावः ॥

मोत्साहनार्थं स्तौति—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

सुरा इति ॥ एते सुराः समभ्यर्थयितारो याचितारः । कार्यं प्रयोजनं
त्रयाणां विष्टपानामपि संबन्धि । सर्वलोकार्थमित्यर्थः । कर्म ते तव चापेन । न
त्वन्द्येनेति भावः । अतिहिंस्रमतिचातुकं च न । अहो वत इति संबोधने ।
‘अहो बतानुकम्पायां खेदे संबोधनेऽपि च’ इति विश्वः । अथवा अहो आश्चर्ये ।
बलेत्यामङ्गणे संतोषे चेति । ‘बतामङ्गणसंतोषखेदानुक्रोशविषये’ इति
विश्वः । स्पृहणीयवीर्योऽस्याश्चर्यविक्रमोऽस्ति । ‘आश्चर्यं स्पृहणीयं च’ इति
नानार्थकोशः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥

मधुरिति ॥ हे मन्मथ, असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यात्सहचरत्वा-
देवानुक्तोऽप्यप्रेरितोऽपि सहायः सहकार्येव । तथाहि । समीरणो वायुर्हु-
ताशनस्याग्नेर्नोदयिता प्रेरको भवेति केन व्यादिश्यते । अत्र मधुसमीरणयोरु-
क्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिबस्तुभावेन
पृथक्निर्दिष्ट इति प्रतिबस्तूपमाङ्ककारोऽयम् । तदुक्तम्—‘यत्र सामान्य-
निर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि । गन्धौपम्बाश्रिता सा स्यात्प्रतिबस्तूपमा
मता ॥’ इति ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

तथेति ॥ तथास्तिवति भर्तुः स्वामिनः शेषामिव प्रसादवृत्तां मालामिव ।

‘प्रसादाक्षिजनिर्मास्वदने शेषेति कीर्तिता’ इति विश्वः । ‘मास्वाक्षतादिदन्ते स्त्री शेषा’ इति वैजयन्तीकेषावौ । आज्ञां मूर्धादाय शिरसा गृहीत्वा मदनः प्रतस्थे । ‘समवप्रविभ्यः स्त्रः’ इत्यात्मनेपदम् । इन्द्र देहावतास्काकनेन प्रोत्साहनायैव तादनेन कर्कशेन परुषेण हस्तेन तदङ्गं मदनदेहं पस्पर्श । हस्तस्पर्शेन संभावयामासेत्यर्थः । ‘शेषामिवाज्ञास्’ इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमो-
त्प्रेक्षयोः संदेहसंकर इति । यदि भर्त्रा शेषापि दत्ता तदा तामाज्ञामिवैस्तुपमा । अथ न दत्ता तर्हि शेषात्वेनोत्प्रेक्षिता । शेषादानं तु संदिग्धमिति ॥

स माधवेनामिमतेन सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

स इति ॥ स मदनोऽभिमतेन प्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च साशङ्कं संकटमापतितमिति समयमनुप्रयातः सन् । तथाङ्गव्ययव्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धिर्येन स तथोक्तः । शीत्वां स्मृत्वापि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः । हैमवतं हिमवति भवं स्थाणो रुद्र-
स्याश्रमं जगाम ॥

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।

संकल्पयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाभिमतं मुनीनां तपसः समाधेरेकाग्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्बसन्तः संकल्पयोनेर्मनोभवस्याभिमानभूतम् । गर्वहेतुभूतमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभे-
दोपचारः । आत्मानं निजं स्वरूपमाधाय संनिधाय जजृम्भे प्रादुर्बभूव । वसन्त-
धर्मान्प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥

वसन्तधर्मानाह—

कुबेरेगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

कुबेरेति ॥ उष्णरश्मौ सूर्ये साहसिके च नायके समयं दक्षिणायनकालं संगमकालं च विलङ्घ्याकाण्डे व्यतिक्रम्य कुबेरगुप्तां धनपतिपालितां कुत्सित-
शरीरेण केनचिद्रक्षितां च । दिशमुदीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षिसां कविश्चायिकां च । गन्तुं चलितुं संगन्तुं च प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिग्दक्षिण्यवती नायिका च मुखेनाग्रभागेन वक्त्रेण च । वहतीति वहः । पचाद्यच् । गन्धर्वहं गन्धर्वह-
मनिलं व्यलीकेन दुःखेन निश्वासलं व्यलीकनिश्वासमिव । ‘दुःखे वैलक्ष्ये व्यली-
कमप्रियाकार्यवस्तुनोः’ इति वैजयन्ती । उत्ससर्जं प्रवर्तयामास । स्वभर्तारि
समयोल्लङ्घनेन पराङ्मनासंगतिं प्रवृत्ते सति स्त्रियो दाक्षिण्यादकिञ्चिद्गदा दुःखा-

विश्वसन्तीति भावः । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ।
अत्रोद्योक्षालंकारः । न च समासोक्तिरेवमुद्योक्षानुप्रविष्टेति शङ्कितव्यम् । केवल-
विशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतप्रतीती सोप्तिष्ठते । अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्या-
दपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषयः, उभयश्लेषे स्मिद्वि-
शेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिमूलोऽयं ध्वनिः । स च व्यलीकनिश्चासरूप-
चेतनधर्मसंभावनार्थं दक्षिणस्था दिशो नायिकया सहामेदमासादयन्ननेदलक्षणा-
तिशयोक्त्युपजीविनीं निश्चासमिवेति वाच्योद्योक्षां निर्वहतीति वाच्यसिद्धात्प्रभूत
इत्युत्पत्त्यामः ॥

अधृत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवनि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥ २६ ॥

अस्तेति ॥ अशोको वृक्षविशेषः सद्यः स्कन्धात्प्रकाण्डात्प्रभृत्येव । स्कन्धा-
दारभ्येत्यर्थः । भाव्यकारवचनात्प्रभृतिभोगे पञ्चमीति कैवटः । भाष्यं च 'मूला-
त्प्रभृत्यप्रादृक्ष स्तब्धवन्ति' इति 'कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहावणी मासे' इत्यादि ।
सपल्लवनि कुसुमान्यसूत । उभयमप्यजीजनदित्यर्थः । आसिञ्चितो नूपुरो यस्य
तेन । सिद्धधातोः 'अकर्मक-' इत्यादिना कर्तरि कः । सुन्दरीणां पादेन संपर्कं
ताडनं नापैक्षत । 'सन्पूररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः
पुणोद्गमो भवेत् ॥' इति । तथाहि—'पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं
जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरवकः कुरुते विकासमालोहित-
मिलक उत्कलिको विभाति' इति ॥

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।

निवेशयामास मधुद्विरेफामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

सद्य इति ॥ मधुर्वसन्त एवेयुकारः प्रवालोद्गमाः पल्लवाकुरा एव चारुणि
पत्राणि पक्षा यस्य तस्मिन् । 'पत्रं बाहनपञ्चयोः' इत्यमरः । नवं चूतं चूतकुसुमं
तदेव बाणस्मिन्नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति सद्यो मनोभवस्य धन्विनो
नामाक्षराणीव द्विरेफान्ममराश्विवेशयामास निदधौ । अत्र प्रवालपत्र इत्याद्येकदे-
शविधित्वरूपकं मधोरियुकारस्वरूपं यन्नामाक्षराणीवेत्युद्योक्षायां निमित्तमित्येकदे-
शविधित्वरूपकोत्थापितेयमुद्योक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स चेतः ।

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराशुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः २८

वर्णोति ॥ कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम् । 'अवयवे च प्राण्योपधिबृहसेभ्यः'
इत्युत्पत्त्यस्य तद्धितस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । एवमन्वत्रापि द्रष्टव्यम् ।
वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति स पर्यतापयत् ।

१ निर्गन्धमिति.

५ कु०

‘कट्टं को’ इति भूतार्थे कट्ट । तथाहि । प्रायेण विन्यस्रजो विधातुः प्रवृत्तिर्गुणानां सामग्र्यविधौ साकश्यसंपादनविषये पराङ्मुखी । सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिदेकस्य संपादयति । यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि नैर्गन्ध्यं युज्यत इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

बालेन्दुवक्राप्यविकासभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

बालेन्द्विति ॥ अविकासभावाच्चविकासत्वाभ्युत्पन्नभावादेतोर्बालेन्दुरिव वक्राप्यतिलोहितान्यतिरक्तानि पलाशानि किञ्चुकपुष्पाणि । ‘पलाशे किञ्चुकः पर्णः’ इत्यमरः । वसन्तेन पुंसां समागतानां संगतानां वनस्थलीनां स्त्रीणां सद्यः सद्यो वृत्तानि । पुराणेष्वतिलौहित्याभावादिति भावः । नखक्षतानीव वनसुः । अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनां च विशेषणसाधारण्याच्चायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिस्त्वावृत्तिः । ‘नखक्षतानीव’ इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रवर्तुलौहित्यगुणनिमित्ता जागर्ति । सा च नायकव्यवहाराश्रितसमासोक्तिगर्भिण्येवोत्पिबुत इत्युभयोरेककालतैव । ‘विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिष्यत’ इति हि लक्षणम् ॥

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।

रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रबालोष्ठमलंचकार ॥ ३० ॥

लग्नैति ॥ मधुश्रीर्वसन्तकक्ष्मीर्लग्नद्विरेफा एवाञ्जनभक्तयः कञ्जलरचनास्ताम्रिचित्रं चित्रवर्णं तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तस्मिन्नेव मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटय्य बालारुणकोमलेन बालार्कसुन्दरेण रागेणारुणिज्ञा तेनेव लाक्षारणेन चूतप्रबाल एवौष्ठं चूतप्रबालोष्ठमलंचकार प्रसाधयामास । अत्र रूपकालंकारः ॥

मृगाः प्रियालङ्घनमञ्जरीणां रजःकर्णैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।

मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

मृगा इति ॥ प्रियालङ्घना राजादनवृक्षाः । ‘राजादनः प्रियालः स्यात्’ इत्यमरः । तेषां मञ्जर्यस्तासां रजःकर्णैर्विघ्निताः संजातविघ्ना दृष्टीनां पाताः प्रसृष्टा येषां ते तथोक्ताः मदोद्धता मृगाः प्रत्यनिलमनिलाभिमुखं मर्मरा मर्मरपत्रमोक्षाः पत्रमोक्षा जीर्णपर्णपाता वासु ता वनस्थलीर्विचेरुर्वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म । ‘देशकालाध्वरान्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्’ इति चरतेः सकर्मकत्वम् ॥

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।

मनस्विनीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं सरस् ॥ ३२ ॥

चूताङ्कुरेति ॥ चूताङ्कुराणामास्वादेन कषायकण्ठो रक्तकण्ठः । 'रसभावपथे रक्ते कषायः' इति केशवः । पुमान्कोकिलः पुंस्कोकिलः । पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्यो-
तनार्थम् । मधुरं शुद्धमेति यत्तत्कृत्वनमेव मनस्विनीनां मानविधाते रोषनिरासे
दक्षं सरस्व वचनं मानं लज्जतेत्याहावचनं जातम् । कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं
स्मराश्रुता इव मानं अहुरित्यर्थः ॥

हिमव्यपायाद्विशदाघराणामां पाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।

स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

हिमेति ॥ हिमस्य व्यपायादपगमाद्विशदा घराणां पाण्डरी भूतमुखच्छवीनाम् । कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । किंपुरुषाङ्ग-
नानां पत्रविशेषकेषु पत्ररचनासु स्वेदोद्गमः पदं चक्रे । घर्मोद्वारास्वेदोद्गमोऽभू-
दित्यर्थः । विशदाघरत्वं मधूच्छिष्टराहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नायां बिम्बो-
द्घेषु मधूच्छिष्टं क्षीतमयाह्वयतीति प्रसिद्धम् ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।

प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥

तपस्विन इति ॥ स्थाणोर्बैनमोको येषां ते तपस्विनस्तत्रत्या मुनयः । समा-
नकाल आद्यन्तावस्था आकालिकीम् । अकालभवत्वाद्युत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीभिरि-
त्यर्थः । 'आकालिकडाद्यन्तवचने' इति समानकालादिकट्टप्रत्ययः प्रकृतेराकाल
आदेशश्च निपातितः । 'दिङ्गणम्—' इत्यादिना ङीप् । केचिदकालाद्देहादध्यात्मा-
दित्वाद्भवार्थे ढगित्याहुः । तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्तम्भित-
विक्रियाणां निरुद्धविकाराणां मनसां कथंचिदीशा निवन्तारो बभूवुः ॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ आरोपितमधिज्यं कृतं पुष्पचार्यं येन तस्मिन्नतिद्वितीया यस्य
तस्मिन्नतिप्रसाधये मदने तं देशं स्थाणवात्मनं प्रपन्ने प्राप्ते सति द्वन्द्वानि स्थावराणि
जंगमानि च मिथुनानि काष्ठोत्कर्षः । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिति' इत्यमरः । तं
गतो यः चेह इहसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः । 'प्रेमा ना
प्रियता हार्दं प्रेम चेहः' इत्यमरः । स एव रसस्नेनानुविद्धं संवृक्तं भावं रत्यात्वं
शृङ्गारभावं क्रियया कार्यभूतया चेष्टया विवव्रुः प्रकटीचक्रुः । शृङ्गारचेष्टाः
प्रावर्तन्तेत्यर्थः ॥

तामेष्टा आह 'मधु' इत्यादिभिन्नतुर्मिः—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे यपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्ड्वयत कृष्णसारः ॥ ३६ ॥

मच्चिति ॥ द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरः । उपचारात्सद्वर्धो-
ऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः—‘शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते ।
यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्विरेफो भ्रमरः’ इति । कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं
तस्मिन्मधु मकरन्दम् । ‘मधु मधे पुष्परसे’ इति विश्वः । स्त्रां प्रियां शृङ्गी-
मनुवर्तमानोऽनुसरन्पयौ । तत्पीतशेषं पपाविल्वर्धः । कृष्णश्चासौ सारः शब-
लश्च कृष्णसारः कृष्णसुराः । ‘वर्णो वर्णेन’ इति समासः । स्पर्शेन स्पर्शमुखेन
मिमिलितार्क्षीं मूर्गीं शृङ्गेणाकण्डूयत वर्धितवान् । ‘कण्डूदिभ्यो षक्’ इति षक् ।
ततः कर्तरि लङ् ॥

ददौ रसात्पङ्कजरेणुगन्धिं गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

ददाविति ॥ रसादतिरागात्करेणुः करिणी । ‘करेणुरित्स्यां स्त्री नेमे’ इत्यमरः ।
पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धोऽस्यास्तीति पङ्कजरेणुगन्धिं
गण्डूषजलं मुक्षान्तर्धृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाकोऽर्धं अघातयो-
पभुक्तेनार्धजग्धेन विसेन जायां संभावयामास । स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।

पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किंनरः श्रमवारिलेशैः स्वेदोदषिन्दुभिः
किञ्चिद्विषसमुच्छ्वासिता विस्त्रेयिताः पत्रलेखा यस्य तत् । पुष्पाणामासवो मर्धं
पुष्पासवः । पुष्पोद्भवमधमित्यर्थः । वसन्ते हृषुकस्य संभवात्पुष्पवासितमिति
केचित् । तेनाघूर्णिताभ्यामुक्ताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं
गीतान्तरेषु गीतमध्वेषु चुचुम्बे चुचुम्ब ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालौष्ठमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशास्त्राभ्युजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

पर्याप्तेति ॥ पर्याप्ताः समप्राः पुष्पस्तवका एव स्तना बासां ताम्ब्यः । ‘स्वा-
ङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्’ इति विकल्पाच्च ङीप् । स्फुरन्तः प्रवालः पलुवा
एवौष्ठासैर्मनोहराभ्यो लता एव वध्वस्ताभ्यः शकाशात्तरवोऽपि । लिङ्गादेव
पुंस्त्वं गम्यते । विनम्राः शास्त्रा एव भुजासैर्वन्धनान्यवापुः । तामिरालिङ्गिता
इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत्किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च
तरुलतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनुः—‘अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुख-
दुःखसमन्विताः’ इति । अत्र रूपकालंकारः ॥

श्रुतात्पसरोगीतिरपि क्षणेऽसिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिमेदप्रभवो भवन्ति ४०

श्रुतेति ॥ अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान्हरः श्रुताप्सरोनीतिरपि ।
विद्याङ्गनागानमाकर्णयन्पीत्यर्थः । प्रसङ्गवानपर आत्मानुसंधानपरो बभूव ।
तथाहि । आत्मनश्चित्तस्येश्वराणां नियन्त्रणम् । वक्षिनामित्यर्थः । विद्वन्वन्त एभि-
रिति विज्ञाः प्रत्यूहाः । घणर्थे कप्रत्ययः । जातु कदाचिदपि समाधिमेवे समाधि-
भञ्जने प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।

मुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्वयनैषीत् ॥४१॥

लतेति ॥ अथ लतागृहद्वारं गतो वामे प्रकोष्ठेऽर्पितहेमवेत्रो चारितहेमदण्डो
नन्दी नन्दिश्वरः । 'नन्दी मृत्तिरिटिस्तुण्डिनन्दिनो नन्दिश्वरे' इति कोशः ।
मुखेऽर्पितायाः सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गुलेस्तर्जण्याः
संज्ञया सूचनयैव । 'संज्ञा स्थाचेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना' इत्यमरः । गणा-
न्वयार्थान्नापलाय चापलं कर्तुं मा भवतेति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' इत्यादिना
चतुर्थी । व्यनैषीच्छिक्षितवान् ॥

न केवलं गणा एव विनीताः, किंतु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।

तुच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्ये ॥४२॥

निष्कम्पेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इदमुज्जिजोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निश्चल-
मृक्षम् । स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम् । एतेना-
ण्डजजातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं
तच्छासनाच्चन्द्रीश्वराद्या चित्रार्पितारम्भं चित्रलिखितारम्भमिवावतस्ये । 'मृग-
वाद्या जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तृ-
गुरुमाद्याः' इत्यमरः ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।

प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥

दृष्टिप्रपातमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोगतः शुक्रो यस्मिन्देशे तं
पुरःशुक्रं देशमिव । 'प्रतिशुक्रं प्रतिशुचं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा
इतसैन्यो निवर्तते ॥' इति प्रतिषेधात् । तस्य दृष्टिप्रपातं दृग्विषयं परिहृत्य प्रान्तेषु
पार्श्वदेशेषु संसक्ता अन्योन्यसंसृष्टा नमेरुणां सुरधुनागानां शाखा यस्य तत् ।
तिरोधानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् ।
'आस्पदं प्रतिष्ठाभाम्' इति निपातः । विवेश ॥

सदेवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

स इति ॥ आसन्नशरीरपात आसन्नमृत्युः स कामः शार्ङ्गलचर्मणा व्यवधान-
यत्याम् । व्याघ्रचर्मोऽस्तृतायामित्यर्थः । 'मोक्षधीर्व्याघ्रचर्मणि' इति प्राशस्त्यादिति
भावः । येष्वारुद्रमुनयेदिकायामासीनमुपविष्टं संवमिनं समाधिनिष्ठं त्रिषम्बकं
शिवेन ददर्श । केचित्साहसिकाः 'त्रिलोचनम्' इति वेदुः । त्र्यम्बकमित्युक्ते पादपू-
रणव्यत्यासाद्विषयकमिति पादपूरणार्थोऽयमिवकादेशश्छान्दसो महाकविप्रयो-
गादमित्युक्तैरङ्गीकृतः ॥

तमेव देवं पद्मभिः श्लोकैर्वर्णयति—

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यङ्केति ॥ पर्यङ्कबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोत्तरार्धमृजुरायतश्च-
ज्वायतस्तं संनमितावुभावंसौ यस्य तं तथोक्तम् । वृत्तिविषये उभयबन्धस्थान उभ-
यशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन । उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य संनिवेशः
संस्थानं तस्मादङ्गमध्ये प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तमिव स्थितम् । वीरासने
वसिष्ठः—'एकं पादमथैकस्मिन्निबन्धस्थोरो तु संस्थितम् । इतरस्मिन्त्येवोहं वीरा-
सनमुदाहृतम् ॥' इति । तथा योगसारे—'उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् ।
आदायाङ्गतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम् ॥' इति ॥

भुजंगमोर्ध्वजटाकलापं कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

भुजंगमेति ॥ भुजंगमेनोर्ध्व उन्नमय्य बद्धो जटाकलापो येन तं तथोक्तम् ।
कर्णावसक्तम् । कर्णावलम्बीत्यर्थः । अतएव द्विगुणं द्विरावृत्तमक्षसूत्रमक्षमाला
यस्य तं कण्ठप्रभाणां सङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलामतिनीलां ग्रन्थिमतीं बन्धन-
युक्तां कृष्णत्वचं कृष्णसृगाजिनं दधानम् ॥

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोप्रतारैर्भूविक्रियायां विरैतप्रसङ्गैः ।

नेत्रैरविस्पन्दितपद्ममालैर्लक्ष्मीकृतप्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशाः स्तिमिता निश्चला उग्रान्ध ताराः
कनीनिका येषां तैः । 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्यमरः । भूविक्रियायां भूविशेषे विर-
तप्रसङ्गैः प्रसक्तिरहितैरविस्पन्दितपद्ममालैरचलितपद्मपङ्क्तिभिरधःप्रसृता मयूखा
येषां तैरधोमयूखैर्नेत्रैः । त्रिनेत्रबाहुवचनम् । लक्ष्मीकृतप्राणां नासाग्रविनिष्ठ-

दृष्टिमित्यर्थः । 'करणान्धबहिष्कृत्य स्थाणुवक्षिण्णलालम्कः । आत्मानं हृदये ध्याये-
च्चासाग्रन्यस्तलोचनः ॥' इति योगसारे ॥

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरंगम् ।

अन्तश्चराणां मरुतां निरोधाभिवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥४८॥

अवृष्टीति ॥ अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चरालोकां मरुतां प्राणादीनां निरोधादेतो-
रवृष्टिसंरम्भमविद्यमानवर्षसंभ्रममम्बुवाहमिव स्थितम् । एतेन प्राणनिरोधः
सूचितः । अनुत्तरंगमनुद्गततरंगमपामाधारं हृदमिव स्थितम् । एतेनापाननि-
रोधः सूचितः । तथा निवाते निर्वातदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदीपमिव स्थितम् ।
एतेन शेषबाधुनिरोधः सूचितः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ४९

कपालेति ॥ कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण लब्धमार्गैः शिरस्तो
ब्रह्मरन्ध्रात् । पञ्चम्यास्तसिद्धः । उदितैरुदितैर्ज्योतिःप्ररोहैस्तेजोह्रौर्मृणालसूत्राधिकं
सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां बालस्येन्दोः शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तम् ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥५०॥

मन इति ॥ नवम्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवर्तिता वृत्तिः संचारो यस्य
तत्तथोक्तम् । समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशंगतम् । यत्प्रत्ययः । 'प्रणिधानं
समाधानं समाधिश्च समाश्रयः' इति हलानुबन्धः । मनो हृदि हृदयाख्येऽधिष्ठाने
व्यवस्थाप्य । तथा च वसिष्ठः—'यतो निर्याति विषयान्यस्मिन्निबध्नीयते ।
हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥' इति । क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः
पुरुषाः यं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशिनं विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति
शेर्गुणः । तमात्मानमात्मनि स्वस्मिन्नावलोकयन्तं साक्षात्कुर्वन्तम् । स्वातिरेकेण
परमात्मनोऽभावादिति भावः ॥

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।

नालक्ष्यत्साध्वससन्नहस्तः सस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥५१॥

स्मरेति ॥ स्मरः कामस्तथाभूतं पूर्वोक्तरूपं मनसाप्यधृष्यमयुग्मनेत्रं विष-
माक्षमदूरस्थम् । साध्वसेन सन्नहस्तो विश्रुतपाणिः सन् । स्वहस्तात्सस्तं शरं
चापमपि चापं च नालक्ष्यन्न विवेद । जीतो मुह्यतीति भावः ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

निर्वाणेति ॥ अथ निर्वाणेन नाशेन मृषिहं निर्वाणमृषिहम् । नष्टप्रायमित्यर्थः । अथ स्मरस्य वीर्यं बलं वपुर्गुणेन सौन्दर्येण संजुगल्यन्तीव पुनरुज्जीवयन्तीव स्थिता वनदेवताभ्यां सखीभूताभ्यामनुप्रयातानुगता स्थावरराजकन्या पार्षत्यद्वयत दृष्टा ॥

तामेवाह चतुर्भिः—

अशोकनिर्मत्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अशोकेति ॥ अशोकपुष्पेण निर्मत्सितास्तिरस्कृताः पद्मरागा येन तत्तथोक्तम् । आकृष्टहेमद्युतीन्याहुतस्वर्णाभरणवर्णानि कर्णिकाराणि यस्मिन्तत्तथोक्तम् । मुक्ताकलापीकृतानि सिन्दुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन्तत् । ‘सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि’ इत्यमरः । वसन्तपुष्पाभ्येवाभरणं वहन्ती ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

आवर्जितेति ॥ स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जितेवेषदानमितेव । तरुणार्कस्य राग इव रागो यस्य तत् । बालार्करुणमित्यर्थः । उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । वासो वसानाच्छादयन्ती । अतएव पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा पल्लविनी किसलयवती संचारिणी लतेव । स्थितेति शेषः ॥

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरदौमकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य ५५

स्रस्तामिति ॥ स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृताम् । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः । ‘कर्मण उक्तम्’ इत्युक्तप्रत्ययः । तस्य द्वितीयां मौर्वीमिव स्थिताम् । अत्र हि न्यस्ता मौर्व्युत्तरत्र हरवैरनिर्घातनायोपयुज्यत इति भावः । नितम्बात्स्रस्तां चलितां केसरदामं बहुकमाला सैव काञ्ची तां पुनःपुनरवलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लालारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धीति ॥ सुगन्धिनिश्वासैर्विवृद्धतृष्णम् । बिम्बतुल्योऽधरो बिम्बाधरः । ‘वृत्तौ मध्यपदलोपः स्यात्’ इति वामनः । तस्यासन्नचरं संनिहृष्टचरं द्विरेफं वृत्तं प्रतिक्षणं संभ्रमेण लोलदृष्टिश्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

१ सिन्दुवारम्. २ मुञ्जतपुष्प. ३ पुष्पकाञ्चीम्. ४ द्वितीयमौर्वीमिव.

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि द्वीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराश्रयंसे ॥५७॥

तामिति ॥ सर्वावयवेष्वनवद्यामगच्छाम् । 'अवद्यपण्य-' इति निपातः । रतेः कामकलत्रस्यापि द्वीपदं लज्जामित्तमादधानाम् । न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः । तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । शूलिनि शिषे विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराश्रयंसे चकमे । पूर्वं 'साध्वससङ्ग्रहः' (३।५१) इत्यादिना कार्यसिद्धेरुन्मूलितत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥

मविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥५८॥

अविष्यत इति ॥ उमा च अविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभूमिं द्वारदेशं समाससाद । 'स्त्री द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । स शंभुश्चान्तः परमात्मेति संज्ञा यस्य तत्परं मुख्यम् । 'परं दूरान्मुख्येषु' इति यादवः । ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य योगाद्यानाम् । 'योगः संनहनोपायध्वानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । उपाररामोपा-
रतः । 'ध्याकूपरिभो रमः' इति परस्यैपदम् ॥

ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्धृतभूमिभागः ।
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद ॥५९॥

तत इति ॥ ततो भुजंगाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैरधो भूमेरधः कथंचिदिति-
यत्नेन एतो भूमिभागः स्वोपवेशनभूभागो यस्य स तथोक्तः । बायुधारणाहितला-
ववनिवृत्त्या भगवतो गुरुवादिति भावः । शनैः कृता प्राणानां प्राक्किरुहानां
विमुक्तिः पुनः संचारो येन स कृतप्राणविमुक्तिरीशो निविडं दृढं पर्यङ्कबन्धं वीरा-
सनं विभेद शिथिलीचकार ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तुरेनां भ्रूक्षेपमात्रार्जुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

तस्मा इति ॥ अथ नन्दी तस्मै भगवते । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । प्रणिपत्य नम-
स्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेनोपेताम् । सेवार्थमागतमित्यर्थः । शैलसुतां
शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनो भ्रूक्षेपमात्रेण भ्रूसंज्ञयैवानुमतप्रवेशामङ्गी-
कृतप्रवेशामेनां शैलसुतां प्रवेशयामास च ॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोद्भवः पल्लवमङ्गभिन्नः ॥६१॥

१ पुष्पकेतुः २ स्वकर्मसिद्धिम् ३ आश्रयंसे ४ उपासितुं या च पिनाकपाणिम् ५ अन्तर्गतम् ६ अनुमित.

तस्या इति ॥ तस्याः पार्षत्याः सखीभ्यां पूर्वोक्तभ्यां स्वहस्तेन हस्त उपस्थितः
पल्लवभङ्गमिश्रः किसलयसकलमिश्रः क्षिशिरास्यस्य वसन्तस्य संबन्धी पुष्पोद्भवः
पुष्पप्रकरः । 'हस्तादाने चेरलोचने' इति धन्विषयत्वात्कवीनामयं ग्रामादिकः प्रयोग
इति बह्वचः । अन्वयकपादमूले प्रणिपातपूर्वं नमस्कारपूर्वकं व्यकीर्णत विज्ञिसः ॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।

चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उमेति ॥ उमापि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तत्तथोक्तम् । अलकम्यस्त-
मित्यर्थः । नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णाच्युतः पल्लवो यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभध्व-
जाय प्रणामं चकार । क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥

अनन्यभाजं पतिमामुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥

अनन्येति ॥ सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण । अन्यां न भजतीति तमन-
न्यभाजम् । 'भजो णिवः' इति णिवप्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंव-
जावः । पतिमामुहीति तथ्यं सत्यमेवाभिहितोक्तम् । उत्तरत्र तथैव संभवादिति
भावः । अभिदधातेर्बुधस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि कः । तथाहि । ईश्वरव्या-
हृतयो महापुरुषोक्तयः कदाचिदपि लोके भुवने । 'लोकेस्तु भुवने जने'
इत्यमरः । विपरीतं विसंवादिनमर्थमभिधेयं न पुष्पान्ति । न बोधयन्तीत्यर्थः ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः ।

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां सुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

काम इति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्योमासंनिधानादयमेव बाणप्रयोग-
समय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गवच्छलभवत् । 'समौ पतङ्गशालमौ' इत्य-
मरः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । वद्विमुखं विविक्षुः प्रवेष्टु-
मिच्छुः । विज्ञातेः सञ्जन्तादुप्रत्ययः । उमायाः समक्षमक्षणः समीपमुमासमक्षम् ।
'अण्ययीभावे शरत्पञ्चुतिभ्याः' इति समासान्तोऽधप्रत्ययः । हरे बद्धलक्ष्यः सन् ।
शरासनस्य ज्यां मौर्वी सुहुराममर्श परामृष्टवान् ॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोषितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ६५

अथेति ॥ अथ गौरी । तपोऽस्माक्येति तपस्वी । 'अस्मायामेवास्त्रजो विनिः'
इति विनिप्रत्ययः । तस्मै तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण भानु-
मखोऽभुमतो मयूखैर्विशोषितां मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि
तेषां मालां अपमालिकामुपनिन्ये समर्पितवती ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥६६॥

प्रतिग्रहीतुमिति ॥ त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वादर्धिप्रियत्वात्तामक्षमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुमुपचक्रमे । पुष्पं धनुष्यस्य स पुष्पधन्वा कामश्च । 'बा संज्ञायाम्' इत्यनकादेशः । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं बाणं सायकं धनुषि समधत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तवैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥६७॥

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भेऽम्बुराशिरिव किञ्चिदीषत्परिलुप्तवैर्यः न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तवैर्य इति भावः । बिम्बफलतुल्योऽधरोष्ठो यस्य तस्मिन्नुमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिमिरपि लोचनैः साभि-
लाषमद्राक्षीदित्यर्थः । एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्भालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥६८॥

विवृण्वतीति ॥ शैलसुतापि स्फुरद्भालकदम्बकल्पैर्विकसत्कोमलनीपसदृशैः । पुलकितैरित्यर्थः । 'ईषदसमासौ—' इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । अङ्गैर्भावं रत्याख्यं विवृण्वती प्रकाशयन्ती चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन श्रीहासिभ्रान्तनेत्रेण मुखेना-
साञ्चि साञ्चि संपद्यमाना साचीकृता तिर्यङ्कृता । 'तिर्यगर्थे साञ्चि तिरः' इत्य-
मरः । तस्यौ । द्विधा मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव देव्या
अप्युदितो रतिभाव इति भावः ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्भलवन्निगृह्य ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥६९॥

अथेति ॥ अथायुग्मानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रक्षिनेत्रो वशित्वाजिते-
न्द्रियत्वादिन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनर्बलवद्दृढं निगृह्य निवार्य स्वचे-
तोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिदृक्षुर्दृष्टमिच्छुर्दिशामुपान्तेषु दृष्टिं
ससर्ज प्रसारयामास ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसन्ध्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचार्यं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

स इति ॥ स भगवान्दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्यस्य तं नतांसमा-
कुञ्चितः सन्ध्यपादो यस्य तम् । आलीढारुहस्थानके स्थितमित्यर्थः । चक्रीकृत-
चारुचार्यं मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोमवं वदर्श ।

आलीढलक्षणमाह यादवः—‘स्वाणानि धम्बिनां पञ्च तत्र वैशाखमश्विन्याम् ।
वितस्थन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ समानौ स्वात्समपदमालीढं
पद्मप्रतः । दक्षिणं वाममण्डलं प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥’ इति ॥

तपःपरामर्शविबुद्धमन्योर्भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।

स्फुरन्मुदार्चिः सहसा तृतीयादक्षणा कुशानुः किल निष्पपात ७१

तप इति ॥ तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विबुद्धमन्यो प्रबुद्धकोपस्य
भूभङ्गेन दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तस्य हरस्य तृतीयादक्षणाः स्फुरन्मुदीप्यमान
उदार्चिरुत्तज्ज्वालः कुशानुरग्निः सहसातर्कितमेव । ‘अतर्किते तु सहसा’ इत्य-
मरः । निष्पपात किल निष्प्रकाम सल्लु ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्स वह्निर्मवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

क्रोधमिति ॥ हे प्रभो स्वामिन्, क्रोधं संहर संहर निवर्तय निवर्तय ।
‘चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकेन द्वित्वम् । ‘संभ्रमेण वृत्तिश्चा-
पलम्’ इति काशिका । इत्येवं मरुतां देवानां गिरो वाचः खे ग्योस्त्रि यावच्च-
रन्ति प्रवर्तन्ते तावत्तत्कालमेव भवस्य नेत्राजन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा ।
‘भवज्ज्यो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः’ इति वामनः । स वह्निर्मदनं
भस्मैवावशेषो यस्य तं भस्मावशेषं चकार । ददाहेत्यर्थः ॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ ७३ ॥

तीव्रेति ॥ तीव्राभिषङ्गप्रभवेणातिदुःसहाभिभवसंभवेन । ‘अभिषङ्गस्त्वभि-
भवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च’ इति वैजयन्ती । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्ति
व्यापारं संस्तम्भयता प्रतिबध्नाता मोहेन मूर्च्छया कर्त्रा । रतिर्मदनभार्या मुहूर्त-
मज्ञातं भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यथा सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव बभूव ।
सहसा दुःखोपनिपातान्मुमूर्च्छेत्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्स्योपकारक-
त्वोक्तिः ॥

तमाशु विभ्रं तपसस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥

तमिति ॥ तपस्वी तपोनिष्ठो भूतपतिः शिवस्तपसो विभ्रमन्तरायभूतं तं
काममाशु वज्रोऽशनिर्वनस्पतिं वृक्षमिवावभज्य भङ्गत्वा स्त्रीसंनिकर्षं स्त्रीसं-
निधानं परिहर्तुमिच्छन् । तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन्न-
न्तर्दधे ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

शैलात्मजेति ॥ शैलात्मजा पार्श्वेऽप्युच्छिरस उच्चतश्चिरसो महतः पितुर-
भिलाषं हरो वरोऽस्तिवति मनोरथं ललितं सुन्दरमात्मनो वपुश्च व्यर्थं निष्फलं
समर्थ्य विचार्य सख्योः समक्षं पुर इति च हेतुनाधिकं जातलज्जा । समानजनसम-
क्षमवमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । शून्या निरुत्साहा सती कथंचित्कृच्छ्रेण
भवनस्याभिमुखी जगाम ॥

संपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भमीत्या

दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।

सुरगज इव बिभ्रत्पद्मिनीं दन्तलभां

प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घाकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

संपदीति ॥ संपद्यद्विहिंसवान् रुद्रस्य संरम्भात्क्रोपाज्जीत्या । 'संरम्भः संभ्रमे
कोपे' इति विश्वः । मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्रां । 'बहुव्रीहौ मध्यक्षयोः स्वाङ्गा-
त्पच्' इति षच्प्रत्ययः । 'विद्मौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । अनुकम्पितुमर्हामनुकम्प्याम् ।
'ऋहलोप्यत्' इति ष्यप्रत्ययः । दुहितरं दोर्भ्यामादाय दन्तबोर्लभां पद्मिनीं
नलिनीं बिभ्रत्सुरगज इव वेगेन रयेण दीर्घाकृताङ्ग आयतीकृतशरीरः सन् ।
पन्थानं प्रति गता मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगतिरासीत् । पन्था-
नमनुसृत्य जगामेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-

ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये

मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् । संप्रति तद्वृत्तान्तमेवाह—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं मोहो मूर्च्छा परमयनमाश्रयो यस्याः सा मोहपरायणा

मोहैकशरणा सती । 'परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रमे' इति बादवः । विवक्षा मूढत्वादिश्लेष्टा कामवधू रतिः । असङ्गा दुःसहा वेदना यस्मिन्सत्तथोक्तम् । विधवाया गतभर्तृकाया भावो वैधव्यम् । नवं च तद्वैधव्यं चेति नववैधव्यम् । नवग्रहणं दुःसहत्वद्योतनार्थम् । प्रतिपादयिष्यतानुभावयिष्यता । क्रियार्थक्रियायां लुट् । विधिना दैवेन । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । विबोधिता । वैधव्यानुफलोऽयं विधिरिति भावः । अस्मिन्सर्गे वियोगिनीवृत्तानि—'विषमे ससजा गुरुः समे समरा लोऽय गुरुर्वियोगिनी' इति लक्षणात् ॥

अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।

न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलम्बदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रतिः प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने । 'प्रलयो नष्टचेष्टता' इत्यमरः । उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्तेऽवधानपरे दिदृक्ष्यावहिते चकार । दृष्टव्याभावात् न विवेदेत्याह—नेति । प्रियं काममनुस्योत्सृष्टिं न गतयोः । नित्यदिदृक्षमाणयोरित्यर्थः । तयोर्लोचनयोः । दर्शनक्रियापेक्षया संबन्धे पठ्यते । अत्यन्तविलम्बं दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तमत्यन्तविलम्बदर्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनादापरिज्ञानादिदृक्षाचक्र इति तात्पर्यार्थः ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अयीति ॥ अयीति प्रभे । 'अयि प्रभानुनययोः' इति विश्वः । अयि जीवितनाथ, जीवसि प्राणिषु कश्चिदित्यभिधायोत्थितया तया तस्या पुरोऽग्रे क्षितौ पुरुषस्याकृतिरिवाकृतियस्य तत्पुरुषाकृति केवलमेकं हरकोपानलभस्म ददृशे दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।

विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरं पुनरेव विह्वला विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरी धूसरवर्णी स्तनी कुचौ यस्याः सा तथोक्ता । 'स्वाङ्गाभोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीष् । विकीर्णमूर्धजा विकीर्णा विकसिता मूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थली वनभूमिम् । तत्रत्यान्प्राणिन इत्यर्थः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल—' इत्यादिना ङीष् । समदुःखां स्वतुल्यसोकां कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती । 'विललापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतमीदृशीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥५॥

उपेति ॥ तव यत्करणं गात्रम् । 'करणं साधकतमं श्रेयगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीलानाम् । 'वी कचलस-' इत्यादिना चितुषप्रत्ययः । उपमीयते येन तदुपमानमभूत् । तत्करणमिदमीदृशीं दशामवस्थां गतम् । अस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्ये न विदीर्णा भवामि । कर्तरे लट् । तथाहि । स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिनत्वाद्-विदीर्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । 'धीरसंचारिणीं दृष्टिर्गतिर्गोबृषभाक्षिता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति कीर्तितः ॥' इति ॥

क नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

केति ॥ हे प्रिय, क्षतसेतुबन्धनो भग्नसेतुबन्धो जलसंघातो जलौघो नलिनीमिव । जलैकाग्रतजीवितामिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदायत्तप्राणां मां क नु विनिकीर्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभिन्नसौहृदः क्षणस्थसौहृदः सन् विद्रुतः पलायितोऽसि । सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् । युवादिस्वादप्रत्ययः । 'हृदयस्य हृल्लेख्यदण्डासेषु' इति हृदादेशः । अणि ह्रजावाक् 'ह्रजगतिस्त्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदबुद्धिः । ह्रज्जलस्या-ग्विधाने तूभयपदबुद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहृदमिति । तदेवाह वामनः—'सौहृददौर्हृदशब्दावनगि ह्रजावात्' इति ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे प्रिय, एवं मे मम विप्रियमप्रियं कृतवान्नासि । मया च ते तव प्रतिकूलमप्रियं न कृतम् । अकारणं निष्कारणमेव । परस्परापकाररूपकारणाभावेऽपीत्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत् । विलपन्त्यै । स्वदर्शनार्थिन्या अपीति भावः । रतये किं कथं दर्शनं न दीयते । क्रियामहणाच्चतुर्थी ॥

विप्रियमाशङ्कते—

सरसि सर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

सरसीति ॥ हे सर, गोत्रस्खलितेषु नामव्यत्यासेषु । 'गोत्रं नाङ्ग्यचले कुले' इति विश्वः । मेखलागुणैर्वन्धं सरस्युत सरसि वा । 'विकल्पे किं किमुत च' इत्यमरः । च्युतकेशरैर्ऋष्टकिञ्चकैर्दूषिते ईक्षणे येषु ताम्बवतंसोत्पल-

ताडनानि । सभूल्लिखेपताडनानीत्यर्थः । अरसि वा । अपकारस्मरणादिदमदर्श-
नमिति भावः ॥

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

हृदय इति ॥ हृदये वससीति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवंरूपं मत्प्रियं यद-
वोच उक्तवानसि । अङ्गो लुङि 'वच उम्' इत्युमागमः । तत्कैतवमवैमि मिथ्येति
मन्ये । इदं वचनमुपचारपदं परस्य रजनार्थं यदसत्यमाधर्षणं स उपचारस्तस्य पदं
स्थानम् । कैतवस्थानमिति भावः । न चेत्त्वमनङ्गोऽशरीरः । कथं रतिरक्षता-
ऽविनष्टा । आश्रयनाशोऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥

नच मे कश्चिद्विचारः किंतु लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

परलोकेति ॥ परलोकं प्रति नवप्रवासिनोऽचिरप्रोषितस्य । अनेनानुगम-
नकालानतिपातः सूच्यते । तव पदवीं मार्गं प्रतिपत्स्ये । त्वामनुगमिष्यामी-
त्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना देवेनैष जनो लोको
वञ्चितः प्रतारितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वय्यधीनं खलु । अधिपत्यस्य शौ-
ण्ड्यादित्वात् 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः । 'अध्युत्तरपदात्' इति स्वप्रत्ययः ।
युवमन्यत्रापि सुखप्रदाभावे कुतः सुखमिति भावः ॥

तदेवाह—

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

रजनीति ॥ हे प्रिय, रजनीतिमिरेणावगुण्ठित आवृते पुरमार्गे घनशब्द-
विक्लवा गर्जितभीताः प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वदृते त्वां विना ।
'अन्यारादितरर्ते—' इत्यादिना पञ्चमी । क ईश्वरः शक्तः । न कश्चिदित्यर्थः । न
हि कामान्धानां भीतिरस्तीति भावः ॥

नयनान्यरूपानि घूर्णयन्वचनानि स्तललयन्पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरूपानि नयनानि घूर्णयन्भ्रामयन् । तथा पदे पदे प्रतिप-
दम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । वचनानि स्तललयन्विपर्यासयन्प्रमदानां वारुणी-
मदो मद्यमदोऽधुना त्वय्यसति विडम्बनानुकृतिमाश्रम् । मदनाभावे मदस्य
निष्कलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालवधे—'तां मदो दयितसंगमभूयः'
(१० । ३३) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनङ्ग अशरीर, प्रियबन्धोः प्रियसखस्य तव वपुः शरीरं कथीकृतमकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावशिष्टमवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोदयः उद्दीप्याभावादुद्दीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरश्चन्द्रो बहुले कृष्णपक्षे गतेऽपि तनुतां काश्यं दुःखं यथा तथा कृच्छ्रान्मोक्षयति । वृथा वृद्धिरिति दुःख-
विषयत इत्यर्थः ॥

हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितेति ॥ हरितं चारुणं च । 'वर्णो वर्णेन' इति तत्पुरुषः । हरितारुणं चारु बन्धनं वृन्तं पुङ्खश्च यस्य स तथोक्तः । कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन सूचितोऽनुमापितश्च । चूतचर्बणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रसवो नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमिष्यति वद । अन्यस्य पुष्पबाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ॥ स्वयानेकशो बहुशो धनुषः कार्मुकस्य गुणकृत्ये मौर्वीकार्ये गुणव-
त्कर्मणि च नियोजिताधिकृत्यमलिपङ्क्तिः करुणस्वनैर्दीनस्वनैर्विरुतैः कृञ्जितैर्गु-
रुशोकां दुर्भरदुःखाम् । 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे' इति शाब्दा-
ण्वः । मामनुरोदितीव । उपसर्गात्सकर्मकत्वम् । 'रुदादिभ्यः सार्धबातुके'
इतीडागमः ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

प्रतिपद्येति ॥ तावत्पुनरपि मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्योत्थितः
सन् । मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्गपण्डितां स्वभावप्रगल्भां कोकिलां रति-
दूतिपदेषु सुरतदूतीस्थानेष्वदिशाज्ञापय । प्रगल्भानामेव दैत्याधिकार इति
भावः । कीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भ्रूः । 'अपि माषं मषं कुर्या-
च्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरम्' इति केचित् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद्भ्रूः
इति बहुलभः ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः सर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

शिरसेति ॥ हे स्मर, शिरसा प्रणिपत्य वाचितानि सवेपथूनि सकम्पानि
'द्वितोऽधुश्' इत्यधुष्यत्ययः । सार्विकान्तरोपलक्षणमेतत् । 'स्तम्भप्रलयरौ-
माञ्जाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अद्भु वैस्वर्धमिल्लष्टौ सार्विकाः परिकीर्तिताः ॥' इति ।
उपगृहान्यालिङ्गनानि च । नपुंसके भावे कः । तान्यनुभूतप्रकाराणि रह एकान्ते
सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति । अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्वदं समानक्रिया-
वेक्षास्तीति केचित् ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

रचितमिति ॥ हे रतिपण्डित रतिकुशल, त्वया ममाङ्गेष्ववयवेषु स्वयं रचि-
तं ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवं वासन्तम् । 'ऋतोरण्' इत्यप्रत्ययः । कुसुमप्रसाधनं
पुष्पाभरणमिदं ध्रियतेऽवतिष्ठते । 'दृष्ट् अवस्थाने' इति धातोस्तौदादिकात्कर्तरि
लट् । तव तद्वत्साधकं चारु सुन्दरं वपुस्तु न दृश्यते ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

विबुधैरिति ॥ दारुणैः क्रूरैः । प्राणामृतिके कर्मणि नियोगादिति भावः ।
विबुधैर्देवैः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य मन्थरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ।
'परिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । असमाप्ते सति स्मृतोऽस्ति तमिमं दक्षिणेतरं वामं
मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्ष्यारागं कुर्वेद्भागच्छ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अहमिति ॥ अहं पतङ्गवर्त्मना शलभमार्येण । अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः । 'पतङ्गः
शलभे चाग्नी मार्जारेऽर्के शरे खगे' इति वैजयन्ती । एत्यागत्य पुनस्तेऽङ्काश्रयण्यु-
त्सङ्गवर्तिनी भवामि संप्रलेव भविष्यामि । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति
लट् । हे प्रिय, दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैरप्सरोगणैर्यावन्न विलोभ्यसे ।
विलोभयिष्यसे । 'यावत्पुराणिपातयोर्लट्' इति लट् ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

मदनेनेति ॥ हे रमण, त्वामनुयामि यद्यप्यनुगमिष्याम्येव । वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । 'यद्यपीत्यवधारणे' इति केशवः । किंतु रतिर्मद-
नेन विनाकृता । विद्योजिता सतीत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । क्षणमात्रं जीविता
किलेतीदं वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितं स्थिरमभूत् ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।

सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

क्रियतामिति ॥ परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तव मयान्त्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण क्रियताम् । क्रियतामित्यत्र कामचारे लोह बोध्यः । द्रुतदग्धस्य ते अयेच्छमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च जीवितेन च समं सहैवातर्कितामविचारितां गतिं गतोऽसि । इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

ऋजुतां नयतः सरामि ते शरमुत्सङ्गनिर्षणधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

ऋजुतामिति ॥ शरमुत्तामार्जवं नयत उत्सङ्गे निषण्णमङ्गगतं धनुर्वस्व तस्य । 'धनुषश्च' इत्यनङ्गदेशः । ते तव मधुना वसन्तेन सह । 'मधुर्देव्ये वसन्ते च चैत्रे च' इति विश्वः । सस्मितां कथामालापं तथा यन्नयनोपान्तविलोकितमपाङ्गवीक्षणम् । न इत्यनुषङ्गः । तच्च सरामि ॥

क नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खल्वग्रुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्रतां गतिम् ॥ २४ ॥

केति ॥ हृदयं गच्छतीति हृदयंगमो हृद्यः । खल्वग्रणे 'गमेः सुप्युपसंख्या- नम्' इति खल्वप्रत्ययः । 'अर्द्धिषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । ते तव सखा कुसुमैरायोजितमारचितं कार्मुकं येन स कार्मुकनिर्माता मधुर्वसन्तः क नु क वा । गत इति शेषः । अथवा सोऽप्युग्ररुषा तीव्रकोपेन पिनाकिनेश्वरेण सुहृदा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । भ्रमतामित्यर्थः । न गमितः खलु न प्रापितः किम् । 'विज्ञा- सानुनये खलु' इत्यमरः ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहृतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैर्विलापवचनैर्हृदये दिग्धशरैर्विषलिसमुखैः शरैरिवाहृतः सन् । 'विषाके दिग्धलिसकौ' इत्यमरः । मधुर्वसन्त आतुरामापन्नां रतिमभ्युपपत्तुमनुग्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः । 'अभ्युपपत्तिरनुग्रहः' इत्य- मरः । आत्मानं पुरोऽदर्शयत् । आविरभूदित्यर्थः ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

तमिति ॥ सा रतिस्त्वं मधुमवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद । स्तनौ संबाध्य स्तन-

संवाधम् । 'परिह्रियमाने च' इति णमुल् । उरो जवान ताडितवती च । तथाहि । स्वजनस्याग्रतो दुःखं विवृतमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य तद्विचोपजायत आविर्भवति । उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कैपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः । तारकादित्वादि-
तच् । सा रतिरेनं वसन्तमित्युवाच च । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । हे वसन्त,
पश्य सुहृदस्वत्सवस्व किं स्थितं किमुपस्थितं तदिदं कपोतकर्बुरं पारावतस्य बलं
कणशश्रूणीभूतम् । अल्पार्थोच्छ्रयस्यैव । भस्म पवनैर्विकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य
भस्मीभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।

दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहजने ॥ २८ ॥

अयीति ॥ अयि स्मर, संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवो वसन्तः पर्युत्सुक-
स्वहर्शनेत्कण्ठितः । त्वामप्यनादृतवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह—नृणां
पुरुषाणां दयितासु प्रेमानवस्थितमस्मिन् । चलमित्यर्थः । सुहजने प्रेम तु न
चलं खलु ॥

ईदृशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

बिसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु मदन, पार्श्ववर्तिना सहचरेणामुना वसन्तेन ससुरासुरं
सुरासुरसहितं जगद्विसतन्तुगुणस्य सृणालसूत्रमौर्वीकस्य पेलवानि कोमलानि पुष्पा-
ण्येव पत्रिणो बाणा यस्य तस्य तव धनुष आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञा कारिते-
त्यर्थः । 'हृकोरन्यतरस्याम्' इति जगतः कर्मत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

गत इति ॥ स ते सखाऽनिलाहतो वायुताडितो दीप इव गत एव न
निवर्तते । अहमस्य दीपावमानस्य दशा वर्तिरिव । तिष्ठामीति शेषः । 'दशा
वर्तावस्थायां वक्षान्ते स्युर्वेशा अपि' इति विश्वः । कुतः । अविषह्यव्यसनेन
सोढुमशक्यदुःखप्रकर्षेण धूमितां संजातधूमां मां पश्य । धूमवत्पाञ्चदीप-
दशासाम्यं धूमश्च व्यसनमेवेत्यर्थः ॥

विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजमग्ने पतनाय बह्वरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त, कामवधे मदनवधे मां विमुञ्चता वर्जयता ।
अमारयतेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विशसति हिनस्तीति विशतो घातुकः ।
पचायच्च । विशसस्य कर्म वैशसम् । युगादिस्वादृश्यत्ययः । अर्धवैशसमर्धवधः
कृतम् । 'अर्धो वा पृष्ठ आत्मनो मत्पत्नी' इति श्रुतेः । पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्र-
यिभूतयोरेकपदार्थत्वाभिप्रायेणाधोक्तिः । तथा चैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वध-
नियमनान्मामपि विशिरज्जबेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—
अनपायिन्यनपायित्वेन विश्वस्ते संश्रयद्रुम आश्रयद्रुमे गजमग्ने सति बह्वरी
कृता पतनाय । भवतीति शेषः । पतितुमेव साऽलमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भावव-
चनात्' इति चतुर्थी ॥

संप्रत्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनाञ्जनु मां प्रापय पैत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ तत्समात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्यावश्यंभावादि-
त्यर्थः । अनन्तरं भवतेदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं बन्धुकृत्यं क्रियताम् ।
प्रार्थनायां कौट । तदेवोपविशति—ननु वसन्त, विधुरां विवशां मां ज्वलना-
तिसर्जनादभिदानात्पत्युरन्तिकं प्रापय । अभिप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥

कर्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तँडितप्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौमुदी चन्द्रिका शशिना सह याति । शशिन्यस्तमिते स्वयं
नश्यतीत्यर्थः । तस्मिन्सौदामिनी मेघेन सह प्रलीयते प्रणश्यति । कर्तरि कङ् ।
प्रमदाः स्त्रियः पतिवर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गानुगामिन्य इत्येत-
द्विचेतनैः । अविवेकिभिरपीत्यर्थः । नाथस्तु 'पृथग्जनैः' इति पपाठ ।
प्रतिपन्नं ज्ञातम् । 'अलवणा यवागूः', 'अनुवरा कन्या' इतिवदस्त्वभिप्रायेण
विचेतनैरपीति निर्देशः । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—'आर्तार्ते मुदिते इष्टा
प्रोषिते मलिना कृशा । मृते त्रियेत या पत्नौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति ॥

अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अमुनेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन क्षोभनेन प्रियगात्रभस्मनैव ।

१ अनथापि हि. २ संश्रिता द्रुमे. ३ मर्तुः. ४ विलीयते.

एवकारो भण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । कथायितस्तनी रञ्जितस्तनी । 'राने क्वाये कथायोऽस्त्री निषांसे सौरमे रसे' इति वैजयन्ती । नवपल्लवसंस्कारे यथा नवप-
ल्लवतश्च इव विभावसौ बह्वौ तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निषास्यामीत्यर्थः ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।

कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥३५॥

कुसुमेति ॥ हे सौम्य साधो, त्वमावयो रतिपञ्चबाणयोर्बहुशो बहुवारं
कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचितः ।
अञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः सन्नित्यर्थः । आशु मे चितां काष्ठचयं कुरु कुरुष्व । ययेह
तथाशुश्रोपकतन्वं मित्रेणेत्यर्थः ॥

तदनु ज्वलनं मदपितं त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः ।

विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥३६॥

तदन्विति ॥ तच्चिताकरणमन्वनन्तरं मय्यपितं मदपितं ज्वलनमग्निं दक्षि-
णवातवीजनैर्मैल्यमाकृतसंचारणैस्त्वरयेः । स्वरितं ज्वलयेत्यर्थः । त्वराहेतुमाह—
ते तव विदितं खलु । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । तद्योगात्क-
तेरि षष्ठी । यथा येन प्रकारेण स्मरो मां विना क्षणमपि नोत्सहते न हृष्यति
तथा त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥

इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।

अविभज्य परत्र 'तं मया सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥३७॥

इतीति ॥ अपि चेत्तेवं विधाय कृत्वा नावावाभ्यामेक एव सलिलस्याञ्जलि-
दीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः सखा स्मरः परत्र परलोके मया सहितोऽवि-
भज्य पास्यति ॥

परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

परलोकेति ॥ किंच हे माधव वसन्त, परलोकविधौ पिण्डोदकादिकर्मणि
स्मरमुद्दिश्य विलोलाः पल्लवा यासु ताः सहकारमञ्जरीश्चूतवल्लीनिवपेर्देहि ।
हि यस्मात्कारणात्ते सखा स्मरः प्रियाश्चूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोर्षविकृवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतनिश्चया-
मिति यावत् । रतिमाकाशभवा सरस्वत्यशरीरा वाग्ब्रह्मशोचविकृवां हृदस्य

जलाधारस्य क्षोभेण विह्वलां शफरीं प्रोह्यम् । 'प्रोह्यी तु शफरी द्वयोः' इत्यमरः । प्रथमा वृष्टिर्वर्षमिवान्वकम्पयदनुकम्पितवती । सद्यमुवाचेत्यर्थः । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः ॥

कुसुमायुधपत्निं दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपत्नि स्ते, तव भर्ता चिराच्चिरं दुर्लभो न भविष्यति । किंचिद्विरेव सुलभो भविष्यतीत्यर्थः । किंच शृणु । तत्कर्मणि शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता हरलोचनस्यार्चिर्ज्वाला । ज्वाला भासो न-पुंस्यर्चिः' इत्यमरः । तस्मिंश्शलभत्वं पतङ्गत्वं गतः । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः ॥

तदेव कर्मोपाचष्टे—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशाप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषेति ॥ उदीरितेन्द्रियः प्रेरितेन्द्रियः । अरेणेति शेषः । प्रजापति-ग्रह्या स्वसुतायां सरस्वत्यामभिलाषमनुरागमकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना विक्रियामिन्द्रियविकारं निगृह्य निरुप्याभिशाप्तः सन् । एतत्फलं दाहात्मकं स्व-कर्मफलमन्वभूत् ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति ॥ इतीति च ॥ धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थितः स भगवान्ब्रह्मा । तपसा कारणेन तस्यां पार्वत्यां प्रवणीकृतोऽभिमुखी-कृतो हरः शिवो यदा पार्वतीं परिणेष्यत्युद्दिश्यति तदोपलब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति संगमयिष्यति । इत्येवं स्मरशा-पस्यावधिदामवसानदायिनीं सरस्वतीं वाचं चाह । एवं शापावधिमप्युक्तवानि-त्यर्थः । ननु तथा कुदस्य कथमीदृशी शान्तिरत आह—वशिनो जितेन्द्रिया-श्चाम्बुधराश्चाशनेरमृतस्य चेत्युभयोर्योनयः प्रभवाः । वशिपक्षेऽश्वान्वमृतशब्दो कोपप्रसादपरौ । अन्यत्र वैद्युताग्निमुदकपरौ । युग्मकम् ॥

तदिदं परिरक्ष शोमने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ हे शोमने, तत्तत्सात्कारणाद्भवितव्यो भविष्यत्प्रियसंगमो यस्य तत्तत्तथोक्तमिदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रविपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि । 'प्रावृद् तपात्यये' इति हलायुधः । पुनरोधेन प्रवाहेण युज्यते संगच्छते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं

मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-

माश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेणादृश्यरूपं किमपि भूतं कश्चित्प्राणी । 'युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । रतेर्मदनदाराणां मरण-व्यवसायबुद्धिं मरणोद्योगबुद्धिं मन्दीचकार । निवारयामासेत्यर्थः । 'मूढाल्पा-पटुनिर्मात्या मन्दाः' इत्यमरः । अथ कुसुमायुधबन्धुर्वसन्तश्च तत्प्रत्ययात्तस्मिन्-भूते विश्वासात् । 'प्रत्ययोऽधीनश्चापथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । एनां रति-मुषु चरितार्थानि पदानि येषां तैर्वचोभिर्वाक्यैराश्वासयत् । सर्वथा ते देवना-प्रसादाप्रियसंगमो भविष्यतीत्यादिबचनैरस्या दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा पैरिपालयांबभूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ४६

अथेति ॥ अथानन्तरं व्यसनेन दुःखेन कृशा मदनवधू रतिरुपप्लवान्तं विष-द्वधिं किरणपरिक्षयेण धूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभयस्य । 'सायंचिरम्-' इत्यादिना व्युत्पत्त्ययः । शशिनश्चन्द्रस्य लेखा प्रदोषं रात्रिमिव परिपालयांबभूव प्रनीक्षांचके । पुष्पिताप्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफलो यकारो युजि च नजी जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-

ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापत्वं स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारेणाक्ष्णोः समीपे समक्षं पुरतः । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिः' इत्यादिनाभ्ययीभावः । मनोभवं मन्मथं दहता भस्मीकुर्वता पिनाकिनेश्वरेण भग्नः खण्डितो मनोरथोऽभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । चित्ते रूपं यद्भ्रमनोहरणाय नालमिति गार्हितवतीत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—
तथाहि । चारुता सौन्दर्यं प्रियेषु पतिषु विषये सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं फलं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्भर्तृसौभाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरी' इति लक्षणात् ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

इयेवेति ॥ सा पार्वती समाधिमैकाग्रतामास्थायावलम्ब्य तपोभिर्बन्धमाण-
नियमैः करणभूतैरात्मनः स्वस्वावन्ध्यरूपतां सफलसौन्दर्यं कर्तुमिवेषेच्छति स्म । तपसा शिवं वशीकर्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तद्व्ययम-
वाप्यते । किं तद्व्ययम् । तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत्तथाविधं प्रेम ज्ञेहः
येनार्वाङ्गरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च । यो मृत्युञ्जय इति
भावः । इयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद्भर्तृवाङ्मयं जीवद्भर्तृकत्वं चेति । तच्च
तपश्चर्यैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—'यदुष्करं यदुरारं यदुर्गं
यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥' इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशं प्रति सक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासक्तचित्तां
तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य भ्रुवैर्नां पार्वती वक्षसा
परिरम्यालिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात्तपसो निवारयन्त्युवाच । मुनिव्रतादित्यत्र
यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् 'वारणार्थानामीप्सितः' इति
नापादानत्वं तथापि कृतोद्यममिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् 'भ्रुवमपायेऽपादानम्'

इत्युपादानत्वमेव स्यात् । यथाह भाष्यकारः—‘वच्च मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमिति प्रसिद्धम्’ इति ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क वत्से क च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे वत्से, मनस ईषिता इष्टा मनीषिताः । शकन्ध्वादि-
त्वात्साधुः । देवताः शक्यादयो गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः ।
तपः क । तवेदं तावकम् । ‘युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज’ इत्यप्रत्ययः । ‘तवक-
ममकावेकवचने’ इति तवकादेशः । वपुश्च क । तथाहि । पेलवं मृदुलं शिरी-
षपुष्पं भ्रमरस्य मृगस्य पदं पदस्थितिं सहेत । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं
न सहेत । अतिसौकुमार्यादिभ्योपभोगभोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

इतीति ॥ इत्येवमनुशासत्युपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छां स्थिरव्यवसायां सुतां
पार्वतीमुद्यमादुद्योगात्तपोलक्षणाच्चियन्तुं निवारयितुं न शशाक समर्था नाभूत् ।
तथाहि । ईप्सितार्थे इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनो निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपये-
त्यतिकूलयेत् । प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो
दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचिन्मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथ-
ज्ञमभिलाषाभिज्ञं पितरं हिमवन्तमासन्नसख्याससखी सैव मुखमुपायः । ‘मुखं
निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि’ इति विश्वः । तेन फलोदयः फलोत्पत्तिरन्तो-
ऽवधिर्वस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनिधमार्थमात्मनः स्वस्थारण्यनिवासं वनवा-
समाचत । ‘दुष्टाच्च—’ इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ७

अथेति ॥ अथ गौर्यनुरूपेण योग्येनाभिनिवेशेनाग्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन
गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुर्विति कृतानुमतिः सती
पश्चात्तपः सिद्ध्युत्तरकाकं प्रजासु जनेषु तदाख्यया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रथितम् ।

गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखण्डिमत् । न तु हिलप्राणिप्रभुरमिति भावः । शिखरं शृङ्गं जगाम ययौ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ महार्यनिश्चयाऽनिवार्यनिश्चया सा गौरी विलोलाभिश्चलाभिर्ब-
ष्टिमिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रमुष्टं चन्दनं स्नानान्तगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्तावलीं
विमुच्य विहाय बालारुणबभ्रु बालार्कपिङ्गलं पयोधरयोः स्तनयोस्तसेधेनोच्छ्रयेण
विशीर्णां विघटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत्तथोक्तं वल्कलं कण्ठलम्बि स्तनो-
त्तरीयभूतं बबन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटामिरप्येवमभूत्तदाननम् ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या जाननं तदाननं प्रसिद्धैर्भूषितैः । 'प्रसिद्धौ क्वात-
भूषितौ' इत्यमरः । रोहन्तीति रुहाः । 'इगुपबज्ञाप्तीकिरः कः' इति कप्रत्ययः ।
शिरसि रुहास्तैः शिरोरुहैर्मूर्धजैर्यथा मधुरं प्रियमभूत् । 'स्त्रादुमियौ तु मधुरौ'
इत्यमरः । जटामिरप्येवं मधुरमभूत् । तथाहि पङ्कजं पद्मं षट्पदश्रेणिभिर्भ्रमर-
पद्मिभिरेव न किंतु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गमपि । 'तेन सहेति तुल्ययोगे'
इति बहुव्रीहिः । प्रकाशते । शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौर्झीं त्रिगुणां बभार याम् ।

अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां पारुष्यात्कृतरोमाञ्चां
त्रिगुणां त्रिरावृतां यां मौर्झीं मुञ्जमयीं मेखलां व्रताय तपसे बभार । तदेव
पूर्वं प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तथा मौञ्जयास्या देव्या रसना-
गुणास्पदं स्थानं जघनम् । सह रागेण सरागं सलोहितमकारि कृतम् । सौकु-
मार्यातिशयादिति भावः ॥

विस्फुरागादधराभिवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।

कुचाङ्गरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

विस्फुरेति ॥ तथा देव्या विस्फुरागास्वक्लाक्षारसरजनादधरादधरोद्धाक्लि-
वर्तितः । 'निस्फुरागात्' इति पाठे नितरां स्वक्लाक्षारागात् । रागस्यागेन
निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । तथा स्तनाङ्गरागेणारुणितादङ्गुलीकृतात् । पतन-
समये तस्य स्तनयोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकाच्च निवर्तितः । कुचाङ्गरागा-
मादनेन क्वचनेन परिक्षता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः करः पाणिरक्ष-
सूत्रप्रणय्यक्षमालासहचरः कृतः ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स दूयते ।

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

महार्हेति ॥ महानर्हो मूलं यस्याः सा महार्हा भेदा या शय्या तस्यां परिवर्तनेन लुण्ठनेन च्युतैर्भैः स्वकेशपुष्पैरपि या देवी दूयते स क्लिश्यते स । पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलतामुपधत्त उपधानी-करोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमावेवाहोत शयितवती । यथा निषेदुष्युपविष्टा च । 'कसुब्ध' इति कसुः । 'उगितब्ध' इति क्षीप् । भूमावेव शयनादिभ्यवहारो न जातुपरीत्यर्थः ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनर्ग्रहीतुं पुनरानेतुं निक्षेपोऽर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं किमु । कश्चित् । 'द्वयीषु' इति प्रामादिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितमित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टितं विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलावलोकितं च । व्रतस्थायां तस्यां तद्योरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्चापितमित्येत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तु-तोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्धटस्तनप्रसन्नवर्णैर्व्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेवातन्द्रितासंजाततन्द्रा सती । तारकादि-त्वादितच्छ्रवणः । वृक्षकान्धटपुष्पान् । 'अल्पे' इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः । घटावेव स्तनौ तयोः प्रसन्नवर्णैः प्रसूतपयोभिर्न्यवर्धयत् । गुहः कुमारोऽपि प्रथमाप्तजन्मनां प्रथमलब्धजन्मनाम् । अप्रजातानामित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि पुत्रवा-त्सल्यं सुतप्रेम नापाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ अरण्यबीजानां नीवारादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिता हरिणाश्च तस्यां देव्यां तथा विशश्वसुर्विस्मयं जग्मुः । 'समी विश्वमविश्वसौ' इत्यमरः । यथा कुतूहलादौत्सुक्यात्तदीयैर्हरिणसंबन्धिभिर्नयनैर्नैत्रैः करणैः । स्वकीये लोचने सखीनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां संबन्धसहृद्व्यमुक्तम् । अमि-मीत । अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानाय मानं चकारित्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती

तदीयैर्नैत्रैः कुतूहलासुरोऽग्रे वर्तमानानां सञ्चीनां लोचने अमिमीत प्रतस्वल्वा-
न्नात्मन इत्याहुः । 'माहू माने' इत्यस्माद्वतोर्लङ् । इयमेव लङ् विश्वासस्य परा-
काङ्क्षा यदक्षिणीकनेऽपि न क्षुब्धन्तीति भावः ॥

तपःप्रभावमाह—

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्ष्वस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मबुद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतस्नानां हुतजातवेदसं हुताभिकाम् । कृतहोमा-
मित्यर्थः । त्वचा बह्मलेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अपीत-
मस्या अस्तीत्यधीतिनीं स्तुतिपाठादिकुर्वतीम् । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीमिप्रत्ययः । तर्
वेवीं दिदृक्ष्वो ब्रह्मिष्ठव कषयो मुनयोऽभ्युपागमन्समुपागताः । नचात्र कस्मि-
ष्टसेवादोष इत्याह—धर्मबुद्धेषु वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते । सति
धर्मज्यैष्ठ्ये वयोऽद्वैष्ट्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—'न तेन बुद्धो भवति
येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः ॥' इति ॥

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोटजाम्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिभिः सत्त्वैर्गोंज्याभ्रादिमिहज्झितपूर्वमत्सरं लक्षपूर्व-
वैरम् । हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैरभीष्टप्रसवेष्टफलेनार्चिताः पूजिता अतिथयो
यस्मिन्नात्योक्तम् । नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संभृताः संविता
अनला अग्नयो यस्मिन्नात्योक्तं तच्च तपोवनम् । पावयतीति पावनं बभूव ।
अहिंसातिथिसत्काराभिपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन्काले तावता तावत्प्रमाणेन पूर्वतपःस-
माधिना पूर्वैणानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितं फलं लभ्यं कञ्चुं
शक्यं नामंस्त । अशक्यममंस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अचिलम्येनेत्यर्थः । स्वश-
रीरस्य मार्दवं मृदुत्वं सौकुमार्यमनपेक्ष्याविगणय्य महद्दुश्चरं तपश्चरितुं साधयितुं
प्रचक्रम उपचक्रमे ॥

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

क्लममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुककीडयापि क्लमं ययौ ग्लानिं
प्राप तया देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपो व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोपेक्षते—

ध्रुवमस्या वपुः काञ्चनपत्रेण सुवर्णकमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्मत्वभावेन द्रुव च सुकुमारमपि काञ्चनत्वभावेन ससारं च कठिनमेव । तथा च तदुपादानकत्वाद्देव्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युपेक्षार्थः ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिसिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥२०॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती ज्वलतां दीप्तिमतां चतुर्णां हविर्भुजामग्रीणां मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभां सावित्रं तेजो विजित्य न विद्यतेऽन्यत्र दृष्टिर्नस्याः सानन्यदृष्टिः सती सवितारं सूर्यमैक्षत ददर्श । 'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षांस्तु स्पष्टिलेशयः' इति स्मरणात् । पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः । तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः—'अग्निः सविता सवितैवाग्निः' इति श्रौतलिङ्गात् ॥

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् २१

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैस्तथा पूर्वोक्तप्रकारेणातितप्तं संतप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं कमलस्य शोभां दधौ प्राप । यथा रजितापाङ्कमलं न म्लायति प्रस्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः । किरणस्य मुखस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैःशनैर्मन्दमन्दं श्यामिकया कालिञ्जा पदं स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यादित्यर्थः ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योदुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः २२

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितमप्रायितोपनतं केवलमम्बुदकं रसात्मकस्यामृतमयस्योद्भूतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणाविरम्यवहारकर्म बभूव । तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरध्यावृत्त्यर्थः । किलेति प्रसिद्धौ । वृक्षाणां वा वृत्तिर्जीवने-पायस्तद्व्यतिरिक्तं साधनमुपायो यस्य स तथोक्तः पारणाविधिर्न बभूव । वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । अम्बिकापि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना नमश्चरेणेन्धनसंभृतेन सां ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुश्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥

निकामेति ॥ विविधेन पञ्चविधेनेत्यर्थः । नमश्चरेण खेचरेण । आदित्यरू-

पेणेत्यर्थः । इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिद्धेन वह्निना निकाममत्यन्तं तप्ता साम्बिका
तपात्यये ग्रीष्मान्ते । प्रावृषीत्यर्थः । नवैवारिमिकृषिता सिका सती भुवा पञ्चा-
श्रितस्या सहोर्ध्वगमूर्ध्वप्रसृतमूष्माणं बाष्पममुञ्चत् । 'ग्रीष्मोष्मबाष्पमूष्माणम्'
इति शब्दः ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः २४

स्थिता इति ॥ उदकस्य बिन्दव उदबिन्दवः । 'मन्यौदन-' इत्यादिनोदक-
शब्दस्योदादेशः । प्रथम उदबिन्दवः । प्रथमविशेषणाद्विन्दूनां विरलत्वं बहुवचन-
ज्ञातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च विरलत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः । तस्याः
पार्ष्वत्वाः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां
सान्द्रत्वं क्षणमिति ज्ञेयं च गम्यते । अनन्तरं ताडितो व्यथितोऽधर ओष्ठो
यैस्ते तथोक्ताः । पृतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनयोस्तस्य
उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिताः । कुचकाठिन्यादिति भावः । तदनु
वलीपूदररेखासु स्खलिताः । निम्नोन्नतत्वादिति भावः । इत्थं चिरेण न तु
शीघ्रम् । प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः । नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु निर्जन्मुः ।
पृतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपः साक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः २५

शिलाशयामिति ॥ निरन्तरासु नीरन्त्रास्वन्तरे मध्ये वातो यासां तादृश्यो
या वृष्टयस्तास्वन्तरवातवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीत्यनिकेतवासिनीम् । अना-
वृत्तदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेत इति शिलाशयां शिलातलशायिनीम् ।
'अधिकरणे शेते.' इत्यप्प्रत्ययः । तां पार्ष्वतीं साक्षाद्गृष्टा साक्षी । 'साक्षाद्गृष्टि
संज्ञायाम्' इतीतिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्ष्यं महातपसः साक्ष्ये स्थिताः क्षपा-
स्तडिन्मयैर्विद्युद्गुणैरुन्मिषितैरवलोकनैर्व्यलोकयन्निव । इवेति चक्षुषा विलोकनमे-
वोपेक्षयते । साक्ष्यं तु 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च सौभूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति प्रमाणसिद्ध-
त्वाच्चापेक्ष्यमित्यनुसंधेयम् ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा संप्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निनाय सार्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्ररात्रीरुदवासतत्परा ।

परस्पराक्रन्दनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावति ॥ २६ ॥

निनायेति ॥ सा पार्ष्वती । उत्किरन्ति क्षिपन्तीत्युत्किराः । 'इगुपञ्ज्ञा-'
इत्यादिना कः । अत्यन्तं हिमानामुत्किरा अनिला वासु ताः सहस्ररात्रीः पौष-

रात्रीः । 'पीये तैषसहस्रौ द्वौ' इत्यमरः । उदके वास उदवासः । 'पेवंवासवाह-
नविषु च' इत्युदादेशः । उदवासे तत्परा आसक्त्य तथा परस्परमाकम्बन्धन्योन्म-
माकोसिनि पुरोऽग्रे वियुक्ते विरहिणि । विभोगं प्राप्त इति बाधः । चक्रवाकी च
चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तथोच्चक्रवाकयोर्मिथुने इन्द्रे कृपावती सती निभाव ।
दुःखिषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा न तु कामितयेति
वाच्यानवकाशः । 'अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्षयेत्तपः' इति मनुः ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निशि रात्री पद्मवत्सुगन्धिना सुरमिणा । 'गन्ध-
स्वेत्-' इत्यादिनेकारः । प्रवेपमानः कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन
शोभत इति तथोक्तेन मुखेन तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण क्षता नाशिताः पद्मसंपदो
यासां तासामपां सरोजसंधानं पद्मसंघट्टनमकरोदिव । इत्युपेक्षालंकारः ।
पद्मान्तरं तुहिनेनोपहन्यते तन्मुखपत्रं तु न तथेति व्यतिरेकालंकारो व्यञ्जत
इत्युभयोः संकरः ॥

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यर्पणेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं विशीर्णानि स्वतःश्रुतानि द्रुमपर्णान्येव वृत्तिर्जावनं यस्य
तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा परमुक्थो हि । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ द्विषि'
इत्यमरः । तथा देव्या पुनस्तत्पर्णवर्तनमप्यपाकीर्णमपाकृतम् । अतः पर्णापाक-
रणादेतोः । प्रियं वदतीति प्रियंवदा । 'प्रियवशे वदः स्वयं' इति स्वप्नप्रत्ययः ।
'अक्षद्विषदजन्तस्य शुम्' इति मुमागमः । तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञास्तपः-
करणसमयेऽविद्यमानं पर्णमक्षणं यस्याः सापर्णेति वदन्ति । नामान्तरसमुच्च-
यार्थश्चकारः । अत्र 'अपर्णाम्' इत्यपपाठः । इतिशब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः ।
यथाह वामनः—'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्राप्ति-
कत्वात्' इति । स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवाद्भाजनानि भवन्तीति भावः ॥

मृणालिकापेलंबमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलंबं पद्मिनीकन्दकोमलं स्वं स्वकीयमङ्गं शरी-
रमेवमुक्तप्रकारतोषाग्निमध्यवासमवमादिर्येषां तैर्व्रतैरहश्च निशा चाहर्निशम् ।
समाहारे इन्द्रेकवक्त्रावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ग्लपयन्ती कशीयन्ती सा
पार्वती कठिनैः क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैरुपार्जितं संपादितं तपस्विनामृणीणां

तपो दूरमत्यन्तमधश्चकार तिरश्चकार । अतिशिथ्य इत्यर्थः । तपस्त्रिभिरप्येवं
तपः कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अथैवाजिनाषाढघरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अधानन्तरमग्निं कृष्णसृगस्त्वक् । आषाढः प्रयोजनमस्येत्वाषाढः
पालाशदण्डः । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः । 'विशास्त्राषाढादधमन्धद-
ण्डयोः' इत्यप्रत्ययः । तथोर्ध्वस्तयोक्तः प्रगल्भवाक्प्रौढवचनो ब्रह्ममयेन वैदि-
केन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलन्निव स्थितः । इवशब्दो निर्धारणार्थः ।
कश्चिदनिर्दिष्टो जटिलो जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः । पिच्छादित्वादिलक्षप्रत्ययः ।
शरीरबद्धो बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः । वाहिताभ्यादिषु पाठात्साधुः । प्रथ-
माश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव । यथाशब्द इवार्थः । तपोवनम् । देव्या इति
शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ३१

तमिति ॥ अतिथिषु साध्यातिथेयी । 'पथ्यतिथि-' इत्यादिना उन्मप्रत्ययः ।
'दिङ्गणम्-' इत्यादिना ङीप् । पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया । बहुमानः
पूर्वो यस्यास्तथा । गौरवपूर्वचेत्यर्थः । सपर्ययार्चया । 'सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्य-
मरः । प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरत
आह—साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्वरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तविशेषेष्व-
तिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाश्चेष्टा भवन्ति ।
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिलिखन्ति इति भावः ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

विधीति ॥ स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्तमनुष्ठितां सत्क्रियां पूजां परिगृह्य
स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रामं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थः । अधोमासृजु-
नैव विलासरहितेनैव चक्षुषा पश्यन्ननुज्झितक्रमोऽत्यकोचितपरिपाटीकः सन् ।
वक्तुं प्रचक्रमे प्रारेमे ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

* २९—३० श्लोकयोर्मध्ये प्रक्षितोऽयं दृश्यते—

सुराः संमुद्गीक्ष्य नगेन्द्रकन्याया कृतं तपः संभुवशक्रियाक्षमम् ।

ययाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिताः पतिं चमूनां सुतमाजिहेतुम् ॥ १ ॥

१ प्रतिगृह्य. २ अयि. ३ अयि. ४ अयि. (१ तदुद्गीक्ष्य. २ हेतवे.)

अपीति ॥ अत्रापिशब्दः प्रभे । क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थम् । समिधश्च कुशाश्च समिक्षुशम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावः । सुलभमपि सुलभं कश्चित् । जलानि ते तव स्नानविधिज्ञमाणि स्नानक्रियायोग्याभ्यपि कश्चित् । किंच स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्ततेऽपि । देहमपीदृशित्वा तपश्चरति कश्चिदित्यर्थः । युक्तं च नामैतत् यस्माच्छरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च बहुरेव मुख्यं साधनम् । सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्भागाः साध्यन्ते । अतएव 'सततमात्मानमेव गोपयित' इति श्रुतिः ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्जितालककपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अपीति ॥ त्वदावर्जितेन सिकेन वारिणा संभृतं जनितमासां वीरुधां कृतानां प्रवालं पल्लवमनुबन्ध्यनुसृतं किम् । यत्प्रवालं चिरोज्जितश्चिरकालवत्को काक्षारागो येन तत्तथापि पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्जितालककपाटलेन ते तव दन्तवाससाधरेण । 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः । तुलां साम्यमारोहति । गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि 'तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्याम्-' इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

अपीति ॥ करस्यान्दर्भान्प्रणयेन खेहेनापहरन्तीति ते तथोक्तेषु । सापराधेयविति भावः । 'करस्यदर्भप्रणयापराधिषु' इति पाठे दर्भानां प्रणयेन प्रार्थन-वापराधिषु हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नमपि न क्षुभितं किम् । सापराधेयविति न कोपितव्यं तपस्त्रिभिरिति भावः । हे उत्पलाक्षि, ये हरिणाः प्रचलैश्चलैर्विलोचनैर्नैर्त्रैस्तवाक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जत इवाभिनयन्तीव । प्रसन्नत्वान्मृगनेप्राणिस्त्वन्नयनैः साम्यमुपयान्तीति भावः । 'उत्पलक्षोपचलैः' इति पाठान्तर उत्पलक-म्पचलैः भावानयनेन द्रव्यानयनमिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥

यदिति ॥ हे पार्वति, रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवतीति यदुच्यते । लोकेरिति शेषः । तद्वचो न व्यभिचरति न स्खलतीत्यव्यभिचारि सत्यम् । 'यत्राकृतिसूत्र गुणाः', 'न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति' इत्यादयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—तथाहि । हे

उद्धारदर्शने भावताक्षि । सुरूपे इत्यर्थः । अवबोधतश्चाने । निवेकवतीत्यर्थः ।
ते तव शीलं सद्बुद्धम् । 'शीलं स्वभावे सद्बुद्धे' इत्यमरः । तपस्विनामप्युप-
दिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्तामुपदेशतां गतं प्राप्तम् । मुनयोऽपि
त्वां वीक्ष्य स्वहृते प्रवर्तन्त इति भावः ॥

विकीर्णसप्तर्षिर्बलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥३७॥

विकीर्णैति ॥ एष महीधरो हिमवान् । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ।
'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां संबन्धिभिर्बलिभिः
पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तयोक्तैर्दिवोऽन्तरिक्षाच्युतैर्गाङ्गैः सलिलैस्तथा न पावितः ।
अनाविलैरकलुषैस्त्वदीयैश्चरितैर्बन्धा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भोविनि ।
त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशन्ताभिप्राये, अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं
सन्निधायमद्य मे । त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मका-
मार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' इत्यमरः । तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यद्यस्मात्का-
रणान्मनसो निर्विषयावर्थकामौ यस्यास्तथा त्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य
सेव्यते । यत्त्वयार्थकामौ विहाय धर्म एवावलम्बितः, अतः सर्वेषां नः स
श्रेयानिनि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

संप्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्ताति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतैः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः सास्रपदीनमुच्यते ॥३९॥

प्रयुक्तेति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य
तं मां परमन्यं संप्रतिपत्तुमवगन्तुं नार्हसि । हे संनतगात्रि संनतः । 'अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यः' इति वक्तव्यान्ङीप् । यतः कारणान्मनस ईषिभिर्मनीषिभिर्वि-
द्वद्भिः । शकन्धवादित्वात्साधुः । सतां संगतं सख्यं सप्तभिः पदैरापद्यत इति
सास्रपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यमुच्यते । तच्चावयोस्त्वत्कृतसत्कारप्रयोगादेव
सिद्धमित्यर्थः । 'सास्रपदीनं सख्यम्' इति निपातनात्साधु ॥

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रैतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अत इति ॥ हे तपोधने, अतः सख्यादेतोरत्र प्रस्तावे बहुक्षमाम् । बहुकि-

सहाम्, बह्ना क्षमावतीम् । भवतीं त्वां द्विजातिभावाद्वाङ्मनसादुपपन्नचापलः
सुलभचाक्षुर्योऽयं जनः । स्वयमित्यर्थः । किंचिद्वटुं मनो यस्य स किंचिद्वटुमनाः
प्रवृत्तः । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । रहसि अयं रहस्यं गोप्यं न
चेत्यतिवक्तुमर्हसि ॥

प्रहस्यमाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४१ ॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य कुलेऽन्ववाये प्रसूतिरूपतिः ।
'वशार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेधरः' इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः
शरीरं वराणां लोकानां सौन्दर्यमिवोदितमेकत्र समाहृतम् । ऐश्वर्यसुखं संपत्सु-
खममृग्यमन्वेयणीयं न भवति । किंतु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयो नवम् । यौवन-
मित्यर्थः । अतः परमतोऽन्यत्किं तपःफलं स्याद् वद । अस्ति चेदिति शेषः । न
किंचिदस्तीत्यर्थः ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कुशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

भवतीति ॥ दुःसहात्सोऽकुमशक्यादनिष्टाङ्गानां विकृतादपि मनस्विनीनां धीर-
ज्जीणामीदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः । 'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ते
प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये' इति केशवः । भवति नाम । नामेति संभावनायाम् ।
विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा चित्तेन तदनिष्टं च । हे कुशोदरि, त्वयि न दृश्यते ।
विचार्यमाणे तदपि नास्त्यसंभावितत्वादित्यर्थः ॥

अनिष्टाभावेव प्रपञ्चयति—

अलभ्यशोकाभिभवयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।

परांभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभ्रु, इयं त्वदीयाकृतिर्मूर्तिरलभ्यो लब्धुमनहः शोकेन
भर्त्राद्यवमानजेन दुःखेनाभिभवन्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दृश्यत इति
शेषः । असंभावितश्चायमर्थ इत्याह—पितुर्गृहे विमाननावमानः कुतः । न
संभाव्यत एवेत्यर्थः । 'सुभ्रुः कुतस्तावगृहेऽवमाननम्' इति पाठान्तरकरणं तु
साध्वसमेव । उक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि 'सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं
त्यक्ता कथा योषिताम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनादसंख्यवृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्र-
सङ्गाच्चैत्यलं गोष्ठीभिः । न चान्यस्याङ्गावीत्याह—परांभिमर्शः परधर्मेण तु
तव नास्ति । पन्नगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाकां ग्रहीतुमित्यर्थः ।
'क्रियाधौपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । करं हस्तं कः प्रसारयेत्

१ तनूदरि. २ परावमर्शः.

सुसु, इत्यत्र अन्वयस्योक्त्यानीकत्वात् 'नेवहुवत्स्यानावधी' इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् 'अन्वार्थेनघोर्हस्यः' इति ह्रस्वत्वं नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु 'अप्राणिजातेभ्यारकादीनाम्' इत्यत्र 'अलाङ्गः', 'कर्कशः' इत्युकारान्तावप्युक्तप्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः । एतस्मादेव शापकात्कषिद्विकारान्तस्याप्युक्तप्रत्ययान्वीत्ये ह्रस्वत्वमित्याहुः । अतएवाह वामनः—'ऊकारावप्युक्तप्रकृतेः' इति ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि बल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥

किमितीति ॥ हे गौरि, किमिति केन हेतुना यौवने त्वयाभरणान्यपास्य विहाय । वृद्धस्य भावो वार्धकम् । मनोज्ञादित्वाद्ब्रह्मप्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धस्ये वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । तत्र शोभत इति वार्धकशोभि बल्कलं धृतम् । प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटाः, प्रकटाश्चन्द्रतारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी रात्रिररुणाय सूर्याय कल्पते यदि अरुणं रात्रुं कल्पते किम् । वद ब्रूहि । 'क्रियार्थोपपदस्य—' इत्यादिना चतुर्थी । दीप्यमानशशाङ्कतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव बल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ४५

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे इति तर्हि श्रमस्तपश्चरणप्रयासो वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षीः । कुतः । तव पितुर्हिमवतः प्रदेशा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रत्या इत्यर्थः । अथोपयन्तारं वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसालम् । न कर्तव्यमित्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । तथाहि । रत्नं कर्तुं । नान्विष्यति न मृगयते । प्रहीतारमिति शेषः । किंतु तद्वत्त्वं मृग्यते प्रहीतृभिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपसि धर्तितव्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

वरवाचाकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वासमालक्ष्य प्रभेषु च प्रत्युत्तर-
मनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्क्याह—

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ४६

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निःश्वसितेन निःश्वसवायुना निवेदितम् । चिन्तानुभावेनोष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः । तर्हि किं प्रसज्यस-
नेनेत्याह—मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव ।

‘कृत्यानां कर्तारि वा’ इति षष्ठी । प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते । प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो यो दुर्लभः स कथं भविष्यति । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धयत्कुर्याद्—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥

अहो इति ॥ अहो चित्रम् । तवेप्सित आसुमिष्टो युवा कोऽपि स्थिरः कठिनः वर्तत इति शेषः । कुतः । यो युवा चिराय चिरात्प्रवृत्ति कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्रुत्याः शिथिलबन्धना अतएव लम्बिन्यस्ताः श्लथलम्बिनीः कलमाः शालिविशेषालेषामप्राणि तद्वत्पिङ्गला जटा उपेक्षते । यस्त्वामीरणीं दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं ब्रह्मद्वय इत्यर्थः ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्नुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैश्चान्द्रायणादिभिरतिमात्रमत्यन्तं कर्षितां कृद्वि-
कृतां दिवाकरेण सूर्येणाहुतालि दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामीकृतानि
विभूषणास्पदानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तपोक्ताम् । अतएव दिवाहन्ति
शशाङ्कलेखामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसो जीवतः कस्य पुंसो मनो न दूयते
न परितप्यते । अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ४९

अवैमीति ॥ तव प्रियं बहुभं सौभाग्यमदेन सौमन्द्यगर्भेण कर्त्रा । वञ्चितं
विप्रलब्धमवैमि वेमि । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावलोकिनो-
ऽरालपक्ष्मणः कुटिलरोम्णः । ‘अरालं वृजिनं जिह्वाम्’ इत्यमरः । अस्य त्वदीयस्य
चक्षुष आत्मीयं वक्रं मुलं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिपथं न गच्छती-
त्यर्थः । तद्वयं गर्भेण हतो निष्कलात्मलाभो जात इति भावः ॥

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ५०

कियदिति ॥ हे गौरि, कियत्किंप्रमाणकम् । किमवधिकमित्यर्थः । चिरं
श्राम्यसि तपस्वसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ममापि पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो
ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपो विद्यते । अर्धब्राह्मी भागश्च तेन तस्य तप-
सोऽर्धभागोनैकदेशेन काङ्क्षितमिष्टं वरमुपवन्तारं लभस्व । तं वरं साधु सम्यग्वे-
दितुं शान्तिमिच्छामि । यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

१ बन्धनीर्जटा. कपोलदेशे; बन्धलम्बिनीर्जटाः कपोले.

इति प्रविश्यामिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक संसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्यान्तर्गत्वा । आसवद्ब्रह्ममुज्जा-
भ्येत्यर्थः । अभिहितोक्ता सा पार्श्वती मनोगतं हृदित्वं वरं संसितुं वक्तुं न शशाक
समर्था नाभूत् । कञ्जयेति शेषः । अथोऽनन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां सखीं
विवर्तितं विचालितमनञ्जनं अतवशाद्ब्रजितकजलं नेत्रं वक्षिन्कर्मणि तत्तथैक्षत ।
नेत्रसंज्ञयैव प्रत्युत्तरं वाचयांचकारेत्यर्थः ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो तव चैत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्श्वस्या इत्थं तदीया सखी वयस्या तम् । 'वर्णः प्रशस्तः'
इति क्षीरस्वामी । सोऽस्यास्तीति वर्णिनं ब्रह्मचारिणम् । 'वर्णाब्रह्मचारिणि' इती-
तिप्रत्ययः । उवाच ब्रूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन्, तव कुतूहलं चेत् ।
ओतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोधावगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः । 'बुध अवगमने'
इति धातोर्भावादिकाहोद । ओतयं किं तदाह—यस्मै कामायेदं यदर्थम् ।
'अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या' इति वार्तिकनियमा-
त्क्रियाविशेषणम् । एतया पार्श्वत्याम्भोजं पद्ममुष्णवारणमातपपद्ममिव वपुः शरीरं
तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते धूयतामित्यर्थः ॥

'द्वयानःसङ्गसंकल्पो जागरः कृशतारतिः । इत्यागोन्मादन्मूर्च्छान्ता इत्यनङ्ग-
दशा दश ॥' इति । तत्रास्याः काश्चिद्दशाः क्रममनारब्धैव योजयति 'इवम्'
इत्यादिभिः बहुभिः श्लोकैः—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमस्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमामुमिच्छति ॥ ५३ ॥

इयमिति ॥ मामिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशयं वर्तितव्यमित्यभिमानवतीयं
पार्श्वलधिश्रियोऽधिकैश्वर्यान्महेन्द्रप्रभृतीनिन्द्रादींश्चतसृणां दिशामीशानिन्द्रयमव-
रणकुबेरान् । 'तद्वितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । अवमत्यावधूय मदनस्य
निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमामुमिच्छति । अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हार्यो वशीकर-
णीयो न अवतीत्यरूपहार्यं पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिं हरम् । 'ग्रह-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासम्पत्तौ अवतः' इति साधु । पतिं अर्तारमामुमिच्छति ।
एतेन संकल्पावस्था सूचिता ॥

असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तसुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपार्तमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

असह्येति ॥ पुरा पूर्वमसह्येन सोढुमशयेन हुंकारेण रौमेण निवर्तितः । अतएव पुरारि हरमप्राप्तमुखोऽप्राप्तफलो विशीर्णमूलेनैष्टसरीरस्यापि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखो यश्च इयां पार्वती इति ध्यायतः । सुवूरावगाह इति यावत् । लाटपातः प्रहारो यस्मिन्कर्मणि तत्तथाक्षिणोदकशब्दः । दग्धदेहस्यापि मार्गणो लभः । 'सुदुः सर्वत्र बाधयते' इति भावः । अनेन 'विकृण्वती शैलसुतापि भावम्' (३१/१६८) इत्यत्रोक्तं चक्षुःप्रीतिमनःसङ्गाख्यमवस्थाद्वायमनन्तरावस्थोपयोगिर्वायानूय काश्चावस्था सूचिता ॥

तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

तदेति ॥ तदेति श्लेघः । तदाप्रभृति । तत आरभ्येत्यर्थः । ससम्बन्धस्यापि दास्यस्यस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनिबन्धात् । पितुर्गृहे उन्मदनोत्कटमन्मथा ललाटस्थालंकारो ललाटिका निलकः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' इति कन्प्रत्ययः । तस्याश्चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाधूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसंघातात्तुषारधनास्त एव शिला-
स्तासां तलेषूपरिभागेष्वपि निर्वृतिं सुखं न लभते स । एतेनारत्यररसंज्ञा-
विषयविद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संजवरश्च व्यज्यते ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥५६॥

उपात्तेति ॥ पिनाकिनः शंभोश्चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टित उपात्तवर्णे प्रारब्धवर्णीतक्रमे । 'शीतक्रमे स्तुर्ता वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते' इति इत्यायुधः । सबाष्पे गद्गदे कण्ठे स्खलितैर्विंशीणैः पदैः सुस्तिष्ठन्तरूपैः करणैः । वनान्ते संगी-
तेन निमित्तेन सखीवैयस्याः किंनरराजकन्यका अनेकसो बहुशोऽरोदयदधुमोक्ष-
मकारयत् । हरचरितगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किंनर्योऽपि रुदुरिति भावः । अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योक्त्या पुनःपुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छावस्थाप्रा-
दुर्भावो व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदगानुपपत्तेरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापा-
वस्था च व्यज्यते । 'प्रलापो गुणकीर्तनम्' इत्यालंकारिकाः ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥५७॥

त्रिभागेति ॥ किंचेन चार्थः । शिष्यत इति शेषः । कर्मणि चम् । त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्त्वशिष्टासु यद्वा रात्रेक्षियामत्वेन प्रसिद्धवाच्यतीयो भागक्षि-
भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते । यथा 'शतांशः',
'सहस्रांशः' इति । त्रिभागः शेषो वासां तासु निशासु अर्धं क्षणमात्रं नेत्रे

निमील्य नीलचित्वा सहसा सद्यः । हे नीलकण्ठ, कं व्रजसि कुत्र गच्छसीत्यलङ्घ्या
निर्विधया वागवचनं ब्रूयाः सा तथोक्ता । तथाऽसत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहु-
बन्धनं ब्रूयाः सा तथा सती व्यनुष्यत विबुधवती । एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥

स्वमसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतद्वत्स्पृष्टस्पर्शाख्याश्चत्वारो विरहिणां विनोदाः ।
तत्र स्वप्नसंदर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्ति भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

यदेति ॥ यदा यत इत्यर्थः । यदेति हेतावित्युक्त्वा गणभ्याख्यानेऽस्योद्गा-
ह्यतत्वात् । एवं बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युच्यसे । तत इत्यध्याहारः ।
भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति भावस्थम् । त्वद्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं जनम् ।
इममित्यारम्भनिर्देशः । कथं न वेत्ति न जानासीति मुग्धया मूढया । अकिञ्चि-
त्करश्चित्रगतोपालम्भ इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा स्वहस्तेनोल्लिखितश्चित्रे लिखित-
श्चन्द्रशेखरो रहस्येकान्ते । सखीमात्रममक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत साधिक्षेप-
मुक्तम् । उक्ततमुक्त्वार्थश्रकारः । यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सखीसमक्षकरणा-
ल्लजात्यागो व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याभिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहासाभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥

यदेति ॥ जगत्पतेस्त्येश्वरस्याभिगमे प्राप्तावस्थं विधिमुपायं विचिन्वती
मृगयमाणा यदा नापश्यत्तदेवं पार्श्वती गुरोः पितुरनुज्ञयासाभिः सह तपसे
तपश्चरितुं तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याःशशिमौलिसंश्रयः ६०

द्रुमेष्विति ॥ सख्या पार्श्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु । स्वयं रोपिते-
ष्वित्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्द्रुमेष्वेव द्रुमेष्वपि फलं दृष्टं लब्धम् ।
जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्श्वत्याः शशिमौलिसंश्रयश्चन्द्रशेखरविषयो मनोरथस्तु
प्ररोहाभिमुखोऽङ्कुरोन्मुखोऽपि न दृश्यते । 'प्ररोहस्वङ्कुरः' इति वैजयन्ती ।
ययं रोपितद्रुमफलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु
शूरापास्तेत्यर्थः ॥

न वेद्यि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरैस्तोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशमभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

नेति ॥ प्रार्थितः सन्नुर्कमः प्रार्थितदुर्कमः स देवस्तपःकृता तपसा कृतां क्षीणामतप्य सखीभिरसोत्तरमश्रुप्रधानं यथा भवति तथेक्षितामिमां नः सखीं सख्येन्द्रस्त्रावग्रहेणानावृष्ट्या क्षतां पीडिताम् । 'वृष्टिर्वैषं तद्विवातेऽवग्राहावग्रही समौ' इत्यमरः । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । सीतां कृष्टमुबम् । 'सीता काङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः । वृषा वासव इव । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । कदाभ्युपपत्स्यते कदानुग्रहीष्यति न वेधि । अत्र वाक्यार्थः कर्म । तदवग्रहक्षता-मित्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वेध्रीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्वामः ॥

अगूढसद्भावमितीक्ष्णतज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तथा ।

अयीदमेवं परिहास इत्युभामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इक्षितज्ञया पार्ष्वतीहृद्यामिज्ञया । 'इक्षितं हृद्गतो भावः' इति सञ्जनः । तथा गौरीसख्येलेवमगूढसद्भावं प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवेदितो ज्ञापितो निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवव्रतधारी सुन्दरो विलासी । नैष्ठिकज्ञासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः । द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किंतु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्वा-लौकिकमहिमत्वादुभवं तारिवकमिति न विरोधः । अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं मुख-रागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभूतः सन् । अयि गौरि । अयीति कोमलामग्रणे । इदं त्वसखीभाषितमेवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वा । 'व्रथकेलि-परीहासाः' इत्यमरः । इत्येवमुभामपृच्छत्पृष्टवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरमद्रेस्तनया पार्ष्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ संपुटीकृताङ्गुलौ । अग्रश्चामी हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः । 'हस्ताग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदा-मेदात्' इति वामनः । तस्मिन्नाग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिकां जपमालिकामर्पय-न्त्यामुञ्चती कथंचिन्महता कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाक् चिरेण स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यज्यते । मिताक्षरं परिमितवर्णं यथातथाभाषत बभावे ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदविदां वर वैदिकग्रेष्ठ, त्वया यथा श्रुतं सम्भवश्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह—अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । उच्चैःपदस्य शिवकामरूपोन्नतस्था-नस्य लङ्घन आक्रमणे उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपस्तदवाप्तेस्त-

स्वोच्चैःपदस्यासेः प्राप्तेः साधनं किञ्च । किलेत्वेत्तीके । अस्तिपुच्छत्वादसाधकमे-
वेत्यर्थः । तर्हि स्वयमात्मिण्यासङ्ग इराणा मां न मुञ्चतीत्यासवेनाह—मनो-
रथानां कामानामगतिरविषयो न विद्यते । न हि स्वसक्तिपर्यालोचनया कामाः
प्रवर्तन्त इति भावः ॥

अथाह वर्णीं विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाम्बासरंति विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

अथेति ॥ अथ वर्णीं ब्रह्मचारी । ‘वर्णिनो ब्रह्मचारिणः’ इत्यमरः । आह ।
उवाचेत्यर्थः । ‘आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो ज्ञान्तिमूलः’ इत्याह वामनः ।
किमित्याह—महेश्वरो महादेवो विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः । बुद्ध्यर्थत्वा-
द्भूतमाने कप्रत्ययः तद्योगात्पट्टी च । येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः ।
पुनरेव त्वं तस्मीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तत्कामैव प्रवर्तसे । तत्प्रभावमनुभूया-
पीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—अमङ्गलाम्बासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य
तं यथोक्तमीश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिमनुसरणं कर्तुं नोत्सहे । नानुमन्तुं
शक्नोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमाप्तकविवाहकौतुकः ।
करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥

अवस्त्विति ॥ अवस्तुनि पुच्छवस्तुनि निर्बन्धोऽभिनिवेशः परं प्रधानं
यस्यास्तस्याः संबुद्धिरवस्तुनिर्बन्धपरे पार्वति, आमुक्तमासजितं विवाहे यत्कौतुकं
हस्तसूत्रं तद्यस्य स तेऽयं करः । ‘कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले’ इति
शाश्वतः । वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण शंभोर्महादेवस्य करेण करणभूतेन ।
तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादतिभयंकरमिति भावः । तच्च तद्वलम्बनं
ग्रहणं चेति कथं नु सहिष्यते । न कथंविदपि सहिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यज्जाहि
तदूरेऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःसह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षिं च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि, त्वमेव स्वयमात्मना । तावदिति मात्रार्थे । यावन्मात्रं
विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने । परिचिन्तय
पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् । ‘चिह्नं लक्ष्यं च
लक्षणम्’ इत्यमरः । वध्वा नवोदाया दुकूलं वधूदुकूलम् । वधूः स्नुषा
नवोदा स्त्री’ इति विश्वः । तथा शोणितबिन्दुवर्षतीति यथोक्तम् । आर्द्र-
मित्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तिवासम् । तत्पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचिज्जा-
त्वपि योगं संगतिमर्हतो यद्यर्हतः किम् । एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वोक्तवचः ।

पाणिग्रहणकाले बभूवरयोर्वैश्वान्तप्रग्निः क्रियते । कृतिवाससा पाणिपीडने तु
हुक्कलधारिण्यास्तव कथं संघटिष्यत इति भावः ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम त्वानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

चतुष्केति ॥ चतुष्के गृहविशेषे वः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोर्न्यस्तयोः ।
कुसुमास्तृतदिग्बभूवनभूसंचारोचितयोरित्यर्थः । तव पादयोरलक्तकाङ्गानि लाक्षा-
रजितानि पदानि पादाकाराणि पादन्धासविह्वानि । 'पदं शब्दे च वाक्ये च
व्यवसायापदेशयोः । पादतच्छिह्नयोः' इति विश्वः । विकीर्णां विक्षिप्ताः केशाः
शवशिरोरूपा वासु तासु विकीर्णकेशासु । 'अतस्त्वं तत्र दृष्टं च' इति वचनात् ।
'स्नाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पात् ङीप् । परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु ।
इमंशानेष्वित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरपि को नामानुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति
कुत्सायाम् । पिनाकपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसंचारित्वेन साहचर्यात्तत्रापि तत्र
संचारोऽवश्यंभावीति भावः ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वंद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्सरजः करिष्यति ॥६९॥

अयुक्तेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । तव तत्संबन्धितया
सुलभमपि सुवापं च । भवसीति शेषः । तवेति शेषे षष्ठी । 'न लोकाव्यय-'
इत्यादिना कृशोभलक्षणषष्ठ्या निषेधात् । अतः परमस्मात्त्रिनेत्रवक्षोलाभादम्ब-
द्युक्तरूपमत्यन्तायुक्तं किं वद । न किंचिदित्यर्थः । 'प्रसंसायां रूपप्' इति
रूपप्रत्ययः । कुनः । वक्षस्मात्कारणाद्धरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्यास्पदे स्थान-
भूते स्मिन्स्तनद्वये चिताभस्य इमंशानभस्य तदेव रजक्षूर्णं कर्तुं । पदं करिष्यति
पदं निधास्यति । भर्तुर्भवस्य भस्माङ्गरागादिति भावः ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ७०

इयमिति ॥ इयं च ते तव पुरत आत्मावेवान्धा विडम्बना । परिहास
इत्यर्थः । का सेत्यन्नाह—ऊढया परिणीतया । बहेः कर्मणि क्तः । वारणराजहार्यया
त्वयाविधितमारूढं वृद्धमुक्षाणं वृद्धोक्षम् । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातः ।
विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखो भविष्यत्युपहसिष्यति यत् ।
इयमिति पूर्वेण संबन्धः । स्मेरेति 'नमिकम्पिस्मजस-' इत्यादिना रप्रत्ययः ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिर्नाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ७१

द्वयमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समानमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया ।
 कियमाणयेति शेषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—
 सा प्रागेव हरशिरोगता । अत्र सेति प्रसिद्धार्यत्वाच्च यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं
 काव्यप्रकाशे—‘प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो बहुपादानं नापेक्षते’
 इति । कान्तिमनी । नित्ययोगे मतुप् । कलावतश्चन्द्रस्य कला षोडशो
 भागश्चास्य लोकस्य नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्दिनीत्यर्थः । त्वं च कान्तिमतीत्यनेत्र-
 कौमुदीत्वविशेषणबोधभयत्राण्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्यः । संप्रति तु त्वमप्य-
 परेति द्वयं शोच्यमिति पिष्टितार्थः । शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

‘कन्या वरयते कुरं माता वित्तं पिता धृतम् । बान्धवाः कुलभिच्छन्ति
 मिष्टाक्षमितरे जनाः ॥’ इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किंचिदपि नास्तीत्याह—

**वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद्भालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥**

वपुरिति ॥ वपुस्तावदस्य विरूपाणि विहृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य
 तद्विरूपाक्षम् । ‘बहुवीही सवध्यक्षोः स्वाङ्गावच्’ इति वचनप्रत्ययः । वरूप्यं च
 त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी । अतो न सौम्वर्यवार्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्ञातं
 जन्म यस्य तस्य भावस्तथा । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । ‘अलक्षिता जनिः’
 इति पाठे जनिरुपस्थितरक्षिता न ज्ञाता । ‘जनिरुपस्थितरुद्रवः’ इत्यमरः ।
 वसु वित्तं दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम् । नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि
 वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवति । अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति ।
 किं बहुना हे बालमृगाक्षि पार्वति, वरेषु बोद्धुम् । ‘वरौ जामातृबोद्धारौ’ इति
 विश्वः । यद्रूपवितादिकं मृग्यते कन्यातद्वन्धुभिरम्बिष्यते तन्निर्लोचने व्यम्बके
 व्यस्तम् । एकमपि समस्तं नाभूदिति भावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

**निवर्तयासादसदीप्सितान्मनः क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी इमज्ञानशूलस्य नै यूपसत्क्रिया ॥७३॥**

निवर्तयेति ॥ अस्मादसदीप्सिततादनिष्टमनोरथान्मनो निवर्तय निवारय ।
 सा पूर्वाक्षा विधा प्रकारो यस्य स तथोक्तः । अमङ्गलशील इत्यर्थः । क । महद-
 न्तरमित्यर्थः । पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यविद्धा त्वं च क । अतो न तवायमहं
 इत्यर्थः । तथाहि । साधुजनेन । ‘साधुर्बाहुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्’
 इति विश्वः । इमज्ञानशूलस्य इमज्ञानभूमिनिखातस्य वध्यशङ्कोर्वैदिकी वेदोक्ता ।
 यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्यु-
 क्षणादिस्तत्कारो यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नैष्यते । यथा इमज्ञानशूले यूपसत्क्रिया
 न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटस इति तात्पर्यार्थः ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितं भूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इतीति ॥ इत्येवंप्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन चञ्चलेनाधरेणाधरोष्ठेन रुद्धोऽनुमेयः कोपः कोपो ब्रह्मास्त्राद्योक्त्या तथा पार्वत्योपान्तलोहिते ग्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भूकते यस्मिन्-
स्तथा । सभ्रूभङ्गमित्यर्थः । तिर्यक्साध्याहिते निहिते । अनादरात्तिर्यगै-
क्ष्यतेत्यर्थः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ७५

उवाचेति ॥ अथैनं ब्रह्मचारिणमुवाच च । किमिति । परमार्थतस्तत्त्वतो
हरं न वेत्ति न जानाति नूनम् । कुतः । यतो मासेवमुक्त्या रीत्याथ प्रवीयि ।
'ब्रुवः पञ्चानामादितः—' इति रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिषद्वेषस्तवेत्या-
शयेनाह—मन्दा मूढाः । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्वा मन्दाः' इत्यमरः । लोकसा-
मान्यमितरजनसाधारणं न अवतीत्यलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं दुर्बोधकारणकं
महात्मनां चरितम् । द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानादुपपन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र
हेतुरस्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥

संप्रति 'अमङ्गलाभ्यासरतिम्' (५।६५) इत्याद्युक्तं दूषणजातम् 'विपत्पती-
कारपरेण' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ७६

विपदिति ॥ विपत्प्रतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः । 'उपसर्गस्य
अभ्यसनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । भूरिसमुत्सुक्येनैश्वर्यकामेन वा मङ्गलं
गन्धमाख्यादिकं निषेव्यते । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । 'तत्र साधुः' इति
यथ्यत्ययः । 'शरणं गृहरक्षिप्रोः' इत्यमरः । जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छरण्यस्य
निराशिषो निरमिकाद्यस्य सतः शिवस्य । 'आशीस्त्रगदंङ्गायां विप्रवाक्शानिला-
पयोः' इति शाश्वतः । आशया दूषणयोपहता दूषितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्येषां
तैरेभिर्मङ्गलैः किम् । वृथेत्यर्थः । पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्राय-
त्वादेभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनो
हि मङ्गलाचारनिर्वन्धः । तदुभयासंसृष्टस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् । को दोष
इत्यर्थः । एतेन 'अमङ्गलाभ्यासरतिम्' (५।६५) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसन्नगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥

अकिञ्चनेति ॥ स हरः । न विद्यते किञ्चन ब्रह्मं यस्य सोऽकिञ्चनो दरिद्रः
सन् संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसन्नगोचरः इमशानाश्रयः
सन् त्रयाणां लोकानां नाथः । 'तद्वितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । स
देवो भीमरूपो भयंकराकारः सन् शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्यत उच्यते । अतः
पिनाकिनो हरस्य यथाभूतोऽथां यथार्थस्त्वभावो याथार्थ्यं तथैव तस्य विदो न
सन्ति । लोकोत्तरमहिम्नो निर्लेपस्य यथाकथंविदवस्थानं न दोषायेति भावः ।
एतेन 'भवस्तुनिर्बन्धपरे' (५ । ६६) इति परिहृतं वेदितव्यम् ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह—

विभूषणोद्भासि पिन्द्वभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादेतवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्वैत्येति विश्वमूर्तेरष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः शरीरं
भूषणैरुद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात् । पिन्द्वभोग्यामुक्तशुभ्रगमं वा स्यात् ।
पिन्द्वेति नष्टातेरपिपूर्वार्कर्मणि क्तः । 'वष्टि भागुरिरहं पमवाप्योरुपसर्गयोः'
इत्यकारलोपः । गजाजिनालम्बि स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालम-
स्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । नाव-
धार्यते न निर्धार्यते । सर्वं संभवतीत्यर्थः । एतेन 'स्वमेव तावत्' (५ । ६७)
इति श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥

'अयुक्तरूपं किमतः परं वद्' (५ । ६९) इति श्लोकोक्तं प्रत्याह—

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चितामस्य रजोविशुद्धये ।
तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसां ७९

तदिति ॥ तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गमवाप्यासाद्य चितामस्यैव रजो-
विशुद्धये कल्पते । अहं पर्वाप्नोतीत्यर्थः । अलमर्थयोगात् 'नमःस्वस्तिस्वाहा—'
इत्यादिना चतुर्थी । ध्रुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—
तथाहि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स
एव क्रिया तथा निमित्तेन च्युतं पतितम् । चितामसरज इति शेषः । अम्बरौ-
कसां देवानां मौलिभिर्विलिप्यते त्रिषते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभिर्घ्रियेतैल-
र्थापत्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यदुक्तम् 'दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु' (५ । ७२), 'इयं च तेऽन्या पुरतो
विठम्बना' (५ । ७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह—

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिम्बदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाकुली ॥ ८० ॥

अस्संपद इति ॥ प्रभिन्नो मयस्त्रापी दिग्गारणो दिग्गजो वाहनं वस्त्र सः ।
 ऐरावतेनोह इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रोऽस्संपदो दवित्रस्य वृषेण गच्छतो वृषभङ्कडस्य
 तस्येश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेनोपगम्य । प्रणम्येत्यर्थः । विनिर्वाणां विकसि-
 तानां मन्दाराणां कस्पतकुसुमानां रजोभिः परागैररुणा अङ्गुलयो ययोस्तौ
 तयोस्तौ करोति । दिग्गजारोहिणामिन्द्रादीनामपि वन्द्यस्तेन्दुमौलेः किं संपदा
 वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

बहुक्तं 'वपुर्विरूपाक्षमलङ्घ्यजन्मता' (५ । ७२) इति तत्रोत्तरमाह—

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीर्षं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ८१

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेनातएव दोषं दूषणं विवक्षता
 वक्तुमिच्छतापि त्वयेशं प्रत्येकम् 'अलङ्घ्यजन्मता' इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः ।
 साधु भाषित सम्पदुक्तम् । कुतः । यमीश्वरमात्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि । 'ब्रह्मा-
 त्मभूः सुरज्येष्ठः' इत्यमरः । कारणमामनन्त्युदाहरन्ति । विद्वांस इति शेषः ।
 'पात्राचमाभ्याम्नादाण्-' इत्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्यप्रभवो
 लङ्घ्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिघनस्य भगवतः कारणशङ्काकलङ्कश्च नाग्नि-
 व्यत इत्यर्थः ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहनालम् । त्वया यथा येन प्रकारेण स
 ईश्वरः श्रुतोऽशेषं क'ल्लयेन तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु । मम मनस्त्वन्नेश्वरे
 भावः शृङ्गार एकोऽद्वितीयो रस आत्माद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि ।
 कामवृत्तिः स्वेच्छाभ्यवहारी वचनीयमस्थानसङ्गपवादं नेक्षते न विचारयति ।
 न हि स्वेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बहुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ८३

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि । 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः ।
 स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोऽयं बहुर्माणवकः पुनः किमपि विवक्षुर्वक्तु-
 मिच्छुः । भुवः सञ्जन्तादुपलयः । निवार्यताम् । तर्हि वक्तुमेव कथं न ददासी-
 त्याह—तथाहि । यो महतः पूज्यानपभाषतेऽपबदति न केवलं स पापभाभवति ।
 किंतु तस्मादपभाषमाणाः पुरुषाश्च शृणोति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः ।
 अत्र स्मृतिः—'गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथंचन । कर्णौ तत्र
 विधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥' इति ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥

इत इति ॥ अथवेतोऽम्बत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला
रथवशात्कुचलस्योरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनो वृषभध्वजस्य स्वरूप-
मास्थाय निजरूपमाश्रित्य कृतस्मितः सन् तां पार्वतीं समाललम्बे जग्राह ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपेणाय पदमुद्धतमुद्रहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः स्विन्नगात्री ।
महादेवदर्शनेन देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणाद्याम्बत्र भिन्नासाधो-
द्धतमुद्रितं पदमङ्गिमुद्रहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य व्यति-
क्रेण समाहृत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुर्नदीव ।
'देशे नद्विशेषेऽङ्गौ सिन्धुर्नौ सरिति चिन्ताम्' इत्यमरः । न ययौ न तस्यौ
लजयेति भावः । वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवासि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्वाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अद्येति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे भवनताङ्गि पार्वति, अद्यप्रभृति । अस्मा-
दिनादारम्भेत्यर्थः । प्रभृत्योगादयेति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते । तव
तपोभिः क्रीतः । 'दास्य दावे' । दास्य आरमानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि
वदति सति । सा देव्यह्वाय सपदि । 'सायकटिल्यजसाह्वाय द्राक्काङ्क सपदि वृत्तम्'
इत्यमरः । नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या क्लेशं विसम्भारे-
त्यर्थः । तथाहि । क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते पूर्ववदेवाङ्गिहतामा-
पादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसुरविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भृभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥

अयेति ॥ अथ देवदेवानुग्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वात्मा स्वरूपं ब्रूयति । विश्वात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहसि । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । सखीं संदिदेशातिससर्ज । क्रियामात्रयोगेऽपि संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । किमिति । भृभृतां नाथो हिमवान्मे मम दाता सः प्रमाणीक्रियतामिति । दातृत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः । प्रार्थनायां ङोद् । पित्रा दीयमानायाः परिग्रहो मम महाननुग्रह इति भावः ॥

तथा व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाम्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तथेति ॥ तथा सख्या । सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतसंदेशोक्तवाचिका प्रिये हरविषये निभृता निश्चला । परमासकेत्यर्थः । सा गौरी । मधौ बसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखशब्देनाभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः । परभृतेति क्रियाशब्दविचक्षायां 'जातेरकी-' इति लीधत्त्वो न भवति । तथेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वादुपमानवाचि परभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथवा भृङ्गरणम् । संप्रदादित्वात्किप् । परैर्भृद्यस्यास्तथा परभृतेति व्यासेन व्याख्येयम् । पदमञ्जरी-कारस्तु परैर्भियत इति कर्मणि क्तिप्माह । चूतयष्टिभृतशास्त्रेवाम्याशोऽन्तिके बभौ । 'सदेशाम्याशसविषममर्यादसवेवावत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यमितोऽभ्ययम् ॥' इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीज्योतिर्मयान्सप्त सस्मर स्मरशासनः ॥ ३ ॥

स इति ॥ स प्रकृतः । शास्त्रीति शासनः । बहुलग्रहणात्कर्त्तरि क्युद् । स्मरस्य शासन ईश्वरस्तथेति प्रतिज्ञाय । तथा करिष्वामीत्युक्तेत्यर्थः । उमां कथमपि कृच्छ्रेण विसृज्य । तत्र गाडानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्मयांस्तेजो-रूपान्सप्तर्षीनक्त्रिःप्रभृतीन्सस्मर स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

त इति ॥ ते तप एव धनं येषां ते तपोधनाः सप्तर्षयः प्रभामण्डलैस्तेजः-पुञ्जैर्भ्योमाकाशं द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । अरुन्धत्वा सह वर्तन्त इति सार-

म्बतीकाः सन्तः । 'नष्टतन्त्र' इति कप् । सपदि प्रमोदीश्वरस्य पुरः पुरोभागे
प्रापुरासम्प्रत्यक्षा बभूवुः ॥

इतः परं वदन्तिः श्लोकैस्तानेव मुनीन्वर्णयति—

आप्नुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।

व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

आप्नुता इति ॥ उत्किरन्ति विक्रिपन्तीत्युत्किराः । 'इगुपध-' इत्यादिना
कप्रत्ययः । तीरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षास्तेषां कुसुमानामुत्किरा वीचयस्तरंगा येषां
तेषु दिङ्नागानां दिग्गजानां मदगन्धो वेष्टित इत्येतेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेष्व-
काशगङ्गास्रोतःस्वाप्नुताः ज्ञाताः ॥

मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुकेति ॥ मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्तमयानीत्यर्थः । बिभ्रतो
दधानाः । हैममयानि वल्कलानि येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नमयान्यक्षसूत्राणि
येषां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् । 'व्रजयजोभावे कथप्' इति कथप् ।
आश्रिताः कल्पवृक्षा इव स्थिताः । अत्र चतुर्याश्रमवाणिना प्रव्रज्याश्रमेन
वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते । 'जहुः परिग्रहवीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः' (१ । ३४)
इति सपत्नीकत्वाभिधानात् । 'मुतविन्वस्त्वपत्नीकस्तथा बानुगतोऽपि सन्' इति
वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात् ॥

अधःप्रस्थापिताश्चेन समावर्जितकेतुना ।

सहस्ररश्मिना साक्षात्सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्चेन । सूर्यमण्डलोपरिचर्तित्वात्सप्तर्षिमण्डलस्येति
भावः । समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्ररश्मिना
सूर्येण साक्षात्स्वयमेव सप्रणाममुदीक्षिताः । गमनाम्बनुज्ञादानपर्यन्तमित्यर्थः ।
भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया शुवा ।

महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

आसक्तेति ॥ पुनः किञ्चिद्वा । प्रलयापदि कस्यान्तसंकट आसक्तबाहु-
लतया । दंष्ट्रायामिति शेषः । उद्धृतया । दंष्ट्रायेति शेषः । शुवा सार्धं धरण्या सह
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्रयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्गेति ॥ विश्वयोनेर्ब्रह्मणोऽनन्तरं सर्गोऽथैव प्रणयनात् । ब्रह्मसृष्टावक्षिष्टसृष्टेः
करणादेतोरित्यर्थः । पुराविभिः पुराणवेदिभिर्व्यासादिभिः पुरातना आचार इति
कीर्तिताः । विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे षष्ठी । तस्मान्मन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् ।
अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी । अयमदःशब्दो (?) यथासङ्गादुत्पादनन्तरमेति
शाबरभाष्ये दर्शनात् । तथा 'अथातो धर्मविज्ञाता' इत्यत्र 'अथ वेदाध्ययनाद-
नन्तरम्' इत्याचार्याः । कश्चित् 'पुराणपञ्चापगमादनन्तरम्' इति । एवमन्यत्रापि
ब्रह्मण्यम् ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपशुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मलानां
परिपाकं फलदानोन्मुखत्वमुपेयुषां गतानां तपसां फलान्युपशुञ्जाना अपि
तपस्विनस्तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः । कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषां सृचीणां मध्यगता साध्वी पतिव्रता । अतएव पत्युर्वैति-
इत्य पादयोरर्पितेक्षणा निबिष्टदृष्टिरुन्धती साक्षात्प्रत्यक्षा तपःसिद्धिरिव तेषा-
मेवेति शेषः । तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा । बहु भूयिष्ठं
बभासे भाति स्म ॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

तामिति ॥ ईश्वरो भगवांस्तामरुन्धतीं मुनींश्चागौरवभेदेन समानप्रतिपत्त्याप-
श्यदृष्टवान् । न चायमविवेक इत्याह—हि वस्मात्स्त्री पुमांश्चेत्येवानास्ता स्त्रीपुंसभेदो
न विवक्षितः । किंतु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् । 'युगाः
पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः' इति भावः ॥

तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूयान्दाराथमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

तदिति ॥ तद्दर्शनादरुन्धतीदर्शनाच्छंभोर्दाराथं परिग्रहार्थमादरो भूयान्बहु-
तरोऽभूत् । ननु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्याणां धर्मादनपेतानाम् ।
'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत' इति मल्लवयः । क्रियमाणानामिन्द्रादीनां सत्यः
पतिव्रताः पश्यः सत्पत्न्यः । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति ङीप् नकारश्च । मूल-
कारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वं कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसंज्ञिषुक्षालक्षणेनापि कर्त्रा । शर्वं ईश्वरे पार्वतीं प्रति पदं कारिते सति । 'इकोरन्यतरस्याम्' इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् । पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति सप्रत्याश्रमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वं मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अनूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः । 'अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः' इत्यमरः । 'उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च' इति निपातः । प्रीत्या कण्टकिताः पुलकितास्त्वचो येषां ते तद्योक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं हरं मानयित्वा पूजयित्वेदं वक्ष्यमाणमुचुः ॥

यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपकं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । सम्यङ्क्रियमपूर्वकमा-
म्नातमधीतमिति यत् । अग्नौ विधिना हुतमिति यत् । तपश्चान्द्रायणादिकं तप्त-
मिति च यत्तस्याध्ययनेऽजाततपोरूपस्य । आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण
इत्यर्थः । समुदायाभिप्रायकमेकवचनमन्यथाकृत्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकै-
कवद्भावः, अनपुंसकेति नियमात् । फलं कार्यमद्य नोऽस्माकं विपकम् । सुनि-
ष्पन्नमित्यर्थः । कर्मणि क्तः । 'पचो यः' इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरैथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणाजगतामध्यक्षेणाधिपेन त्वया सर्वं मनोरथस्याभि-
लाषस्याविषयमगोचरमात्मनः स्वस्य मनोविषयं मनोदेशमारोपिताः प्रापिताः ।
तस्याद्विपकं फलमिति पूर्वेण संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि
वयमन्वेष्ट्या भवाम इति परमोक्त्या वयमिति भावः ॥

तदेवोपादयति—

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मणेनैर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

यस्येति ॥ यस्य जनस्य चेतसि वर्तेथाः । येन कार्यस इत्यर्थः । स तावत्स

एव कृतिनां कृतकृत्यानां वरः श्रेष्ठः । ब्रह्मणो वेदस्य वेदसो वा योनेः कारणस्य । यद्वा वेदप्रमाणकस्य तब चेत्तसि नो वर्तते । त्वया स्मर्यत इत्यर्थः । किं पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्यहे पदम् ।

अद्य तूचैस्तरं ताम्यां सरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

सत्यमिति ॥ अर्कात्सूर्याच्च सोमाच्चन्द्राच्च परमुचैः पदं स्थानमध्यास्यहे तिष्ठामः । यद्यमिति शेषः । सत्यम् । 'अविशीङ्गस्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अद्य तु तव कर्तुः । सरणमेवानुग्रहः प्रसादस्तस्यादेतोः । ताम्यामर्कमन्दुम्या-मुचैस्तरमत्युचं पदम् । अध्यास्यहे इति संबन्धः । उचैस्तरमिति ब्रह्मप्रकर्षत्वा-न्नामुग्रत्ववः ॥

त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

त्वदिति ॥ वचं त्वया संभावितं सत्कृतं त्वत्संभावितमात्मानमात्मस्वरूपं बहुविकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः सत्पुरुषकर्तृकः सत्कारः स्वगुणेषु विषये प्रायेण भूत्वा प्रत्ययं विश्वासमाधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महा-जनपरिग्रह एव पूज्यताहेतुरित्यर्थः ॥

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुष्ठानसंभवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

येति ॥ हे विरूपाक्ष, त्वदनुष्ठानसंभवा त्वत्कर्तृकसरणजन्या ओऽस्माकं या प्रीतिः सा प्रीतिस्तुभ्यं किमावेद्यते किमर्थं निवेद्यते । तथाहि । देहिनां प्राणिना-मन्तरात्मान्तर्भाव्यसि । सर्वसाक्षिणा त्वयास्वप्नीतिरनावेदितापि ज्ञात्रत एव यत्ततो न बुद्धबोधनं संभवतीति भावः ॥

साक्षाद्दृष्टोऽसि न पुनर्विद्यस्त्वां वयमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

साक्षादिति ॥ हे देव, साक्षात्पत्यक्षेण दृष्टोऽसि । अज्ञसा पुनस्तत्त्वतस्तु त्वां वचं न विद्यः । दृश्यमानस्य रूपत्वात्तात्त्विकत्वादिति भावः । अतः प्रसीदा-नुगृहाण । आत्मानं निजस्वरूपं कथय । न चाकथितं तत्सुबोधमित्याह—विद्यां बुद्धीनां पथि न वर्तसे । अतस्त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्तां, न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपयितुं शक्यमित्याह—

किं येन सृजसि व्यक्तमृत येन विमर्षि तत् ।

अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

किमिति ॥ हे देव, एष दृश्यमानस्ते भागो मूर्तिः किं येन भागेन व्यक्तं प्रपञ्चं सृजसि सः । यत्तदोर्नित्यसंवन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः । उत येन भागेन तद्व्यक्तं विमर्षिं पालयसि स वा । अथ वो भागस्तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा । किमाद्यः संदेहे । कतमः । प्रष्टुविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमो भागस्तदुच्यतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात्कथमयं संशयस्तत्राह—

अथवा सुमहत्प्रेषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितास्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥ २४ ॥

अथवेति ॥ अथवा हे देव, सुमहती । गुह्यतमत्वादितुल्यमेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितेन चिन्तिता एवोपस्थिता-चिन्तितोपस्थितास्तावच्छाध्याप्तापय किं करवाम । प्रार्थनायां लोह । अलमप्रस्तुतेन, प्रस्तुते तावन्नियुक्तमेत्यर्थः ॥

अथ मौलिगतस्तेन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन्प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ परमेश्वरो मौलिगतस्तेन्दोलन्वीमरूपाम् । कलामात्रत्वादिति भावः । प्रभां कान्तिं विशदैः शुभ्रैर्दशनांशुभिर्गुणचिन्वन्वर्धयन्प्रत्याह । प्रस्तु-वाचेत्यर्थः ॥

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काञ्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

विदितमिति ॥ हे मुनयः, काञ्चिदपि मे प्रवृत्तयो व्यापाराः स्वार्था न भवन्ति यथा तथा वो युष्माकं विदितम् । वाक्यार्थः कर्म । बुद्ध्यर्थत्वाद्दृष्टमाने कः तद्योगात्षष्ठी । प्रवृत्तिपारार्थ्ये प्रमाणमाह—अष्टाभिरमूर्तिभिरित्थंभूतं इमं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः । ‘भू प्राप्तौ’ इति धातोः कर्तरि कः । सूचितो ज्ञापितोऽस्मि । मत्त्वमूर्तिचेष्टया स्वपारार्थ्यमनुमेयमित्यर्थः ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्दृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिबिप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥ २७ ॥

सोऽहमिति ॥ स परार्थवृत्तिरहं तृष्णातुरैश्चातकैर्दृष्टिं विद्युत्वान्मेव इवारि-बिप्रकृतैः सानुपीहितैर्देवैः प्रसूतिं पुत्रोत्पादनं प्रति याचितः । याचतेर्दुर्हादित्वाद्-प्रधाने कर्मणि कः ॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्जमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

अत इति ॥ अतः सुरप्रार्थितत्वादेतोरात्मने पुत्राय । पुत्रमुत्पादयितु-
मित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य-' इत्यादिना चतुर्थी । पार्वतीं यजमानो यष्टा । 'पू-
यजोः शानन्' इति शानन्प्रत्ययः । हविर्भोक्तुरेकपत्तयेऽरणिमग्निमन्धनदारु-
विशेषमिव । 'निर्मन्ध्वदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । आहर्तुं संप्रहीतुमिच्छामि ॥

तामसदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥ २९ ॥

तामिति ॥ असदर्थेऽसम्प्रयोजने निमित्ते सति युष्माभिर्क्षां पार्वतीं हिमा-
लयो हिमवान्याचितव्यः । याचेर्दुर्वादिस्वादप्रधाने कर्मणि तथ्यप्रत्ययः ।
आवश्यकं चैतदित्याह—सन्निः सत्पुरुषैरनुष्ठिताः संघटिताः संबन्धा यौनादयो
विक्रियायै वकस्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पर्यामुच्यन्ति । न समर्था इत्यर्थः ।
अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥

न चाहं लौक्यात्स्त्रियमिच्छामि किन्तु देवोपकाराय । यद्येवं निश्चिद्वेदेषु
विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे
श्लाघ्यसंबन्धोऽग्रभवाग्निहोत्रवानित्याह—

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्रहता भुवः ।

तेन योजितसंबन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥

उन्नतेनेति ॥ उन्नतेन प्राञ्जुना प्रसिद्धेन च स्थितिमता प्रतिष्ठावता भुवो
धुरं भारमुद्रहता । निर्वाहकेनेत्यर्थः । तेन हिमवता योजितः संघटितः संबन्धो
यौनसंबन्धो यस्य तं मामप्यवञ्चितमप्यामोहितं वित्त जानीत । 'विद ज्ञाने'
इति धातोर्लोङ् ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह—

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवानेवं वाच्य इति वो
युष्मभ्यं नोपदिश्यते । कुतः । हि यस्यात्साधवो विद्वांसो भवन्निः प्रणीतं स्मृति-
रूपेण निबद्धमाचारमामनन्त्युपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपे-
क्षन्त इत्यर्थः ॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरंघ्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

आर्येति ॥ आर्यां पूज्यास्त्वत्तपि तत्र विवाहकृते व्यापारं साहाय्यं कर्तुम-
र्हति । तथाहि । प्रायेण प्राप्नुयेयैवविधे कार्ये विवाहादिकार्ये । कुर्वन्त इत्यर्थः ।
पुरोद्रीणां कुटुम्बिनीनाम् । 'स्नातु कुटुम्बिनी । पुरोद्री' इत्यमरः । प्रगल्भता
चातुर्यम् । स्त्रीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥

तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

महाकोशीप्रपातेऽस्मिन्संगमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणादौषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवत्नगरं सिद्धये
कार्यस्तिष्यार्थं प्रयात गच्छत । अस्मिन्पुरोवर्तिनि । महाकोशी नाम तत्रत्या
काश्चिद्दी तस्याः प्रपाते श्रुत्यावेव । सा नदी यत्र पतति तस्मिन्नित्यर्थः ।
'प्रपातस्तवतटो श्रुतः' इत्यमरः । नोऽस्माकं पुनः संगमः । अस्त्विति शेषः ।
भवत्समागमं प्रतिपादयन्नहमिहैव निवत्स्वामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति ॥ संयमिनां योगिनामाद्ये तस्मिन्नीश्वरे परिणयोन्मुखे विवाहो-
त्सुके जाते सति प्रजापतेरिमे प्राजापत्याः । ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः । तपस्विनो मुनयः
परिग्रहैः पत्नीभिर्बोढाम् । गार्हस्थ्यनिमित्तामित्यर्थः । 'पत्नीपरिजनादानमूल-
भाषाः परिग्रहाः' इत्यमरः । जहुस्तत्तज्जुः । जहातेर्लिटि रूपम् । न हि समान-
गुणदोषेषु व्रीडागमोऽस्तीति भावः ॥

ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमार्गपदम् ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परममित्युक्त्वा ओमित्युक्त्वा ।
अनुमन्येत्यर्थः । अभ्यस्यसेतत् । 'ओमेवं परमं मतम्' इत्यमरः । प्रतस्थे । भग-
वानीश्वरोऽपि प्रथमोद्दिष्टं पूर्वसंकेतितमास्पदं स्थानं महाकोशीप्रपातं संप्राप्तः ॥

ते चाकाशमसिद्ध्याममुत्पत्य परमर्षयः ।

आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

त इति ॥ मनसा समरंहसो मनस्तुल्यवेगाले परमर्षयश्च । पूर्वश्लोकोके-
श्वरसमुच्चयार्थशकारः । अस्तिवच्छायाम् नीलमाकाशं खं प्रात्युत्पत्त्यौषधिप्रस्थं
हिमवत्पुरमासेदुः । सद्यः प्राप्नुवित्यर्थः ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैरोषधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकामतिवाहैर्व वसतिं वसुसंपदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

भूमेदिमिरिति ॥ यत्र पुरे प्रिया युवानो भूमेदिभिर्भूभङ्गवन्निः सकम्पा कोट्य
येषु तैर्लङ्कितान्वद्भुलितवर्णानि येषु तैः स्त्रीणां कोपैर्मानास्त्वैराप्रसादार्थिन आ
प्रसादं प्रसादपर्यन्तमर्थिनो वाचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

संतानकेति ॥ किंचेति चार्थः । संतानकतरोहच्छायासु सुप्ता विद्याधरा
देवताविशेषास्त एवाध्वगा यस्मिन्सप्तशोक गन्धवद्गन्धमादनं गन्धमादनो नाम
गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भवं बाह्यमुपवनमरामः । संतानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थ-
बाहुल्यसंभवेऽपि 'शलभच्छायम्', 'हृष्टुच्छायम्' इतिवत्समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तद-
येक्षाभावात् 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसंधेयम् । अत्र 'गन्ध-
वद्गन्धमादनम्' इत्यागन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु 'सुगन्धिर्गन्धमादनः' इति
पुंलिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना 'गन्धमादनमन्वे च' इत्यत्र गन्धेन मादय-
सीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं
'सुगन्धिर्गन्धमादनः' इति कालिदास इति ॥

अर्थे ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

अथेति ॥ अथ ते विधि भवा दिव्या मुनयो हिमवत इत्थं हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य
स्वर्गाभिसंधिना स्वर्गोद्देशेन यत्सुकृतं ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं तत्स्वर्गाभिसंधिसुकृतं
वञ्चनां प्रतारणामिव मेनिरे । हिमवन्नगरमपेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदता
वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः । स्वर्गादतिरमणीयमिति भावः ॥

ते सद्यनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्ववीक्षिताः ।

अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

त इति ॥ लिखितानलनिश्चलैः । चित्रगतज्वलननिष्पन्दैरिति वेगप्रक-
र्षोक्तिः । जटाभारैरुपलक्षितास्ते मुनयः । द्वारि लिङ्गनीति द्वाःस्था द्वारपा-
लकाः 'प्रतीहारे द्वारपालद्वाःस्वद्वाःस्वितर्वर्षकाः' इत्यमरः । उन्मुखैरुप-
सृष्टैर्द्वारैर्वीक्षिताः सन्तः । न तु विनिवारिता इत्यर्थः । गिरेर्हिमवतः सद्यनि
वेगादवतेस्त्वतीर्णवन्तः ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरस्सरा ।

तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्यरा ॥ ४९ ॥

गगनादिति ॥ गगनादवतीर्णावरूढा यथावृद्धं वृद्धानुक्रमेण स्थिताः पुरः-
सरा अप्रेसरा यस्यां सा तथोक्ता । अनुपसर्जनाधिकाराच्च स्त्रीषु । सा मुनि-

परम्परा मुनिपङ्क्तिस्तोवाभ्यन्तरे भास्कराक्षी प्रतिविम्बितार्कपङ्क्तिरिष रेजे ।
एतेव सुवीणां तेजस्वित्वेऽपि सुखसंदर्शनं सूचयति । भास्कराणां मूषिहत्व-
संभावनायं तोवान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुत्वसिद्धिश्च ॥

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुंधराम् ॥ ५० ॥

तानिति ॥ गिरिर्हिमवान्ध्वमधार्धं जलमादाय सारगुरुभिरन्तःसारगुरुभैः
पादन्यासैर्वसुंधरां नमयन्नाथः प्रापवन् । अर्धमर्धन्तीत्यर्धान्पूज्यान् । दण्डादि-
त्वाच्चप्रत्ययः । तान्मुनीन्मूरात्प्रत्युद्ययौ ॥

संप्रति हिमवन्तमेव जंगमस्थावररूपद्वयसाधारणैर्विशिनष्टि—

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

धात्विति ॥ धातुबभ्रुःश्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अभ्यन्त धातुरेव ताग्रो-
ऽधरो यस्य । प्रांशुर्लघुतः । उभयत्रापि समानम् । देवदारुवृहन्तौ भुजौ बल-
स तथोक्तः । देवदारुश्च एव वृहन्तौ भुजौ यस्येत्यम्बत्र । प्रकृत्या स्वभावेनैव
शिलावदुरो यस्य स शिलोरस्कः । शिलैवेत्यम्बत्र । 'उरःप्रवृत्तिभ्यः कप्' इति
कप् । अतो हिमवानिति सुव्यक्तः । वर्तमाने कः । सत्यं स एवायं हिमवानिति
तद्धर्मप्रत्यभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिप्रयुक्तसंस्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीति ॥ स हिमवान्विधिना शास्त्रेण प्रयुक्तसंस्कारैः कृतार्चनैः शुद्धकर्म-
निरदुष्टचरितैः । शुद्धान्तप्रवेशाद्वैरित्यर्थः । तैर्मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शय-
तीति दर्शको दर्शयिता सन् । पश्यतेर्ष्वन्ताद्व्यत्ययः । शुद्धान्तमन्तःपुरमाक-
मयामास । प्रवेशयामासेत्यर्थः । अत्र कमेरगत्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धिः' इत्यादिना
तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

तत्रेति ॥ वेत्रं कृताविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासीनान्नेत्रमयविष्टरोप-
विष्टानीश्वरान्भूम्भुनीन्भूधरेश्वरो हिमवान्कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः ।
प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । इत्येवं वाचमुवाच ॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

अपेति ॥ अतर्कितोपपन्नमविचारितमेवोपगतम् । अत्यन्तासंभावितमित्यर्थः ।
 वो युष्माकं दर्शनमपमेघोद्वं वर्षमनन्ना वृष्टिलयाऽऽहं कुसुमं यस्य तत्तथोक्तं
 फलं च तन्मे प्रतिभाति । अतिदुर्लभकामः संवृत्त इत्यर्थः । अत्र मेघोदयकुसुम-
 रूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्यवोरुदवाभिधानाद्विभावना । मुनिदर्शनस्य
 विशिष्टवृत्तित्वेन च रूपणाद्रूपकालंकारश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

मूढमिति ॥ भवदनुग्रहादात्मानं मां मूढं बुद्धिं विना कृतं बुद्धमिव मूढो
 भूत्वा यो बुद्धवांसमिव । कर्तरि कः । आद्यसमबोविकारं हैमीभूतम् । भाय-
 सत्वं विहाय सौवर्णत्वं प्राप्तमिवेत्यर्थः । भूमेर्भूलोकादिवं स्वर्गमारूढमिव मन्ये ।
 ज्ञानरूपस्थानान्वयश्च मे परमुत्कृष्यन्त इति भावः ॥

अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अद्येति ॥ अद्यप्रभृतीन् आरभ्य भूतानां प्राणिनां शुद्धयेऽधिगम्योऽस्मि ।
 शुद्ध्यर्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् ।
 यदर्हद्भिः सन्निरध्यासितमधिष्ठितम् । बुद्धमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रचक्षते ।
 'निपानागमयोस्तीर्थेऽपिबुद्धजले गुरो' इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धातपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अवैमीति ॥ हे द्विजोत्तमाः, आत्मानं मां द्वयेनैव पूतं शुद्धमवैत्यवगच्छामि ।
 केन । द्वयेन । मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन मन्दाकिनीपातेन, वो युष्माकं धौतयोः
 क्षालितयोः पादयोरम्भसा च । गङ्गाजलवत्पादाम्भसः पावनत्वमित्यौपम्यं
 गम्यते । तच्च 'प्रस्तुताप्रस्तुतयोः' इति दीपकालंकारः । 'प्रेयः प्रियतराख्यानम्'
 इति लक्षणात्प्रेयोऽलंकार इति केचित् ॥

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥

जङ्गममिति ॥ हे मुनयः, द्विरूपं जंगमस्थावरात्मकत्वादिप्रकारकमपि मे
 चपुर्विभक्तानुग्रहं विभज्य कृतप्रसादं मन्ये । कुतः । जङ्गमं वपुषो युष्माकं प्रैष्य-
 भावे कैकर्ये । स्थितमिति शेषः । 'प्रादूहोदोऽप्येवैष्येव बुद्धिर्वक्ष्या' इति वृद्धिः ।
 'नियोज्यकैकर्येऽप्यनुजिष्यपरिचारकः' इत्यमरः । स्थावरं वपुश्चरणाङ्कितम् ।
 अयमेव हि महाननुग्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं मूर्धेनि पादव्यासञ्चेति
 तात्पर्यार्थः ॥

भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

भवदिति ॥ व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तदिगन्तानि । महान्स्वपीत्यर्थः । मे ममाङ्गानि भवत्संभावनोत्थाय युष्मदनुग्रहजन्याय मूर्च्छते व्यामुषते परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्यामुवन्ति । अलमर्थयोगाच्चतुर्थी । यथा महत्स्वपि मङ्गा-
त्रेषु न माति तथा मे हृषो वर्धत इत्यर्थः ॥

न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।

अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

नेति ॥ भास्वतां तेजस्विनां विवस्वतां च वो युष्माकं दर्शनेन केवलं दरी-
संस्थं गुहागतं तमो ध्वान्तरूपमेव नापास्तम् । किंतु मेऽन्तर्गतमन्तरात्मगतं
रजसो रजोगुणात्परमनन्तरं तमोऽज्ञानरूपमप्यपास्तम् । रजस्तु पावन्दासैरेवा-
पास्तमिति भावः । प्रसिद्धैर्भास्वज्जिबांश्च तमोऽपास्तने, एभिस्त्वान्तरमपीति
व्यतिरेको व्यज्यते ॥

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत्किं नोपपद्यते ।

मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

कर्तव्यमिति ॥ कर्तव्यं कार्यं वो युष्माकं न पश्यामि । निःस्पृहत्वादिति भावः ।
अथ स्याच्चेद्विधेयं यदि किं नोपपद्यते किं नाम न संभवति । सर्वं सुलभमेवेत्यर्थः ।
अथवा किमत्र प्रयोजनविन्तयेत्याह—मत्पावनाय मच्छोधनायैव भवतामिह
विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणमित्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥

तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।

विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि भवतां निःस्पृहत्वेऽपि कस्मिंश्चित् । कर्मणीति शेषः ।
आज्ञामिदं कुर्वित्यादेशं तावदिदानीं मे मङ्गं दातुमर्हथ । मदनुग्रहबुद्धेति
भावः । हि यस्मात्किंकरा मृत्वाः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णवस्तेषु प्रभुषु विषये ।
'सुवश्च' इतीष्णुष्वत्ययः । विशेषेण नियोगो विनियोगः प्रेषणमेव प्रसादोऽनु-
ग्रहो येषां ते तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्कल इति भावः ॥

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

श्रुत येनात्र वः कार्यमनास्था बाहवस्तुषु ॥ ६३ ॥

एत इति ॥ किं बहुना, एते वयममी दारा इयं कुलस्य जीवितं प्राणिभूतां
परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । कन्या । अत्रैषां मध्ये येन जनेन वः कार्यं प्रयोजनं
भूत । तमिति शेषः । येन सोऽपि दीयत इति भावः । रत्नहिरण्ययादिकं तु न

मे गण्यमित्याह—बाह्यवस्तुषु कनकरत्नादिष्वनास्थानादरः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नम्यमास इष्यते । अदेयं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥

इत्युचिवांस्तमेवार्थं गुह्यामुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६४ ॥

इतीति ॥ इत्युचिवाप्तुक्तवान् । वचेः कसुप्रत्ययः । हिमालयो हिमवान्गुह्यानां मुखेषु विबरेषु विसर्पतीति तथोक्तेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तमेवार्थं द्विर्द्विवारम् । 'द्वित्रिचतुर्व्यः सुच्' इति सुष्प्रत्ययः । व्याजहार वभाषे ॥

अथाङ्गिरसमग्रप्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अद्यानन्तरसूचय उदाहरणामि कथाप्रसङ्गात् एव वस्तुन्यथांस्तेषु अग्रं नवतीत्यग्रणीत्समग्रप्यं प्रगल्भम् । 'सत्सुद्विष-' इत्यादिना क्तिप् 'अग्रप्रामाण्यां वचतेरिति वक्तव्यम्' इति णत्वम् । अङ्गिरसं नामार्थं नोदयामासुः प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः । सोऽङ्गिरा भूधरं हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

उपपन्नमिति ॥ इदम् 'एते वयममी दाराः' (६ । ६३) इत्याद्युक्तं सर्वमतः परमतोऽधिकमपि त्वय्युपपन्नं युज्यते । तथाहि । ते मनसः शिखराणां च समुन्नतिः सदृशी । शिखराणीव मनो महोन्नतमित्यर्थः । किं नाम दुष्करसमुन्नतचित्तानामिति भावः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःशिखरयोरौपम्यस्य गम्भारवादीपकाङ्कारः ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

स्थान इति ॥ त्वां स्थावरात्मानं स्थावररूपिणं विष्णुमाहुः । 'स्थावराणां हिमालयः' इति गीतावचनात् । स्थाने युक्तम् । युक्तार्थेऽभ्यवसेतत् । 'युक्ते हे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथा हि । ते तव कुक्षिराचराणां जंगमस्थावररूपिणां भूतानां पृथिव्यादीनामाधारतां गतः । तवेव विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ॥

गामघास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।

आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बित्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

गामिति ॥ नागः शेषाहिर्युगलमृदुभिर्विसर्पकोमलैः फणैर्गां मुवं कथम-
धास्यद्धारयेत् । त्वमा रसातलमूलात्पाताकपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः । नावा-

१ उक्तवान्. २ दरी. ३ हिमालयः. ४ नोदयामासुः, प्रेरयामासुः.
५ मनीषिणः. ६ सदृशः.

कमिष्यथात्रेत्पादैर्नावलम्बया यदि । त्वदवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि सुखं
विभर्तात्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्यभावाद्भूतप्रयोगशून्यः ॥

अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।

पुनन्ति लोकेऽन्यपुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अच्छिन्नेति ॥ अच्छिन्ना अविच्छिन्ना अमलाश्च संतानाः प्रबन्धाः प्रवाहाश्च
यासां तास्तयोक्ताः समुद्रोर्मिभिरनिवारिताः । पारगमनादन्तःप्रवेशाच्चेति भावः ।
ते तव कीर्तयः सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात्प्रवित्रत्वाल्लोकान्पुनन्ति पावयन्ति ।
लोकपावनाः खलु पुण्यश्लोका इति भावः । केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालंकारः ॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

यथैवेति ॥ गङ्गा भागीरथी । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवत्वेन कारणेन परमे
ष्ठिनीति परमेष्ठिनो विष्णोः । परमे कृत्यत्वव्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’
इत्यलुङ् । —‘परमेष्ठिर्दिव्यप्रियः स्वः’ इति षत्वम् । पादेन चरणेन यथैव
श्लाघ्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेणोच्छिरसा त्वया श्लाघ्यते । हरिचरणव-
तीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वमिति भावः ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तवै ॥ ७१ ॥

तिर्यगिति ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः । सर्वव्यापीत्यर्थः । महिमा
महत्त्वं हरेर्विष्णोश्चिपु विक्रमोद्यतस्य सत आसीत् । त्रिविक्रमोद्यतस्यास्ति कदाचि-
देव न तु सर्वदेवत्यर्थः । तव तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः । नित्यस्तिद्व्यत्यर्थः ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।

उच्चैर्हिरण्यं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

यज्ञेति ॥ यज्ञभागभुजामिन्द्रादीनां मध्ये पदमातस्थुषा निहितवता त्वयो-
च्चैरुन्नतं हिरण्यस्य विकारो हिरण्यवम् । ‘दाण्डिनायनहास्तिनायन-’ इत्या-
दिनिपातनास्तापुः । सुमेरोः शृङ्गं शिखरम् । प्राधान्यं च ध्वन्यते । ‘शृङ्गं
प्राधान्यसान्द्रोश्च’ इत्यमरः । वितथीकृतं व्यर्थीकृतम् । तस्य यज्ञभागाभावादिनि
भावः । अस्तु तु तत्सद्भावे प्रमाणम्—‘हिमवतो हस्ती’ इति श्रुतिः ॥

काठिन्यं स्यावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।

इदं तु ते भक्तिनम्रं सैतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥

काठिन्यमिति ॥ भवता सर्वं काठिन्यम् । अनन्नत्वमित्यर्थः । स्वाधरे
स्थिरे काये । क्षिलामश्च इत्यर्थः । अपितं न्यस्तम् । सतामहतामाराधनं पूजा-
साधनं त इदं बहुस्तु अन्नमित्यर्थः । अकिनन्नम् । काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्त्य-
न्यथा नन्नत्वासंभवादित्यर्थः । तथा चासाधारण्यं ध्वन्यते ॥

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।

श्रेयसामुपदेशात्तु वयमत्रांशभोगिनः ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्तोऽस्माकमागमनस्य कार्यं प्रयोजनं शृणु । तत्कार्यं च
तवैव न त्वस्माकमित्यवधारणार्थं एवकारः । वयं तु श्रेयसामुपदेशाद्त्र कार्य-
ऽक्षभोगिनः । त्वमेवात्र फलभागवयमुपदेशार इति भावः ॥

कार्यमेवाह—

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।

शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

अणिमेति ॥ यः शंभुरणिमादिगुणोपेतमणिमादिभिरष्टभिर्गुणैर्वाच्यभूतरूपेतम् ।
अष्टैश्वर्यवाचकमित्यर्थः । अतएवास्पृष्टं पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं पुरुषान्तरस्या-
नभिधायकम् । तस्यैवैवंगुणत्वादित्यर्थः । उच्चैः परममीश्वर इति शब्दम् । निरुप-
पदेश्वरशब्दमित्यर्थः । सार्धचन्द्रमर्धचन्द्रयुक्तम् । अर्धचन्द्रं चेत्यर्थः । विभर्ति ॥

कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।

येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

कलितेति ॥ येन शंभुना कलितं अतिसंमहादिस्वस्वगुणसंपादितमन्योन्य-
सामर्थ्यं परस्परसहकाररूपं यैस्तथोक्तैः । स्वस्वरूपसामर्थ्यमन्योन्याधेयमेवेति
भावः । पृथिव्यादिभिरात्मभिः । अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं इदं विश्वं धुरं वह-
न्तीति धुर्यैरुच्चैः । ‘धुरो यद्भुक्तौ’ इति यत्प्रत्ययः । अध्वनि यानं रथ इव ध्रियते ॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।

अनावृत्तिमयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥

योगिन इति ॥ योगिनोऽध्यात्मवेदिनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तर्भरं
सर्वभूतान्तर्यामिणम् । परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः । ‘क्षेत्रं पञ्चीशरीरयोः’ इत्य-
मरः । यं शंसुं विचिन्वन्ति मृगयन्ते । मनीषिणो विद्वांसो यस्य शंसोः पदं
स्थानमविद्यमानमावृत्तेः पुनः संसारापत्तेर्भयं यत्र तत्तथाभूतमाहुः ॥

१ यथा; यत्. २ तथा. ३ च. ४ अपि. ५ भाजिनः. ६ गुणोत्थानम्.
७ कल्पिताः. ८ यस्य. ९ धार्यते.

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।

वृणुते वरदः शंभुरस्यत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

स इति ॥ विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इतीनिप्रत्ययः । वरानिष्टान्ददातीति वरदः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । स पूर्वोक्तः शंभुरस्यत्संक्रामितैः पदैरस्यासु निवेशितैर्वाच्येस्ते दुहितरं साक्षा-
वृणुते । अस्मन्मुखेन स्वयमेव वाचत इत्यर्थः ॥

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।

अशोच्या हि पितुः कन्या सङ्गर्तप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

तमिति ॥ तं शंभुं भारत्या वाचार्थमभिधेयमिव सुतया दुहित्रा योक्तुं संब-
द्वित्तुमर्हसि । अत्र वागर्थयोरुपमानत्वसामर्थ्याच्छ्रवणोर्नित्ययोगो विवक्षित
इत्युक्तम् । 'वागर्थमिव संवृत्तौ' (रघुवंशे १ । १) इत्यत्रापि । तथाहि सङ्गर्ते
प्रतिपादिता वृत्ता कन्या पितुरशोच्या ॥

गुणान्तरमप्याह—

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जैगतः पिता ॥ ८० ॥

यावन्तीति ॥ स्थावराणि चराणि च यावन्त्येतानि भूतानि । सन्तीति शेषः ।
सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां ते दुहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि यस्यादीशो
जगतः पिता । पितृदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

प्रणम्येति ॥ विबुधा देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नील-
कण्ठप्रणामानन्तरमस्याश्चरणौ चूडामणिमरीचिनी रञ्जयन्तु । ईश्वरपरिग्रहाद-
स्त्रिलदेवतावन्द्या भवत्वित्यर्थः ॥

उमा वधूर्भवान्दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

उमेति ॥ उमा वधूः । भवान्दाता । इमे वयं याचितारः प्रार्थकाः । शंभु-
र्वरो बोधा । एष विधिरेषा सामग्री त्वत्कुलोद्भूतये उच्छ्रयायालं पर्याप्तं हि ।
'नमःस्त्रिलिङ्गाहास्वधा—' इत्यादिना चतुर्य्या ॥

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्थानन्यबन्दिनः ।

सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अस्तोतुरिति ॥ स्वयमन्यस्तोता न भवतीत्यस्तोतुः किंतु स्तूयमानस्य सर्व-

स्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्गन्धस्य स्वयमग्नं न वन्द्यत इत्यनग्नवन्दिनो विश्वगुरोर्देवस्य
सुतासंबन्धविधिना यौनसंबन्धाचरणेन गुरुर्भव । यो नान्गं स्त्रीति न वन्द्यते
तस्मापि त्वं स्तुत्यो वन्द्यश्चेत्यहो तव माग्वचतेत्यर्थः ॥

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

एवमिति ॥ देवर्षावङ्गिरस्त्वेवंवादिनि सति पार्वती पितुः पार्श्वेऽधोमुखी
सती । लज्जयेति शेषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संबल्यौ । लज्जावशा-
त्कमलद्वलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोपेत्यर्थः । अनेनावहिरधाक्यः संचारी भाव
उक्तः । तदुक्तम्—‘अवहित्वा तु कज्जादेर्हर्षादाकारगोपनम्’ इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्येषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥

शैल इति ॥ शैलो हिमवान्संपूर्णकामोऽपि । दातुं कृतनिश्चयोऽपीत्यर्थः ।
मेनामुखमुदैक्षत । उचितोत्तरजिज्ञासयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुटुम्बिनो
गृहस्थाः कन्यार्येषु कन्याप्रयोजनेषु गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते
तथोक्ताः । कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥

मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।

भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युर्हिमालयस्य तत्सर्वमभीप्सितं कार्यं मेनेऽङ्गीचकार ।
तथाहि । पतिरेव व्रतं यासां ता भर्तुरिष्टेऽभीप्सिते न विद्यते व्यभिचारो यासां
ता अव्यभिचारिण्यो भवन्ति । भर्तृचित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।

आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

इदमिति ॥ स हिमवान्वचसामन्ते मुनिवाक्यावसानेऽत्र मुनिवाक्य इदमु-
त्तरश्लोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याय्यं न्यायादनपेतमुत्तरमिति बुद्ध्या चित्तेन विमृश्य
विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथालंकृतां मङ्गलालंकृतां सुतामाददे हस्ताभ्यां जग्राह ॥

एहि विश्वैर्यत्तमे वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥

एहीति ॥ हे वत्से पुत्रि, पृष्ट्वागच्छ । त्वं भिक्षात्मने शिष्याय भिक्षा परि-
कल्पितासि निमित्तासि । ‘रक्षादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विनः’ इति वच-
नादिति भावः । अर्थिनो याचितारो मुनयः । मया गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं
प्राप्तम् । इह परत्र च तारकत्वात्प्राप्ते कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फलमित्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।

इयं नमति वः सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥

एतावदिति ॥ महीधरो हिमवांस्तनयामेतावत्पूर्वोक्तमुक्त्वर्षीनाह—किमिति । इयं त्रिलोचनवधूः स्वम्बकपत्नी वः सर्वास्त्रमतीति । त्रिलोचनवधूरिति सिद्धवदभिधानेनाविप्रतिपक्षं दानमिति सूचयति ॥

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।

आशीर्भिरधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥

ईप्सितार्थेति ॥ ते मुनयः । ईप्सितार्थक्रिययेष्टार्थकरणेनोदारं महत् । 'उदारो दातृमहतोः' इत्यमरः । गिरेर्हिमवतो वचो वचनमभिनन्द्य साध्विति संस्तुत्याम्बिकामम्बाम् । पश्यत इति पाकः फळम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृत-फलाभिराशीर्भिराशीर्वादेरेधयामासुः संवर्धयामासुः ॥

तां प्रणामादरस्तज्जाम्बूनदवतंसकाम् ।

अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥

तामिति ॥ प्रणामादरेण नमस्कारासक्त्या लले जाम्बूनदे सुवर्णविकारं वतंसके कनककुण्डले यस्यास्तां लज्जमानां तामम्बिकामरुन्धत्यङ्गमारोपयामास । 'बहः पोऽन्धतरस्याम्' इति प्रकारः ॥

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्रवाम् ।

वरस्थानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोदुणैः ॥ ९२ ॥

तदिति ॥ दुहितृस्नेहेन पुत्रिकाप्रेम्णा विक्रवां विबोध्यत इति मीताम् । अत एवाश्रुणि मुखे यस्यास्तामश्रुमुखीं तस्या अम्बिकाया मातरं तन्मातरं जेनां च । अन्या पूर्व यस्यास्ति सोऽन्यपूर्वः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुंवज्ञावः' इति पूर्वपदस्य पुंवज्ञावः । स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तथानन्यपूर्वस्य । सापक्यदुःखमकुर्वत इत्यर्थः । वरस्य बोधुर्गुणैर्भुञ्जयत्वादिभिर्विशोकां निर्दुःखामकरोत् ॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।

ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ चीरपरिग्रहा वस्त्रकमात्रवसनान्ते तपस्विनस्तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे हरबन्धुना हिमवता वैवाहिकीं विवाहयोग्यां तिथिं पृष्टाः केत्यनुयुक्ताः सन्तः । त्रयाणामङ्गां समाहाररूपहः । 'तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । 'राजाहःसस्त्रिम्यष्ट' इति टप्पत्यवः । द्विगुत्वादेकवचनम् । 'रात्राद्वाहाः पुंसि' इति पुंलिङ्गता । तस्मात्त्र्यहादूर्ध्वमुपवासया चतुर्थेऽहनि विवाह इत्युक्त्वा चेदमलिताः ॥

ते हिमालयमामक्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चासौ निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः समुद्ययुः ॥ ९४ ॥

त इति ॥ ते मुनयो हिमालयमामक्य साधु वामेत्यापृच्छ्य पुनः शूलिनं हरं संकेतस्थानस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नमर्थं प्रयोजनमसौ निवेद्य च ज्ञापयित्वा च तद्विसृष्टास्तेन शूलिना विसृष्टाः समाकाशं प्रयुद्ययुरुत्पेतुः । अत्र संक्षिप्तार्थाभिधानात्संक्षेपो नाम गुण उक्तः । उदुक्तम्—‘संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः’ इति ॥

अगवान्पशुपतिरुग्रहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शक्ताक तदौत्सुक्यादित्याह—

पशुपतिरपि तान्यहानि कुच्छादगमयदद्विसृतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विश्रमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

पशुपतिरिति ॥ उक्तं मनो यस्य स उक्तः । ‘उक्त उन्मनाः’ इति निपातः । अद्विसृतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि । त्रीणीति शेषः । अहानि कुच्छादगमयदद्यापयत् । कविराह—अमी भावा औत्सुक्यादयः संचारिणोऽवशमिष्टिग्रयपरतन्त्रमपरं पृथग्भवं कं न विप्रकुर्युर्न विकारं नयेयुः । यद्यस्याद्विशुं समर्थम् । जितेन्द्रियमिति यावत् । तं अरहरमपि स्पृशन्ति । विकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र विश्रमविकारसमर्थनादयोदितरजनविकारः कैमुतिकम्पायादापततीत्यर्थापत्तिरलंकारः । तथा च सूत्रम्—‘दण्डापूपिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिः’ इति । ‘अर्थान्तरम्यास इति केचित्’ तदुपेक्षणीयम् । मुक्तिस्तु विस्तरभयाच्चोच्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम्—‘अयुञ्जि नयुगरेकतो यकारो बुद्धिश्च नजौ अरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति तल्लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-

ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये

उमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ।

ससमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतबन्धुहिंसवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ ब्रह्मानन्तरं हिमवानोषधीनामधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ । शुक्र-
पक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्वमाणपक्षस्य प्राप्तस्त्यात् । तिथौ च जामित्रं कक्षा-
व्यसप्तमं स्थानं तस्य गुणः शुद्धिः सा च ग्रहराहित्यं तेनाभिधत्तार्था सत्याम् ।
यद्यपि जामित्रशुद्धिकर्मप्रथमस्तथापि तद्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः ।

समेतबन्धुयुक्तबन्धुः सन् । सुताया दुहितुर्विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म समन्वतिष्ठकृतवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरंभिवर्गम् ।

आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

वैवाहिकैरिति ॥ अनुरागाद्वीतिवशात् । गृहे गृहे प्रतिगृहम् । वीप्सायां द्विर्भावः । विवाहः प्रयोजनमेवामिति वैवाहिकानि तैः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । कौतुकसंविधानैर्मङ्गलार्थसंपादनैर्व्यग्रो ध्वाकुलः पुरंभिवर्गः कुटुम्बिनीसंघो बन्धिसत्तथोक्तं सानुमतोऽग्रेः पुरं बाह्यमोषधिप्रस्थमन्तःपुरमवरोधनं चैककुले-
नैकगृहेण चोपमेयासीत् । 'सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । सर्वेषामपि स्वगृह एवेदं शोभनं वर्तत इत्यभिमानोऽभूदित्यर्थः । एतेव हिमाग्रेः प्रजाराग उक्तः । अत्र सर्वं संपन्नमेवेत्यर्थः ॥

संतानकाकीर्णमहापथं तच्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।

भासोऽवलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्गं इवावभासे ॥ ३ ॥

संतानकैरिति ॥ संतानकैर्मन्दारकुसुमैराकीर्णां आस्तृता महापथा राजकी-
यपथा यस्मिन्सत्तथोक्तम् । चीनांशुकैः पट्टवस्त्रैः कल्पिता विरचिताः केतुमाला
ध्वजपङ्क्तौ यस्य तत्तथोक्तम् । काञ्चनतोरणानां भासा प्रभयोजवल्गुहीप्सुमानं
तत्पुरं स्थानान्तरं मेरोरन्यत्र स्थितः स्वर्गं इवावभासे । उन्मेषालंकारः ॥

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरैस्व दृष्टेव मृतोत्थितेव ।

औसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

एकैवेति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः । 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' इत्येकशेषः ।
'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च' इत्यमरः । तेषां पङ्क्तौ सङ्गे सत्यामप्युर्मैकैव चिरैस्व दृष्टेव
चिराच्चल्लब्धेव मृतोत्थितेव मृत्वा पुनरुपलब्धेवासन्नपाणिग्रहणासन्नविवाहेति ।
मर्त्यगृहं गमिष्यतीति हेतोरेत्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः । 'पिता माम्ना' इत्येकशेषः ।
विशेषोच्छ्वसितं प्राणमृता बभूव । पुमपत्यादप्यधिकप्रेमास्पदमभूदित्यर्थः ॥

अङ्गाद्ययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।

संबन्धिमिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

अङ्गादिति ॥ सा पार्श्वयुदीरिताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सत्यङ्गादङ्गमुत्सङ्गं
ययौ । मण्डनान्मण्डनान्तरमन्वभुङ्क्तमण्डनमन्वभुङ्क्त । तदा सर्वं बन्धवः प्रत्येकमेव
तामङ्गमारोप्य मण्डनं प्रायच्छदित्यर्थः । तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह—संबन्धि-
मिन्नः स्वपुत्रादिभिर्मिन्नो मिन्नकोऽपि गिरेः कुलस्य बन्धस्य स्नेहस्तदेकायतनं

सैवैकमायतनं स्थानं सज्जनं । तदिति छेदेऽप्ययमेवार्थः । विवेकप्राधान्याच्चतु-
सकत्वमिति । सर्वे बन्धवाः स्वापत्यभ्योऽपि तस्यामधिकं सिद्ध्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥

मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गताधुत्तरफल्गुनीषु ।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

मैत्र इति ॥ अथ मैत्रे मित्रदैवत्ये मुहूर्ते । उदयमुहूर्तात्तृतीयमुहूर्त इत्यर्थः ।
'भार्गः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव च' इति बृहस्पतिस्मरणात् । उत्तर-
फल्गुनीषु फल्गुनीवक्षत्रे । 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' इत्येकस्मिन्नपि बहु-
वचनम् । शशलाञ्छनेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तस्याः पार्वत्याः शरीरे
बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रसाधनम् । 'प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । चक्रुः ।
क्रीडन्त्यः । या पतिपुत्रवत्यः । जीवजर्तुका जीवदपत्यामेत्यर्थः ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति—

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवज्जिर्द्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।

निर्नाभि कौशेयमुपात्तबाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥ ७ ॥

सेति ॥ सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशवज्जिः श्वेतसर्पपक्षेपवज्जिर्द्वाप्रवालैर्द्वा-
र्वाङ्कुरैः प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं निर्नाभ्यनिकान्तनाभि कौशेयं वस्त्रविशेषो
यस्मिन्नाल्योक्तम् । 'कौशेयं कृमिकोशोऽयम्' इत्यमरः । उपात्तबाणं गृहीतशरम् ।
'शरः क्षत्रियया प्राङ्गः' इति मनुस्मरणात् । अभ्यङ्गनेपथ्यमभ्यङ्गवेशमलंचकार ।
अलंचकारमप्यलंचकारेत्यर्थः ॥

बभौ च संपर्कमुपेत्य बाला नवेव दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्बहुलावसाने संधुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥

बभौविति ॥ किंचेति चार्थः । बाला नवेव दीक्षाविधौ विवाहकृत्ये यः
सायकत्वेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्णपक्षालये । शुक्लपक्षादावित्यर्थः । भानोः
करेण किरणेन संधुक्ष्यमाणोपचीयमाना । 'सलिलमये ऽक्षिणि रवेर्दीक्षितयो
मूर्च्छितासमो नैक्षम् । क्षपयन्ति' इत्यादिवचनात् । शशाङ्करेखेव बभौ ॥

तां लोभ्रकल्केन हृताङ्गतैलामाश्रयानकालेयकृताङ्गरागाम् ।

वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्चतुर्ष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

तामिति ॥ लोभ्रकल्केन लोभ्रचूर्णेन हृतमङ्गतैलं यस्यास्ताम् । कृतोद्भूतनाभि-
त्यर्थः । आश्रयानमीषच्छुष्कं तेन कालेयेन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागाम् । कृतशै-
व्यामित्यर्थः । 'अथ जायकम् । कालेयकं च कालानुसार्य च' इत्यमरः । अभि-
षेकयोग्यं वासो वस्त्रं वसानां स्नानशाटीमाच्छादयन्तीं तां पार्वतीं नार्यश्चतुर्ष्कं
चतुःस्तम्भगृहं तदभिमुखं व्यनैषुः । स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥

विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन्नावदमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेनां स्रपयांबभूवुः ॥ १० ॥

विन्यस्तेति ॥ विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलं मरकतशिलाप्रदेशो यस्मिन्सस्मिन्नाव-
दानां मुक्ताफलानां भक्तिमी रचनाभिचित्रेऽस्मिन्मनुष्य एनां पार्वतीमावर्जिताना-
मानमितानामष्टापदकुम्भानां कनककलशानां तोयैः सतूर्यं मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा
तथा स्रपयांबभूवुः । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यत्सेव्यष्टापदम् । 'अष्टनः
संज्ञायाम्' इति दीर्घः । 'अष्टापदं स्वात्कनकम्' इति विश्वः ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगाम्नी गृहीतपैत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

सेति ॥ मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगाम्नी निर्मलाङ्गी पैत्युर्बस्त्रोद्गमनीयवस्त्रं
धीतवस्त्रम् । 'धातुमुद्गमनीयं स्नात्' इति हलायुधः । 'तस्यामुद्गमनीयं यद्दी-
तयोर्बस्त्रयोर्गुणम्' इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एवात्र क्षीर-
स्वामी—'युगं प्रायशो बल्लभं तदेव' इति व्याख्याव 'गृहीतपैत्युद्गमनीयवस्त्रा'
इत्येतदेवोदाहृतवान् । गृहीतं पतिं प्राप्तुद्गमनीयवस्त्रं यथा सा । धीतवस्त्रमाच्छा-
दितवनीत्यर्थः । सा पार्वती निर्वृत्तो निष्पन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको यस्याः
सा तथोक्ता । प्रफुल्लनीति प्रफुल्लं काशां काशपुष्पं यस्याः सा तथोक्ता वसुधेव
रेजे शुशुभे ॥

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिरृढा निन्ये कृत्वासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

यस्मादिति ॥ किंचेति चार्थः । तस्मात्प्रदेशात्स्नानप्रदेशाद्वितानवन्तमुल्लोचयु-
क्तम् । 'अस्मी वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं कृतं सज-
मानमासनं यस्मिन्सं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिरृढा दोभ्यांमालिङ्ग्य
निन्ये नीता । प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥

तां प्राञ्चुर्सी तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।

भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तामिति ॥ नार्यः प्रसाधिकास्तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राञ्चुर्सी निवे-
श्योपवेश्य पुरोनिषण्णा अग्रे स्थिताः । प्रसाध्यतेऽनेनेति प्रसाधनेऽलंकारसाध-
नवर्गे संनिहितेऽपि भूतार्था सत्यरूपा । स्वाभाविकीति यावत् । या शोभा राम-
णीयकं तथा द्वियसागान्याकृष्यमाणानि नेत्राणि वासां तास्तथोक्ताः क्षणं व्यल-
म्बन्त । स्वभावसुन्दर्याः किमस्याः प्रसाधनेनेति तूर्णीं तत्पुरुषित्वार्थः ॥

१ शिखे च तस्मिन्, २ आनिद्ध, ३ शुशुभेऽगमनीय, ४ विहृता, ५ प्रतिष्ठित.

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।

पर्याक्षिपत्काचिदुदारबन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाज्ञा ॥ १४ ॥

धूपेति ॥ काचित्प्रसाधिका धूपोष्मणा करणेनार्द्रभाबमार्द्रत्वं त्याजितम् । पञ्चादिषु पाठाद्विकर्मकत्वम् । त्यजतेर्ष्यन्तादप्रधाने कर्मणि कः । अन्तःकुसुम-
मन्तर्निक्षिप्तकुसुमं तस्या इमं तदीयं केशान्तं केशपात्रं दूर्वावता मध्ये मध्ये
प्रथितदूर्वेण पाण्डुमधूकदाज्ञा हरितमधुद्रुमकुसुममाख्येन । 'मधूके तु गुडपुष्प-
मधुद्रुमौ' इत्यमरः । उदारबन्धं यथा तथा पर्याक्षिपद्बन्धम् ॥

विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रैर्जङ्गं गोरोचनापत्रविर्मक्तमस्याः ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्त्रिज्योतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ ॥ १५ ॥

विन्यस्तेति ॥ अस्या गौर्या अङ्गं गात्रं विन्यस्तं विरचितं शुक्लागुरु यस्मिन्स्रो-
रोचनायाः पत्रैः । पत्ररचनामिर्विभक्तं विशेषितं चक्रुः । सा तथाभूता गौरी
चक्रवाकैरङ्कितं सैकतं यस्यान्तस्यास्त्रिज्योतसो गङ्गायाः कान्तिं शोभामतीत्याति-
श्रम्य तस्यौ । अत्र गोरोचनाचक्रवाकयोः पीतत्वेन साम्यं, त्रिज्योतसो धावत्वं
तु प्रसिद्धत्वाच्च स्वपदेनोपात्तम् ॥

लैप्रद्विरेफं परिभूय पद्मं समेधलेखं शशिनश्च विम्बम् ।

तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

लप्रेति ॥ प्रसिद्धैर्भूषितैः । 'प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ' इत्यमरः । अलकैरुपल-
क्षिता तस्या गौर्याः आननश्रीर्लैप्रद्विरेफं पद्मं समेधलेखं मेघरेखायुक्तं शशिने
विम्बं च परिभूय तिरस्कृत्य सादृश्यमुपमा तस्य कयोक्तिन्तस्याः प्रसङ्गं प्रसक्तिः
सादृश्यं बाह्याप्रसक्तमपि चिच्छेदाभिनत् । प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूत-
त्वादन्यत्र चाप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र पूर्वार्धेवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्रति
हेतुत्वेनोपन्यासात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं त्वम् ॥

कर्णार्पितो लोभ्रकषायरुक्षे गोरोचनाक्षेर्पनितान्तगौरैः ।

तस्याः कपोले परभागलामाद्रबन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

कर्णेति ॥ तस्या गौर्याः कर्णोऽर्पितो निक्षिप्तो यवप्ररोहो यवाङ्कुरो लोभ्रस्य
वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन रुक्षे विशदे । उद्धर्ति इत्यर्थः । 'कषायो
रसभेदे स्यादङ्कुराणे विलेपने' इति विश्वः । गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन
नितान्तगौरैऽत्यन्तारूपे । 'गौरः खेतेऽरूपे पीते' इति विश्वः । कपोले गण्डस्थले
परभागलामाङ्गोत्कर्षमासेचक्षूषि । द्रष्टुणामिति शेषः । बन्ध जहार । आच-
कर्षेत्यर्थः । गोरोचनारूपे गण्डस्थले पाङ्कुरो यवाङ्कुरो विजातीयवर्णसंनिधाना-
स्तुभ्यर्णोत्कर्षः संव्युधरोरुत्कर्षकोऽभूदिति भावः ॥

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।
कामप्यभिरूपां स्फुरितैरपुष्पदासबलावप्यफलोऽधरोष्ठः ॥१८॥

रेखेति ॥ सुविभक्तगात्र्याः सुसंछिष्टावचवायाः पार्वत्या रेखा मध्यगतया विभक्तः सुच्छिष्टः किञ्चिदीधन्मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन विमृष्टो विशेषेण निर्मली-
कृतो रागो यस्य स तथोक्तः । 'मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्' इति, 'निर्णिकं शोबितं
सृष्टम्' इति चामरः । अन्यत्रोक्तम्—'अलौहित्वापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः
क्रियते' । आसन्नं संनिहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं मुक्तचुम्बनाविरूपं यस्य
स तथोक्तोऽधरोष्ठः स्फुरितैर्भाविशुभ्रमसंतिमिः स्पन्दैः कामप्यनिर्वाच्यामभिरूपां
शोभामपुष्पत्युपोष । 'अभिरूपा नामशोभयोः' इत्यमरः ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान ॥१९॥

पत्युरिति ॥ सख्या कन्या । चरणौ रञ्जयित्वा लाङ्कारसाक्षौ कृत्वा । कृता-
शीरिति करोतिना समानकर्तृकत्वम् । अनेन चरणेन रञ्जने द्वयोरपि नियमाच-
रणाविरुद्धत्वाप्यौचित्यात्ताडनविधावेकतरपरामर्श इत्याहुः । पत्युरीश्वरस्य शिर-
श्चन्द्रकलाम् । सुरतविशेष इति शेषः । स्पृश ताडयेति परिहासपूर्वं कृताशीः
प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां सखीं मात्येन मालया । 'मात्यं मालाखजौ'
इत्यमरः । निर्वचनं यथा तथा । तृष्णीमित्यर्थः । जघान ताडयामास । निर्वचन-
मित्यनेन विहृताख्यः झङ्कारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—'प्रासकालं तु बहुयास्तु-
र्वाद्वा विहृतं हि तत्' इति ॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥२०॥

तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिरलंकर्त्रीभिः सुजाते सम्यगुत्पन्ने उत्पलपत्रे इव
कान्ते रम्ये तस्या नयने निरीक्ष्य कालाञ्जनमञ्जनविशेषचक्षुषोः कान्तिविशेष-
बुद्ध्या । शोभातिशयो भविष्यतीति बुद्धेस्तथैव । नोपात्तं न गृहीतं किंतु मङ्गलं
शुभमिति हेतोरुपात्तम् । निसर्गसुभगस्य किमाहार्यकाङ्क्षरेणेति भावः ॥

सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद्धिहंगैरिव लीयमानैरापुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

सेति ॥ आपुच्यमानाभरणा निवध्यमानाभरणा सा गौरी संभवद्भिरुद्यद-
मानैः कुसुमैर्लतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्धाभरणानि सूचितानि लताकुसु-
मानां नानावर्णत्वात् । उद्यद्भिरुद्यं गच्छद्भिर्ज्योतिर्भिरुद्यद्भिर्भिरिव ।
अनेन मौक्तिकानि कथितानि । लीयमानैरापुच्यमानाभरणा चकासे । विहंगै-

अक्रवाकैः सुस्तिविष । अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि । विहंगाश्च तत्सूचनाव
चक्रवाकः अभिमताः । चक्रासे रेजे । अत्र कृताकुसुमादीनां सहजसंबन्धिनामु-
पमानत्वेनोपादानादनाहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभतेति भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ २२ ॥

आत्मानमिति ॥ किंचेति चार्थः । गौरी शोभमानमात्मानं निजशरीरमा-
दर्शविम्बे दर्पणमण्डले । 'दर्पणे मुकुटादशौ' इत्यमरः । स्तिमितायनादयादरा-
स्त्रिभूलायतलोचना सत्यालोक्य हरोपयाने हरप्राप्ती त्वरिता व्यग्रा बभूव ।
स्त्रीणां वेगे नेपथ्यं प्रियस्य भर्तुरालोको दर्शनं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तो
हि । अक्षधारण्यचन्द्रिका स्यादिति भावः । अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्य-
मुक्तमित्यनुसंधेयम् ॥

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।

कर्णविसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुन्नमय ॥ २३ ॥

अयेति ॥ अथ प्रसाधनानन्तरं माता मेनका माङ्गल्यं माङ्गल्यमार्द्रं द्रव-
हरितालं वर्णद्रव्यविशेषं मनःशिलां धातुविशेषं चाङ्गुलिभ्यां तर्जनीमध्यमा-
भ्यामादाय कर्णयोरवसक्ते लघ्ने अमले दन्तपत्रे यस्य तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्याः
इदं तदीयं मुखमुन्नमय । 'विवाहदीक्षातिलकं चकार' (७।२४) इत्युत्तर-
श्लोकेनान्वयः ॥

उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।

तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमेति ॥ उमायाः स्तनोद्भेदमनु । स्तनोदयमारभ्येत्यर्थः । प्रवृद्धो वृद्धि-
शतः । प्रागेवोत्पन्न इति भावः । यो मनोरथो वाञ्छा । 'वाञ्छा लिप्ता मनो-
रथः' इत्यमरः । प्रथमं मनोरथान्तरात्प्राक् । अयमेव प्रथमं मनोरथ इत्यर्थः ।
बभूव । मेना दुहितुस्तमेव मनोरथभूतमेव । तद्विषये तत्तोपचारः । विवाह-
दीक्षायां विवाहकृते तिलकं कथंचित्कृच्छ्रेण चकार । आनन्दवाप्स्यान्वतयेति
शेषः । विवाहानन्तरमावित्वादन्वेषामयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥
युग्मकम् ॥

बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशाम् ।

धाव्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णमयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

बबन्धेति ॥ अस्याः पार्वत्या अस्त्रैरानन्दवाप्सैराकुलदृष्टित एव स्थानान्तरे
कल्पितः संनिवेशो निक्षेपो यस्य तत् । स्वस्थानादन्वत्र स्थापितमित्यर्थः ।

अतएव धाम्ना उपमातुरकुलीभिः प्रतिसार्यमाणं स्वस्थानं प्राप्यमाणमूर्णामचं
मेवादिलोमनिर्मितम् । 'ऊर्गं मेवादिलोमि स्वात्' इत्यमरः । कौतुकहस्तसूत्रं
मङ्गलहस्तसूत्रम् । 'कौतुकं मङ्गले हर्षं हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः । बबन्ध
च मेनेति शेषः । पूर्वोक्तलिङ्गकक्रियासमुच्चयार्थशकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्रियामा ।

नवं नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥२६॥

क्षीरोदेति ॥ नवं नूतनं क्षौमं दुकूलं निवत्त आच्छादयतीति नवक्षौम-
निवासिनी । चन्द्रेराच्छादनार्थाग्निनिः । तथा नवं दर्पणमादधाना विभ्रती सा
गौरी सफेनपुञ्जा सविष्ठीरपङ्क्तिः । क्षीरमुदमुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः ।
'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । तस्य वेला तीरभूमिरिव । 'वेला काले च
जलधेस्तीरनीरविकारयोः' इति विश्वः । पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरत्रियामा
शरद्रात्रिरिव भूयो भूयिष्ठं बभौ चकासे ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

तामिति ॥ कारयितव्येषु दक्षा कारयित्री । कर्मोपदेशकुशलत्वर्थः । माता
मेना प्रतिनिष्ठत्वमिति प्रतिष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । स्त्रियां टाप् । कुलस्य
प्रतिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । स्थितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् । अर्चिताभ्यः
पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यो गृहदेवताभ्यः प्रणमय्य प्रणामं कारयित्वा । 'स्वपि
लघुपूर्वात्' इति णेत्यादेशः । सतीनां पतिव्रतानां पादग्रहणं पादाभिवन्दनं
क्रमेणाकारयत्कारयामास । 'हृदोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुः कर्मत्वम् । अन्यत्र
च 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना नमेरकर्मकरवात् ॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते तार्भिरुमा स नम्रा ।

तया तु तस्यार्धशरीरभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि २८

अखण्डितमिति ॥ नम्रा प्रणतोमा तामिः सतीभिः पत्युः शिवस्याखण्डि-
तमक्षतं प्रेम लभस्व प्रामुहीत्युच्यते सा अमिहिता । 'लट् खे' इति भूतार्थे
लट् । तस्य हरस्य । अर्धं शरीरस्यार्धशरीरम् । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः ।
तज्जतित्यर्धशरीरभाजा तया गौर्या तु स्निग्धजनाशिषो बन्धुजनाशीर्वादा अपि
पश्चात्कृता अधरीकृताः । ततोऽप्यधिकफलभावादिति भावः ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

सम्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्यौ वृषाङ्गांगमनप्रतीक्षः ॥२९॥

इच्छेति ॥ कृती कुशलः । सभायां साधुः सम्यः । 'सभाया यः' इति य-

प्रत्ययः । अत्रिर्हिमवानिच्छाविभूत्योक्तसाहचर्ययोरनुरूपं सप्तमं यथा तथा तस्याः पार्वत्याः कृत्यं कर्तव्यमशेषयित्वाऽशेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्यर्थः । अशेष-
शब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्त्वाप्रत्ययः । सुहृदास्थितायां बन्धुजनाक्रान्तायां
सभायां संसदि वृषाङ्गस्य हरस्वागमनं प्रतीक्षत इति तथोक्तः सन् । 'कर्मण्यण्'
इत्यण् । तस्यौ स्थितः ॥

तावद्भवंस्यापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

तावदिति ॥ तावत् । यावद्गौरीप्रसाधनं क्रियते तत्कालं कृत्यार्थः । कुबेरशैले
कैलासे । तदेव पूर्वं तत्पूर्वं तच्च तत्पाणिग्रहणं तस्यानुरूपं प्रसाधनमलंकारसा-
मग्री आदृताभिः सादृशभिः । कर्तरि क्तः । मातृभिर्मातृभिरन्यतिभिः सप्तमातृ-
काभिः । पुरं शास्तीति पुरशासनस्य । कर्तरि ल्युट् । भवस्यापि पुरस्तादग्रे
न्यस्तं निक्षिप्तम् ॥

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलश्रीश्वरेण ।

स एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपत्तद्गौरवा-
सासु मातृप्यादृताकेवलं पस्पृशे स्पृष्टेव न तु दध्न इत्यन्वयार्थः । केवलशब्दः ।
'केवलं चावधारणे' इति शाश्वतः । किंतु तस्य विभोर्वेषस्य स एव वेषः स्वाभा-
विको भस्मकपालादिवेष एव परिणेतुलोक उद्गोडुरिष्टमपेक्षितं भावान्तरं रूपा-
न्तरं प्रपेदे । अङ्गरागादिरूपतां प्रापेत्यर्थः ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह—

बभूव भस्यैव सिंताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

बभूवेति ॥ भस्यैव सिंताङ्गरागः शुभ्रगन्धानुलेपनं बभूव । कपालमेवामलं
शेखरं शिरोभूषणं तस्य श्रीः शोभा बभूव । गजाजिनस्यैवोपान्तभागेष्वङ्गलप्रदे-
शेषु रोचनैवाङ्को हंसादिचिह्नं यस्य स तथोक्तो दुकूलभावः पट्टाङ्गुलत्वं च बभूव ।
भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥

शङ्कान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।

सान्निध्यपक्षे हरितालमय्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

शङ्केति ॥ शङ्कान्तरे ललाटास्थिमध्ये द्योतत इति तथोक्तम् । 'शङ्को निधौ
ललाटारिष्ट' इत्यमरः । अन्तर्निविष्टा मध्यगतामला पिङ्गा तारा कनीनिका यस्य
तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्ष्यः कनीनिका' इत्यमरः । यद्विलोचनं तद्विलोचनमेव

हरितालमय्या वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिलकक्रियावास्तिलकरचनायाः संनि-
धिरिव संनिध्यं तदेव पक्षः साध्यम् । 'पक्षः पार्श्वगताध्वसहायबल-
मितिषु' इति यादवः । तस्मिन्संनिध्यपक्षे जातम् । प्रविष्टमित्यर्थः । अनेन
रुलाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामभरणान्तरत्वम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशान्कोष्ठादीननतिक्रम्याभरणान्तरत्वं कङ्कणाद्या-
भरणविशेषत्वं करिष्यतां संपादयिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव
विकृतिं रूपान्तरं प्रपदे । फणरत्नशोभास्तथैव तस्थुः । तासां तथैवोपादेयत्वा-
दिति भावः ॥

दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलान्छनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

दिवापीति ॥ दिवा दिनेऽपि निष्ठ्यूता उद्रीर्णा मरीचिभासः किरणकान्तयो
यस्य तेन बाल्याद्यल्पतनुत्वादनाविष्कृतलान्छनेन । अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः ।
चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिन्नमौलेः संगतमुकुटस्य हरस्य चूडामणेर्ग्रहणं
स्वीकारः किं किमर्थम् । चन्द्रचूडामणेर्देवस्य किमन्यैश्चूडामणिभिरिति भावः ॥

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते खड्गे निपक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रभावात्सामर्थ्यात्प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेर्वैषसंविधानस्य
विधाना निर्माता । अतएवाद्भुतानामाश्चर्याणामेकप्रभवो मुख्यलिङ्गिः स देव
आमन्नगणेन पार्श्वस्थगणेन । प्रमथगणेनेत्यर्थः । उपनीत आनीते खड्गे निपक्त-
प्रतिमं संक्रान्तप्रतिबिम्बमात्मानं ददर्श । धीरपुरुषाणामेव आचारः ॥

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठम् ।

तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

स इति ॥ स देवो नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् ।
शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणान्तरितमाच्छादितमुरु विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तम् ।
'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । तस्मिन्नेव भक्ष्या संक्षिप्तं संकोचितं बृहत्प्र-
माणं यस्य तं गोपतिं वृषभं कैलासमिवास्त्र प्रतस्थे चचाल ॥

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनैश्चोभचलावतंसाः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं चक्रुरिवान्तरिक्षम् ॥ ३८ ॥

तमिति ॥ तं देवमनुजजन्तोऽनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेण
बलावतसाभ्रलकुम्भला मातरः सप्तमातृकाः प्रभामण्डलान्मेव रेणवः परागाक्षै-
र्गौरैरुणैः । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति चादवः । मुखैरन्तरीक्षमाकाशं पद्मा-
करमिव चक्रुः ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।
बलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णानां तासां मातृणां पश्चात्कपालाभ-
रणा । सितकपालालंकारेत्यर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचनाय
कालीसंज्ञायामिधानम् । बलाकिनी बलाकावती । श्रीह्यादित्वादिभिः । दूरं यथा
तथा पुरोऽग्रे क्षिताः प्रसारिताः शतह्रदा विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता नीलपयो-
दराजी कालमेघपङ्क्तिरिव चकासे ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैरग्रेसरैः ।
'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' इति गमेर्दप्रत्ययः । गणैः प्रमथैरुदीरित
उत्पादितो मङ्गलतूर्यघोषो मङ्गलवाद्यध्वनिर्विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः सन् ।
सुरेभ्यो विमानस्थेभ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्णयामेव
नः सेवावसर इत्याजम्भुरित्यर्थः ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह—

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तदुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्रङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

उपादद इति ॥ तस्य हरस्य सहस्ररश्मिः सूर्यस्त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा निर्मित
नवमातपत्रमुपाददे । धृतवानित्यर्थः । उध्येक्षते—तदुकूलात्तस्यातपत्रस्य प्रान्त-
लटिबनो तुकूलादविदूरमौलिः । तदुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हर उत्तमाङ्गे
शिरसि । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्रङ्ग इव
बभौ । तदुकूलादित्यत्र 'दूरान्तिकायैः पठ्यन्त्यतरस्याम्' इति दूरार्थयोगे श्लि-
ष्ट्वेन पञ्चमी । नाथेनोक्तम् 'अन्यारात्—' इत्यत्राराच्छन्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात्पञ्च-
मीति तदनाकरम् । किंचास्य काष्ठीकविकस्यापवादत्वात् 'दूरं कामस्य' इत्या-
दिषष्ठीप्रयोगो दूरापास्तः स्वादित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि संहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्ते इति ॥ गङ्गा च वेमुना च गङ्गावमुने मूर्ते विग्रहधारिण्यौ सचामरे
चामरसहिते सखौ । अतएव समुद्रगा नदी तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्वदे-
ऽप्यभावेऽपि सह हंसपातेन हंसपादेन वर्तेते इति हंसपाते इव । 'तेन सहस्रि
तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'बोपसर्जनस्य' इति सभावः । लक्ष्यमाणे दृश्यमाने
सखौ तदात्री विवाहसमये देवमसेविधातामभजताम् । सेवतेलुङ् । गङ्गावमुने
चामरग्राहिण्यौ देवमुपतस्थतुरित्यर्थः ॥

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेव बद्धिम् ॥ ४३ ॥

तमिति ॥ प्रथम आद्यो विधाता चतुर्मुखस्या श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्कः
पुरुषो विष्णुश्च साक्षात् देवमभ्यगच्छत्संमुखमाययौ । किं कुर्वन्तौ । जयेति
वाचा जयशब्देनास्त्रेश्वरस्य महिमानं महत्त्वं हविषा बद्धिमिव संवर्धयन्तौ
वृद्धिं गमयन्तौ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह—

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥

एकैवेति ॥ एकैव मूर्तिस्त्रिधा ब्रह्मविष्णुशिवरामकत्वेन विभिदे । औपाधि-
कोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोर्भावः प्रथ-
मावरत्वं उद्येष्टकमिष्टभावः । सामान्यं साधारणम् । इच्छया सर्वे उद्येष्टा भवन्ति
कमिष्टाभेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—कदाचिद्धरो विष्णोराद्यः । कदाचिद्धरिस्त-
स्याद्यः । कदाचिद्वेधास्तयोर्हरिहरवोराद्यः । कदाचित्तौ हरिहरावपि धातुः सद्-
राद्यौ । एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेधाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिदंज्ञास्तद्वर्तिताः प्राञ्जलयः प्रणेषुः ॥ ४५ ॥

तमिति ॥ पुरुहूतमुख्या इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्षणानामैश्वर्यविद्धानां
छत्रचामरवाहनानामुत्सर्गेण त्यागेन विनीतवेधा अनुनीतवेधाः सन्तः । तथा
दृष्टिप्रदाने दर्शननिमित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनः प्रतिहारस्य
मंज्ञा संकेतो यैस्तादृशाः । मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिसूचना
इत्यर्थः । 'संज्ञा स्वाद्येनना नाम हस्ताद्यैश्चार्यसूचना' इत्यमरः । तद्वर्तितास्त्येन
नन्दिना दर्शिता अयमिन्द्रः प्रणमत्ययं चन्द्र इत्याद्युक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्ज-
लयः कृताञ्जलयः सन्तः तं भवं प्रणेषुः प्रणताः ॥

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृत्रहणं सितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

कम्पेनेति ॥ स देवः शतपत्रयोगिं चतुर्भुजं मूर्ध्निः कम्पेन तथा हारं पाशा
संभावयेन वृत्रं हतवन्तं वृत्रहणमिन्द्रम् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु किम्' इति किम् ।
स्थितेन मन्दहासेनाशेषान्धुरानालोकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेत्यं यथाप्रधानं यथाहं
संभावयामास ॥

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्निस्तपूर्वमाह ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' इति
समासः । पुरस्तादग्रे जयेत्याशीः ससृजे प्रयुक्ता । तान्सप्तर्षीन्निस्तपूर्वमाह—
किमिति । वितते विस्तृतेऽत्र प्रवर्तिते विवाह एव यज्ञस्मिन्पूयं मया
पूर्वमेव वृताः प्रार्थिता अध्वर्यवो ऋत्विज इति । विशेषवाचिना सामान्य-
मुक्तम् ॥

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

विश्वावसुविति ॥ विश्वावसुनाम कश्चिदध्वर्यवो देवगायकस्तथाग्रहरैस्तत्प्रमुखैः
प्रवीणैः प्रकृष्टवीणैर्निपुणैर्वा । 'प्रवीणं निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः' इत्य-
मरः । त्रयाणां पुराणां समाहारकिपुरम् । 'तद्विधायांत्तरपद—' इत्यादिना
समाहारसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति क्लीलिङ्गतानिषेधः ।
त्रिपुरस्य संबन्धवदानं पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपं त्रिपुरावदानं तत्संगीयमानं स्तूय-
मानं यस्य स तथोक्तः । अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । अध्वान्तं तमः । मोह
इति यावत् । तद्विकारेण रागादिना लङ्घयोऽभिभवनीयो न भवतीत्यध्वान्तवि-
कारलङ्घ्यः । विवाहादिकं तु तस्य लीलेत्यर्थः । ताराधिपखण्डधारी चन्द्रशेखर-
शंभुरध्वानं मार्गं ततारात्यगच्छत् ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।

तटाभिघातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥

ख इति ॥ ख आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति खेलगामी । सशब्दाः
शब्दायमानाश्चामीकरकिंकिण्यः काञ्चनक्षुद्रघण्टिका यस्य स तथोक्तः । 'किंकिणी
क्षुद्रघण्टिका' इत्यमरः । 'नष्टतत्र' इति क्यप् । बाह्यतेऽनेनेति बाहो वृषभः ।
करणे घम् । प्रोतघने स्फुटमेवे अतएव तटाभिघाताद्गोमेदालग्नपङ्के छिष्टकर्दमे
इव स्थिते शूरे विषाणे मुहुर्धुन्वंतं हरमुवाह वहति ख ॥

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।

पुरोविलमैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणः ॥ ५० ॥

स इति ॥ स बाहोऽप्राप्तः परामिभोगः क्षत्रसमाक्रान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं नयो-
न्द्रेण हिमवता गुप्तं रक्षितं नगरमोषविप्रस्यं पुरोऽग्रे विलग्नैः संक्रान्तैर्हरदृष्टि-
पातैः सुवर्णस्रवैः कृष्यमाण इव मुहूर्ताद्यापत् । अन्धया कथं दूरस्याग्राप्तिः
स्यादिति भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात्सौवर्णानि वृषाकर्षणदा-
मानीवालदयन्तेत्यर्थः ॥

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वबाणचिह्नादवतीर्थं भार्गादासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्येति ॥ तस्य पुरस्योपकण्ठेऽग्निके घनो मेघ इव नीलः कण्ठो यस्य स
घननीलकण्ठो देवः कुतूहलादर्शनोत्सुकयादुन्मुखैः पौरैर्दृष्टः सन् । स्वबाणचि-
ह्नाधिपुरविजयसमये स्वबाणाङ्गान्भार्गाङ्कुतश्चिदाकाशदेशादवतीर्थावस्थासन्नभू-
पृष्ठं निकटभूतलमियाय प्राप ॥

तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैर्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युजगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

तमिति ॥ आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो इहो गिरिचक्रवर्ती पर्वताधि-
राजो हिमवानृद्धिमता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन बन्धुजनेनाधिरूढैः । अनेन
बन्धूनां समसाम्यं सूचितम् । गजानां वृन्दैः प्रफुल्ला विकसितकुसुमा वृक्षा
येषु तैः स्वैः स्वकीयैः कटकैर्नितम्बैरिव तं हरं प्रत्युजगामामिष्यौ । 'कटकोऽस्ती
नितम्बोऽग्रेः' इत्यमरः ॥

वर्गाबुभौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्धटितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिण्यौ भिन्नैकसेतु पयसामिबौधौ ॥ ५३ ॥

वर्गाविति ॥ दूरविसर्पिं दूरगामी घोषो ययोस्तौ देवाश्च महीधराश्च तेषां
देवमहीधराणामुभौ वर्गाबुद्धटितापिधानेऽपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नौ दीर्घ
एकसेतुः बाभ्यां तौ भिन्नैकसेतु पयसामोघौ प्रवाहाविष समीयतुः संगतौ ॥

हीमानभृद्भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

हीमानिति ॥ भूमिधरो हिमवान् । त्रयो लोकैल्लोक्यम् । चतुर्वर्ण्योदि-
त्वात्पञ्चप्रत्ययः । तस्य वन्द्येन नमस्कार्येण कृतप्रणामः सन् । 'कस्मिन्विपुल्य-
श्चक्षुरमातुलानां यवीयसांश्च । प्रवचाः प्रथमं कुर्वीत्यत्युत्थायाभिवादनम् ॥' इति
स्मरणात् । हीमानभूत् । महादेवं प्रति स्वयमव्यक्त्वात्संकोचं प्रापेत्यर्थः । ननु
विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वीकारे कः संकोच
इति शङ्का निरस्यति—पूर्वमिति ॥ हि यस्मात्स हिमवान्पूर्वं प्रागेव तस्येश्वरस्य

महिम्ना सामर्थ्येन दूरमत्यन्तमावर्जितं नमितमात्मशिरो न विवेद । सत्यं स्वयं
प्रणतत्वानुसंधानेन संकोचः । तदनुसंधानं त्वौत्सुक्याच्चाक्षीति भावः ॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमांगुलकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

स इति ॥ प्रीतियोगात्संतोषसंबन्धाद्विकसन्मुखश्रीर्विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य
स सद्योक्तः स हिमवान् । जायां प्रीमीते जानातीति जामातुर्वरस्य । पृथोदरा-
दित्वास्तापु । 'जामाता दुहितुः पतिः' इत्यमरः । अग्रेसरतां पुरोगमित्वमुपेत्यैनं
देवमांगुलं पादग्रन्थिपर्वन्तं कीर्णानि पर्वस्तान्वापणमार्गेषु पण्यवीथिकासु
पुष्पाणि यथैतदांगुलकीर्णापणमार्गपुष्पम् । 'तद्गन्धी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः ।
कथं सचुखं मन्दिरं नगरम् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकरालये' इति
विश्वः । प्रावेशयत् ॥

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५६

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्मुहूर्ते हरपुरप्रवेशसमय ईशानस्य संदर्शने लालसानां
कोलुपानाम् । 'कोलुपो कोलुभो कोलो लालसो लम्पटश्च सः' इति बाटवः ।
पुरसुन्दरीणां प्रासादमालास्त्विदं वक्ष्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विसृष्टका-
र्यान्तराणि विचेष्टितानि व्यापाराः । 'नपुंसके भावे कः' इति कः । बभू-
वुरासन् ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि चे' केशपाशः ॥ ५७ ॥

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्गं दर्शनपथम् । गवाक्षमित्यर्थः । सहसा
व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनोऽतएव वान्त-
माल्य उद्गीर्णमाल्यश्च यः स उद्वेष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धो गृहीतः । अपि
च केशपाशः केशकलापः । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे'
इत्यमरः । तावदालोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बद्धुम् । बन्धनायेत्यर्थः । न संभावितो
न स्मृत एव ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्ब्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

प्रसाधिकेति ॥ काचि स्त्री प्रसाधिकयालंकार्यालम्बितं रञ्जनार्थं घृतं ब्रवरा-
गमेवाद्रालक्तमेव । अग्रभासौ पादश्चाग्रपदः । इति समानाधिकरणसमासः ।

‘हस्ताग्रामहस्तावधौ गुणगुणिनोर्भेदाभेदान्वाच्य’ इति वामनः । तमाक्षिष्याकृष्यो-
त्सृष्टलीलागतिस्वयम्भुवमना सती आ गवाक्षान्नवाक्षपर्यन्तम् । पदद्वयमेतत् ।
पदधीमलककाङ्क्षां लाक्षारसचिह्नां चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्यमलककृष्य
तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वञ्चितं वामनेत्रं यस्याः सा तथोक्ता सती । तथैव तेनैव रूपेण
शलाकामञ्जनकूर्पिकां वहन्ती विभ्रती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ ।
दक्षिणग्रहणं संभ्रमाभ्युत्कमद्योतनार्थम् । ‘सम्भं हि पूर्वं मनुष्या भञ्जते’ इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न वचन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन तस्यावबलमन्य वासः ॥ ६० ॥

जालान्तरेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमभ्युत्सारितदृष्टिः
सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां वुटितां नीवीं वक्ष्यन्मिषम् । ‘नीवी परिपणे ग्रन्थौ
स्त्रीणां जघनवाससि’ इति विश्वः । न वचन्ध नावध्नात्, किंतु नाभिं प्रविष्टा-
भरणानां कङ्कणानां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नामेरावरणमभूदिति भावः । हस्तेन
वालोऽवबलमन्य एत्वा तस्यौ ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्दशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्धाचितेति ॥ सत्वरं सवेगमुत्थितायाः कस्याश्चिदधर्माचिता मणिभिर्गुम्फि-
तार्धाचिता दुर्निमित्ते संभ्रमादुत्थेन निक्षिप्ते । ‘कुमिन् प्रक्षेपणे’ इति धातोः कर्मणि
क्त् । पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती गलद्गता सती रशना
मेग्वला तदानीं तस्मिन्नवसरेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं लगितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भे येषां
तैः विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु तैर्मुखैर्व्याप्तान्तराङ्गुष्ठावकाशा गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् । कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्त्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ६३

१ अर्धाचिता. २ छवीनि. ६१-६२ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

कानंधयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया व्रजन्ती ।

संप्रभुताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यां सिषेव कान्तिवयसा गवाक्षम् ॥

तावदिति ॥ तावत्तस्मिन्मन्त्रे हन्तुमौलिरीश्वरो विद्यापि प्रासादशृङ्गानि
उपोत्सावा अभिवेकेण स्वपनेन द्विगुणश्रुतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि । 'गुणस्त्वावृत्ति-
शब्दादिज्येन्निद्रायामुत्पत्तन्तु' इति वैजयन्ती । कुर्वन्पताकाभिराकुलं व्याकीर्णमु-
त्तोरणमुच्छ्रिततोरणं राजपथं प्रवेदे ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥६४॥

तमिति ॥ एक एव दृश्यो दर्शनीयस्तमेकदृश्यं तमीश्वरं नयनैः पिबन्त्यः ।
अतिगुण्यया पश्यन्त्य इत्यर्थः । 'ताः संकरं इष्टिभिरापिबन्त्यः' इति वा पाठः ।
नार्यो विषयान्तराणि ततोऽन्धान्विषयात् । शब्दादीमित्यर्थः । न जग्मुः । न
विदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः ओत्रादिप्रवृत्तिः सर्वात्मना
स्वरूपकाल्पर्येण चक्षुः प्रविष्टेव । ओत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्त्यभ्यु-
देव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः
किं न स्यादिति भावः ॥

अथ पौराणनावचनाभ्याम्—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥

स्थान इति ॥ पेलवया कोमलयाप्यपर्णया पार्षलैतस्मै शिवायैतदर्थम् ।
'अथेन सह निवसमासः सर्वलिङ्गता च' इति विशेष्यनिज्ञत्वम् । दुश्चरं तपनसं
स्थाने युक्तम् । कुतः । या नार्यस्येश्वरस्य दास्यं दासीत्वमपि लभेत सा कृतार्था
स्यात् । या अङ्क एव शय्या तामङ्कशय्यां लभेत सा किमुत । कृतार्थेति किमु
वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

असिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ६६

परस्परेणेति ॥ स्पृहणीयशोभं सर्वैराश्वास्यमानसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ।
'द्वन्द्वं रहस्य—' इति निपातः । परस्परेण नायोजयिष्यच्छेद्य योजयेद्यदि प्रजानां
पत्युर्विधानुरासिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः प्रयासो विफलो-
ऽभविष्यज्जवेत् । एतद्वनुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । 'लिङ्गनिमित्ते लङ्
क्रियातिपत्तौ' इति लङ् ॥

न नूनमारूढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

नेति ॥ आरूढरुषा प्ररूढकोपेनानेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शरीरं न

दुग्धं नूनं किमु कानोऽमुं देवमुदीक्ष्य दृष्ट्वा श्रीहासौन्दर्येण विभोऽस्मीति लज्जया
स्वयमेव संबन्धदेहस्यकदेह इति मन्य इत्युपेक्षा । न स्वयं ब्यस्ताकृतेः कोपः
संभवतीति भावः ॥

काविकांषिदाह—

अनेन संबन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।

मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चैर्मूर्धैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥६८॥

अनेनेति ॥ हे आलि सखि । 'आलिः सखी वयसा च' इत्यमरः । शैलराजो
हिमवान् । दिष्ट्येत्यानन्देऽप्ययम् । मनोरथैः प्रार्थितमवस्तम् । अभिलाषवि-
षयीकृतमित्यर्थः । 'प्रार्थना बाधवारोचयोः' इत्यभिधानात् । अनेनेश्वरेण
संबन्धमुपेत्यावाप्य क्षितिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्धानमुच्चैस्तरमुन्नततरम् । उच्चैरि-
त्यप्ययात्तरप्रत्ययः । मूर्ध्नो द्रव्यत्वाच्चासुप्रत्ययान्तो निपातः । 'किमेतिहन्यव-
धादाव्यद्रव्यप्रकर्षे' इत्यादिनाऽद्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति । वक्ष्यति धार-
यिष्यति । बहतेर्लृट् ॥

इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्रकथम्बकः । त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः 'शुभादिषु च' इति
णत्वाभावः । इतीत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां संबन्धिनीः श्रोत्रसुखाः श्रवण-
मधुराः कथा आलापान्शृण्वन्केयूरैरङ्गदैर्धूर्णीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिन्स्तं तथो-
क्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलाजा अन्तराल एवाङ्गदैर्धूर्ण्येपेवं पिप्यन्त इति पुरंध्री-
जनसंबन्धातिशयोक्तिः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवनमाससाद ॥

तैत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनादीधितिमानिवोक्ष्णः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥७०॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः
सन् । शरद्वनाच्छरन्मेघात् । शरद्विशेषणान्मेघस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीधितिमा-
म्सुर्बं इवोक्ष्णो वृषादवतीर्य कमलासनेन पूर्वमग्रे क्रान्तानि प्रविष्टान्यद्रिपतेः
कक्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश । 'कक्ष्या कच्छे वरत्रायां काक्ष्यां गेहे
प्रकोष्ठके' इति यादवः ॥

तमन्वगिन्द्रप्रभृत्वाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमैर्म्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥७१॥

१ अवाप्य. २ क्षितिपालनोचम्. ३ उच्चैस्तरम्. ४ इष्टिः; मुष्टिः. ५ ततः.
६ कक्ष्यान्तराणि. ७ अन्वगच्छन्.

तमिति ॥ तमीश्वरमन्वगतुपदम् । अथ्यमेतत् । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं
क्षीबमथ्ययम्' इत्यमरः । इन्द्रप्रमुखा देवाश्च सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः ।
'न बहुमीहौ' इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । परमर्षयः सनकादिमहर्षयश्च ।
'सम्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति तत्पुरुषः । गणाः प्रमथाश्चोत्तमायां
महाप्रयोजनाः प्रकाशां प्रकृष्टम् । अमोघमित्यर्थः । आरम्यत इत्यारम्भ उपायस्त-
मिव गिर्यालयं हिमवन्मन्दिरमन्वगच्छन् । प्राविशश्चित्यर्थः ॥

तत्रेश्वरो विष्टरभागग्रथावत्सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।

नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालय ईश्वरो विष्टरभागासनगतः । उपविष्ट इत्यर्थः ।
यथावद्यथार्हम् । विधिवदित्यर्थः । सरत्नं रत्नसहितमर्घ्यमर्घ्यायं जलम् । मधु
क्षौद्रमस्मिन्नस्तीति मधुमत् । गवि भवं गव्यं दधि च । मधुपर्कमित्यर्थः । 'दधि-
मधुनी सर्पिर्वा मध्वलाने' इत्याश्रलायनगृह्यसूत्रात् । नवे दुकूले चेति सर्वं नगो-
पनीतं हिमवदानीतमर्घ्यादिकं मन्त्रान्वर्जयित्वा मन्त्रवर्जम् । ततो नञ्समासः ।
अमन्त्रवर्ज्यम् । मन्त्राच्च वर्जयित्वेत्यर्थः । 'द्वितीयायां च' इति णमुलप्रत्यय इत्याह
न्यासकारः 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यत्र । प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।

वेलासमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

दुकूलेति ॥ अथ दुकूलवासाः । दुकूलं वसान इत्यर्थः । स हरो विनीतैर-
बुद्धतैरवरोधेषु ये दक्षास्तैरवरोधदक्षैर्वधूसमीपं निन्ये नीतः । कथमिव । स्फुटा
फेनानां राजिर्यस्य स उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्समुद्रः । 'उदन्वानुदधौ च' इति
निपातनात्साधुः । नवैरचिरादितैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलासमीपमिव ॥

तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ७४

तथेति ॥ आननं चन्द्र इवेत्युपमितसमासः । प्रवृद्धाननचन्द्रस्य कान्ति-
र्यस्यास्तया तथोक्तया तथा कुमार्या, शरदा लोक इव संसृज्यमानः संगच्छमानः
शिवश्चक्षुषि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । चेतः सलिलमिव
तत्प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः प्रसन्नचेतःसलिलोऽभूत् । शरद्लोकयोरपि यथोचितं
विशेषणानि योज्यानि ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्वयस्यापितसंहृतानि ।

हीयन्त्रणां तैर्लक्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ७५

१ नगोपनीते. २ वन्ध्यम्. ३ पक्षैः. ४ सकाशम्. ५ विष्टर. ६ आनशिरे.
मुहूर्तम्; आनशिरे मनोहारम्.

तयोरिति ॥ तयोर्बध्वरयोः समापत्तिषु यदृच्छया संगतिषु कातराणि चक्षि-
ताणि । 'अपीरे कातरः' इत्यमरः । द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । किंविदीपय्यवस्था-
पितानि स्थिरीकृतानि पञ्चासंहृतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि ।
'पूर्वकालः' इत्यादिना तत्पुरुषः । अन्योन्यस्मिँल्लोलानि सत्पणानि । 'लोलञ्चलस-
त्पणयोः' इत्यमरः । विलोचनानि दृष्टयस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे दीयन्नां हि या निमि-
शेन संकोचमन्वभूवन् ॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।

उमातनौ गूढतनोः सरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥७६॥

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्यादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छङ्किनः ।
तज्जीतस्येत्यर्थः । अत एवोमातनायुमाशरीरे गूढतनोर्गुप्तशरीरस्य सरस्य पूर्व
प्ररोहमिव प्रथमाङ्गुरमिव स्थितं शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवतोपनीतं प्रापि-
तम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोचसोपनीतं ताम्राङ्गुलिं रक्ताङ्गुलिं तस्याः
पार्श्वतः करं जग्राह ॥

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥७७॥

रोमोद्गम इति ॥ उमाया रोमोद्गमो रोमाङ्गः प्रादुरभूत् । पुमान्गौः पुंगवो
वृषभः । 'गोरतद्वितलुकि' इति टच् । स केतुश्चिह्नं यस्य स पुंगवकेतुः शिवः
स्विन्नाङ्गुलिरासीत् । अत्रोपेक्षते—पाणिसमागमेन पाणयोः संस्पर्शेन कर्त्रा ।
तयोर्बध्वरयोर्मनोभवस्य वृत्तिरवस्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतेत्यर्थः ।
प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिसंस्पर्शकृतत्वमुपेक्षते ।
ननु 'कन्या प्रथमसंगमे स्विन्नकरणा भवति पुमास्तु रोमाङ्गितो भवती'ति
वात्स्यायनेन विपरीतमुक्तमिति चेन्नैव दोषः । एभिरनयोर्भावं परीक्षेतेति
वाक्यशेष एभिरिति बहुवचनेन स्वेदरोमाङ्गग्रहणस्य सकलसात्त्विकोपलक्षणत्वा-
वगमेनानियमावधारणात् । अत एव रघुवंशेऽन्वयामिधानास्त्वोक्तिविरोध इत्य-
पास्तम् । तदेतद्रघुवंशसंजीविन्यां (७ । २२) सुन्यक्तमवोचम् । सात्त्विकास्तु
'स्तम्भप्रलयरोमाङ्गाः स्वेदो वैवर्ण्यवेषधू । अशु वैस्वर्णमित्यष्टौ सात्त्विकाः परि-
कीर्तिताः ॥' इति ॥

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्बध्वरं पुष्यति कान्तिमग्याम् ।

सानिध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

प्रयुक्तेति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य तत्तथोक्तमन्वयलौकिकम्
बध्वरं वरम् बध्वरम् । समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । तदानीं पाणिग्रहणकालेऽनयो-
रुमाशिवयोः सानिध्ययोगात्संनिधिभावादग्यामुच्यते कान्तिं शोभां पुष्यति

पुण्याति तस्योभयस्योभामहेभरूपस्य मिथुनस्य श्रीः किं कथ्यते । यत्नसादाद-
न्यस्य शोभालाभस्तस्य शोभा किमु वक्तव्येत्यर्थः । 'विवाहसंभवे गौरीशिखी
वधूवरावनुप्रविशेताम्' इत्यागमः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कुशानोरुदक्षिणस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥७९॥

प्रदक्षिणेति ॥ तन्मिथुनमुदक्षिण उन्नतज्वालस्य कुशानोः कर्मणः प्रद-
क्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणायकासे । किमिव । मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्त-
मानमावर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्येन संसक्तं संगतम् ।
मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहम् त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव । समाहारे
द्वन्द्वैकवद्भाषः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय बह्मिन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन्समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ८०

ताविति ॥ स पुरस्तादेव हितं विधत्त इति पुरोधाः पुरोहितोऽन्योन्यस्य
संस्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षौ तौ जाया च पतिश्च दंपती कर्मभूतौ ।
जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः । बह्मिं त्रिस्त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुप्'
इति सुप् । परिणीय परितो नीत्वा । प्रदक्षिणीकार्येत्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकाह्वयम् ।
समिद्धार्चिषि दीप्तज्वाले तस्मिन्बह्मिं वधूं लाजमोक्षं लाजविसर्गं कारयामास ।
'हृकोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पादधिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्बदनं निनाय ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥८१॥

सेति ॥ सा वधूर्गुरोः पुरोवस उपदेशाद् । इष्टः । प्राणतर्पण इत्यर्थः । गन्धो
यस्य तं लाजधूमाञ्जलिं बदनं निनाय । कपोलसंसर्पिणी शिखा यस्य स
तथोक्तः स धूमस्तस्या गौर्यां मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मु-
हूर्तग्रहणम् ॥

तदीषदाद्र्गणगण्डलेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।

वधूमुखं क्लान्तयवावतंसमाचारधूमग्रहणाद्भूव ॥ ८२ ॥

तदिति ॥ तद्वधूमुखमाचारधूमग्रहणादाचारप्राप्तधूमत्वादीषदार्धे स्त्रिये
अक्ष्णे च गण्डलेखे गण्डत्यले यस्य तत्तथोक्तम् । अक्ष्णोरुच्छ्वात्सुद्रपञ्चकाका-
ञ्जनस्य रागोऽञ्जनं यस्य तत्तथोक्तम् । क्लान्तो यथावतंसो यथाहृत्कर्णद्वारो
यस्य तत्तथाभूतं यद्वत् । 'लाजाञ्जलिं विसृज्य धूमाग्रं जिघ्रेत्' इति प्रयोग-
वृत्तिकारः ॥

वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से वद्विर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥८३॥

वधूमिति ॥ अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह । किमिति । हे वत्से, एष वद्विस्तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्त्रा शिवेन सह मुक्तविचारया निर्विचारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाम्बलावनः—‘सह धर्म चरेदिति प्राजापत्यः’ इति ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्खणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥८४॥

आलोचनान्तमिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या । ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र-’ इत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च । आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् । ‘आहू मर्यादाभिधिभ्योः’ इत्यव्ययीभावः । श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विस्तारं यत्पूर्वोक्तं गुरोर्वा-
तिकस्य वचनं ‘सह धर्मं चर’ इति वाक्यं निदाघकाले ग्रीष्मकाले उत्खणताप-
योत्कटसंतापया पृथिव्या प्रथममाद्यं माहेन्द्रं पार्जन्वमम्भ इव पीतम् । अस्या-
द्वरेण शुभ्रावेत्यर्थः ॥

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

मा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य हीसन्नकर्ण्ठी कथमप्युवाच ॥८५॥

ध्रुवेणेति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्य तेन प्रियदर्शनेन ध्रुवेण शाश्वतेन
भर्त्रा ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय । ‘ध्रुवो अमेदे ङीष् तु मिश्रिते शाश्वते
त्रिषु’ इत्यमरः । प्रयुज्यमाना दृश्यतामिति प्रेयमाणा हीसन्नकर्ण्ठी हिया हीन-
स्वरं सा वधूः कथमप्याननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पश्चासनस्थाय पितामहाय ॥८६॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण ‘इदमस्थमुः’ इति यमुप्रत्ययः । विधि-
ज्ञेन विवाहप्रयोगज्ञेन । शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । पुरोहितेन हेमवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोप-
चारौ कृतविवाहकर्मणी प्रजानां पितरौ तानुमामहेधरौ पश्चासनस्थाय पश्चासनो-
पविष्टाय पितृणां पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे । ‘पितामहो विरिञ्चो स्यात्तावत्स जन-
केऽपि च’ इति विश्वः । ‘पितृभ्यमातुलमातामहपितामहाः’ इति निपातनात्साधुः ।
प्रणेमतुर्नमस्कृतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यात्वादिति भावः ॥

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः संप्रपि सोऽष्टमूर्तौ त्वाशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥८७॥

वधूरिति ॥ वधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मणा । हे कस्याणि कोभने, वीरः प्रस-
चोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरसूर्मचेति प्रतिनम्यते अ । आशिषमुक्त्वेत्यर्थः ।
स विधाता वाचस्पतिर्वागीश्वरोऽपि सन् । कस्कादिषु पाठास्साधुः । अष्टमूर्ती
शिवे स्वाशास्यमाकाङ्क्ष्यं तत्र चिन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दो बभूव । तस्य
निरीहस्याशास्याभावादाक्षिपि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥

हृत्तोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्थौ ।

जायापती लौकिकमेषणीयमार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

हृत्तेति ॥ तौ जायापती वधूरौ पश्चाच्चमस्कारानन्तरं हृत्सा रचिता उपचाराः
पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरस्रवेदीमेत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकं
लोके विदितम् । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएवैषणीयमाशास्यम् । 'तथाहि
लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत्' इति शास्त्रादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः । इवेति-
च्छायाद्वितीयमस्यः । मार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलज्रैर्जलविन्दुजालैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।

तयोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लज्रैर्जलविन्दुजालैराकृष्टा-
हता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलम्बिता मुक्ताकलापेन वा शोभा सा येन तत्तथोक्त-
माधत्त दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्कमलमेवातपत्रं तयोरुपर्याधत्त दधौ ॥

द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥

द्विधेति ॥ अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्वैविध्येन
प्रयुक्तेनोच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं नुनाव नृणां । 'नु स्तुतौ'
इति धातोर्लिङ् । केन कमिवेत्याह—संस्कारेति ॥ संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या
पूतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । श्लाघ्यमि-
त्यर्थः । शृणोतेरौणादिकं पुण्यप्रत्ययः । वरं वोढारं शिवम् । सुखेन ग्राह्यं सुबोधं
निबन्धनं रचना यस्य तेन वाङ्मयेन । प्राकृतभाषयेत्यर्थः । वधूम् । नुनावे-
त्यनेन संकन्धः ॥

तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिमेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

ताविति ॥ तौ वंपती संधिषु मुखादिनिर्बहणान्तेषु पञ्चसंधिषु । तदुक्तं
दशरूपके—'मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहतिः' इति । व्यञ्जितवृत्तिमेदं
स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् । रसानुगुण्येनेति शेषः । तदुक्तं भूपालेन—

‘कौक्षिकी क्षात्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रवीभस्सबोहुंतिर्निवसारमटी
पुनः ॥ शृङ्गारादिषु भावस्य रसेष्विष्टा तु भारती ॥’ तथा । ‘कौक्षिक्यारमटी
सैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयास्तान् भाव्यं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति । रसान्तरेषु शृङ्गारादिरसमेवेषु । ‘शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे व्रजे रसः’
इत्यमरः । ‘शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभवानकाः । बीभत्साऽनुतप्तान्ताख्या रसाः
पूर्वस्थाऽहताः’ इति । प्रतिबद्धरागं प्रतिमित्यमेन बद्धः प्रवर्तितो वसन्तललित-
दिरागो यस्मिन्सम् । यस्मिन्सत्ते यो रागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः ।
यथाह कादिलः—‘रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुराणेन प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः
क्षीराणेन प्रकीर्तिताः ॥ भवानके च बीभत्से शान्ते गेयो नपुंसके ॥’ इति । ललि-
ताङ्गहारं मधुराङ्गविशेषम् । ‘अङ्गहारोऽङ्गविशेषः’ इत्यमरः । आदौ अवभाद्यम् ।
रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम्—‘आहुः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिं
बुधाः’ इति । अप्सरसामुर्बन्ध्यादीनाम् । प्रयुज्यत इति प्रयोगो रूपकम् ।
नाटकमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्तौ । ‘प्राप्ता-
भ्याम्बा—’ इत्यादिना द्वयोः पद्यादेशः ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।

ज्ञापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इति ॥ देवा इन्द्रादयस्तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्याग्रेऽवसान ऊढ-
भार्यं परिणीतवारं हरं किरीटेषु बद्धा अञ्जलयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः ।
निपत्य प्रणम्य ज्ञापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्लब्धशरीरस्य । ‘परिणेष्यति पार्वतीं
यदा’ (४।१२) इत्यादिना ज्ञापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । पञ्चशरस्य
कामस्य कर्तुः । सेवां ययाचिरे । पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्त्रीकि-
यतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः । ‘दुष्प्राप्य’ इत्यादिना द्विकर्मत्वम् ॥

तस्यानुमेने भगवान्निमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कौलप्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

तस्येति ॥ निमन्युर्विगतक्रोधो भगवानीश्वर आत्मन्यपि तस्य कामस्य साय-
कानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्भिः कार्यज्ञैः । अथवा कालविद्भिः
अवसरज्ञैः । काले योग्यावसरे प्रयुक्तानुष्ठिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना
सिद्धिमेति खलु । सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवास्य सरसेवास्वीकारो यदा-
त्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विबुधगणास्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामार्ददानः करेण ।

कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनार्थं

क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥

अयेति ॥ अयेन्मुमुक्षुरीश्वरस्तान्बिबुधगणान्सृज्य क्षितिचरपतिकम्पां
पार्श्वतीं करेणादानः कनककलशयुक्तं मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं
भक्तयः पुष्पादिरचनास्तासां शोभया सनाथम् । सहितमित्यर्थः । क्षितिचिर-
चित्तशब्दं क्षितौ स्थण्डिले चिरचिता कल्पिता शय्या तत्त्वं यस्मिन्सप्तधोक्तं
कौतुकागारमागाच्छब्दस्यागृहं जगाम । अत्राश्लेषनः—‘अत ऊर्ध्वमक्षारालव-
णाक्षिनावचःशामिनीं ब्रह्मचारिणौ स्थाताम्’ इति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् ।
आ त्रिरात्रादि शेषः । ‘त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा’ इति वचनात् । तथा काम-
शास्त्रेऽपि ‘अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेणैव किञ्चित्सिद्धु च रजनीषु लब्धभावा
दुनोति । त्रिदिनमिह न भिन्नाद्ब्रह्मचर्यं न चास्या द्वादशमननुरूप्य स्वेच्छया नर्म
कुर्यात् ॥’ इति ॥

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं

वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथंचि-

त्प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

नवेति ॥ तत्र कौतुकागार ईश ईश्वरो नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लज्जा
सा भूषणं यस्यास्ताम्रत एव तेनेश्वरेण कृताक्षेपं कृताकर्षणम् । उच्चमितमिति
यावत् । वदनमपहरन्तीं साचीकुर्वन्तीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तर-
माह—शयनसखीभ्योऽपि शयने सहशायिनीभ्योऽपि । नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः ।
कथंचिकृच्छ्रेण दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरीं प्रमथा भृङ्गिरितिप्रभृतयो हास्यसादि-
देवताः पञ्चपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः—‘शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः
प्रमथदैवतः’ इति । ‘प्रमथाः स्युः पारिषदाः’ इत्यमरः । तेषां मुखविकारैर्मुख-
विकृतिचेष्टितैर्गूढमप्रकाशं हासयामास । हासाद्यपार्यैर्लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ।
यथाह गोनर्दः—‘हासेन मधुना नम्रवचसा लज्जितां प्रियाम् । विलुप्तलज्जां
कुर्वीत निपुणैश्च सखीजनैः ॥’ इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-

ख्या व्याख्या समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये

उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ।

श्रीः ।

कुमारसंभवम् ।

संजीविन्या समेतम् ।

अष्टमः सर्गः ।

शिरसा शकलं शशाङ्कमूर्तेर्भसितं विभ्रतमङ्गकेन भूरि ।
गरलं च गलेन चिन्तयामो हरमर्धाङ्गहरादिरावकथ्यम् ॥
टीका सप्तसु मङ्गिनाथकृतिना संजीविनीसंज्ञिका
या सर्गेषु कुमारसंभवमहाकाव्यस्य चके पुरा ।
सैवैतर्द्धवशिष्टविक्रमिततत्सर्गेषु विद्वन्मुदे
सीतारामकवीश्वरेण हि यथाग्रहं समापूर्वते ॥

नवपरिणीतगिरिजारहःकेलिमपि विवर्णयितुस्तत्रभवाम्कालिदासोऽष्टमं सर्ग-
मारभते—

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुहरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥

पाणिपीडनविधेरिति ॥ पाणिपीडनं नाम चोदशविधेषु संस्कारेषु कश्चि-
त्संस्कारविशेषः । पीडयति यस्मिन्निति पीडनम् । ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति
ल्युट् । पाणेः करतलस्य पीडनं ग्रहणम् । विवाह इत्यर्थः । पाणेरिति कृषो-
गलक्षणा कर्मणि षष्ठी । तस्य विधेर्विधानात् । ‘विधिर्विधाने दैवे च’ इत्य-
मरः । अनन्तरं पश्चात् । भावसाध्वसयोः कामेच्छातिभययोः परिग्रहात् ।
परिग्रहं ग्रहणं कृत्वेत्यर्थः । त्यज्यलोपे पञ्चमी । मुग्धत्वादुभे अप्यवलम्ब्येति
भावः । ‘भावः स्वभावेऽभिप्राये चेच्छासत्तामजन्मसु’ इति विश्वः । स्थिताया
इति शेषः । इयं च मुग्धामेवो नवोढा । तदुक्तं आनुमिश्रैः—‘लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नवोढा’ इति । शैलराजस्य हिमालयस्य दुहितुः कन्यायाः पार्वत्याः
वपुर्ग्रहम् । हरं शिवं प्रति । लक्षयित्वेत्यर्थः । ‘लक्षणेत्वं—’ इति प्रतेः कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा । तद्योगे ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते’ इति द्वितीया । कामे यदोहदमभिलाषः ।
इच्छेति यावत् । ‘अथ दोहदम् । इच्छा काङ्क्षा’ इत्यमरः । कामविषयकोऽभि-
लाष इत्यर्थः । तेन निमित्तेन मनोहरं रुचिरमभूत् । अतिमनोहराप्यपि कामिनी-
वपुं च स्वकामेच्छयैव रोचकानि भवन्तीति भावः । सर्गेऽभिप्रायोदतावृत्तम् ।

‘राक्षराविह रयोद्धता लता’ इति लक्षणात् । रसश्च प्रायः संभोगशृङ्गार एव ॥
इदानीं लक्षणरीत्या नवोदात्तमेव दक्षभिः प्रपञ्चयति—

व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स शयनं पराशुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः २

व्याहृतेत्यादि ॥ सा पार्वती व्याहृता प्रियेण पृष्टा सती प्रतिवचः प्रत्युत्तरं
न संदधे । न दत्तवतीत्यर्थः । तथावलम्बितं करेण धृतमंशुकं वस्त्रं यस्यास्तथोक्ता
सती गन्तुमैच्छत् । तथा पराशुखी परिवर्तितवदना सती शयनं पर्यङ्कं सेवते
स स्तिषेवे । तथापि तस्यां प्रतिकूलवर्तिन्यामपि सत्यां पिनाकिनो हरस्य रतये
प्रमोदाय बभूव । प्रियायाः प्रतिकूलव्यापारैरपि प्रियः प्रसन्न एवाभूदित्यर्थः ।
तस्य मुग्धास्वभावावबोधकुशलत्वादिति भावः ॥

कैतवेन शयिते कुतूहलात्पार्वती प्रति मुखं निपातितम् ।

चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युताहतमिव न्यमीलयत् ३

कैतवेनेति ॥ पार्वती कर्त्री । प्रिये हरे कुतूहलात्कैतवेन मिथैव शयिते
मुते सति । किमिदं कुर्वादित्यभिप्रायेणेति भावः । मुखं प्रेयोमुखं प्रति लक्ष्य-
कृत्य निपातितं निक्षिप्तम् । किमयं स्वपिति जागर्ति वेत्यभिप्रायादिति भावः ।
चक्षुः स्वनेत्रं कर्मे । अथ च प्रिया इत्याकाङ्क्षावशात्पुनरपि संबध्यते । सस्मितं
समन्दहासं यथा स्यात्तयोन्मिषत्युजाग्रति सति विद्युताहतमिव प्रतिहतमिवे-
त्युत्प्रेक्षा । न्यमीलयत् । मुदयति स्मित्यर्थः ॥

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शंकरस्य रुरुधे तथा करः ।

तदुक्कूलमथ चाभवत्स्वयं दूरमुच्छसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥

नाभिदेश इति ॥ नाभिदेशे निहितः स्थापितः । नीवीमोचनार्थमिति
भावः । शंकरस्य करस्तथा पार्वत्या सकम्पया सत्या रुरुधे प्रतिरुद्धः । कर्मेणि
लिङ् । अथ च तदुक्कूलं तस्या दुक्कूलं वस्त्रं कर्तुं । स्वयमारमना । ननु प्रेरकनियो-
गात् दूरमतिशयितमुच्छसितमुदाटितं नीव्या बन्धनं यस्य तथोक्तमभवत् ।
सार्विकमावादिति भावः ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ सा पार्वती कर्त्री । हे आलि हे सखि पार्वति, त्वया रहसि
निगृहीतं त्यक्तं साध्वसं अयं यस्मिन्कर्मेणि यथा तथा शंकरः सेव्यतामित्येवंभूतं
सखीभिः कर्त्रीभिः । ‘न लोक—’ इति षष्ठीनिषेधः । उपदिष्टमुपदेशम् । भावे
निष्ठा । प्रिये प्रमुखवर्तिनि सत्याकुला संज्ञाप्ता सती नास्मरत् ॥

१ शयने. २ विद्युदेव निहितम्. ३ सहाहृया. ४ तमितम्बमभवत्तदा; तज्जगम्ब-
मथ चाभवत्.

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ पार्वत्यनङ्गशासनं प्रियं कथायां संभाषणे प्रवृत्तये । लज्जावशात्प्रमां प्रति मौनमाश्रिताया अस्याः संभाषणे कवमपि प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अवस्तुन्यप्यलम्ब्यपदार्थेऽपि प्रश्नतत्परं परिवीक्ष्य ज्ञात्वा । इच्छुषावेक्षणमिहापेक्षितम् । वीक्षितेन प्रियसंमुखमवलोकनेन मूर्धः कम्पस्तन्मयं तदपम् । नहि किञ्चिन्मयापेक्षितमित्यभिप्रायव्यञ्जकमिति भावः । उत्तरं ददौ ॥

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभृत् ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ रहसि हतांशुका । रताथमिति भावः । अतएव करतलयोर्द्वयेन शूलिनः प्रियस्य नयने । द्वे इति शेषः । संनिरुध्वावृत्त्य स्थिता सा पार्वती । तस्य ललाटलोचने तृतीये नेत्रे पश्यति सति । मोघो निष्कलो यत्नो यस्या अतएव विधुरा दुःखिता । ततो विशेषणसमासः । अभूत् ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेष्वधरदानेनाधरोष्ठलण्डनेन । 'दो अवलण्डने' । भावे ल्युट् । वर्जितं रहितमपि यथा खिन्नहस्तं मन्दप्रचारितकरम् । स्तनयोरिति शेषः । गम्यमानार्थेऽवाद्प्रयोगः । 'पाणिः' इति पाठे भिन्नं पदम् । तदा खिन्नपाण्यपीति योजनीयम् । सदयमगाढं बहुपगूहनमालिङ्गनं तद्यत्किंसादृशमपि । अतएव क्लिष्टः परितोषाभावात्खिन्नो मन्मथः कामो यत्किंस्तत्तथोक्तमपि । तथा दुर्लभं प्रतिकृतं प्रतीकारो यस्य । रसाभासभिधेति भावः । प्रतिकृतमिति भावे निष्ठा । तथोक्तमपि वधूरतं प्रियासुरतं प्रभोः प्रियस्य प्रियं प्रीतिजनकम् । 'इगुपध-' इति कः । अभूदिति शेषः ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमव्रणपदं नैतस्य यत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियेस्य तत्पार्वती विषहते स नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य प्रियकर्तृकम् । 'कर्तृकर्मणोः-' इति कर्तरि षष्ठी । अक्षताधरमदृष्टाधरोष्ठं यन्मुखस्य ग्रहणं चुम्बनार्थं करेणादानम् । तथाऽव्रणपदमदत्तचिह्नं यत्नस्य दानम् । इह कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा 'नलोक-' इति तद्विवेधः प्रसज्येत । तथा सदयं स्पर्शमात्रविरामं यत्नरतम् । मध्यान्तयोस्तृतीयान्तेन संबन्धः । 'नलोक-' इति कृद्योगलक्षणायाः षष्ठा बाधात् । तद्विषहते स सोढवती । 'लट् अ' इति भूतार्थे लट् । 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् । कृतरत्नगोरमुखग्रहणादि न विषहते कोत्यर्थः ॥

१ परिपृष्टा. २ सखहस्तमदयोपगूहने. ३ दत्तम्. ४ नखं च. ५ हरस्य.

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुतूहलं हिया शंसितुं तु हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

रात्रिवृत्तमिति ॥ प्रभातसमये रात्रिवृत्तं नैशं वृत्तान्तरम् । 'वाप्यवद्वर्तने
वृत्तं चरित्रच्छन्दसोरपि' इति विश्वः । अनुयोक्तुं प्रष्टुम् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
च' इत्यमरः । उद्यतं सखीजनं सा पार्वती हिया हेतुभूतयाऽपकुतूहलं शमित-
विज्ञासाकौतुकं नाकरोत् । नोत्तरयांचक इत्यर्थः । अथ च हृदयेन मनसा तु कर्तृणा
शंसितुमुत्तरं कर्तुं तत्त्वरे त्वरितम् । भावे लिट् ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेक्ष्य विम्बमुपैविम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११

दर्पण इति ॥ किंचेति चार्थः । दर्पणे परिभोगदर्शिनी संभोगविद्भाबलो-
किनी सा पार्वती । पृष्ठतो निषेदुषः स्थितवतः प्रणयिनो हरस्य विम्बं मुख-
मण्डलम् । 'विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः । आत्मन उपविम्बं विम्ब-
समीपे । 'अभ्यर्थं विभक्तिः' इति समीपार्थेऽप्यस्मीभावः । पतितं प्रेक्ष्य लज्जया
कानि कानि चेष्टाविशेषचमत्कृतानि न चकार । अपि तु सर्वाणि चकारित्वेत्यर्थः ॥

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी संमाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं बधूजनः ॥ १२ ॥

नीलकण्ठेति ॥ जननी मेना । तां पार्वतीं नीलकण्ठेन शिवेन परिभुक्तं
यौवनं यस्यास्त्योक्तां विलोक्य संमाश्वसदाश्वासं प्राप । हृष्टवतीति यावत् ।
यथाहि । बधूजनो मातुर्मानसीं मनसिजां शुचं शोकं भर्तृवल्लभतया भर्तृप्रीति-
पात्रतयास्त्विति क्षिपति । 'असु क्षेपणे' लट् । आत्मजासु पतिप्रसाद एव मातृणां
मुदो हेतुरिति भावः ॥

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना रतमकारि चानया ।
ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रैतिदुःखशीलताम् १३

वासराणीति ॥ कतिचित्वासराणि दिवसान् । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरो'
इत्यमरः । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । स्थाणुना शिवेन । 'स्थाणू रज्ज्
उमापतिः' इत्यमरः । अनया पार्वत्या सह कथंचन बलेन रतं सुरतमकारि
कृतम् । तदनुकूलरसोत्पन्नभावादिति भावः । अथ च सा शनैःशनैर्ज्ञातो मम्मथ-
रसो यया तथा सती रतौ या दुःखशीलता दुरवगाह्यत्वभावता तां मुमोच ।
स्वयमप्यनुरज्यति केत्यर्थः ॥

१ विभात. २ च. ३ अनुविम्बम्. ४ अपि. ५ संमाश्वसीत्. ६ पद-
मकार्यत प्रिया. ७ रत.

तदेवाह—

सखजे प्रियसुरोनिपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलातां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

सखज इति ॥ सा पार्वती । उरसो निपीडनं यस्मिन्कर्मणि यथा स्वास्तथा प्रियं सखज आलिङ्गितवती । तथानेन प्रियेण प्रार्थितम् । जुम्बनार्थमित्यर्थः । मुखं नाहरन्नावक्यत् । परंतु मेखलाया काष्ठया सह यः प्रणयः स्नेहस्तत्र या लोळता । जिहृषया मन्दप्रसरणमित्यर्थः । तां गतं प्राप्तमस्य प्रियस्य हस्तं पार्थिवं शिथिलं मन्दं यथा तथा रुरोध । न तु प्रागिवेति भावः ॥

भावसूचितमदृष्टविप्रियं दार्ढ्यभावक्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसंस्तथा तयोः प्रेम गूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ भावेन स्वगतत्वाभिव्यञ्जकचेष्टाविशेषेण सूचितं ज्ञापितम् । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति मेदिनी । तथा न दृष्टं विप्रिय-मौदासीन्यं यत्र । तथा दार्ढ्यं दृढत्वं भजति तथोक्तम् । तथा क्षणवियोगेऽपि कातरम् । तदसहिष्णुत्वार्थः । गूढं सखीजनानभिज्ञेयं तयोः शिवपार्वत्योः प्रेम स्नेहः । 'प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम्' इत्यमरः । कैश्चिदेव दिवसैरितरेतराश्रयं परस्परनिष्ठम् । अभूदिति शेषः ॥

प्रेम्यः परस्परश्रयस्वमेव प्रपञ्चयति—

तं यथात्मसदृशं वरं बधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकैवृत्तिभाक् ॥१६॥

तमिति ॥ बधुः पार्वती । आत्मसदृशं तं वरं शिवमनु लक्षयित्वा यथा ज्ञेन प्रकारेणारज्यत । 'रज राने' दैवादिकाल्पः । वरः शिवस्तां बधूमनु तथैवा-रज्यत । हि यथा जाह्नवी सागरात्समुद्रादनपगाऽनिवर्तमाना । अस्तीति शेषः । सोऽपि समुद्रोऽपि तस्या जाह्नव्या मुखसंबन्धिनि रस एकां केवलां वृत्तिं भज-तीति तथोक्तः । अस्तीति शेषः । उपमालंकारः ॥

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ निधुवनोपदेशिनः सुरतोपदेष्टुः शंकरस्य शिष्यतामुपदे-श्यतां प्रपन्नया प्राप्तया तथा पार्वत्या रहसि यद्युवतिषु त्रिजगद्विलासिनीषु मध्ये नैपुणं कौशलं शिक्षितमधीतम् । तदेव नैपुणक्षिणमेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरो-रदक्षिणा दक्षिणा यथा संपद्यते तथा कृतम् । अभूततद्भावे ध्विः । 'अस्य यवौ'

१ निपीडितम्; निपीडिता. २ चाटु तल्लण; चाटुमल्लण. ३ तदा. ४ रुढम्. ५ निर्दृष्टिः. ६ तत्.

इतीकारः । शिवोपयोगित्वेन तत्कृतसुरतारम्भानुगुणसुरतकौशलमेव—दक्षिणा-
त्वेन परिणतमिति भावः । इह वाक्यार्थदृष्टिनिर्देशनालंकारः—‘वाक्यार्थयोः
सदशयोरैक्यारोपो निर्देशना’ इत्युक्तत्वात् ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥

दष्टमुक्तमिति ॥ अम्बिका पार्वती पूर्वं वष्टं पश्चान्मुक्तमधरोष्ठं वेदनया
पीडया विधुतौ कम्पितौ इत्यौ पाणी एव पल्लवौ यथा तथोक्ता सती शीतलेन
शूलिनः शिवस्य मौलीयचन्द्रस्य शकलं कलारूपं तेन कृत्वा क्षणं निरवापयत् ।
सुखयति स्वेत्यर्थः ॥

प्रियानुरागम्यञ्जकचेष्टामाह—

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

चुम्बनादिति ॥ चुम्बनादेतोरलकचूर्णेन केशप्रसाधनचूर्णविशेषेण दूषितम-
बरदं ललाटजं ललाटे जातम् । ‘ससम्भारं जनेर्दः’ इति उपलब्धः । अलुको वैभा-
षिकश्चात्रालुक् । नयनं नेत्रम् । उच्छ्वसत्कमलगन्धये विकसत्कमलसुगन्धये ।
पश्चिनीत्वादिति भावः । ‘उपमानाच्च’ इतीकारः । ‘गन्धो गन्धक आमोदे’
इति विश्वः । पार्वत्या वदनमेव गन्धवाही पवनस्तस्मै । ‘गन्धवाहानिलाश्रुगाः’
इति कौशमिर्विहगन्धवाहसन्त्यस्य गन्धं वहतीति योगालम्बनेन गन्धवाहिश-
ब्देनापि बाधुत्वप्रतीतिः । कृष्णालम्बने स्वप्नप्रत्ययान्तस्यैव पवनत्वप्रतीतौ शक्ति-
मत्त्वाद्वाचकपददोषप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ददौ । तन्नाथो रजो निवर्तयितुं
क्षापितवानित्यर्थः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ एवमिन्द्रियाणि सुखयतीतीन्द्रियसुखः । सुखशब्दात्करोत्यर्थक-
णिजन्तात्पचाद्यच् । णिजलोपश्च । तस्य वर्त्मनः सेवनादाक्षरणादेतोरनुगृहीतः
प्रसादितो मन्मथो येन । स्वपुण्यौजसादिति भावः । अत्र ‘परिणेष्यति पार्वतीं यदा
वपुषा स्नेन नियोजयिष्यति’ (४।४२) इति चतुर्थसर्गात्कमनुसंधेयम् ।
तथोक्तो वृषध्वजो हरः शैलराजभवने हिमालयगृह उभया पार्वत्या सह
मासमात्रं त्रिंशद्दिनममकः कालो मासस्त्वैवावसत् । ‘कालाध्वनोः—’ इति
द्वितीया । ‘मात्रं कार्त्तयैऽवधारणे’ इत्यमरः ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखस्वेदितम् ।

तत्र तत्र विजहार संपैतजप्रमेयगतिना ककुबता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिवः । आत्मजायाः पार्वत्या विरहदुःखेन खेदितं हिमवन्तमनुमान्य तत आशां गृहीत्वा । अग्रमेव वरस्त्रेण स्थानेषु वर्तव इत्यपरिच्छेद्या गतिर्गमनव्यापारो यस्य तथाभूतेन ककुप्सता नन्दिना तत्र तत्र पर्वते संपतन्संचरमाणो विजहार विहारं कृतवान् । इह 'संचरन्' इति पाठोऽसाधुः । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति नित्यमात्मनेपदनियमाच्छतुर्दौर्लभ्यात् । अमन्तमार्गपदं शेषयित्वा सकर्मकत्वादप्रसङ्ग इति केचित्समर्थयन्ते ॥

मेरुमेत्य मरुदांशुगोक्षकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतान्कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरानन्वभूत्सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥

मेरुमिति ॥ मरुदिवाशु गच्छतीनि मरुदाशुग उक्ता वृषभो यस्य सः । 'शेषा-
द्विभाषा' इति कप । कृती कुशलो हरः । मेरुं सुमेरुम् । 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः'
इत्यमरः । पृथ्वागल्य पार्वत्याः स्तनाभ्यां पुरस्कृतान्पूजितानाश्रयत्वेन स्वीकारात् ।
अल्पीयसां महत्स्वीकार एव पूजात्वेन परिणमतीति भावः । महतामल्पीयः-
स्वीकारे को हेतुरित्याशङ्क्य विशेषयति—सुरतेषु यानि मर्दनानि तेषु क्षमान्स-
हिष्णून् । हेमः पल्लवानां विभङ्गाः खण्डास्तेषां संस्तरानास्तरणान्धन्वभूत् । तत्र
सुत्वा विजहारेत्यर्थः । अल्पीयसामपि सहिष्णुत्वं हेमो विकारत्वात् । अल्पीयस्त्वं
तु पदो लघुः पल्लव इति छिष्टार्थमहिम्ना समर्थ्यते ॥

पद्मनाभचरणाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविमुषो नवाः ।

मेन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

पद्मनामेति ॥ हरः । पद्मनाभो हरिः । 'पद्मनाभो मधुरिपुः' इत्यमरः । तस्य
चरणभ्यामङ्किताश्चिह्निता अश्मानो येषाम् । एतेन हरेरपि विहारयोग्यत्वं ध्वन्यते ।
तथा नवा अमृतविमुषोऽमृतविन्दून् । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विमुषः
स्त्रियाश्च' इत्यमरः । प्राप्तवत्सु । समुद्रमन्थनसाधनत्वादस्येति भावः । मन्दरस्य
च कटकेषु नितम्बेषु । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्ग्रेः' इत्यमरः । पार्वत्या वदनरूपे पद्मे
षट्पदो अमरः सन् । अवलङ्घासमकरोत् ॥

रावणध्वनितमीतया तथा कण्ठसक्तदृढबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगतां गुरुर्निबन्ता । उत्पत्त्यादिप्रतिषिद्धकर्मणां गुणभेदेन कारक-
त्वादिति भावः । शिवः । एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य । 'यक्षैकपिङ्गलबिलग्रीदपुष्पजने-
श्वराः' इत्यमरः । गिरौ कैलासे रावणस्य प्रसिद्धराक्षसस्य ध्वनितार्त्तिसहनादाङ्गीतया
तथा पार्वत्या कण्ठे सक्तं सजितं दृढं बाहुबन्धनं यस्य स तथोक्तः सन् विशदाः
स्वच्छाः । शारदिका इति भावः । शशिनः प्रभाः कौमुदीर्निर्विवेशोपमुक्तवान् ॥

१ आशुबाह्वनः. २ संस्तराम्. ३ सुरततत्परः क्षपाम्. ४ बलम्. ५ मान्द्रेषु.
६ शारणसनित. ७ मृदु.

तस्य जातु मलयस्थलीरते धूतचन्दनलतः प्रियाकृमम् ।

आचचाम सैलवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचित् । तस्य तत्कर्तुंके । मलयस्थलीषु रतं सुरतं तत्र मति । धृताः कम्पिताश्चन्दनानां चन्दनवृक्षाणां लताः शाखा येन स तथोक्तः । कवङ्गानां केसरैः किञ्चुकैः सह वर्तते तथोक्तः । दक्षिणानिलो मलयपवनः । चाटुकार इव मधुरभाषीव । प्रियायाः कृमं खेदमाचचाम । इतवानित्यर्थः ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।

सा व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

हेमेति ॥ सोमा पार्वती हेमस्तामरसेन रक्तोरलेन तटोपचेन ताडितः प्रियो यथा सा । परिहासविधिरस्येति भावः । तथा तस्य प्रियस्य कराम्बुना हस्ताक्षिप्तजलेन विनिमीलिते ईक्षणे नेत्रे यथा । तथा मीनपङ्क्त्या पुनरुक्ता मेखला रशना यस्यास्तथोक्ता सती । तरङ्गिणीं नदीं व्यगाहत विजयाहे । जलक्रीडां चकारेत्यर्थः । 'तरङ्गिणी शैवलिनी' इत्यमरः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुगमलोचनः सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि विषमाणि । त्रीणीति यावत् । लोचनानि यस्य न तथोक्तः शिवो नन्दन इन्द्रोष्ठाने पुलोमतनया शची । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । तस्या जलकेषु केशेषूचितैः पारिजातकुसुमैः कलरवृक्षपुष्पैस्तां पार्ष्णीं प्रसाधयन्भूषयन् । तथा सुरवधूभिर्वैवाङ्गनाभिः सस्पृहमीक्षितः सन् । चिरमवसदिति शेषः ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च दयितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवैनं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ शंकरः इत्येवमभौमं स्वर्गायं तथा पार्थिवं भौमं च सुखम् । दयितासखः सन्ननुभूय । कदाचित्समय आतपे सुखे लोहितायति रक्तवर्णे जायमाने सति । 'लोहितादिडाङ्गवः क्यप्' इति क्यप् । गन्धमादनस्य गिरेर्वैनं व्यगाहन् । तत्र क्रीडितुं जगामेत्यर्थः ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरेभ्यजव्यपाश्रया व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादनवने स हरो भास्करं सुखं नेत्रगम्यं नेत्रप्राप्यम् ।

१ वनः. २ सनुषारसीतलः. ३ खे. ४ मेखलाम्. ५ सुरवधूभिरेक्ष्यतः; सुरवधूभिरीक्षितः; सुरवधूभिरीक्षतः. ६ वनिता. ७ गिरिम्.

नेत्रावलोक्यमिति यावत् । अवलोक्य विचार्य । काञ्चनं सौवर्णं शिवातलमाश्रयो
यस्य तथोक्तः सन् । दक्षिणेतरो भुजो वामभुजस्तत्र व्यपाश्रयः संबन्धो यस्या-
स्ताम् । तत्र स्थितामित्यर्थः । सहधर्मचारिणीं पत्नीं पार्वतीं व्याजहारोक्तवान् ।
'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥

पद्मकान्तिर्मरुणत्रिभागयोः संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।

संक्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहृत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

पद्मेति ॥ हे प्रिये, असौ पुरोवर्त्यहर्षतिः सूर्यः । अरुणौ त्रिभागौ तृतीयांशौ
ययोस्तयोस्तव नेत्रयोरिव पद्मकान्ति कमलशोभां संक्रमय्य तु-यित्वा । कमल-
प्रतिनिधित्वेन रात्रौ तव नेत्रकमल एव स्वास्त्यत इति विचार्येति भावः । संक्षये
प्रलये प्रजेश्वरो जगदिव । अहो दिनं संहरति । स्वस्वास्तंगतत्वादिति
भावः । अत्र गम्योद्येक्षा ॥

सीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।

इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निक्षेरास्तव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

सीकरेति ॥ हे प्रिये, अवनते नञ्जीभूते । अस्तंगत इति यावत् । विवस्वति
सूर्ये मरीचिभिः स्वकिरणैः सह सीकराणां जलकणानाम् । 'सीकरोऽम्बुकणाः
स्मृताः' इत्यमरः । व्यतिकरं संबन्धं दूरयति दूरं कुर्वति सति । अमी पुरोवर्ति-
नस्तव पितुर्हिमालयस्य निक्षेराः प्रवाहा इन्द्रचापेन यः परिवेषः परिधिः । 'परि-
वेष्टुं परिधिरुपसूर्यकमण्डले' इत्यमरः । तेन शून्यश्लेषां भावस्तता तां व्रज-
न्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । निक्षेरकणपतितसायंतनकिरणैश्चासमानेन्द्रचापपरिविग-
तसूर्यस्वास्तंगतत्वाद्विहीना इति भावः ॥

दृष्टतामरसकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।

निर्धयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

दृष्टेति ॥ हे प्रिये, दृष्टा तामरससंबन्धिनां केसराणां खग्याभ्यां तथोः । तथा
विपरिवृत्तौ परस्परपराङ्मुखीभूतौ कण्ठी ययोः । यथा निम्नयोः परस्परानीनयोः ।
'अनीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः । अतएव क्रन्दतो रुदतोः । तथा सरसि स्थित-
योश्चक्रवाकयोरल्पमन्तरं विधोगोऽनल्पतामतिशयिततां गतम् । प्राप्तमित्यर्थः ॥

स्थानमाद्विक्रमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपमङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्यते वारि वारिरुहबद्धवटपदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमिति ॥ हे प्रिये, दन्तिनो गजाः सल्लकीविटपा वृक्षविशेषास्तेषां मङ्गैः

१ अरुणान्तभागयोः. २ संक्रमय्य. ३ धूनयति. ४ प्रसवितुः. ५ त.
६ लज्जोः. ७ विरहवीर्यकण्ठयोः. ८ निम्नयोः. ९ आविभाति चरणाय गच्छतः
साध्यकर्मविषयेऽनुगृह्यते.

सन्धैर्वातितं सुगन्धितमाह्निकं दैनं स्थानमपास्व त्यक्त्वा । विभातमारभ्येत्वावि-
भातं यच्चरणमाचरणम् । सांध्यं कृत्यमिति यावत् । तस्मै तत्कर्तुम् । वारिरुहेषु
कमलेषु बद्धाः षट्पदा अमरा यत्र तादृशं वारि जलं गृह्यते । करेणादत्त
इत्यर्थः । गम्योत्प्रेक्षा ॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

लैन्धया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥३४॥

पश्येति ॥ हे मितकथे मिताः परिमिताः कथा यस्यास्तसंबोधनं हे मितभा-
विणि प्रिये, पश्चिमं दिगन्तं लम्बते तथोक्तेन विवस्वता सूर्येण लब्धया प्रतिमया
प्रतिबिम्बेन कृत्वा सरःसंबन्धिनामम्भसां तापनीयं सौवर्णं सेतोर्बन्धनमिव निर्मि-
तम् । कृतमित्यर्थः । इति एवं पश्य । तरङ्गितसरोजलेषु पतितमतप्त्वाविरलतया
सहस्रधा विभक्तं स्वप्रतिबिम्बमेव सूर्यनिर्मितः सेतुरिवेत्युत्प्रेक्षा । 'तपनीयं
शातकुम्भम्' इत्यमरः । ततः 'तस्य विकारः' इत्यण् ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्गुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ हे प्रिये, गाढः पङ्को यत्र तादृशं पल्वलमल्पसरः । 'वैशन्तः
पदवलं चाढपसरः' इत्यमरः । विनिकीर्य । स्वाधिवासेन विक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः । अति-
वाहितोऽतिक्रान्त आतपो धर्मो वैः । तथा दंष्ट्रिणः प्रसस्तदंष्ट्रायुक्ताः । वनवराहा-
णामारण्यकसूकराणां यूथं पान्ति रक्षन्ति ते वनवराहयूथपाः । महान्तो वराहा
इत्यर्थः । दष्टा भङ्गुरा भङ्गशीला विसाङ्गुरा मृणालतन्तवो वैस्ते तथोक्ता इव ।
उत्तरन्ति निःसरन्ति । अर्थात्सरस इत्यर्थः । अत्र बहिर्दंष्ट्रेषु दंष्ट्राङ्गुरेषु विमा-
ङ्गुरत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाङ्कारः ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलम् ।

हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोरु, वृक्षशिखरे कृतमास्पदं स्थितिर्येन । तत्र स्थित
इत्यर्थः । एष पुरोवर्ती बर्हिणो मयूरः । 'मयूरो बर्हिणो बर्हि' इत्यमरः । कर्ता ।
जातरूपस्य सुवर्णस्य । 'चामीकरं जातरूपम्' इत्यमरः । यो रसो जलं तद्गौरं
पीतं मण्डलं बर्हिसमूहो यस्य तादृशम् । अङ्को दिवसस्याख्यः संध्या तस्या
आतपं पिबतीवेत्युत्प्रेक्षा । यतो हीयमानम् । अन्यथा कथमस्य हानिः स्यादिति
भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यर्क्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥३७॥

पूर्वेति ॥ विवस्वता हृतं बोधितमातपो जलमिव यस्य तादृशं खं व्योम । पूर्व-

भागे यास्मिन्निप्रवृत्तयस्तमःप्रसारास्ताभिः कृत्वा । एकत एकत्र भागे व्यक्तः पक्षो
वत्र तदिव जातं सत् । किञ्चिच्छेषवदीपज्जलशेषे सर इव भाति । अस्मिन्गच्छ-
दर्काव्यातये किञ्चिज्जलशेषोप्येक्षणपूर्वक उपमालंकारः ॥

आविशङ्गिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदध्यधेनवो विभ्रति श्रियमृदीरिताग्रयः ॥३८॥

आविशङ्गिरिति ॥ उटजस्य पर्णशालाया अङ्गणम् । 'पर्णशालोटजो
स्त्रियाम्' इत्यमरः । आविशङ्गिः प्रविशङ्गिर्युगैः । तथा मूलेषु यः सेकः सेचनं
तेन सरसा आङ्गणस्तथोक्तैर्वृक्षकैरव्यवस्थितोपलक्षिताः । तथा प्रविशन्त्योऽध्याः
श्रेष्ठा धेनवो येषु । तथोदीरिता उदीरिताः । सायंहोमार्थमिति भावः । अग्रयो
गार्हपत्यादयो येषु तथोक्ता आश्रमा ऋषीणां वासस्थानानि । श्रियं विभ्रति ।
शोभन्त इत्यर्थः ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

बद्धेति ॥ बद्धकोशं मुकुलितमपि कुशेशयं कमलं कर्तुं । वसतिं ग्रहीष्यते
षट्पदाय जमराव प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशम् । 'अन्तरमवकाशावधि-' इत्यमरः ।
दातुमिष्येत्युपेक्षा । क्षणं सावशेषं विवरं छिद्रं यस्य तथा तिष्ठति ॥

दूरमग्रपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिर्लकेन कन्यका ॥ ४० ॥

दूरमिति ॥ हे श्रिये, वारुणी दिक्पश्चिमदिक् । दूरमग्रे परिमेया अव्यपत्वा-
त्परिमाणुं शक्या रश्मयः किरणा यस्य तादृशेनारुणेन भानुना । केसरवत्
किञ्चिच्छब्दता बन्धुजीवं बन्धुजीवाख्यवृक्षपुष्पं तदेव तिलकं तेन मण्डिता
कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्च हृदयंगमस्वनैः ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणानामूष्माणमेव पिबन्तीति
तथोक्ताः । सहस्रशः सहचरा बालस्त्रियादय ऋषयः । अग्नौ परिकीर्णं निक्षिप्तं
तेजो येन तं भानुं सूर्यम् । स्यन्दनस्य रथस्य संबन्धिनो येऽश्वास्तेषां हृदयं-
गमा मनोहराः स्वना येषां तैः सामभिः सामवेदैः संस्तुवन्ति । स्तुतिं कुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥

१ उटजाङ्गणे. २ अग्निधेनवः. ३ उत्तरम्. ४ दूरतम. ५ वारुणा.
६ कुशुमेन. ७ बद्धवैद्यः स्यन्दनस्य. ८ खरः.

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघडितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगधुमकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयमिति ॥ सोऽयं सूर्यो दिवसं महोदधौ संनिधाय संस्थाप्य । आनता नग्रीभूता शिरोधरा ग्रीवा येषां तैः । अतएव कर्णयोश्चामरौर्विघटिते मुकुलिते ईक्षणे येषां तैः । युगेन स्कन्धधार्यकाष्ठेन भुम्भा मृदिताः केसराः स्कन्धरोमाणि येषां तथोक्तैर्हयैरैवैः कृत्वा । अस्तमस्ताचलमेति गच्छति । 'अस्तस्तु चरमः क्षमाश्रुत्' इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुद्वृतं मीलनाय खलु तावतश्च्युतम् ॥ ४३ ॥

खमिति ॥ हे प्रिये, खं ज्योम रवौ संस्थितेऽलंगते सति प्रसुप्तमिव भवति । युक्तमेवेत्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणा गतिरस्ति । सा केत्याह—तत्तेजः कर्तुं । उन्नतमुदितं सत् । यावत् । स्थानमित्यर्थः । प्रकाशयति । च्युतं अष्टमस्तमित तदिति यावत् । तावतः स्थानस्य मीलनाय संकोचनाय भवति खलु । यत्र तेजस्तिष्ठति तत्प्रकाशते । यतो गच्छति तच्च प्रकाशत इति भावः । उपेक्षालंकारः ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वर्षुर्वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।

येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्ययेति ॥ संध्ययापि कर्ष्या अस्तशिखरे समर्पितं निहितं वन्द्यं पूज्यं रवेर्वर्षुर्मण्डलं कर्म । अनुगतमन्वगामि । योग्यमेवैतदित्याह—पूर्वमुदये प्रातः-समये येन पुरस्कृताग्रे कृता संमानिता च । उदये प्रागेव संध्ययागम इति प्रसिद्धम् । आपदि विपत्तिसमये । अस्तमव इति यावत् । तं सूर्यं कथं नानुयास्यति । अपि तु यास्यत्येवेत्यर्थः । सतीधर्म एष एवेति भावः ॥

रक्तपीतकपिशः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति संधैयानया वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ४५

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि प्रिये, अमूः पुरोगताः । रक्ताश्च पीताश्च कपिशश्च तथोक्ताः । नानावर्णा इत्यर्थः । पयोमुचां कोटयोऽन्नयः । 'स्यात्कोटिरग्नौ चापाग्ने संख्यामेदप्रकर्षयोः' इति विश्वः । भागित । तास्त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोर्नया संधयया कर्ष्या । वर्तिकाभिश्चित्रशलाकाभिः साधु यथा तथा मण्डिता इव भूषिताः किम्वित्युत्प्रेक्षा ॥

१ शिरोरहैः. २ उत्थितम्. ३ तावता. ४ पदम्. ५ धर्मम्. ६ प्राक्-
वेयम्. ७ सांध्यवेलाया. ८ वर्णिकाभिः. ९ वर्तिताः.

सिंहकेसरसटासु भ्रूभृतां पल्लवप्रसविषु हुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ४६

सिंहेति ॥ हे प्रिये, भ्रूभृतां पर्वतानां संबन्धिनां सिंहानां केसराः किञ्चिद्व
इव वाः सटाः स्कन्धकेसास्तासु । पल्लवानां प्रसवो येषु तेषु हुमेषु च । तथा
धातुयुक्तेषु शिखरेषु च भानुना संविभक्तं सम्यग्विभज्य दत्तमिव सांध्यमा-
तपं पश्य । केसरादीनामात्मसदृशत्वात्सुहृत्तनया सूर्यास्तगमनसमय आस-
न्नस्तुः पुरुष आत्मधनमिव धनीभूतं तात्कालिकमातपं तेभ्यो वृत्वास्तं गच्छ-
तीति भावः ॥

अद्रिराजतनये तपस्विनः पावनाम्बुविहितोज्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमैभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

अद्रीति ॥ हे अद्रिराजतनये, विधिविदस्तपस्विनोऽमी ब्राह्मणाः । अभिसंध्यं
संध्यामभिव्याप्य । पावनं पवित्रं यदम्बु तेन विहिताज्जलिक्रियाः। ध्यानं वैस्तथो-
क्ताः । भूरेवेति शेषः । शुद्धये आत्मशुद्धिं कर्तुमादृता आदरयुक्ताश्च सन्तः ।
गूढं रहस्यभूतं ब्रह्म गायत्रीं गृणन्ति । जपन्तीत्यर्थः ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो बल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ४८

तदिति ॥ हे बल्गुवादिनि मिहभाषिणि, तत्तस्मात्कारणात्प्रस्तुताय सांध्याय
नियमाय विधये नियमं कर्तुं मामपि मुहूर्तं क्षणमात्रमनुमन्तुं त्वं गच्छेत्त्वनुम-
ननं कर्तुमर्हसि । तथा त्वां विनोदे विनोदकरणे निपुणः कुशलः सखीजनो
विनोदयिष्यति ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततोऽनन्तरं शैलराजतनया पार्वती दशनच्छदमोहं
निर्विभुज्य वक्त्रीकृत्य भर्तुर्वाच्यवचीरणापरा तिरस्कृतिसक्ता । भुतमप्यभ्युपवती-
त्यर्थः । समीपगां विजयानार्हं सखीम् । अहेतुकं निष्कारणमाललाप । आलापं
कृतवतीत्यर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुवर्तस्त्विवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामस्रयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

१ भ्रूभृता. २ धातुशिखरेषु चात्मनः; चास्तशिखरे विवस्वता; धातुशिखरेषु चात्म-
ना. ३ पार्थिवमुक्तवस्तुधास्तपस्विनः. ४ रमिता. ५ अभिसंध्यम्. ६ सिद्धये.
७ सहेतुकम्. ८ अनुतिष्ठान्. ९ सोऽभ्युपेक्ष.

ईश्वर इति ॥ दिवसात्यये सायंकाल उचितं विधिं मन्त्रपूर्वं यथा तथानुत-
स्थिवान्कृतवान्नीचरोऽप्यसूयया मां त्यक्त्वा गत इत्यभिप्रायगर्भितयेर्ष्याऽवचना-
मभावमाणाम् । 'वच परिभाषणे' कर्तेरि ह्युः । पार्वतीं प्रत्युपेत्य समीपमागत्य
पुनः सन्धितं यथा तथाहोक्तवान् ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥५१॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपने, कोपं कोपं मुञ्च । यतोऽस्म्यहं
संध्यया कर्मा । प्रणमितो नान्यथा । अहं संध्यावशं गतो नान्यवशं गतः । अतः
कोपं मा कुर्वित्यर्थः । अथ च । आत्मनः सहधर्मचारिणं माम् । संध्यां कर्तुं
गच्छन्तमिति शेषः । चक्रवाकेन समा वृत्तिर्यस्य तं किं न वेत्ति । इदानीमुभयोः
प्रियाविरहसिद्धत्वादिति भावः ॥

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्जिता ।

सेयमस्तमुदयं च सर्वेते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु, स्वयंभुवा ब्रह्मणा निर्मितेषु कल्पितेषु पितृषु
तनुः सुहमा या संध्या पूर्वमुज्जिता सेयं संध्यास्तमुदयं च सेवते । तेन कारणेन
हे मानिनि, ममात्र गौरवमादरः । अस्तीत्यर्थः ॥

तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शैलराजतनयेऽधुना स्थिताम् ।

एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ हे शैलराजतनये प्रिये, तामिमां संध्यामधुनैकतः पूर्वत्र तिमि-
रवृद्धिपीडितामतएव तटे तमालानां माला यस्यास्तथोक्तां धातूनां गैरिकादीनां
रसस्य निम्नगां नदीमिव स्थितां पश्य । उपमाशेकारः । मालिनीत्यत्र 'ब्रीह्यादि-
भ्यश्च' इतीति ॥

सांध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।

सांपरायवसुधासशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्जितम् ॥ ५४ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा प्रतीची दिक् । अस्तमितं शेषं च सांध्यम् । तथा
रक्ता लेखा पङ्क्तिर्यस्य । तथा सांपराया सांघ्रामिकी वा वसुधा तत्र सशोणितं
सरक्तमतएव तिर्यगुज्जितं त्यक्तं मण्डलस्याग्रमिव स्थितमातपं विभर्ति ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।

एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिष्टु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

१ प्रयमितः, २ अन्यथा, ३ उचितता, ४ सेव्यते, ५ वृत्ति, ६ भूमि-
कमिव संप्रति स्थिताम्; भूमिकममिव संप्रतिष्ठिताम्, ७ उद्विष्यतम्, ८ विरगलम्,

यामिनीति ॥ हे दीर्घनयने प्रिये, यामिनीद्विवसयोः संघौ संध्यायां संभवति वयोके सांध्ये तेजसि सुमेरुणा व्यबहितेऽन्तर्हिते सति निरङ्कुशं निरर्गलमेतत्पुरोवर्त्यन्वतमसं गाढं तमो दिष्टु विजृम्भते प्रसरति । संध्यापि विळीनेत्यर्थः ॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।

लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

नोर्ध्वमिति ॥ निशि तिमिरौघेण वेष्टित एष लोको गर्भवास इव वर्तते । गर्भस्थित इव प्रतिभासमानत्वादिति भावः । यत् ईक्षणानां लोकनेत्राणां गतिः प्रसर ऊर्ध्वं न । तथाधोऽपि न । तथाभितो वामदक्षिणोऽपि न । तथा पुरतो न । पृष्ठतश्च न । गर्भस्थितवज्जनेः कुत्रापि नावलोक्यत इत्यर्थः । ततो निशावृत्तौ गर्भवृत्तित्वोपेक्षा ॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्छाहृत्त्वमसतां हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं निर्मलमाविलं मलिनमवस्थितं स्थिरं चलं चरिष्णु वक्रं कुटिलमार्जवगुणेनर्जुत्वगुणेनान्वितं सरलं च यत् तत्सर्वमेव तमसा समीकृतम् । तमोऽन्ध्राख्या पृथग्भासमानत्वादिति भावः । तथाहि । असतां कादाचित्कमपि महत्त्वं धिक् । यतो हृतान्तरं समीकृतसदसद्गुणम् । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुखि पूर्वदिक्षुखं कैतकैरिव रजोभिराहृतम् ॥ ५८ ॥

नूनमिति ॥ हे पुण्डरीकमुखि कमलमुखि प्रिये, नूनं यज्वनां द्विजानां पतिश्चन्द्रः शार्वरस्य शर्वरीसंबन्धिनस्त्रयमसो निषिद्धये निवृत्तय उन्नमत्युदेति । अतएव कैतकैः केतकसंबन्धिनी रजोभिरिवाहृतं न्यासं पूर्वदिशो मुखम् । पश्येति शेषः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका सनक्षत्रा निशा रात्रिर्मन्दरेण गिरिणान्तरिता मूर्तिर्यस्य तेन शशभृता चन्द्रेण प्रियसखीभिः समागता मिलिता त्वं पृष्ठतः स्थित्वा वचनानि श्रोष्यता मयेव लक्ष्यते । उपमालंकारः ॥

१ तिमिरौघः । २ हृतान्तरम् ; अन्तरम् । ३ उन्नमति । ४ पश्य विष्णुसूक्तम् ; दिक्षुर्लं यथा । ५ आहृतम् ।

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकासितम् ।

एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डलं दिग्ग्रहसमिव रात्रिनोदितम् ॥ ६० ॥

रुद्धमिति ॥ आ दिनक्षयादिनक्षयं मर्यादीकृत्य रुद्धनिर्गमनं रुद्धोदयम् । अथ च । पूर्वस्यां दृष्टा तनुर्वस्य । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवन्नावः' इति पूर्वस्य पुंवन्नावः । एतच्चन्द्रमण्डलं कर्तुं । रात्र्या नोदितं कथमितुं प्रेरितं सत् । चन्द्रिकैव क्षितं चक्षिन्कर्मणि यथा तथा दिशः पूर्वस्या रहस्यमुद्गिरतीव वमतीव । यथा सेष्यां काचित्केनचिद्गुरा सपत्नीरहस्यं कथयति तथा रात्रिरूपा स्त्री दिग्मूपायाः स्त्रियो रहस्यं तदवयवप्रदर्शनं प्रकटयति एवं पश्येत्समिप्रायः । उभे-
क्षालंकारः ॥

पश्य पक्कफलिनीफलत्विषा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रैकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिधुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्का या फलिनी तस्याः फलं तस्य त्विडिव त्विह वस्य । तथा विम्बेन लाञ्छितं योजितं वियत्सरोम्भश्च येन । उभयत्रापि दृश्यमानेनेत्यर्थः । हिमांशुना चन्द्रेण कर्त्रा । चक्रवाकयोर्मिधुनं तीरस्थं विडम्ब्यते प्रतार्यते । यतो विप्रकृष्टं न जातं विवरमन्तरमुभयोस्त्वारतम्भं यस्य । एवं पश्य । सरःप्रतिबिम्बित-
चन्द्रमण्डलं फलिनीफलान्स्या जिघृक्षुतापूर्वकमुद्दिश्य गच्छन्मिधुनं, वस्तुतस्तु तत्र फलिनीफललाभाभावाद्यस्तशक्वेण भूयत इति भावः । 'फलिन्विप्रिशिखार्यां च फलिन्याम्' इति मेदिनी ॥

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते त्वं ।

अप्रगल्भयवसूचिर्कोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

शक्यमिति ॥ हे प्रिये, नव उदयो येषाम् । तथाऽप्रगल्भा नूतना ये यवास्तेषां सूचयोऽङ्गुरास्तद्वत्कोमलाः । ओषधीनां पत्युश्चन्द्रस्य करा. किरणाः कर्णपूरस्य रचनाकृते रचनायै तवाग्राणि ये नखसंपुटास्तैः । तेषामतितैक्ष्ण्यादिति भावः । छेत्तुं द्विधाकर्तुं शक्यम् । शक्यं भूयत इत्यर्थः । शक्नोते: 'ऋहलोः—' इति भावे ण्यत् । यवाङ्गुरावत्कोमलाश्चन्द्रकरानुत्तार्य त्वया कर्णपूरं कर्तुमुत्साहः क्रियता-
मिति भावः ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुण्डलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रः । कुण्डलीकृते मीळिते सरोजे एव लोचने यस्य तत्तथोक्त रजन्वा मुखं वदनं अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः किरणैः केशसंचय-

१ रात्रिनोदितम्. २ चन्द्रमण्डलम्. ३ विप्रकृष्टविधुरम्; विप्रकृष्टविरहम्; विप्र-
कृतविवरम्. ४ शक्यः. ५ नवोदयः. ६ यवाः. ७ कोमलः. ८ कराः.

मिव तिमिरं तमः संनिगृह्य हठादृहीत्वा पुम्बतीव । अन्योऽपि कश्चिपुम्ब-
न्येकसंघर्षं संनिगृह्णाति । पुम्बनसमये केससंनिग्रहे वः कोऽपि रसोदोषः स
तद्वैकवेद्य इत्यर्थः । समासोक्तिरलंकारः ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिर्मिञ्चसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसादमिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति, नवस्येन्दो रश्मिभिर्मिञ्चं सान्द्रं सघनं तिमिरं यस्य
तच्चभस्मलं द्विरदभोगेन दूषितं मलिनं प्राक्पुनश्च कालान्तरेण संप्रसादं निर्मल-
मानसं सर इव लक्ष्यते । त्वं पश्य । जलस्य नीलत्वादिति भावः ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभावमिति ॥ हे प्रिये, एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तिमानमपहाय शुक्त्वा
परिशुद्धं विशदं मण्डलं बल्य तथोक्तो जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु वस्तुषु
कालदोषेण जाता विक्रिया विकारः स्थिर उदय उत्पत्तिर्व्यसत्तादृशी न भवति
खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उन्नतेष्विति ॥ हे प्रिये, शशिनः प्रभा चन्द्रिकोन्नतेषु स्थलेषु स्थिता
वर्तते । तथा निशातमः कर्तुं । निम्नेषु नीचेषु संश्रयो यस्य तत्तथोक्तं वर्तते ।
तथाहि । गुणदोषयोर्गतिर्वेधसा विधिना । आत्मना नीचेनोच्चेन च सदृशी
प्रकल्पिता रचिता हि नूनम् । नीचारमा नीचस्य एव भवति । उच्चात्मा उच्चस्य
एवेत्यर्थः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानमून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रेति ॥ गिरिर्मेखलासु नितम्बेषु ये तरवस्तेषु निद्रितान्सुप्तानमून्विश-
ण्डिनो मयूरान् चन्द्रस्य पादैर्जनिता प्रवृत्तिर्निर्गमनं येषां तैश्चन्द्रकान्तस्य ये
जलविन्दवस्तैः कृत्वाऽसमये बोधयति जागरयति । 'मेखला खड्गबन्धे स्वात्काञ्ची-
शैलनितम्बयोः' इति मेदिनी ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरिर्व पश्य सुन्दरि ।

हारयष्टिरचनामिवांशुभिः कर्तुर्मागतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

१ भमसान्द्रः सामिभिन्नः संभिभिन्नः २ संप्रसीदतः ३ एव ४ इहः एव ५ इमान् ६ अविकल्पसुन्दरिः इव संयुसुन्दरिः ७ गणनाम् ८ उच्यतः

कल्पेति ॥ हे सुन्दरि, संप्रति शशी चन्द्रः प्रस्फुरन्निरंशुभिः कृत्वा हार-
यद्विरचनां कर्तुमिवागतं कुतूहलं बन्ध तयोक्तः सन् । कल्पवृक्षपुष्पेषु शिखरेषु
वर्तत इति शेषः । इव किम् । एवं पश्य । यथा कश्चिन्नीलपट्टसूत्रेण मुक्ताहारं
विरलतया योजयति तथायं चन्द्रोऽपि वृक्षपद्मान्तरालगतस्त्रीयकिरणमुक्ताफले-
वृक्षपद्मच्छायरूपिणा नीलेन पट्टसूत्रेण च हारयद्विं कर्तुमिवेहागत इति भावः ॥

उन्नतावनतमाववत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥६९॥

उन्नतेति ॥ हे प्रिये, गिरेरुन्नतावनतभाववत्तया सतिमिरेयं चन्द्रिका
बहुविधाभिर्भक्तिमी रचनाभिरर्पिता मत्तहस्तिनो भूतिः संपदिव भाति । उप-
मालंकारः ॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपद्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥७०॥

एतदिति ॥ उच्छ्वसितं यथा तथा पीतमैन्दवं चान्द्रं प्रभारसं वोढुमक्षममि-
वैतकुमुदम् । मुक्तः पद्पदानां अमराणां विरावः शब्दो येन तत्तथोक्तं सत्
भञ्जसा झटिति । 'द्वाग्धटिलञ्जसाङ्गाय' इत्यमरः । आ निबन्धनाच्चिरवशेषबन्ध-
नान्निधते । सकर्मकाणामपि कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वात्कर्मकर्तरे लट् । अन्योऽपि
बहुलमात्रादिरसं पिबन्निश्चोदरो भवति तद्वत् ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके बलाद्ब्रज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥७१॥

पश्येति ॥ हे चण्डिके, कल्पतरौ लम्बि लम्बायमानत्वेन वर्तमानं शुद्धया
ज्योत्स्नया चन्द्रकान्त्या जनितो रूपस्य मशयः संदेहो यत्र । उभयोऽपि शुक्ल-
त्वादिति भावः । एतादृशमंशुकं बलं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं सद्बलाद्ब्र-
ज्यते । व्यक्तरवेन ज्ञायत इत्यर्थः । एवं पश्य ॥

शक्यमङ्गुलिभिर्लुत्थितैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तर्वालकान् ॥७२॥

शक्यमिति ॥ हे प्रिये, अधः पतितपुष्पवत्पेशैः सुन्दरैः । तथाङ्गुलिभिर्-
लुत्थितैरधःपतितैरभिः पुरोवर्तिभिः शाखिनां संबन्धिभिः पत्रैर्जर्जरिता ये शशिनः
प्रभाया लवा अंशालैस्तवालकानुत्कचयितुमुद्भयितुं शक्यम् । शक्येन भूयतामि-
त्यर्थः । काचित्तव सखी पुष्पप्रतिनिधित्वेन वृक्षाधःपतितजर्जरैर्भूतचन्द्रकान्ति-
शकलैः केशानुद्गपयत्विति भावः ॥

१ भागवत्तया. २ दन्तिनः. ३ उच्छ्वसितपीतम्. ४ सोढुम्. ५ चण्डिके
चलम्; चण्डि केवलम्. ६ उदतेः. ७ कोमलैः. ८ अलकम्; अलकाः.

एष चारुमुखि योग्यतारया युज्यते तरलबिम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमुखि, एष शशी । वरः परिणेतु नवदीक्षया नवपरिष्कृतया एव साध्वसादुपगतः प्रकम्पो यस्यास्तया कन्ययेव । तरलबिम्बया चपलमण्डलया योग्यतारया सदस्तारकया युज्यते युनक्ति । त्वं पश्य ॥

पाकभिर्भस्मरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रकृतिजप्रसादयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रबिम्बनिहिताक्षिण चन्द्रिका ७४

पाकेति ॥ हे प्रिये, चन्द्रबिम्बेन निहिता स्थापिता तवाक्षिण नेत्रे या चन्द्रिका सा । पाके भिक्षो यः शरकाण्डस्तृणविशेषस्तद्गौरयोः । तयोर्लसत्प्रकृतिजः स्वभावजः प्रसादः प्रसन्नता बयोस्तयोस्तव गण्डलेखयोरुपरि रोहतीव । आरोहणं करोतीवेत्युपेक्षा ॥

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु बिभ्रति स्वयम् ।

त्वामिमं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

लोहितेति ॥ लोहिता रक्ता येऽर्कमणयस्तेषां भाजनं पार्श्वं तन्नापितं स्थापितं कल्पवृक्षाणां मधु मकरन्दस्तद्विभ्रतीयं गन्धमादनवनस्याधिदेवता स्थितिमतीं स्थिरां त्वामुद्दिश्य स्वयमुपागता । त्वं पश्य । तुभ्यं मदिरां दातुमागच्छतीत्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यति ७६

आर्देति ॥ हे विलासिनि, अत्र लब्धा वसतिर्निवासी येन तथोक्तो मदः किं कीदृशं गुणान्तरमन्यं गुणं करिष्यति । अपि तु नेत्यर्थः । यतस्ते तव मुखं स्वभावतः स्वभावेनैवार्द्रकेसरवत्सुगन्धि । तथा मत्ते रक्ते नयने यस्य तथोक्तं चास्ति । ये ये मदगुणास्ते ते मदाद्यागेव वर्तन्ते । अतः किमेव मदं कर्तव्यमिति भावः ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

मान्यभक्तिरिति ॥ हे प्रिये, अथवा मान्या भक्तिर्भावो यस्य तादृशः सखीजनोऽनङ्गस्य कामस्य दीपनमिदं मधु सेव्यतामित्युदारमभिधाय शंकरस्तामम्बिकां पार्श्वतीं पानं मदिरामपाययत ॥

१ चन्द्रमुखि. २ पश्य तारया; योगतारया. ३ पाण्डु. ४ प्रतिकृतिप्रसन्नयोः; प्रतिकृतिः प्रदीप्तयोः. ५ उपस्थिता; समागता. ६ मान्तरक्तः; रक्तमेव; भक्तमेव. ७ कम्प. ८ मधु. ९ दीपकम्.

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामात्रैतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ पार्वती कर्त्री । तदुपयोगसंभवां मद्यपानजन्यां विक्रियामपि सतां मनोहराम् । आज्ञताञ्जत्वमप्रतर्क्यो दुर्ज्ञेयो यो विधियोगोऽनुष्ठानयोगसेन निर्मितां सहकारतामतिसौरभत्वमिव ययौ । प्रापेल्यर्थः । 'आञ्जभूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । आज्ञमेवानुष्ठानविशेषेण यथा सहकारं भवति तद्वद्विक्रियापि मनोहराभूदिति भावः ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहियोर्नेर्घ्यतोः शयनमिद्वारागयोः ।

सा बभूव वैश्ववर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

तत्क्षणमिति ॥ तत्क्षणं मदिरापानानन्तरसमय एव सा सुवदना पार्वती विपरिवर्तिता नष्टा हीर्यथोरत एवेदः प्रकृद्धो रागो यथोरत एव शयनं नेष्यतोः । सुरतार्थमिति भावः । शूलिनः शिवस्य मदस्य चेत्यनयोर्द्वयोर्वैश्ववर्तिनी वशांगता बभूव ॥

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दु मदकारणसितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

घूर्णन्ति ॥ घूर्णमाने नयने यत्र । तथा स्खलन्ती कथा वाग्यत्र । तथा स्वेदस्य विन्दवो यत्र । मदरूपिणा कारणेन सितं मन्दहासश्च यत्र । तदुमायाः पार्वत्या मुखमीश्वरः शिवस्तावद्व्ययमं चिरं चक्षुषा पपौ सादरं ददर्श । आननेन तु न पपावित्यर्थः ॥

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्रहञ्जघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रेहं ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ ध्यानेन संभृता संपादिता विभूतिरूपभोगसाधनसंपत्तिर्बेन स ईश्वरो विलम्बिनी तपनीयस्य सुवर्णस्य मेखला काञ्ची यस्यास्ताम् । तथा जघनभारेण दुर्वहा दुःखेन बोद्धुं शक्याम् । वहतेः 'ईषद्ः सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु' इति खल । तां पार्वतीमुद्रहन्सन् । रह एकास्ते मणिशिलानां गृहं प्राविशन् ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाकवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यश्वेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

१ उपभोग. २ निर्मिता. ३ नम्रता. ४ तत्क्षणे. ५ विपरिवर्तलजयोः. ६ वाञ्छतोः. ७ वशावर्तिज्ञ. ८ स्खलद्भवः. स्खलत्कथम्. ९ संघतिविभूतिरीश्वरः. संघतिविभूतिशोभितम्. संघतिविभूतिगोचरम्. १० हरेः.

तत्रेति ॥ तत्र मणिशिलागृहं स हरो हंस इव धवलं उत्तरच्छदः शयनो-
परितनं वक्षं यस्य । तथा जाह्नवीपुलिनवञ्चाह दर्शनं यस्य तच्छदनं पश्यङ्गम् ।
रोहिणीपतिश्चन्द्रः शारवं शरत्कालिकमग्नं मेघमिव । प्रियासखः सन् । पार्वती-
सहित इत्यर्थः । अध्यक्षेताशिश्रियत् । 'अधिश्रीह्-' इति कर्मत्वम् ॥

क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूच्चैः तृप्तये ॥ ८३ ॥

क्लिष्टेति ॥ क्लिष्टा विह्वलाः केशा यत्र । अवलुप्तं चन्दनं यत्र । व्यत्ययेनास्था-
नप्रयोज्यत्वेनार्पिता नखा यत्र । तथा समत्सरं सप्रणयकलहम् । तथा छिदुरो
भङ्गशीलो मेखलागुणः काञ्चीसूत्रं यत्र । एतादृशं तत्पार्वतीरतं तस्य शिवस्य
तृप्तये नाभूत् । कामोत्सवस्योद्वेगत्वादिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववनतासु सतीषु । रजन्वां
प्रभातकल्पायां सत्यामित्यर्थः । केवलं प्रियतमायां दयालुना । न तु क्षीण-
शक्तिनेत्यर्थः । तेन शिवेन तया पार्वत्या प्रतिगृहीतमालिङ्गितं वक्षो यस्य
तद्योक्तेन सता नेत्रमीलनस्य । निद्राया इत्यभिप्रेतोऽर्थः । कुतूहलं कृतम् ।
सुसमित्यर्थः ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधानां बुधकर्तृके स्व उचितः स शिव उपसि प्रभाते मूर्च्छन-
योच्चारणस्वारोहावरोहेण । तदनुसारेणेत्यर्थः । परिगृहीताः कैशिका वीणा-
तन्तवो यैस्तैः किन्नरैः किंपुरुषैर्गीतं मङ्गलं यस्य तथोक्तः सन् । शातकुम्भस्य
सुवर्णस्य यानि कमलानि तेषामाकराः समूहास्तैः समं सह व्यबुध्यत । जजा-
गारेत्यर्थः । 'खलितः खियामाकरः स्यात्' इति कोशप्रामाण्यादाकरशब्दस्य
खनिवाचकत्वे सत्यपि परिणतार्थपक्षपातेन समूहवाचकत्वमपि सोढव्यम् ।
इद्वयमानार्थे बाधस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दंपती चलितामानसोर्मयः ।

पद्मभेदपिञ्जुनाः सिधेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

ताविति ॥ क्षणं शिथिलितं विरामगोचरीकृतमुपगूहनमाक्षेपो बान्धां तौ
दंपती स्त्रीपुंसौ गौरीहरौ कर्मभूतौ । चलिताञ्जलिता मानसस्य सरस उर्मय-

१ क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचप्रहैः, २ व्युत्पयार्पितः उत्पयार्पितः, ३ अतृप्तये, ४ परिगृहीतः,
५ तथा निशाक्षये, ६ वंशिकैः, ७ समुपगीतः, ८ प्रशिथिला, ९ रचितः, १० निपुणाः.

संरंगा वैः । एतेन वैखोक्तिः । तथा पद्मानां मेदस्य प्रकुलतायाः पिशुनाः
सूचकाः । अनेन सौगन्ध्योक्तिः । गन्धमादनवनान्तस्य माहताः पवनाः
सिधेखिरे । सेवितवन्त इत्यर्थः ॥

ऊरुमूलनखमार्गैराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वती प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

ऊर्विति ॥ ऊरुमूले या नखमार्गाणां नखक्षतानां राजयः पङ्क्तयस्ताभिः
कर्त्रीभिः हृते स्वविलोकनवशीकृते विलोचने यस्य तथोक्तो हरस्तत्क्षणं प्रभा-
तसमये प्रकर्षेण शिथिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वती प्रियतमां पार्वती-
मवारयद्बन्धनं मा कुर्विति निवारयांचके । नखक्षतविलोकनवक्षवदत्वादिति
भावः ॥

स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपैरिताडिताधरम् ।

आकुलालकर्मरस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

स इति ॥ रागवान्स हरः प्रजागरेण रात्रिजागरेण कषाये ग्लाने लोचने
यत्र । तथा गाढं यथा तथा दन्तैः परिताडितोऽधरो यत्र । तथाकुला खिरला
अलकाः केशा यत्र । तथा भिन्नं तिलकं यत्र । एतादृशं प्रियाया मुखं प्रेक्ष्यारस्त
प्रससाद् । आत्मनः कर्तृत्वादिति भावः ॥

तेनं भिन्नविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डितविस्त्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि सति तेन हरेण भिन्नोऽत
एव विषम उत्तरच्छदं उपरितनं वक्षं यत्र । तथा मध्ये पिण्डिता एकत्रीभूता
विस्त्रा सूत्ररहिता मेखला काञ्ची यत्र । तथा चरणरागेण यावकेन लाञ्छितं
रक्षीकृतं च शयनं नोज्झितं न त्यक्तम् । सुखार्णवमप्रत्वादिति भावः ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिधेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनान् ॥ ९० ॥

स इति ॥ हर्षवृद्धेर्जननमुत्पादकं प्रियामुखरसं दिवानिशं सिधेविषुः सेवि-
तुमिच्छति तथोक्तः । स शिवो विजयया पार्वतीसख्या यन्निवेदनं स्वागमशापनं
तस्यात् । तद्वारेत्यर्थः । दर्शने प्रणयिनामभिलाषवतामप्यदृश्यतामदर्शनव्याप्तृत्व-
माजगाम प्राप । सर्वं त्यक्त्वा तल्लय एव जात इति भावः ॥

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदत्तानां साग्रमेका निशेव ।

१ पङ्क्तिः. २ संचयम्. ३ पदताडित. ४ अपाकचित्रकम्. ५ भक्ति. ६ प्रिया-
मुखरसम्. ७ निवेदितः. ८ शार्ङ्गम्.

न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ११ ॥

समदिवसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रत्येकं समसंख्याका ये दिवसा दिनानि तेषां निशीथमधरात्रम् । तमभिज्याप्येत्यर्थः । सङ्गिनः सङ्गवतः । न तु विषमदिन इत्यर्थः । शंभोः शिवसंबन्धि साग्रं किंचित्साधिकासंख्यसृत्तानां शतमेका निशेव तत्तुल्यत्वेनागम्यतीतम् । तथापि सुरतसुखेभ्यस्तु छिन्नतृष्णस्तृप्तो न बभूव । ततो न विरामेत्यर्थः । ज्वलन इव यथा समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो बाह्वानलस्तज्जलौघैस्तृप्तो न भवति प्रत्यहं ज्वालबलेव तद्वत् । मालिनीवृत्तम्—‘ननमयययुतेवं मालिनी भोगिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-

कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये उमा-

सुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संभोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

तथाविध इति ॥ प्रियायाः पार्वत्याः संबन्धिनि मुखारविन्दे वदनकमले मधुपो अमरभूत ईशः शिवस्तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरे संभोगस्य वेश्म गृहमन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्श दृष्टवान् । सर्वेऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाधूर्णितरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

सुकान्तेति ॥ कथंभूतं पारावतम् । सुकान्तमतिमनोहरं यस्कान्तामणितं रमणीरतिकूजितम् । ‘मणितं रतिकूजितम्’ इत्यमरः । तस्यानुकारोऽनुकरणं यत्र यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कूजन्तं शब्दायमानम् । तथा आधूर्णिते रक्तनेत्रे येन तथोक्तम् । तथा प्रस्फारितो विस्फारित उन्नम्र उन्नतस्तथा विनम्रः कण्ठो यस्य तम् । तथा मुहुर्मुहुर्वारंवारं न्यञ्चितः संकुचितश्चारुः पुच्छः पञ्चान्नागो येन तथोक्तमित्यर्थः । ‘पुच्छः पञ्चाप्यदेशो स्यात्’ इति विश्वः ॥

१ व; स. २ मुखेभु. ३ तज्जलेभ्यः; तज्जलेभु. ४ पारावतम्. ५ नर्वीत.

विशङ्कलं पक्षतियुग्ममीषद्धानमानन्दगतिं मदेन ।

शुभ्रांशुवर्ण जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

विशङ्कलमिति ॥ पुनः कथंभूतम् । विशङ्कलं विगतमङ्गुलाकम् । अनेन विशेषेण कदाचित्कस्यापि बन्धनाभावस्य द्योतनात्स्वेच्छाविहारित्वं ध्वन्यते । 'मङ्गुला पुंस्फटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडेऽपि च' इति विश्वः । पक्षत्योः पक्षमूलयो-
र्युग्मं द्वयम् । 'पक्षात्तिः' इति तिप्रत्ययः । तथेवमदेन हेतुनानन्दगतिं च दधानम् । तथा शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य वर्णं हव वर्णो यस्य तम् । 'विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः' इत्यमरः । तथा जटिलौ जटायुक्तावग्रपादौ यस्य तम् । 'जटिलस्तु जटायुक्तः' इति विश्वः । तथा मण्डलकैर्मण्डलाकारगतिविशेषैरितस्ततश्चरन्तं भ्रममाणम् । तं कपोतं तद्वर्णैः संबन्धः । 'मण्डलके' इति पाठे सुरतमण्डप इति व्याख्येयम् । त्रिभिरेतद्विशेषकम् ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ४

रतीति ॥ रत्या सपत्न्या द्वितीयेन । रतिसहायेनेत्यर्थः । मनोभवेन कर्त्रा । प्रविगाह्यमानाद्वबलोद्धयमानात्सुधाया हृदाच्चवमुत्थमुत्पन्नं फेनस्य चयमिव स्थितं तं कपोतं वीक्ष्येन्दुमौलिः शिवः क्षणमभ्यनन्ददस्तीषीत् । कपोतरूपे वस्तुनि बबलिरूपधर्मेण गम्यमानेन फेनचयरूपवस्तुधेः शालंकारः ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवश्छन्नविहंगमग्रिम् ।

विचिन्तयन्संविदिदे स देवो भूभङ्गमीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥

तथेति ॥ अन्तर्भवतीत्यन्तर्भवः । सर्वाण्यन्तर्भवापीत्यर्थः । स देवो हरः दिव्यां भग्ना कामपि लोकोत्तरां तस्य पारावतस्याकृतिं वीक्ष्य छन्नना कैतवेन विहंगं कपोतस्वरूपधारिणमग्रिं विचिन्तयन्निवर्तकं यन्संविदिदे विजज्ञे । निश्चयात्मकबुद्ध्या-
ग्निरेवायमिति बुबुध इत्यर्थः । 'समो गम्यच्छिन्' इत्यादिनात्मनेपदम् । रुषा भुवोर्भङ्गेन भीमो भयंकरश्च बभूव । अस्मादयिकामगमनकारित्वादिति भावः ॥

स्वरूपमास्थाय ततो हुताशस्त्रैः सन्वैलत्कम्प्यकृताञ्जलिः सन् ।

प्रवेपमानो निर्तरां सरारिमिदं वचो व्यक्तमथाध्यावाच ॥ ६ ॥

स्वरूपमिति ॥ ततोऽनन्तरं हुताशोऽग्निस्त्रसन्निवभ्यन्सन् । 'वा भास-' इत्यादिना वैकल्पिकवाच इत्यन् । स्वरूपमाश्रयं रूपमास्थायान्ध्रित्य । अथ स्वरूपाश्रयणानन्तरम् । बलबुद्धवन्कम्पो यथा तथा कृतो बहोऽञ्जलिर्येन । तथा नितरां प्रवेपमानः कम्पमानश्च सन् । सरारिं शिवं व्यक्तं स्फुटमिदं वक्ष्यमाणं वचोऽध्यावाचोक्तवान् । 'हुह्याच्-' इत्यादिना भुवो द्विकर्मकत्वम् ॥

१ आनन्दगतम् ; आनन्दगतिम्. २ तदाकृतिम्. ३ त्रास, श्वास. ४ स्खलत्. ५ कम्पः, कण्ठः. ६ अतितराम्. ७ अभ्युवाच.

असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गौकसां त्वं विपदो निहंसि ।
ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥

असीति ॥ हे प्रभो, त्वमेको जगतामधीशोऽसि । त्वत्सदृशो जगतां
पालयिता न कोऽप्यन्योऽस्तीत्यर्थः । अत एव स्वर्गौकसामिन्द्रादीनां विपदस्त्वं
निहंसि वृत्तिकरोषि । ततः कारणात्सुरेन्द्रप्रमुखा देवास्त्वामुपासते । बलतो
दैत्यवरैर्विधूतास्तिरस्कृताः ॥

त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरतादृतूनाम् ।
रहःस्थितेन त्वदवीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

त्वयेति ॥ हे प्रभो, प्रियायाः पार्वत्याः प्रेम्णा हेतुना वशंवदेन वशीभूतेन ।
'प्रियवशो वदः त्वच्' इति त्वाच् । 'अर्द्धवत्-' इत्यादिना मुम् । तेन त्वया
रहःस्थितेन सता सुरतादेतोक्तानां शतं व्यतीतम् । इजः कर्मणि छिद् । अथ
च सुरेन्द्रस्त्वदवीक्षणेन तवानवलोकनेनार्तः पीडितः सन्सुरैः सह परमत्यन्तं
दैन्यं प्राप । त्वद्विरहासहत्वादिति भावः ॥

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।
उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहंगरूपेण विद्वन्समयोचितेन ॥ ९ ॥

त्वदीयेति ॥ हे विद्वन्, त्वदीया त्वत्कर्मिका या सेवा तस्या अवसरस्य
प्रतीक्षा येषां तैः शक्रमुखैरिन्द्रादिभिः सुरैरभ्यर्थितोऽहं त्वामन्वेष्टुं सृगयितुं
समयोचितेन विहंगरूपेण पारावतरूपेण । 'जिहेति यज्ञैव कुतोऽपि तिर्यक्क्षि-
त्तिरक्षय्यते न तेन' इति (नैषधीयचरिते ३ । ४३) श्रीहर्षोक्तेरिति भावः ।
उपागतोऽस्मि ॥

इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य तन्नोऽपराधं भगवन्क्षमस्व ।
पराभिभूता वद किं क्षमन्ते कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

इतीति ॥ हे प्रभो हे भगवन्, तत्तस्मात्कारणम् । इति चेतसि संप्रधार्य
संविचार्य नोऽस्माकमपराधं क्षमस्व । असमय इन्द्रप्रेरितस्य तवापराधः कथं
सोढव्य इति चेतत्राह—परेति । परैरभिभूता पराभिभूता अत एव शरणार्थिनो
रक्षितारं याचमानाः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । अमी इन्द्रादयः
कालातिपातं कालविलम्बं किं कथं क्षमन्ते । आतैः कालविलम्बो न सहात इति
भावः । 'प्रतीक्षते जातु न कालमातैः' इति न्यायात् । वद । कथयेत्यर्थः ॥

प्रभो प्रसीदांशु सृजात्मपुत्रं यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।
स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामेषाप्य जगन्नयं पाति तव प्रसादात् ॥११॥

प्रभो इति ॥ हे प्रभो, प्रसीद प्रसन्नो भव । आत्मपुत्रमाशु सृज । यमात्म-
पुत्रं सेनाभ्यं प्राप्यासौ सुरेन्द्रस्तव प्रसादात्स्वर्लोकलक्ष्म्याः प्रभुतामेषाप्य जग-
न्नयं पाति रक्षिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् ॥

स शंकरस्तामिति जातवेदोविज्ञापनामर्थवर्ती निश्चम्य ।
अभूत्प्रसन्नः परितोषयन्ति गीर्भिर्गिरीशा रुचिरामिरीशम् १२

स इति ॥ स शंकर इतीत्येवंभूतामर्थवर्ती सार्थकाम् । योग्यामिति बाबत् ।
तां जातवेदसोऽग्नेर्विज्ञापनां प्रार्थनां निश्चम्य भूत्वा प्रसन्नोऽभूत् । तथाहि ।
गिरीशा वातिमनः पुरुषा रुचिरामिर्गीर्भिरीशं स्वामिनं परितोषयन्ति । प्रसाद-
यन्तीत्यर्थः ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किञ्चित् १३

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्नचेताः स मदनान्तकारो हरो जयिनो जयशीलस्य तथा
जयाय शत्रुपराजयाय शक्रस्य सेनाधिपतेस्तारकारेस्तारकशत्रोः अपत्यस्येत्यर्थः ।
भवाय जन्मने । तत्कर्तुमिच्छार्थः । भावि भविष्यत्किञ्चित्तसि व्यचिन्तयत् ।
विचिन्तयेत्यर्थः ॥

युगान्तकालाग्निमिवाविषहं परिच्युतं मन्मथरङ्गमङ्गात् ।
रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमोधमाधात् ॥१४॥

युगान्तेति ॥ अथ स शिवः । युगान्तकालस्याग्निमिवाविषहं सोढुमक्षयं
मन्मथरङ्गस्य कामकीदाया मङ्गादेतोः परिच्युतं अष्टं तथाऽमोघं सफलं तत्प्रसिद्धं
रतान्तस्य सुरतान्तस्य रेतो वीर्यं हिरण्यरेतसि बद्धावाधाद्विदधे । यत ऊर्ध्व-
रेताः । ऊर्ध्वगामिवीर्यं इत्यर्थः ॥

अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।
बभार भूम्ना सहसा पुरारिरेतःपरिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमग्निर्विशुद्धमात्मदेहमुष्णबाष्पानिलेन मुल्लिखितोऽस्तेन
दूषितं मलानीकृतमन्तर्मध्यं यस्य तमादर्शमिव सहसा भूम्ना बाहुव्येन पुरारेः
क्षिप्तसंबन्धिना रेतसः परिक्षेपस्तेन कुवर्णं कुसितवर्णं बभार घृतवान् ॥

१ अथ. २ सृजाशु पुत्रम्; सृजल पुत्रम्. ३ स्वर्लोकलक्ष्मी. ४ उपेत्य.
५ मदनान्तकारी. ६ अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तः; अत्युष्णबाष्पानिलदूषितान्तः.
७ परिक्षेपकुवर्णम्; परिक्षेपविबर्णम्.

त्वं सर्वभक्षो भव मीमकर्मा कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भः ।

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं रूष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥१६॥

त्वमिति ॥ रतानन्दः सुरतानन्दस्तत्र यत्सुखं तस्य भङ्गादन्तरायादेतो
रूष्टाद्रिसुता पार्षती । हे अनल, त्वं सर्वं मेध्यममेध्यं वा भक्षति तथोक्तः ।
तथा मीमं भयानकं कर्म यस्य । तथा कुष्ठेनाभिभूतः पराभूतः । तथा धूमो गर्भे
मध्ये यस्य तथोक्तश्च भव । इत्थं हुताशमग्निं शशाप । शपति सेत्यर्थः । अत्र
जीप्यमानत्वाभावात् 'श्वाघहुक्त्वा—' इति न संप्रदानत्वम् ॥

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव मुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

बहन्विरूपं वपुरुग्ररेतश्चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

दक्षस्येति ॥ वह्निर्भिर्दक्षस्य शापेन हेतुना क्षयी क्षयरोगबान्धाशी
चन्द्र इव । तथा हिमेन शीतेन मुष्टो दग्धः । 'हुष दाहे' कर्मणि निष्ठा ।
सरोजकोश इव । वपुः स्वगरीरमुग्रस्य शिवस्य । 'उग्रः कपर्दी श्रीकण्डः'
इत्यमरः । रेतश्चयेन वीर्यमंघ्रातेन । 'शुक्रं तेजोरेतसी च' इत्यमरः । हेतु-
भूतेन विरूपं अष्टशोभमेतादृशं बहन्निर्जगाम संभोगवैभवंतो निःसृतवान् ।
किलेति प्रसिद्धौ ॥

स पावकालोकरुपा विलक्षां सरत्रपासरेविनप्रवक्राम् ।

विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥

स इति ॥ पावकस्य बह्नेरालोकेन या रूढ क्रोधन्तया हेतुना विलक्षां विरूपो
विकृतिमापन्नो लक्षो लक्षणं चिह्नं शरीरशोभा यस्यास्ताम् । तथा सरत्रपाभ्यां
कामलजाभ्यां सरेरं संस्मितं विनम्रं नतं च वक्रं यस्यास्तथोक्तां गिरीन्द्रपुत्रीं
पार्षतीं स हरः शृङ्गारगर्भैरत एव मधुरैर्वचोभिर्विनोदयामास । प्रसादित-
वानित्यर्थः ॥

हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्चनाङ्कं हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेनाह्रन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽर्स्याः ॥ १९ ॥

हर इति ॥ हरो हृदयस्य प्रियाया अस्याः पार्षत्या अकलङ्किनो मुखेन्दोः
संबन्धिनं तथा घनानि यानि घर्मतोयानि प्रस्वेदजलानि तैर्विकीर्णं व्याप्तं
नेत्रयोरञ्जनमेवाङ्कः कलङ्कस्तं द्वितीयं यत्कौपीनं योगिनः स्कन्धलम्बि वक्षन् ।
'कौपीनं स्यादधोवस्त्रं योगिनः स्कन्धलम्बि च' इति मेदिनी । तस्य चलं यदञ्चलं
ग्राम्णस्तेनाहरकृतवान् । अकलङ्कस्य कलङ्कानौषित्यादिति भावः ॥

मन्देन खिन्नाङ्गुलिना करेण कम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।

परामृशन्धर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

१ तथा. २ क्षयाय. ३ मुष्टः. ४ आलोकनतः. ५ नगेन्द्र. ६ सदय-
प्रियायाः. ७ हरन्. ८ अपि. ९ खिन्नाङ्गुलिना. १० कम्पेन; प्रेम्णा च.

मन्देनेति ॥ हरः शिवः । मन्देन लघुपक्षरेण । तथा खिन्ना भलसप्र-
योगेणोदासीना अङ्गुलयो यस्य तेन । तथा कम्पेण कम्पशीलेन । 'नमिकम्पिस्त्व-
जसकम्-' इति २ः । करेण कृत्वा तस्याः पार्श्वस्था वदनारविन्दाद्दर्भस्य, धर्म-
रूपं वा जलं परासृशान्विक्लेषयन्सहेलं सक्तीडं यथा तथा व्यजनस्यानिलेन
कृत्वा जहार ॥

रतिश्रुयं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।

स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥

रतिश्रुयमिति ॥ अमृतमूर्तिश्चन्द्रो मौलौ यस्य स हरो देवः । रतौ
श्रुयं शिथिलबन्धनमत एवांसयोः स्कन्धयोरवसक्तं लग्नमत एव विगलन्त्यधः-
पातुकामि प्रसूनानि यस्य तं तस्याः कवरीकलापं कचभारं पारिजातोद्भव-
पुष्पमय्या पारिजातोद्भवामि कल्पवृक्षजानि यानि पुष्पाणि तत्प्रचुरया स्रज
मालया बबन्ध । 'तत्प्रकृतवचने-' इति प्राचुर्ये मयद् । ततः 'टिङ्गा-'
इति ङीप् ॥

कपोलपात्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।

सरस्य सिद्धस्य जगद्भिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिखेत् ॥ २२ ॥

कपोलपात्यामिति ॥ इन्दुमुखो हरः सुमुख्याः पार्श्वस्थाः संबन्धिन्यां
कपोलपात्यां मृगनाभ्याः कस्तूपां वा चित्रा पत्रावली पत्ररचना तां सिद्धस्य
सरस्य कामस्य जगन्नि विमुहयन्ति यैस्तेषां मन्त्राणां साम्यक्षराणि वर्णांशेषां
श्रेणिं पङ्क्तिमिवोल्लिखेत् लिखितवान् । अत्र पत्ररचनारूपे वस्तुन्यक्षरश्रेणिरूपणा-
द्भस्त्रप्रेक्षाकंकारः ॥

रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात्सः ।

जगज्जिगीषुर्विषमेपुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

रथस्येति ॥ स हरः । कर्णावभि कर्णसंमुखे तन्मुखस्य पार्श्वतीमुखरूपस्य
रथस्य संबन्धित ताटङ्करूपं चक्रद्वितयं चक्रद्वयं न्यधात् । यतो विषमेपुरेष
पुष्पचापः कामो जगज्जिगीषुस्त्रिभुवनविजयेच्छुः सन् यमारोहति । ध्रुवं निश्चि-
नम् । मुखरूपिणं रथमारुह्य जगन्नि विजेतुमिच्छति काम इति भावः ॥

तस्याः स कण्ठे पिहितैस्तनाग्रां न्यधत् मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

यां प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गाङ्गाधियुगस्य लक्ष्मीम् २४

तस्या इति ॥ स हरस्तस्याः कण्ठे । पिहिते स्वरप्रसारेणादृते स्तनाग्रे चूचुके
यथा तयोक्तां मुक्ताफलहार एव वल्ली तां न्यधत् निदधे । या मुक्ताफलहारवल्ली

मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाया ओषधयोः प्रवाहयोर्युगस्य लक्ष्मीं शोभां
प्राप । तद्गच्छन्नुभय इत्यर्थः । अत्रुतोपमा ॥

नखत्रणश्रेणिवरे बबन्ध नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

चलस्वचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव सरारिः ॥२५॥

नखेति ॥ सरारिर्हरः नखत्रणश्रेणिभिरात्मप्रयुक्ताभिर्वरि मनोहरे तस्या
नितम्बविम्बे रशनाकलापम् । चलं स्वं चेत एव मृगस्तस्य बन्धनाय मनोभुवः
संबन्धनं पाशमिव बबन्ध । मनोभूरस्यात्मनश्चेतोमृगस्य रशनाकलापरूपशालेन
बन्धनं करिष्यत्यतो हरः स्वयमेव तत्र तं निदधामित्यर्थः । नहि कामलुब्ध
आत्मनीनं गणयतीति भावः ॥

भालेक्षणाम्नौ स्वयमञ्जनं स भङ्क्त्वा दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोपगूढे कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्ज्वलम् ॥२६॥

भालेक्षणेति ॥ स हरः भाले यदीक्षणं नेत्रं तदेवाग्निः । दीपकरूप
इत्यर्थः । तत्राञ्जनं स्वयं भङ्क्त्वा पातयित्वा । अथ च नवोत्पलाक्ष्यास्तस्याः
पार्वत्या दृशोः साधु निवेश्य सम्मगजयित्वा । अथ च पुलकै रोमाञ्जरूपगूढे
व्यासे विनीले इयामले कण्ठे । स्वीय इति शेषः । अङ्गुलिमुज्ज्वलं पृष्टवान् ।
यथान्योऽपि दीपकोपर्यङ्गुल्यैव कज्जलं पातयित्वा स्वकीनेत्रयोर्निवेश्य कुत्रचि-
दङ्गुलिमुदरति तद्वत् । अङ्गुलिमज्जलनिवारणार्थमिति भावः । स्वभावो-
क्तिरलंकारः ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे सरोरुहाक्ष्याः किल संनिवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयदिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

अलक्तकमिति ॥ इन्दुचूडो हरः सरोरुहाक्ष्याः पार्वत्याः पादसरोरुहाग्रेऽल-
क्तकं संनिवेशयानुलिप्य । करेणेति शेषः । स्वस्य मौलौ गङ्गासलिलं तेन कृत्वा
हस्तारुणत्वमक्षालयन्ममार्जं ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयजीवितवल्लभां सः ॥२८॥

भस्मेति ॥ स हरः । आदर्शतलं भस्मानुलिप्ते स्वकीये वपुषि विमृज्य शुद्धं
कृत्वा नेपथ्यनामाकल्पवेद्याणां लक्ष्म्याः शोभायाः परिभावनार्थमवलोकनार्थं
सहेलं यथा तथा जीवितवल्लभां प्रियामदर्शयत् ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे र्सा संभोगचिह्नं स्वपुर्विभाव्य ।

त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्भेन बहिर्वभार ॥ २९ ॥

१ भेणिकरे. २ चलत्. ३ भक्तत्वा. ४ उपगूढः. ५ विनीलाङ्गुलिम्.
६ इन्दुमौलिः. ७ लक्ष्मी. ८ च. ९ संभोगचिह्नम्.

प्रियेणेति ॥ प्रियेण हरेण दत्ते मणीनां दर्पण आदर्शे संभोगस्य चिह्नानि नखक्षतादीनि यत्र तथोक्तं स्वं वपुर्विभाव्यावलोक्य । भावनात्र विलोकन-परिणता ज्ञेया । अभावती सलज्जा । एतानि चिह्नानि विलोक्यान्त्यः किं वदि-ष्यतीति विचारजनितया लज्जयान्धेत्यर्थः । सा पार्वती तत्र हरे घनमनु-रागं प्रेम रोमाञ्चानां दम्भेन कैतवेन बहिर्यहिःस्थितग्ववैशिष्ट्यपूर्वकं बभार छुतवती । अन्तरस्था योऽनुरागोऽभूत्स एव बह्वी रोमाञ्चत्वेन परिणत इति भावः ॥

नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृप्तां सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।

अमस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यामात्मानमुद्धृतविलक्षभावा ॥३०॥

नेपथ्येति ॥ सा पार्वती । आदर्शतले दयितेन हरेणोपकृप्तां रचितां नेपथ्यलक्ष्मीमाभूषणमण्डनं सस्मेरं सस्मितम् । अत्र स्मितस्यानुरागव्यञ्जकत्वम् । यथा तथा विलोक्योद्धृतस्त्यक्तो विलक्षभावः पूर्वसंजातवैलक्ष्यं यथा । प्रसन्नेत्यर्थः । तथोक्ता सती । आत्मानं सौभाग्यवतीषु सतीषु मध्ये धुर्यामप्रगण्याममन्त मेने । प्रियकृतनेपथ्यलक्ष्म्या अन्यदुर्लभत्वादिति भावः ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।

सुसंपदोपाचरतां कलानामङ्के स्थितां तां शशिखण्डमौलेः ३१

अन्तरिति ॥ अधानन्तरं तत्रावसरे समये विजया जया चेत्युभे स्निग्धे सार्द्धचित्ते वयस्ये सख्यौ । 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । अन्तः प्रविश्य तत्र शशिनः खण्डं मौलौ यस्य तथोक्तस्य हरस्य संबन्धिन्यङ्के स्थितां तां पार्वतीं कलानां भूषणकरणचातुरीविशेषाणां सुसंपदा शोभनया संपदा । शोभयेत्यर्थः । उपाचरताम् । अलङ्कृतुरित्यर्थः । उपाचरतामिति लङ्ः प्रथमपुरुषस्य द्विवचनम् ॥

व्यधुर्बहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।

जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्खस्त्वेन प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥३२॥

व्यधुरिति ॥ बहिःप्रदेशे वैतालिका वन्दिनश्चित्रेण चरित्रेण चारु मनोहरं मङ्गलरूप गानम् । गीतमित्यर्थः । उच्चैरुच्चस्वरेण व्यधुश्चक्रुः । तथा गन्धर्वगणाश्च पिनाकपाणेर्हरस्य प्रमोदायानन्दाय । 'प्रमोदामोदसंमदा.' इत्यमरः । सशङ्खस्त्वेन पाञ्चजन्यशब्दसहितं यथा तथा जगुः । गायन्ति स्वेत्यर्थः ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।

द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ३३

१ विलक्षतां सा; विलक्षभावम्. २ उमां तदोपाचरता कलानाम्; स्वसम्पदो-पाचरतां कलानाम्. ३ दूरे स्थिताम्, अङ्कस्थिताम्. ४ चित्रितचारुवेद्याम्. ५ धनिम्.

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स्वस्य स्वकर्तृकायाः सेवाया अवसरे समये तस्य हरस्य यदालोकनं तत्र तत्पराणामासक्तानां सुराणां गणान्कर्मभूतान् । नन्दी कर्ता । प्रणतो नम्रीभूतः सन् द्वारि प्रविश्य । न त्वन्तरेवेत्यर्थः । कृताञ्जलिः सन् । निवेदयामास । देवा भवदवलोकनसमुत्सुकाः सन्तीति हरं बोधयामासेत्यर्थः ॥

महेश्वरो मानसराजहंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

संभोगलीलालयतः सहेलं हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥३४॥

महेश्वर इति ॥ महानीश्वरः समर्थो हरो मानसस्य मनोरूपस्य सरसो राजहंसीं हिमाद्रेस्तनयां पार्वतीं करे दधानः सन् । संभोगलीलाया आलयतो मन्दिरात् । 'निकायनिलयालयाः' इत्यमरः । बहिस्तान्सुरानभि सहेलं सलीलं यथा तथा निर्जगाम । निश्चक्रामेत्यर्थः ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेषुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।

प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

क्रमादिति ॥ महेन्द्रप्रमुखो देवाः शिरस्तु निबद्धा अञ्जलयो दैत्ययोक्ताः सन्तो महेशं हरम् । तथा प्रालेयो हिमानीरूपो यः शैलाधिपतिः पर्वतराजो हिमालयमस्य तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य मातरं जननीं देवीं पार्वतीं च क्रमात्प्रणेषुः । नमश्चकुरित्यर्थः । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति शत्वम् ॥

यथागतं तान्विबुधान्विसृज्य प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।

स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥३६॥

यथागतमिति ॥ स वृषाङ्को हरस्तान्विबुधान्विन्द्रादीन्मानक्रियया । संमानविधानेनेत्यर्थः । प्रसाद्य प्रसन्नान्कृत्वा । तथा यथागतं विसृज्य च । नन्दिना दत्तो भुजो यस्यै तथोक्तः सन् । शैलपुत्र्या पार्वत्या सह वृषमभिरुह्यास्थाप्य प्रतस्थे । 'समवप्रविश्वः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । 'साकं सार्धं समं सह' इत्यमरः ॥

मनोतिवेगेन ककुब्धता स प्रतिष्ठमानो गंगनाध्वनोऽन्तः ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्विवन्दे विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥३७॥

मन इति ॥ मनसोऽप्यत्यन्तं वेगो गतिर्जबो यस्य तेन ककुब्धता वृषेण गगनरूपिणोऽध्वनो मार्गस्थान्तर्मध्ये प्रतिष्ठते चलतीति प्रतिष्ठमानः स गिरीशो हरो विहारार्थं हेलया क्रीडया गतिर्विधां तैः । बह्वृक्षया संचरमाणैरित्यर्थः । वैमानिकैर्वैमानैश्वरन्तीति वैमानिकाः । 'चरति' इति ठक् । 'उत्प्रेकः' इतीकादेशः । 'किति च' इत्यादिबुद्धिः । तथोक्तैः । देवैरित्यर्थः । साञ्जलिभिः सन्निर्बन्धे नमस्कृतः । कर्मणि लिट् ॥

१ हृषन्. २ गिरीशम्. ३ ताम्. ४ प्रसादमानक्रियया; प्रसाद्यमानः प्रियया.
५ गंगनाध्वनीनः.

स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो मरुत्सिपेवे गिरिजागिरीशौ ॥३८॥

स्वर्वाहिनीति ॥ तौ गिरिजागिरीशौ गौरीहरौ । कर्मभूतावित्यर्थः । स्वर्वा-
हिण्या मन्दाकिन्याः संबन्धिनि वारिणि विहारं संचारं चरत्याचरति । करोतीति
यावत् । मन्दाकिनीसीकरवाहीत्यर्थः । अनेन शैत्योक्तिः । तथा रत्वान्ते यो
नारीणां संबन्धी श्रमः खेदस्तस्य शान्तिं करोति । अनेन मान्योक्तिः । तथा
पारिजातस्य कल्पवृक्षस्य संबन्धिनां प्रसवानां पुण्याणां प्रसङ्गः संबन्धो यस्य ।
अनेन सौगन्ध्योक्तिः । शैत्यमान्यसौगन्ध्यरूपगुणत्रयविशिष्टो मरुत्समीरणः ।
कर्तुंभूत इत्यर्थः । सिपेवे । आराधयामासेत्यर्थः ॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः कैलासनामा कलिताम्बरांशः ।

धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥३९॥

पिनाकिनेति ॥ पिनाकिनापि हरेणापि कलितः स्वमहत्वेनाद्भुतोऽम्बरांश
आकाशप्रान्तदेशो येन तथोक्तः । द्वितीयपक्षे कलिता वेष्टिता अंबरस्यांशा
दिभूपा येन । दिगम्बर इत्यर्थः । तथा अर्धो यः सोमश्चन्द्रः सोऽस्यास्तीत्यर्थसोमो
हरः स धृतो येन । कैलासवासी हि भगवान्गिरीश इति भावः । द्वितीयपक्षे
धृतोऽर्थः कलारूपश्चन्द्रो येन । चन्द्रशेखरो हि भगवान्गिरीश इति भावः ।
भोगिन्यश्च भोगिनश्च भोगिनः । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । भोगिनः कामुका
इत्यर्थः । तेषां तत्कर्तृको यो भोगः संभोगः सोऽद्भुत आश्चर्यकारी यत्र ।
द्वितीयपक्षेऽद्भुता भोगिनां सर्पाणां भोगा देहा यत्र । सर्पभूषणो हि भगवानिति
भावः । तथा विभूतिं धरतीति विभूतिधारी । संपद्धानित्यर्थः । द्वितीयपक्षे
विभूतिं भक्ष्य धरतीति तथा । भक्ष्योद्बलनकारी हि भगवान्गिरीश इति भावः ।
तथा कैलासनामा स्फटिकानामचलेन्द्रो गिरीन्द्रः । कर्मभूत इत्यर्थः । स्व इवा-
त्सेव प्रपेदे प्राप्तः । कर्मणि लिट् । पूर्णोपमाङ्कारः ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिबिम्बमारात् ।

आन्त्या परस्या विमुखीभवन्ति प्रियेषु मानग्रहिला नैमत्सु ॥४०॥

विलोकयेति ॥ यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्तावारात्समीपम् । 'आरादूर-
समीपयोः' इत्यमरः । पतितं स्वं स्वकीयं प्रतिबिम्बं विलोक्य परस्याः सपत्न्या
आम्न्या भ्रमेण मानग्रहिला माने प्रणयकलहे ग्रहिला आग्रहवत्यः । तुन्दादेशा-
कृतिगणत्वाश्रयणाद्विलम्बः । सिद्धाङ्गनाः प्रियेषु नमस्त्वयि सत्सु विमुखीभवन्ति ।
पराङ्मुखो भवन्तीत्यर्थः ॥

सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।

गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ॥४१॥

१ मृतभोगिभोगः. २ स्वप्रतिबिम्बम्. ३ परस्मान्निमुखीभवन्ति. ४ नमस्तु.
५ कस्तूरिकास्थाशकलस्य.

सुबिम्बितस्येति ॥ यत्र स्फटिकाचलेऽग्रे सुबिम्बितस्य प्रतिबिम्बितस्यात
एव स्फटिकांशुभिः । शुभ्रैरित्यर्थः । गुप्तिः प्रतिबिम्बगोपनं यस्य । उभयोः
शुक्लत्वात्पृथग्भासमानस्येत्यर्थः । तथोक्तस्य चन्द्रस्य संबन्धी चिह्नप्रकरः कलङ्क-
संचयः । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । गौर्या पार्वत्यापितस्य निहितस्य
कस्तूरिकायाः शकलस्य स्वप्नस्य । संचय इवेत्युपेक्षा । लीलां कीदृशम् ।
शोभामिति यावत् । करोति । निदर्शनाभेदः । स चोपमबोध्येक्षया वा संकीर्णत
इति संदेहसंकरोऽश्रालंकारः । यदि गौर्योर्पितं तर्ह्युपमा यदि नार्पितं तर्ह्युपेक्षेत्य-
वधेयम् ॥

यदीयमितौ प्रतिबिम्बिताङ्गमात्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
मत्तान्यकुंभिभ्रमतोऽतिमीमदन्तामिधातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥

यदीयेति ॥ करीन्द्रा आत्मानं शरीरम् । स्वीयमिति शेषः । यदीयमितौ
प्रतिबिम्बिताङ्गं प्रतिबिम्बितावयवमालोक्य विलोक्य मत्ता येऽन्ये कुम्भिनो
दन्तिनस्तेषां भ्रमतो भ्रमाजनितया रुषा कोधेन । 'प्रतिष्ठा इदकुधौ स्त्रियौ'
इत्यमरः । अतिमीमा ये दन्तास्तेषां योऽमिधात आघातस्तेन यद्यसनं दुःखं
दन्तजर्जरितरत्नलक्षणं वहन्ति प्रामुच्यन्ति । भ्रमात्मकं ज्ञानं दुःखावहं भवतीति
भावः ॥

निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहारमुक्ताभ्रमं विभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥

निशास्विति ॥ यत्र स्फटिकाचले स्फटिकालयेषु प्रतिबिम्बितानि तारा-
कुलानि नक्षत्रकुलानि निशासु दृष्ट्वा सिद्धवध्वः किंनरनार्यो रतान्ते व्युत्तो
अदस्तारोऽप्युच्चैर्यो हारो मुक्ताहारः । 'तारोऽप्युच्चैश्चयस्त्रिषु' इत्यमरः । तस्य या
मुक्ता मौक्तिकानि तासां भ्रमं विभ्रति । स्फटिकालयप्रतिबिम्बितमुक्तासरश-
नक्षत्रकुलमभिबीज्य सुरतान्तकालीनहारभ्रंशोन्मुक्ताफलभ्रान्तिमत्यः सिद्धवध्वो
भवन्तीति भावः ॥

नमश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।
अनर्घ्यचूडामणिताम्रपैति शैलधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥

नमश्चरीति ॥ नमसि चरतीति नमश्चरी । आकाशचारिणीत्यर्थः । 'चरेदः'
इति टप्रत्यये दित्वात् 'दिङ्गणम्-' इति ङीप् । तथोक्ता मण्डनस्य विलासस्य
यो दर्पण आदर्शस्य श्रीरिव श्रीर्वस्य तथोक्तः । अत्र श्रीशब्दस्य रुढत्वेन
शोभेति संज्ञावाचकत्वात् 'संज्ञापूरण्योश्च' इति पुंषज्ञाबो न । सुधानिधिर्मण्डो
यस्य कैलासस्य मूर्धनि शृङ्गे तिष्ठन् । शिवालयस्य शिवाः कल्याणकारिण
आलया गृहा यत्र तस्य । शैलानामधिनाथस्य पशुहिमाद्रवस्थानर्थो यद्भू-

हामणित्तामुपैति । हिमालयशिखरस्य कैलासशिखरात्किंचिदविकल्पम् । यदा
कैलासमूर्धेति चन्द्रस्तदा हिमालयस्य मूर्धोऽधः किंचिदूर्ध्व इति भावः ॥

समीयिवांसो रहसि स्मरार्ता रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।
एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजो विमान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्त्रैः

समीयिवांस इति ॥ यत्र सुराः स्मरार्ता अत एव रिरंसवो रन्तुमिच्छन्तः ।
रमतेः सञ्चन्ताम् 'सनाथांसमिक्ष उः' इत्युपसर्गः । तयोक्ताः । अत एव प्रियाभिः
महैकाकिनोऽपि प्रत्येकमेकसंख्याका अपि रहसि समीयिवांसः प्राप्नुवन्तो
भूयोभिः स्त्रैर्देहरन्विता इव विभासिताः । यतः प्रतिबिम्बभाजः । प्रतिबिम्बितव-
शादेक एवानेकधा दृश्यत इति युक्तमेवेति भावः ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्मनोहराभिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥

देवोऽपीति ॥ चन्द्रमौलिर्देवोऽपि इरोऽपि स्फाटिकशैलः कैलासस्तस्य शृङ्गे
शिखरे । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे' इति मेदिनी । गौर्या पार्वत्या सह यदृच्छया
स्वेच्छया । यथाकाममित्यर्थः । मनोहराभिरत एवानारताभिर्निरन्तरं भवन्तीभिः
शृङ्गारचेष्टाभिश्चिराय व्यवहरद्विजहार ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।
सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्टमार्गा पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

देवस्येति ॥ सुविभ्रमश्रीः शोभना विभ्रमस्य विलासस्य श्रीपत्न्याः सा
पार्वती । स्मरसूदनस्य स्मरविनाशकस्य तस्य देवस्य हरस्य हस्तं समालिङ्ग्य ।
अवलम्बयेत्यर्थः । वेत्रभृता यष्टिधारकेण तथा पुरोगेणाग्रगामिना नन्दिना
गणेनोपदिष्टमार्गतो गमनं विधेयमिति प्रदर्शितमार्गा सती कलं मधुरं यथा तथा
चचाल । मन्थरां गतिमकार्षीदित्यर्थः ॥

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः सुदन्तुरः शृङ्गसुतीक्ष्णतुण्डः ।
भ्रुवोपदिष्टः स तु शंकरेण तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति शिखाग्राणि चूडाग्राणि यस्य । 'शिखा शाखा बहि-
चूडालङ्कलित्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च ॥'
इति मेदिनी । तथा विकटाः कराला अङ्गभङ्गा नृत्यचेष्टाविशेषा यस्य । 'विकटो
वज्रबाराणां त्रिषु रुचिरकालयोः' इति मेदिनी । तथा सुदन्तुर उच्यतः । 'दन्तु-
रस्तुजते त्रिषु' इति मेदिनी । 'दन्त उच्यत उरश्च' इत्युपसर्गः । शृङ्गं शृङ्गं
सुतीक्ष्णं सुतरां तिग्मं तुण्डं मुखं यस्य । एतादृशः स प्रसिद्धो भृङ्गी गण-

विशेषस्तु । तस्या भवान्या विनोदायानन्दाय शंकरेण भुवोपदिष्टः प्रेरितः सञ्जनते ॥

कण्ठस्थलीलोलकपालमाला दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।

प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥४९॥

कण्ठस्थलीति ॥ कण्ठस्य स्वस्यां लोला कपालानां नृकपालानां माला यस्याः । तथा दंष्ट्राभिः करालं भयानकमाननं विभ्रती काली कालिका । 'काली तु कालिका क्षीरकीटेषु परिकीर्तिता' इति मेदिनी । प्रियस्य कलत्रस्य पार्वत्या मुदे प्रीत्यै तेन प्रभुणा हरेण प्रीतेन सत्ता नियुक्ता प्रेरिता सती । अभ्यनृत्यञ्चनते । नृत्यतेर्देवादिक्वर्तरे लङ् ॥

भयङ्करो तौ विकटं नन्दन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।

सरागमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

भयङ्कराविति ॥ विकटं करालं यथा तथा नन्दन्तौ शब्दावमानौ अत एव भयङ्करो तौ कालीभृङ्गिणौ विलोक्य भयेन विह्वलमङ्गं यस्याः सा बाला पार्वती प्रसह्य बलात्कारेण स्वयमात्मनैवानङ्गशत्रोर्हृदयोत्सङ्गं सरागं सानुरागं यथा तथा । 'सरङ्गम्' इति पाठे भावे नलोपश्चिन्त्यः । गाढमालिलिङ्ग । अन्योऽपि भीतः सङ्कचिदालिङ्गति तद्वदिति भावः ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससंभ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः क्षरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

उत्तुङ्गति ॥ ईशो हरो रूढोपर्यारूढा प्रमदा पार्वती यस्यात् एवोत्तुङ्गमुद्यैः पीनं पुष्टं यस्तनपिण्डम् । उभयोरतिस्थूलतया परस्परसंयुक्तावात्पिण्डीभूतमिति भावः । तेन कृत्वा पीडा यत्र । तथा ससंभ्रमं सभयं तस्यास्तत्कर्तृकं परिरम्भमाश्लेषं प्रपद्य प्राप्य क्षरेण कामेन हेतुना सद्यः सहसा पुलकैरुपगूढः सन्ममाद मत्तो बभूव ॥

इति गिरितुञ्जाविलासलीलाविविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।

अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे कृतवसतिर्विशिभिर्गणैर्ननन्द ॥५२॥

इतीति ॥ गिरीन्द्रे कैलासे कृता वसतिर्येन तथाऽमृतकरश्चन्द्रः शिरसि मणिरिव यस्य स एष हर इत्येवंभूतैर्गिरितुञ्जायाः पार्वत्याः संबन्धिनी या विलासलीला सकामचेष्टाक्रीडा तस्या विविधा नानाविधा या विभङ्गो रचनास्त्राभिस्तोषितः प्रीतः सन् । वशिभिः स्ववशगतैर्गणैर्नन्दिप्रभृतिभिः सह ननन्द जहर्ष । तेषां हर्षोऽनयोरलौकिकक्रीडादर्शनादिति भावोऽनुसंधेयः । पुष्पिताग्रा

वृत्तम्—‘अयुञ्जि नयुगरेकतो यकारो युञ्जि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताम्’ इति सप्तशृङ्गात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणमहात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-

कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये

केलासयमनो नाम नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।

एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन्वद्विर्महन्महः ॥ १ ॥

आससादेति ॥ एष वद्विः । नीच दुःसहं महद्यैयम्बकं शैवम् । त्रैयम्बक-
शब्दात् इदमर्थकेऽपि ‘न दशाम्बाम्’ इत्येजादेसः । महो वीर्यं वहन् । त्रिदशै-
र्देवैः सह सदसि समायां स्थितं सुनासीरं महेन्द्रमाससाद प्राप । ‘वृद्धश्रवाः
सुनासीरः’ इत्यमरः ॥

सहस्रेण दशमीशः कुत्सिताङ्गं च सादरम् ।

दुर्दर्शनं ददर्शामि धूम्रधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥

सहेति ॥ कुत्सिताङ्गमत एव दुर्दर्शनं धूम्रधूमवर्णं धूमितं संजातधूमम् ।
सारकादित्वादितच् । मण्डलं यस्य तमग्निमीशो महेन्द्रो दृष्ट्वा सहस्रेण सादर-
मथा तथा ददर्श दृष्टवान् ॥

दृष्ट्वा तथाविधं वद्विमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।

व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कन्दर्पद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वेति ॥ इन्द्रो वद्विं तथाविधं दृष्ट्वा क्षुब्धेन संचलितेन चेतसा कन्दर्प-
द्वेषिणो हरस्य रोषाज्जातं किञ्चिदपराधलक्षणं चिरं व्यचिन्तयत् ॥

सं विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।

उपाविशत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

स इति ॥ सोऽग्निर्विलक्ष्यमुखैर्ग्लानमुखैर्देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणो
दृश्यमानः सन् । सुरेन्द्रेण सादरमादिष्टमासनमुपाविसत् ॥

हव्यबाह त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।

इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽब्रुवत् ॥ ५ ॥

१ तच्; मत्वा. २ द्युसदां सोऽतिसादरम्; द्युसत्संसदि सादरम्. ३ धूमिल.
४ कुदेन. ५ सप्तजलमुखैः; सविलक्षमुखैः. ६ सुमहाबुद्ध्याः; सुबुद्ध्या दशा.

हव्यवाहेति ॥ सोऽग्निः । हे हव्यवाह, त्वया दुर्दशेयं दशावस्था कुर्वो
हेतोरासादि प्राप्तीति सुरेन्द्रेण वृष्टः सन्निःसृत्य निःश्वासं कृत्वा वचो वक्ष्यमाण-
मवदत् ॥

अथ युग्मेनाह—

अनतिक्रमणीयाचे शासनान्सुरनायक ।

पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥

अभिगौरि रतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।

कालस्येव सरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

अनतीति ॥ अभिगौरीति ॥ हे सुरनायक, अहं पारावतं कपोतं वपुः
प्राप्यानतिक्रमणीयादनुलङ्घनीयाचे तव शासनाद्देतोरभिगौरि गौर्वाप्तित्वमि-
गौरि । ‘अप्ययं विभक्ति-’ इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । रतासक्तं महेश्वरं
जगाम प्राप । जगामेति लिट् उत्तमपुरुषैकवचनम् । अथ चातिसाध्वसाद्वेपमानः
कम्पमानोऽहं कालस्येव । तद्वद्भवानकस्येत्यर्थः । सरारातेर्हरस्य । पुर इति शेषः ।
स्वं रूपमाग्रेण स्वरूपमासदं प्रापम् । लङ् उत्तमपुरुषैकवचनम् ॥

दृष्ट्वा छद्मविहङ्गं मां सुज्ञो विज्ञाय जम्भभित् ।

ज्वलद्भालानले होतुं कोपनो माममन्यत ॥ ८ ॥

दृष्टेति ॥ हे जम्भभिविन्द, सुज्ञो हरो मां दृष्ट्वा । अथ च छद्मना विहङ्गं
विज्ञाय ज्ञात्वा । दर्शनमात्रादेव तु कापलवानवगम एव किंतु विलम्बोपस्थित-
नया । अतो ज्ञानदर्शनयोर्भिन्नकालीनत्वात्पृथग्व्यपदेशः । अतो स्वच्छद्वयस्य मन-
नक्रियापेक्षया पूर्वत्वेनान्वयः । कोपनः क्रोधनः सन् । ‘कुधमण्ड्यार्थेभ्यश्च’ इति
युच् । मां ज्वलति भालस्येऽनलेऽग्नौ होतुं दग्धुममन्यत मेने । मननमत्र विचा-
रणं तद्वचनफलकमिति । अहमेनमग्नौ वक्ष्यामीति विषयचारेत्यर्थः ॥

वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥

वचोभिरिति ॥ मया विनम्रेण सता सार्थैः साभिप्रायार्थैरत एव मधुरैर्मनो-
हरैर्वचोभिः करणैः । स्तुत इच्छितो देवो हरः प्रीतिमानभवत् । मदुपरि प्रससा-
देत्यर्थः । तथाहि । स्तोत्रं स्तुतिः । ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’ इत्यमरः । कस्य
तुष्टये संतोषाय न भवति । अपि तु सर्वस्वापीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।

क्रोधाग्नेर्ज्वलतो मांसात्रासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

१ अतिगौरी. २ उपास्तम्. ३ ज्ञानसूतः; यज्ञभित्. ४ कोपतः.
५ अयममन्यतः; मामलोक्यतः, ६ सान्त्वैः. ७ प्रासत्रासतः.

शरण्य इति ॥ शरण्यः शरणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यप्रत्ययः । अत एव सकलप्राता सर्वेषां रक्षिता । एवंभूतः शंकरो हरो ज्वलतो दीप्यमानस्य दुर्निवारतो दुःखेन निवारयितुं शक्यस्य क्रोधाग्नेः क्रोधाग्निकर्तृकाङ्गासाधस्त्रासो भयं तस्मान्मामत्रायत ररक्ष ॥ 'त्रैङ् पालने' लङ् ॥

परिहृत्य परीरम्भरभसं दुहितुर्गिरेः ।

कामकेलिरसोत्सेकाद्व्रीडया विरराम सः ॥ ११ ॥

परिहृत्येति ॥ स हरो गिरेर्दुहितुः पार्षत्याः संबन्धिनं परीरम्भरभसं परिहृत्योग्ज्य व्रीडया हेतुभूतया कामस्य केले रसस्योत्सेकान्मानसस्यासक्तैर्विरराम विरतोऽभूत् । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगदाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥

रङ्गेति ॥ तदा स हरो रङ्गस्य कामकेलेर्भङ्गादन्तरायात् । अस्य हेतोः क्रोधाग्निस्यञ्जकत्वे न दोषः । च्युतं पतितममोघं सफलं त्रिजगदाहकमत एव सुदुर्वहं सुतरां दुःखेन वोढुं शक्यं रेतः शुक्र मद्विग्रहमधि । मम शरीर इत्यर्थः । सद्यो न्यधात् । 'अधिमद्विग्रहम्' इति वक्तव्ये मद्विग्रहमधीत्युक्तं महाकविप्रयोगाच्च दोषाय ॥

दुर्विषह्येण तेनाहं तेजसा दहनःप्रमना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥

दुर्विषह्येणेति ॥ दहनःप्रमनाग्निरूपेणाह एव दुर्विषह्येण दुःखेन वोढुं शक्येन । 'शक्तिसहोश्च' इति यच् । तेन तेजसा वीर्येण निर्दग्धमत एव दुर्वहमात्मनो देहं वोढुमहमक्षमोऽस्मि । यथाहं क्षमः स्यां तथैव त्वयाशु विधेयमिति व्यज्यते ॥

रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥

रौद्रेणेति ॥ हे वासव हृन्द, अतिमहीयसा रौद्रेण शांभवेन महसा तेजसा दह्यमानस्य मम प्राणानां परित्राणेन प्रगुणो विख्यातो भव । मम प्राणप्राणे भयनो महद्यशो भविष्यतीति भावः ॥

इति श्रुत्वा वचो वद्वेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

इतीति ॥ विबुधानामीश्वरो महेन्द्रो बह्वैरित्येवंभूतं वचः श्रुत्वा परिताप-

स्योपशान्तये । अर्थात्तस्यैवेत्यर्थः । मनसा हेतुं निदानं विचिन्तयामास । केनोपायेनास्य तापोपशान्तिर्भवेदिति विचारयामासेत्यर्थः ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।

किञ्चित्कृपीटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥

तेज इति ॥ दिवस्पतिरिन्द्रस्य कृपीटयोनिमग्निं कर्मभूतं तेजसा शांभवेन धात्वा दग्धानि बुद्धान्यस्याग्नेर्गात्राणि पाणिना परामृशन्स्पृशन्सन् । किञ्चिद्वदय-
माणमभाषतोवाच । भाषतोर्द्विकर्मकत्वं हि भूयर्थेनिबद्धत्वात् । ‘अर्थेनिबन्धनेन
संज्ञा’ इति वार्तिकत् । ‘कृपीटयोनिर्ज्वलनः’ इत्यमरः । ‘शतमन्युर्दिवस्पतिः’
इति च ॥

अयेन्द्रोऽग्निं सप्तभिः स्तौति—

प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

देवान्पितृन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां मुखं यतः ॥ १७ ॥

प्रीत इति ॥ भो अग्ने, त्वं प्रीतः सन् । स्वाहाकारः स्वधाकारो हन्तकार
यतैः शब्दैः कृत्वा होतृभिः प्रक्षिप्तेन । हविषेति शेषः । देवानिन्द्रादीन्पितृन्म-
नुष्यांश्च स्वयं प्रीणयसे प्रसादयसि । कथमेतान्प्रसादयामीत्याह—यत एक एव
त्वं तेषां देवादीनां मुखमसि ॥

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।

भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥

त्वयीति ॥ होतारो हवींषि त्वयि जुह्वति । अत एव ध्वस्तकल्मषाः स्वस्त-
पापाः सन्तः स्वर्गं भुञ्जन्ति । हि यतस्त्वमेक एव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । ‘उपोति-
होमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिश्रुत्युक्तयागफलस्वर्गप्राप्तौ यागस्य त्वदायत्ततया
कारणत्वोक्तेरिति भावः ॥

हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश्च त्वयि जुह्वतः ।

तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥

हवींषीति ॥ भो हुताश्च, तपस्विनो मन्त्रपूतानि हवींषि त्वयि जुह्वतः सन्तः ।
‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति जुष्टिषेधः । तपःसिद्धिं यान्ति प्राप्नुवन्ति । यतस्त्वं
तपसां प्रभुः ॥

निर्वृत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।

ततोऽब्जानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥

निधत्स इति ॥ भो अग्ने, त्वमर्काय देवान्तःपातिते सूर्याय हुतं हविर्भि-

अस्ते निधानरूपतया दधासि । अतः सोऽर्कः पर्जन्यः सन्नभिवर्षति । ततो वर्ष-
णादृष्टान्युत्पद्यन्ते । तेन्योऽश्वेभ्यः प्रजा जायन्ते । तेन कारणेन जगतः पितासि ।
पातीति पितेति व्युत्पत्त्या साधारणरक्षकस्यापि पितृत्वम्, न केवलं जनकत्वैवेति
भावः । अत एवोक्तं नीतौ—‘अन्नदाता भयत्राता यश्च कन्यां प्रयच्छति ।
जनिता चोपनेता च पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥’ इति ॥

अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।

ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

अन्तरिति ॥ ओ अग्ने, त्वं भूतानां प्राणिनामन्तश्चरोऽन्तर्ध्याप्यसि । तानि
भूतानि च त्वत्तो भवन्त्युत्पद्यन्ते । तत् उभयकारणतत्त्वं जीवितानि प्राणितानि
भूतानि येन तथोक्तो जगतः प्राणदश्चासि । अग्नेरन्तराधेयतयैव प्राणिनां
जीवनमतो जीवितभूतत्वम् । अग्नेरेव जगदुत्पादकतया प्राणदत्वं चार्थात्सिद्धम् ।
उत्तरवाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्यद्वयान्तर्गतत्वात्पृथक्त्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न ।
अन्तर्ध्यापित्वजीवितभूतत्वयोः साहचर्यप्रयुक्तं न सामानाधिकरण्यम् । यस्य
यत्र यत्रान्तर्भावित्वं तस्य तत्र तत्र जीवितभूतत्वमिति नियमाभावात् । न च
वह्निसंबन्धावच्छिन्नत्वेन तयोः सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । वह्निसंबन्धाव-
च्छिन्नत्वमन्तर्ध्यासि तस्यायःपिण्डे, न तत्र जीवितभूतत्वम् । अतो वह्निसंबन्धा-
वच्छिन्नत्वानपि सामानाधिकरणतानियमः कर्तुं न शक्यते । उत्पादकत्वप्राणद-
त्वयोः साहचर्यनियमाभावात् । कुलालस्य सत्यप्युत्पादकत्वे प्राणदत्वं नास्ति ।
घटमुत्पादयतोऽपि कुलालस्य न जीवनदातृत्वशक्तिरित्येकं विवादेन । अनिगह-
नोऽयं विवादः । ‘जगतः’ इति षष्ठी प्राणान्वयास्तु दानान्वयात् । अन्यथा
‘कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्’ इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी प्रसज्येतेति । ननु
जगत इत्यस्य प्राणान्वये केवलसंबन्धावच्छिन्नत्वेन तस्य नित्यसंप्रदानविवक्षा केन
निरस्यते । एवं च संप्रदानान्तरं सृज्यं स्यात् । अथवा जगत्संबन्धिनां प्राणानां
दानं जगत्संप्रदानकमेवेत्यर्थात्संप्रदानसिद्धिः ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकृत् ।

कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

जगत इति ॥ ओ अग्ने, त्वमेक एवास्य सकलस्य जगत उपकारकृदितकृदसि ।
अत एवास्माकं तत्र कार्योपपादने त्वत्तोऽन्यः । ‘अन्यारात्—’ इति पञ्चमी ।
कः प्रगल्भते समर्थो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ॥

अमीषां सुरसंधानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।

विपंचिरपि संश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ॥ २३ ॥

१ अन्तश्चरसि. २ त्वद्वलवन्ति. ३ त्वत्तः. ४ जीवितभूतः. ५ तत्. ६ सुरसैन्यानाम्. ७ विपदोऽपि पदं श्लाघ्योपकारयति नो हि सः; विपदोऽपि पदं
श्लाघोपकारव्रतिनो हि सा.

अमीषामिति ॥ ओ अनल, अमीषां सुरसंभानां देवसमूहानामस्मदादी-
नामर्थसमर्थने कार्यसाधने विषये त्वमेक एव समयोऽसि । एवंविधोऽप्यहं विपन्नः
किं करोमीत्याह—विपत्तिरिति । उपकारेषु परहितेषु प्रतिनो निवमवतः
पुरुषस्य विपत्तिरपि सम्यक्श्लाघ्या भवति । अतो विपन्नोऽपि स्तूयस इति भावः ॥
संप्रत्युपायमुपदिशति—

देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।

निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥

देवीति ॥ पूर्वमस्माभिर्मन्त्रा प्रतोषिता भागीरथी देवी निमज्जतः स्नानं
कुर्वतस्तवोदीर्णमत्युद्वणं तापं निर्वापयिष्यति । प्रक्षामयिष्यतीत्यर्थः ॥

गङ्गां तद्गच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ।

कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥

गङ्गामिति ॥ ओ हव्यवाहन, तत्तस्माद्गङ्गां देवीं गच्छ याहि । विलम्बं मा
कार्षीमो कुरु । ‘न माङ्गयोगे’ इत्यादागमनिषेधः । तथाहि । अवश्यकार्येष्ववश्य-
कतृष्वेषु कार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारितानलसत्त्वम् । उचितेति शेषः । तस्मात्तस्या
शीघ्रमेव गन्तव्यमिति भावः ॥

ननु शक्तेनापि मया दुर्वाङ्गं सैवं तेजो गङ्गा कथं धरिष्यतीत्याशङ्क्याह—

शंभोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।

त्वत्तः सरद्विषो बीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

शंभोरिति ॥ ओ अग्ने, शंभोरम्भोमयी जलमयी मूर्तिर्देवी सा सुरापगैव
गङ्गाैव दुर्धरं सरद्विषो हरस्य बीजं तेजस्वत्त आदाय धारयिष्यति । धरिष्यती-
त्यर्थः । ‘शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च’ इत्यमरः ॥

इत्युदीर्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।

तद्विसृष्टस्तमापृच्छर्यं प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥

इतीति ॥ इत्येवंभूतमुदीर्योक्त्वा सुनासीर इन्द्रो विरराम । तूर्णीं तस्या-
वित्यर्थः । विररामेति ‘व्याहृपरिभ्यो रमः’ इति परस्मैपदम् । ‘वृद्धश्वाः
सुनासीरः’ इत्यमरः । सोऽनलश्चाभिस्तु तद्विसृष्टेन सुनासीरेण विसृष्टस्तम्भः ।
गन्तुमनुमत इत्यर्थः । तादृशः सन् । तमिन्द्रमापृच्छयाहं गच्छामीत्याज्ञामादाय
स्वर्धुनीं गङ्गामभि प्रतस्थे प्रस्थितवान् ॥

१ विषादम्. २ अवश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता. ३ तत्र गत्वा च
तद्बीजममोर्धं मुञ्च सुस्थिरम्. ४ आमाशय.

हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।

तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्लेशनाशिनी ॥ २८ ॥

हिरण्येति ॥ तेन प्रस्थितेन तीर्णाध्वनावगाहितमार्गेण हिरण्यरेतसा वक्षिणा निःशेषक्लेशनाशिनी निःशेषा ये क्लेशाः पञ्च क्लेशास्तेषां नाशिनी । मुक्तिदायिनीत्यर्थः । सा प्रसिद्धा स्वर्गतरङ्गिणी स्वर्णदी देवी प्रपेदे प्राप्ता । कर्मणि लिट् ॥

अथ त्रिभिस्तामेव विशिनष्टि—

स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।

उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २९ ॥

स्वर्गेति ॥ स्वर्गे वयमारोहणं तस्य निःश्रेणिः सोपानपङ्क्तिः । अस्यां ज्ञानमात्रेणैव स्वर्गमारोहन्तीत्यर्थः । पुनश्च मोक्षमार्गस्य मुक्तिपथस्याधिदेवता । यां प्रसाद्य मुक्तिमामुवन्तीत्यर्थः । पुनश्चोदाराणामुच्चैस्तराणां दुरितानां पापानामुद्धारस्य समूहस्य हारिणी । विनाशिनीत्यर्थः । पुनश्च तरन्त्यनया सा तारिणी । दुर्गस्य संसाररूपस्य तारिणी । संसारार्णवमनया तरन्तीत्यर्थः । तारिणीति निजन्ता-त्तरतेः 'करणाधिकरणयोश्च' इति घृण्णे ल्युट् । ततः 'टिङ्गा-' इति ङीप् । 'तारणी' इति पाठे तारयात् लोकान्सा तारणी । दुर्गात्तारिणी । अत्र गिनौ कृते 'ऋन्नेभ्यः-' इति ङीप् ॥

महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।

सैरागान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

महेश्वरेति ॥ पुनश्च महेश्वरस्य जटाजूटे वासिनी वासवती पुनश्च पापनाशिनी अत्रापि तारिणीवत्प्रत्ययव्यवस्था । पुनश्च सैरागस्य विषयलिंगसौरन्वयस्य वंशस्यापि निर्वाणकारिणी मोक्षकारिणी । किं पुनर्विमुक्तानामित्यर्थः । धर्मं धारयतीति धर्मधारिणी । आत्मसंबन्धेन जन्तुधर्मवतः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।

त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥

विच्छिन्वति ॥ पुनश्च विष्णुपादोदकादुद्भूतोपपन्ना । विष्णुपादोदकमेवास्या जन्महेतुरित्यर्थः । विष्णुपादोदकमेवोद्भूतं प्रादुर्भूतं रूपं यस्याः सेति वा । पुनश्च ब्रह्मलोकादुपागतेहागता । पुनश्च त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवाहैर्भुवनत्रयं स्वर्गमृत्युपाताललक्षणमश्रान्तं निष्परिश्रमं यथा भवति तथा पुनाना । पवित्रीकुर्वीत्येत्वर्थः । अत एव त्रिजोता इति नाम दधतीत्यर्थः । 'एव पवने' । शानच् आग्रत्ययश्च ॥

जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।

आजुहावार्थसिध्यै तं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥

जातवेदसमिति ॥ सुतरामतिशयितो यः प्रसादस्तस्य धरा धारिणी सा गङ्गा आयान्तमार्गच्छन्तं तं जातवेदसमग्निमर्थसिद्ध्या अर्थसिद्धिं कर्तुं समुत्थितैरुच्छलितैरूर्मय एव हस्तासैः कृत्वा, आजुहावेव । अन्धोऽपि हस्तसंकेतेन कंषिदाद्ध्ययति । पुनः पुनरूर्मिसमुत्थानं तत्कर्तृकमाह्वानमिवेषुल्लेखा । आहू-पूर्वाङ्कयतेः कर्तरि लिट् ॥

संमिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिर्गन्मदैः ।

ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥

संमिलद्भिरिति ॥ संमिलद्भिः सम्यञ्चिलन्त्येकीभवन्तीति तयोक्तैः । तथो-न्मदैर्गन्मदैस्तैरत एव कलं मधुरं यथा भवति तथा कूजद्भिः शब्दायमानैर्मरालैर्ह-सैर्युक्ता सा देवी गङ्गा तमग्निमित्त्वभ्यधादुवाच । किमिति तत् । ओ अग्ने, तुभ्यं श्रेयांसि ददे । दुःखानि निहन्मि । आत्मज्ञात्वाभिधाने जलरूपतयाऽहा-कापि स्वकीयतीरगतहंसमिनादेन वदति स्मेति भावः ॥

कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।

प्रीतेव तमभीषाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥

कल्लोलैरिति ॥ स्वर्धुनी गङ्गा प्रीता सती । उद्गतैरानन्दादुद्गेलैरत एवा-र्वाचीनमर्वाग्भवं तटमभिद्रुतैः पलायितैः कल्लोलैः कृत्वा तं जातवेदसमभीषायेव संमुखीभवूषेव ॥

अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं तापेन हरतेजोजन्मनार्तः पीडितोऽव एवाभ्युपेतः संमुखमुपगतोऽनलोऽग्निः । किलेति प्रसिद्धौ । निममज्ज निमग्नोऽभूत् । मनु श्रुतित्येव किं मग्न इत्यर्थान्तरं न्यस्यति—विपदापदा परिभूता जिताः पुरुषा विलम्बितुमापत्प्रतीकारविलम्बमविष्णुतां सोढुं किं व्यवस्यन्त्युद्युजते । अपि तु नेत्यर्थः । 'प्रतीक्षते जानु न कालमार्तिः' इति व्यायादिति भावः ॥

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।

स मग्धो निर्वृतिं प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥

गङ्गेति ॥ सोऽग्निः कल्याणकारिण्यनेकमङ्गलविधायिनि श्रमहारिणि परि-श्रमहारके । पुण्यं भारयति जनैः संग्राहयति तस्मिन्पुण्यभारिणि । येन जनाः

१ समुत्थितैः. २ आजुहावास संसिध्यै सुप्रसादादरेव सा. ३ उपायतैः.
४ प्रीतेव. ५ अभ्युपेत. ६ परिभूतः. ७ व्यवस्यति. ८ पुण्यतारिणि.

पुण्यभारवन्तो भवन्तीति भावः । तारिणि भवार्जैवतारिणि गङ्गावारिणि याज्ञेय-
जले मघ्नः स्नातः सन् निर्द्विंति सुखं प्राप । तापातानां वारिणि मज्जनमेव सुखैक-
हेतुरिति भावः ॥

तत्र माहेश्वरं धाम संचक्राम हविर्भुजः ।

गङ्गायामुत्तरंगायामन्तस्तापविपद्भूति ॥ ३७ ॥

तत्रेति ॥ माहेश्वरं शैवं धाम तेजो हविर्भुजोऽग्नेः सकाशात्तत्र गङ्गायां
संचक्राम संक्रान्तम् । लग्नमिति वावत् । अत एव किंभूतायां गङ्गायाम् ।
अन्तर्मध्ये ताप एव विपत्तां धरति तथोक्त्यामत एवोच्छलिता अतिवेलास्तरंगाः
कल्लोला यस्यास्तथोक्ता तस्याम् । विशेषणद्वयार्थस्य पूर्ववाक्यानन्तरभावितया
पृथग्वाक्यत्वेन व्यपदेशे कर्तव्ये विशेषणतया वाक्यात्पूर्वोपमादानं यत्तत्पूज्यतया
व्यवस्थितम् । न तु वित्तपरितोषाय । धामसंक्रमणाप्राग्विपद्भूतसंभवात् ।
'धृता' इति पञ्चम्यन्तपाठे हविर्भुजो विशेषणम् । उत्तरंगत्वेन जलप्रकृतिविल-
सितं च स्वीकर्तव्यम् ॥

कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तथा ।

निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन्बहु ॥ ३८ ॥

कृशान्विति ॥ तथा सरिता गङ्गाया कृशानुरेतसो हरस्य रेतसि धामनि ।
'कृशानुरेताः सर्वज्ञः' इत्यमरः । आदृते । आदरपूर्वकं गृहीते सतीत्यर्थः ।
हव्यवाहोऽग्निः । गिजन्तात्पचाद्यच् । बहु सौख्यं वहन्सन् । ततो गङ्गातो
निश्चक्राम बहिर्नि स्तः ॥

सुधासारैरिवाम्भोभिरेभिषिक्तो हुताशनः ।

यथागतं जगामाथ परां निर्द्विंतिमादधत् ॥ ३९ ॥

सुधासारैरिति ॥ अधानन्तरम् । सुधासारैरिवामृतमयैरिवाम्भोभिर्जलैर-
भिषिक्तः ज्ञातोऽत एव परामत्युक्तया निर्द्विंतिं सुखमादधद्विभ्रं हुताशनोऽग्नि-
यथागतमागतमनतिक्रम्य जगाम गतवान् ॥

सा सुदुर्विषहं गङ्गा धाम कामजितो महत् ।

आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥

सेति ॥ व्योम्नि वाहः प्रवाहोऽस्ति यस्यास्तथोक्ता सा गङ्गा कामजितो
महेश्वरस्य महत्सुदुर्विषहम् । 'ईषदुःसुषु-' इति कृष्णार्थे खल । धाम तेज
आदधाना सती परीतापं संतापम् । 'उपसर्गस्य घञ्वमनुव्ये बहुलम्' इति
दीर्घः । अवाप । प्राप्तवतीत्यर्थः ॥

१ इक्ष्मज्जायाम् । २ अन्तस्तापविपद्भूतः, अन्तस्तापभिदाभूति । ३ आदृते.
४ उदारैः । ५ परिषिक्तः । ६ कामम् ।

बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः ।

हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मूर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥

बहिरिति ॥ जलजन्तवो वादांस्वार्ताः सन्तो युगान्ताग्नेः प्रलयकालीनान-
लस्य शिखाशतैः प्रकरणाच्छिवधाज्ञ एव तप्तान्वत एवोष्णान्यस्या गङ्गाया
जलानि हित्वा परित्यज्य बहिर्निर्जग्मुः । निर्गतवन्त इत्यर्थः । यानि महेश्वरधाम-
शिखाशतानि तान्ययुगप्रसंतापरूपसाधारणधर्मेण गम्यमानेन प्रलयकालानलसं-
वन्धीनीवेत्युपेक्षा । 'अर्चिर्हेतिः शिखा क्षियाम्' इत्यमरः । हित्वेति 'ओहाह
स्यागे' इत्यस्य ॥

तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।

समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥

तेजसेति ॥ सा गङ्गा । रौद्रेण तेन तेजसा तप्तान्वत एव समुदञ्चन्ति ।
अतितापवशादुत्प्लुत्य बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः । अत एव चण्डानि प्रचण्डस्वरूपा-
ण्यत एव दुर्धराण्यपि सलिलानि बभार एतवती । तेजसो रुद्रसंवन्धित्वादिति
भावः ॥

जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।

जग्मुः पट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥

जगदिति ॥ माघे माघसंज्ञके मासि । 'पट्-' इति माससंज्ञस्य
हलन्तमासादेशः । जगच्चक्षुषि जगत्त्रभूते चण्डांशौ सूर्ये किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
शीलान्तर्हितेन तेजसा दिशः किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । पट् कृत्तिकाः स्नातुं सुरा-
पगां मन्दाकिनीं जग्मुः प्रापुः ॥

अथ चतुर्भिः सुरापगां विशिनष्टि—

शुभ्रैरभ्रंकपैरूर्मिशतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।

कथयन्तीमिवालोकावगाहोचमनादिकम् ॥ ४४ ॥

शुभ्रैरिति ॥ आलोको दर्शनमवगाहः ज्ञानमाचमनं चेत्यादीनि यस्य तादृशं
कर्म कुर्वतां स्वर्गनिवासिनामभ्रंकपैरुज्ज्वलाकाशस्पृग्भिः शुभ्रैरूर्मिशतैस्तरङ्गाश-
रात्मदुःखं कथयन्तीमिवेत्युपेक्षा । अभ्रिभ्रंके पदद्वयाध्वाहारदोषः स्फुट एव ।
क्रियाकारकयोः परस्परनित्यसंबन्धादाक्षेपलक्षणव्यायेन केचित्समादधते । उल्लु-
तानि यानि तरङ्गाशतानि तानि कथनसंज्ञानानीवेति भावः । यथान्योऽप्यात्म-
व्याधिहेतुकं कञ्चिददनीयं पदार्थं कञ्चिदपि पुरुषं दर्शयित्वास्वाद्य च तत्पदार्थ-
दोषं कथयति तथेयमपीति बोद्धव्यम् । अभ्रंकपैरिति 'सर्वकृत्वाभ्रकरीषेडु-'
इत्यभ्रोपपदकाल्पेः सप्त ॥

सुखातानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।

बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥

सुखातानामिति ॥ सुखातानां मुनीन्द्राणां सप्तर्षीणां बलिकर्मणि पूजाविधानुचितानि योग्यानि तैः । यथा दूर्वाभिरक्षतैश्चान्वितैर्युक्तैः पुष्पोत्करैः कुसुमसमूहैर्बहिः कीर्णतीरां व्यासैकताम् । 'लाजाः पुं भूभिः अक्षताः' इत्यमरः । अलक्षब्धोऽत्रात्यर्थवाचकः । स च कीर्णतीरमित्यतः प्रागन्वयितव्यः ॥

ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।

योगनिद्रागतैर्योगपट्टबन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मासने स्थितैः । तथा ब्रह्मणो ध्याने परैः सक्तैः । तथा योग पृथक् निद्रा तां गतैः तथा योगपट्टस्य बन्धो बन्धनं येषां तैः । योगपट्टं बद्धिरित्यर्थः । एवंविधैर्योगपरैर्योगिभिरुपाश्रितां सेविताम् । 'उभौ जानू ऊर्ध्वतमौ सकञ्चुप सुवाससा । बद्धौ च हस्ता सततं ध्यायेत्परमनन्वधीः' ॥ इति योगलक्षणम् ॥

पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिस्यैः सूर्यसर्वदृष्टिभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४७ ॥

पादेति ॥ पादसंबन्धिनोऽङ्गुष्ठस्याग्रेणैव । न समप्रपादेनेत्यर्थः । भूमिस्यैः । पृथिव्यां स्थितैरित्यर्थः । तथा सूर्ये संबद्धदृष्टिभिरन्वितविलोकनैः । तथा परं ब्रह्म गृणद्भिर्जपद्भिर्ब्रह्मर्षिभिः सप्तर्षिभिरुपसेवितामुपाश्रिताम् ॥

अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं ताः कृतिकाः दिव्यां स्वर्गीयां नदीं देवीं गङ्गां विलोकयाम्यनन्दन् । आनन्दिता बभूवुरित्यर्थः । एतद्युक्तमेवेत्याह—एषा पीयूषवाहिनी गङ्गा दृष्टा दर्शनगोचरीभूता सती कं पुरुषं नाभिनन्दयति । अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । 'किम्' इति पाठे किं कृतः कारणाच्चाभिनन्दयति मोदयति । अपि तु मोदयत्येवेत्यर्थः । अत एतदाद्योक्तं आनन्दो युक्त इति भावः ॥

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्रहति मूर्धनि ।

येस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धयुक्तां मुदा हृदि ॥ ४९ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रचूडामणिभूतो यस्य स देवो हरो मूर्धनि यामुद्रहति । यस्या विलोकनं पुण्यं पुण्यकारि तां गङ्गां हृदि मनसि मुदा ग्रीत्वा अहधुः । अद्वितां चकुरित्यर्थः । गणवस्तु अद्वाया औचित्यादिति भावः ॥

- १ ब्रह्मा. २ योगिपरैः. ३ पद्मासनः. ४ योगिभोगबद्धैः भोगिभोगयुक्तैः.
५ भूमिष्ठैः भूमिष्ठैः. ६ संविष्ट. ७ देवीं पुनीम्; दिव्यनदीम्. ८ देवी.
९ तस्या विलोकनम्; तस्यावलोकनम्.

दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।

नीर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रह्लास्तो बवन्दिरे ॥ ५० ॥

दिव्यामिति ॥ निर्वाणपदस्य मोक्षपदस्य देशिनीं दात्रीम् । तथा निर्धूतकल्मषां दूरीकृतजनकिलिषां दिव्यां स्वर्गीयाम् । 'सुप्रागपागुदकप्रतीचो यत्' इति दिवो यत् । विष्णोः पदीं चरणसंबन्धिनीम् । 'गङ्गा विष्णुपदी' इत्यमरः । देवीं गङ्गां ताः कृत्तिकाः सुतरां प्रह्ला नताः सख्यो मूर्ध्ना बवन्दिरे प्रणेषुः ॥

सौभाग्यैः खलु सुप्रापैां मोक्षप्रतिभुवं सतीम् ।

भक्त्यात्र तुष्टुवुस्तां ताः श्रद्धाना दिवोधुनीम् ॥ ५१ ॥

सौभाग्यैरिति ॥ अत्र ताः कृत्तिकाः श्रद्धानाः सख्यः सौभाग्यैः क्षोभन-
भाग्यैः सुखेन प्राप्तुं शक्यां मोक्षस्य प्रतिभुवं लग्नकां सतीं पतिव्रतां तां दिवो-
धुनीं गङ्गां भक्त्या निमित्तेन तुष्टुवुः । भक्तिनिमित्तं सखनमित्यर्थः ॥

मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तत्र तां विमलैर्जलैः ।

प्रक्षालितमलाः सखुः सुखातास्तपसांस्त्विताः ॥ ५२ ॥

मुक्तीरिति ॥ ताः कृत्तिकाः विमलैर्विगतमलैः तथा मुक्तिमोक्षः सैव स्त्री
तस्याः सङ्गः संबन्धः । प्राप्तिरिति यावत् । तत्र यदुत्वं दूतीभावः कर्म वा ।
तस्य जैः । ज्ञातृभिरित्यर्थः । येषां स्वर्गमात्रेण मुक्तिर्भवतीति भावः । तथाभूतै-
र्जलैः कृत्वा प्रक्षालितमला निवर्तितकल्मषाः सख्यस्तत्र गङ्गायां सखुः । ज्ञानं
चक्रुरित्यर्थः । मलापकर्षज्ञानानन्तरं शुद्धज्ञानं क्रियत इति भावः । किंभूताः ।
सुखाताः सु शोभनं विष्णुकप्रकारकं ज्ञातं ज्ञानं यासां ताः । भावे निष्ठा । विष्णु-
कप्रकारेण ज्ञानकर्म्म इत्यर्थः । पुनः किंभूताः । तपसाम्बिताः । तपस्विन्य
इत्यर्थः । 'ज्णा शौचे' कर्तरि लिट् ॥

स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।

चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

स्नात्वेति ॥ परिपचेलिमैः परिपक्वैः । 'तव्यसव्यानीयरः' इत्यत्र केलिमर
उपसंख्यानान्पचतेः केलिमर् । भाग्यैर्दिष्टैर्निमित्तभूतैः सुलभ्यायां सुखेन लब्धुं
शक्यायाम् । 'पोरदुपधात्' इति यत् । तथाभूतायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा ताः
कृत्तिकाः स्वं स्वकीयमात्मानं मुदा प्रीत्या बहु यथा तथा चरितार्थं पुरुषार्थ-
कारिणं मेनिरेऽमन्यन्त । 'मनु अवबोधने' कर्तरि लिट् ॥

- १ दिव्या. २ दर्शिनीम्. ३ निर्धूतकल्मषाः. ४ भूत्वा. ५ ताम्.
६ सौभाग्यैः. ७ सुप्राप्ताम्. ८ सताम्. ९ प्रतुष्टुः. १० तास्तम्.
११ सिपेविरे. १२ दौत्यज्ञैः. १३ भाविमलैः. १४ तपसाम्बिताः. १५ सुर-
म्यायाम्. १६ बहुलाः.

कृशानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।

अमोघं संचचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

कृशानुरेतस इति ॥ अथानन्तरं गङ्गावगाहनाद्वेत्तोरमोघं सफलं कृशानुरेतसो हरस्य रेतो वीर्यं सद्यस्तत्कालं तासां कृत्तिकानामभिकलेवरं कलेवरे शरीर इत्यभिकलेवरम् । शरीरमथ इत्यर्थः । संचचार संचक्राम । लभामिति यावत् । अत्र तृतीयायोगाभावात्समः परतोऽपि चरतेनोत्तमनेपदम् । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति सौत्रमियमात् ॥

रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

रौद्रमिति ॥ दहनात्मकमग्निरूपमत एव सुतरां दुर्धरं दुःखेन धर्तुं शक्यं रौद्रं शैवं धाम तेजो दधानास्ताः कृत्तिका विषाम्बुधौ मग्ना इवेत्युपमेक्षा । परितापमवापुः । विषाम्बुधिमग्नत्वे यादृशः परितापो भवति तादृशो रौद्रतेजोधारणे जात इति भावः ॥

अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो बहिरातुराः ।

अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

अक्षमा इति ॥ दुर्वहं दुर्धरं तद्धाम वोढुमक्षमा अत एवातुरा व्याकुलास्ताः कृत्तिकाः । अन्तर्मध्ये ज्वलन्तमग्नमिव दधानाः सत्योऽम्बुनो चलादहिर्निर्ययुः । निर्जगमुरित्यर्थः । अत्र भ्रामन्वग्नित्वेनोपमेक्षणादुपमेक्षा ॥

अमोघं शांभवं बीजं सद्यो नैद्योज्झितं महत् ।

तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

अमोघमिति ॥ नद्या गङ्गया सद्य उद्भूतमत एव तासां कृत्तिकानामभ्युदरं दीप्तं सत्स्थितममोघं सफलं महच्छांभवं बीजं गर्भत्वमागमत् । गर्भीभूतमित्यर्थः ॥

सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।

विषादर्मदधुः सद्यो गाढं भर्तुमिया ह्रिया* ॥ ५८ ॥

सुज्ञा इति ॥ सुज्ञाश्चतुरा अत एव गर्भभूतं तद्वीर्यं विज्ञायापि वोढुमक्षमा

१ दुर्धरम्. २ अग्निं ज्वलन्तमन्तःस्थ दधाना इव निर्ययुः; निर्ययु सहिता. शीघ्रं कृत्तिका विस्मयान्विताः. ३ नद्यां स्थितम्. ४ तीव्रम्. ५ गर्भीभूतम्. ६ आगमम्. ७ भर्तुमयात्.

* ५८-५९ श्लोकयोर्मध्ये श्लोको दृश्यते—

अकामग्रणं जातमकौण्ड माषिनोऽर्धतः ।

संभूयान्योन्यमात्मानं शुशुचुस्तास्तदाविलम् ॥ (१ अकाण्डे. २ शुशुचुः.)

असमर्थाः । तस्यातिशयप्रज्वलितत्वादिति भावः । ताः कृत्तिका भर्तुर्मिया भयेन । यदि न धारिष्यामस्तदानुषितं नो चेच्छरीरदाह इति भयेनेत्यर्थः । द्विया लज्जया । एवंविधा इमाः याभिर्भर्तुर्वीर्यमपि न घृतमिति लोकप्रवादजन्मनेत्यर्थः । सद्यो गाढं विषादं खेदमदधुर्घृतवत्त्वः ॥

ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।

तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान्गृहान्भिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं ताः कृत्तिकालद्गर्भजातं गर्भसामान्यम् । 'जाति-जातं च सामान्यम्' इत्यमरः । भयेन व्रीडया च सार्धं सह शरवणे । 'प्रनिरन्तः-शरेषु-' इत्यादिना शरशब्दात्परवननकारत्वं ज्ञातव्यम् । 'शरः स्तुते जने बाणे' इति मेदिनी । उत्सृज्य परित्यज्य स्वान्गृहान्भिनिर्ययुर्गतवत्त्वः । 'गृहाः पुंसि च भूङ्क्ष्वेव' इत्यमरः ॥

ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं

तद्विक्षिप्तं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।

स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानै-

र्वक्त्रैः षड्विः संरहरगुरुस्पर्धयेवाजनीव ॥ ६० ॥

ताभिरिति ॥ ताभिः कृत्तिकाभिस्तत्र शरवणे विक्षिप्तं त्यक्तम् । तथामृतकरकलावच्चन्द्रकलेव कोमलं मृदु यथा तथा क्षणं भासमानं तद्गर्भजातं कर्तुं । अभिनभोगर्भं नभोगर्भं आकाशमध्य इत्यभिनभोगर्भम् । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ' इति मेदिनी । अभ्युज्जिहानैरभ्युज्जिहते संमुखमुदयन्ते तानि तैः । 'ओहाहू गतौ' इत्यतः शानच् । तथा दिनपतिशतं सूर्यशतं स्पर्धन्ते तानि तैः । ततोऽप्यधिकैरित्यर्थः । तथाऽमानैरसंख्यैः स्वैस्तेजोभिः तथा षड्विंशैश्च युक्तं संरहरगुरोर्ब्रह्मणः स्पर्धयेर्ष्ययेव । तव चत्वारि मम षड्विंशतस्तत्तोऽहमधि-कोऽस्मीत्येवंभूतवाग्वादावसरफलकयेत्यर्थः । अजनि । परिमासमभूदित्यर्थः । 'दीपजन-' इत्यादिना च्लेक्षिण् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । अत्र तेजसां घण्टां वक्राणां चोत्पादने ब्रह्मस्पर्धाया अहेतुत्वेऽपि तदेतत्त्वेन कल्पनादेत्ये-क्षात्कारः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडङ्गैर्मौ नतौ तावद्रू-चेत्' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीषीताराम-

कविधिरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमा-

रोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्च्यमाना विबुधैः समग्रैः प्रहैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।

तं पाययामास सुधातिपूर्णं सुरापगा खं स्तनमाशु भूर्ता ॥ १ ॥

अभ्यर्च्यंति ॥ सुरेन्द्रप्रमुखैरिन्द्रादिभिः समग्रैः समस्तैर्विबुधैर्देवैरुपेत्य समी-
पमागत्य प्रह्वैर्नगैः सज्जिरभ्यर्च्यमाना वाच्यमाना सुरापगा मन्दाकिनी । आशु
शीघ्रं मूर्तां मूर्तिमतीं सती । तं कुमारं सुधया दुग्धामृतेनातिपूर्णं बहुनृतं
स्वमात्मीयं स्ननं पाययामास पानं कारितवती । सर्गेऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

पिबन्स तस्याः स्तनयोः सुधौघं क्षणंक्षणं साधु समेधमानः ।

प्रापाकृतिं कामपि वद्विरेत्यं निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥

पिबन्ति ॥ स कुमारस्तस्या मन्दाकिन्याः स्तनयोः संबन्धिनं सुधौघं
दुग्धामृतसमूर्धं पिबन् अत एव क्षणंक्षणं प्रतिक्षणं साधु यथा स्वात्तथा समेध-
मानः सन्धग्वर्धमानः पदभिः कृत्तिकाभिरेत्यं निषेव्यमाणः श्रियमाणश्च सन् ।
कामपि लोकोत्तरमाकृतिं प्राप्तवान् । खलु वाक्यालंकारे । 'खलु स्याद्वाक्य-
भूषणम्' इति विश्वः ॥

भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।

तं नन्दनं दिव्यमुपातुमासीत्परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥

भागीरथीति ॥ आनन्दबाष्पैराकुललोचनानां व्यासनेत्राणाम् । पावकश्च
कृत्तिकाश्च पावककृत्तिकाः । भागीरथ्या गङ्गया सहिता याः पावककृत्तिकास्तासां
संबन्धि दिव्यं लोकोत्तरस्वरूपं तं नन्दनं पुत्रमुपातुं गृहीतुं परस्परमन्बोध्यं
प्रौढतरोऽतिशयितो विवादः कलह आसीत् । ममायं ममायमिति प्रवादपूर्वकः
कलिर्बभूवेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः खैरविहारहेतोः ।

नमो विमानेन विगाहमानो मनोतिबेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥

अत्रान्तर इति ॥ अत्रान्तरे कलहावसरे शिवः पर्वतराजपुत्र्या पार्वत्या
समं सह खैरविहारो यथेच्छविहारस्तस्माद्देतोः कारणान्मनोतिबेगेन चेतसोऽप्य-
तिशयजवेन विमानेन नमोऽन्तरिक्षं विगाहमानोऽवलोढयंस्तत्र कलहस्थाने
जगाम प्राप ॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विबुद्धचेतःप्रमोदी गलदधुनेत्रौ ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ षडाननं षड्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

१ अभ्यर्च्यमाना. २ मुपातिपूर्णम्. ३ स्वर्गापगा. ४ स्वस्तनम्. ५ धात्री.
६ एषः. ७ निसर्गवात्सल्यरसाद्विबुद्धचेतःप्रमोदी; निसर्गवात्सल्यविबुद्धचेतःपृथुप्रमोदी.
८ तौ. ९ तद्दिन.

निसर्गेति ॥ गिरिजागिरिशी निसर्गेण स्वभावेन बद्धात्सर्वं दयावत्त्वं तस्य वशादेतोर्विबुद्धः प्रबुद्धचेतसः प्रमोदो हर्षो वयोसयाभूतौ । अत एव गलद्-
भुजी प्रवहद्वाप्ये नेत्रे वयोसयाभूतौ सन्तौ । बहूदिनामि । जन्मदिनादारम्भे-
त्यर्थः । जातानि ध्यतीतानि बह्व्यं स बहूदिनजातः स एव बहूदिनजातमात्रस्य
बह्वाननं वप्सुसं तं कुमारमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥

अथाह देवी शशिवन्धमौलिं कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं देवी भवानी । पुरस्तादयं कः । अथवा कस्य
धन्यतमस्य पुंसो दिव्यवपुरादितेयसदृशविग्रहः शिशुर्बालः । पुत्र इति यावत् ।
अस्य शिशोर्माता जननी का वा भाग्यवतीषु धुर्याप्रगण्या । ‘पुरो यदुक्तौ’ इति
यत् । एतन्मातृत्वादिति भावः । इत्येवं प्रश्नभूतं वचः शशिवन्धमौलिं हरमा-
होक्तवती । आहति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तथा चोक्तम्—‘अभ्ययानामन-
न्तत्वाद्गुणनाय न शक्यते । महाकविप्रयोगेषु यदि सिद्धात्परं च तत् ॥’ इति ॥

स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।
पुत्रो ममायं न तवायमित्थं मिथ्येति वैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

स्वर्गापगेति ॥ किं च । असौ स्वर्गापगा गङ्गा । अवमनलोऽग्निः । एताः
षट् कृत्तिकाः कलहायमानाः कलहं कुर्वाणाः सत्यः । ‘शब्दवैरकलह—’ इत्या-
दिना करोत्यर्थे क्यङ् । अयं पुत्रो मम मत्संबन्धी इति गङ्गावाक्यम् । अयं
तव न किंतु मम इत्यभिवाक्यम् । इत्थं मिथ्योभयोर्युक्तयोर्मध्ये न कस्यापि किं
त्वस्माकमिति सत्यमिति कृत्तिकावाक्यम् । इति परस्परं वैलक्ष्यं विलक्षणं
यथा तथा किं किमर्थमुदाहरन्ति विवदन्ते ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥

एतेष्विति ॥ हे ईश, एतेषु स्वर्गापगादिषु मध्ये कस्येदमपत्यं पुत्रः । किंभू-
तम् । अखिला या त्रिलोकी तत्र तिलकायमानं तिलक इवाचरत् । ‘कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च’ इत्याचारार्थे क्यङ् । तत आत्मनेपदित्वाच्छानच् । अथाथवा । सिद्धा
देवविशेषाः । उरगाः सर्पाः । राक्षसा निशाचराः । देवदैत्यगन्धर्वसहिता ये
सिद्धोरगराक्षसास्तेषु मध्येऽन्यतमस्य कस्यापीति वदेत्यर्थः ॥

श्रुत्वेति वीक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलसितश्रीः ।
सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

श्रुत्वेतीति ॥ चन्द्रचूडो हरः कौतूहलिन्याः अवगणे कौतुकवत्या हृदयप्रियायाः

पार्वत्या इति पूर्वोक्तं वाक्यं वचः । 'वच परिभाषणे', 'ऋहलोर्ण्वत्' इति ष्यत् । भुत्वा विमला स्मितवीर्यस्य । किञ्चिद्विहस्येत्यर्थः । सान्द्रः सवनः बहुरिति यावत् । यः प्रमोदो हर्षः । 'प्रमोदामोदसंभवाः' इत्यमरः । तस्यो-
दय उत्पत्तिस्तेन वरसौख्यं तस्य हेतुभूतम् । तज्जनकमित्यर्थः । वचो वचनमवो-
चतोक्तवान् ॥

जगत्रयीनन्दन एष वीरः प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।

कल्याणि कल्याणकरः सुराणां त्वतोऽर्परस्याः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥

जगन्नयीति ॥ हे प्रिये, जगन्नय्या नन्दन आनन्दकारकः । नन्दादित्वात् 'नन्दिप्रहि-' इति रुपुः । वीरः पराक्रम्येष पुरोवर्ती शिशुः प्रवीरमातुः प्रकृष्ट-
वीरजनन्यास्तव नन्दनः पुत्रोऽस्ति । ममैवायं नन्दन इत्यत्र किं मानमित्याश-
ङ्क्याह—हे कल्याणि, सुराणामिन्द्रादीनां कल्याणकरः शर्मकार्येष पुरोवर्ती सर्गः
सृष्टिः । पुत्र इति यावत् । त्वतोऽपरस्यास्त्वदन्यस्याः स्त्रियाः कथं केन प्रकारेण
स्यात् । तारकविनाशजनितकल्याणकरत्वे त्वज्जनितस्यैव शक्तिः । अतस्तवैवायं
पुत्र इति भावः ॥

देवि त्वमेवास्व निदानमास्से सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

देवीति ॥ हे देवि प्रिये, जगतां मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि गानानि गीतानि ।
मङ्गलप्रयन्त्ररूपाणीनि यावत् । तेषां हेतोः कारणस्यास्य शिशोः सर्गे सृष्टौ ।
उत्पत्ताविति यावत् । त्वमेव निदानमादिकारणमास्स उपविशामि । असीत्यर्थः ।
'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । 'आस उपवेशने' । लटो मध्यमपुरुषैक-
वचनम् । नन्वहमेव कारणमित्यत्र किं मानमिति दृष्टान्ते दर्शयति—त्वमे-
वेति सत्यम् । विचारयस्व । किमिति तत् । रत्नं रत्नाकरे समुद्र एव । अथ च
रत्नत्वनायेव युज्यते युक्तं भवति । 'स्त्रिणिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इति, 'रत्नाकरो
जलनिधिः' इति चामरः ॥

अथ सुरमेनाह—

अंतः शृणुष्यावहितेन वृत्तं बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।

संक्रान्तमन्तर्हिदशापगायां ततोऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥

गर्भत्वमाप्तं तंदमोघमेतत्तामिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।

बभूव तत्रायमभूतपूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥

अत इति । गर्भत्वमिति ॥ हे प्रिये, अतः कारणात् । अवहितेनावधानेन ।

१ जगन्नयानन्दन. २ मातः. ३ अयम्. ४ परस्याः. ५ आर्ये; आद्ये.
६ स्वर्ग. ७ अत्र. ८ त्रिदिवापगमयाम्. ९ विगाहे. १० यत्.

सावधानतयेति यावत् । भावे निष्ठा । कृतं कृतान्तं शृणुष्व शृणु । तथाहि । मया यदीजं वीर्यमग्नौ निहितं स्थापितं तदीजं त्रिदशापगायां गङ्गायामन्तर्मध्ये अवगाहे ज्ञाने सति संक्रान्तं लभ्यम् । ततो गङ्गातः कृत्तिकासु च संक्रान्तं सङ्गर्भत्वमाप्तं गर्भीभूतम् । अथ च तामिः कृत्तिकाभिरमोघं तदेतच्छरस्त्रम्बमभ्यधिशरस्त्रम्बम् । अधेर्ष्यत्ययः प्रामादिक एव । न्यधायि निहितम् । धानः कर्मणि लुङ् । तत्र शरस्त्रम्बेऽशेषचराचरस्य समस्तस्थावरजङ्गमस्य जगतोऽभूत-पूर्वः पूर्वं भूतो भूतपूर्वस्तारङ्ग भवतीत्यभूतपूर्वो महोत्सवो महानुत्सवोऽयं शिशु-र्बभूव । जन्यजनकयोरभेदविवक्षयापुर्णतमिति वन्महोत्सवोऽयमिति प्रयोगः ॥

अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।

अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि स्वपुत्रमुत्सङ्गतेले निधेहि ॥ १४ ॥

अशेषेति ॥ हे प्रिये, अशेषविश्वस्य समस्तजगतः प्रियं प्रीतिकारकम् । 'इगुपथ-' इत्यादिना कः । तथाभूतं दर्शनं यस्य तथोक्तेनैतेन । अत्रान्वादेश एतच्छब्दस्य नित्यमेनादेशलियमात्कथमेनाभावः साधुः । सत्यम् । अत्रान्वादेश एव नास्ति । तत्र किञ्चिद्विधानोक्त्याश्रयीभूतस्य पुनरुपादानाश्रयीभूतस्य च भेदाभाववत्त्वेन विवक्षितत्वात् । प्रकृते तु तदव्यधात्वाद्वादेशाभावेनैनादे-शाभावसिद्धिरित्यलम् । त्वं सुपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्याग्रगण्या । श्रेष्ठ-तमेति यावत् । असीति शेषः । हे अचलराजपुत्रि, विलम्ब्य विलम्बं कृत्वा लम् । विलम्बो न कर्तव्य इत्यर्थः । किन्तु स्वपुत्रमात्मतनूजमुत्सङ्गतलेऽङ्गतले निधेहि स्थापय ॥

अथ सुग्मेनाह—

अथेति वादिन्यमृतांशुमौलौ शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।

सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥

किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्यैर्नमस्कृता सत्वरनौकिलोकैः ।

विमानतोऽवातरदात्मजं तं ब्रह्मीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

अथेति ॥ किरीटेति ॥ अयासृतांशुबन्धो मौलौ यस्य तथाभूते हरे इति पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनि भाषमाणे सति । समस्तस्य सकलस्य चराचरस्य जगतो धात्री परिपोषिका । 'ऋक्षेभ्यः-' इति ङीप् । तथा सान्द्रः सघनो यः प्रमोद आनन्दस्तेन सुतरां पीनं प्रकुलत्वात्पुष्टं गात्रं यस्मात्सायामृता शैलेन्द्रस्य हिमा-लयस्य पुत्री कन्या पार्वती नमःस्यैः । तत्काळ आकाशमाश्रयन्निरित्यर्थः । तथा सत्वरंश्च नाकिलोकैरिन्द्रादिलोकैः किरीटेषु बद्धा अञ्जलयो वैस्तथाभूतैः सद्भि-र्नमस्कृता वन्दिता सती सद्यो रभसेन वेगेन विमानतो विमानात् । पञ्चम्या-

कस्तिह ।^१ अवातरदुस्तार । अथ च तमात्मजं कुमारं प्रहीतुमुत्कण्ठितमानसा चाभूत् । अहमेनं गृह्णामीति मनसैच्छदित्यर्थः ॥

स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

हिंस्रोत्सुका तं सुतमाससाद् पुत्रोत्सवे माद्यति कौ न हर्षात् ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ पुत्रोत्सव उत्सुकोत्कण्ठिता पार्ष्णी । स्वर्गापगा गङ्गा तथा सहिता याः पावककृत्तिकास्ता आद्यो येषां तान् । अत्रादिशब्देनेन्द्राद्यो ग्राह्याः । स्वर्गापगा च पावकश्च कृत्तिकाश्चेति द्वन्द्वसमासेऽस्याप्युत्तरवात्पावकशब्दस्य पूर्व-
निपातः प्रसज्येतेति पूर्वरीतिराहता । तान् कृताञ्जलीनत एव भूयोऽतिशयमा-
नमतो नमस्कृष्वेतोऽपि हिंसा परित्यज्य तं सुतमाससाद् प्राप । तथाहि । हर्षा-
दानन्दवशात्का न माद्यत्युन्मत्ता न भवति । पुत्रोत्सवेन सर्वासांमुन्मत्तत्वं भव-
तीति भावः ॥

प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।

परिस्पृशन्ती कैरकुञ्चलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

प्रमोदेति ॥ सा पार्ष्णी । अग्रतः स्थितमपि तं पुत्रं क्षणं न ददर्श । यतः प्रमोदबाष्पैरानन्दाश्रुभिराकुले व्याप्तत्वाद्दर्शनाशक्ते लोचने यस्याः । आनन्दा-
श्रुभिरन्वीभूतेत्यर्थः । अथ च कर एव कुञ्चलं कलिका तेन परिस्पृशन्ती सती किमपि लोकोत्तरमपूर्वम् । अभूतपूर्वमित्यर्थः । शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः । सुखान्तरम् । अन्यसुखमित्यर्थः । अन्तरशब्दोऽग्रेपमानाभावघोतकः । प्राप प्राप्तवती ॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलद्वाष्पतरंगितायाः ।

विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया देव्यार्दशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

सुविस्मयेति ॥ शिशुः कर्ता । सुतरां यौ विस्मयानन्दाबाध्यैर्हर्षौ ताभ्यां विकस्वरायाः प्रफुल्लीभूतायाः तथा गलद्वाष्पैस्तरंगितायाः संजाततरंगायाः । तारकादित्वादितच् । वपुषि गलन्निर्वाणजलैरुद्धतप्रवाहकलोलकलिताया इत्यर्थः । तथा विवृद्धं यद्वात्सल्यं दयावत्त्वम् । पुत्रत्वादिति भावः । तत्र यो रसः प्रीतिः स उत्तरः प्रधानं यस्यास्तथाभूताया देव्याः पार्ष्ण्याः संबन्धिर्नोर्दशोर्विलोचन-
योर्गोचरतां विषयतां जगाम प्राप । बाणनिर्मुक्ताभ्यां लोचनाभ्यां देवी तमप-
श्यदित्यर्थः ॥

तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमासुं विनिमेषमैच्छत् ।

सौ नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणंक्षणं रूप्यति कस्य चेत् ॥ २० ॥

१ भृङ्गा; मूर्ध्ना. २ सुकान्तम्. ३ को व. ४ करकुञ्चलाभ्याम्. ५ संविस्मय.
६ दृष्टाः. ७ न नन्दनालोकनमङ्गलेषु; सुनन्दनालोकनकौतुकेन. ८ इष्यति.

तमिति ॥ तं बालं क्षणमीक्षमाणायलोकमाना सा देवी विनिर्मेयं विगत-
निर्मेयमीक्षणानां नेत्राणां सहस्रमासुं मम सहस्रं नेत्राणि भवन्मिवलैच्छदियेष ।
ह्याम्नां विलोचनाभ्यामाकण्ठदर्शनजननामादादिति भावः । तथाहि । नन्दनत्वा-
लोकनान्येव मङ्गलानि तेषु विषये क्षणक्षणम् । प्रतिक्षणमित्यर्थः । 'नित्यवी-
प्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्भाबः । कल्प चेत्स्तुष्यति वृत्तिं प्राप्नोति । अपि तु
न कस्यापीत्यर्थः ॥

विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाम्ब्याम् ।

नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥

विनम्रेति ॥ गौरी पार्वती । 'चिद्रौरादिभ्यश्च' इति क्रीष् । नवोदयं नूतनो-
द्भवम् । तरकालजातमित्यर्थः । अत एव पार्वणः पार्वणि भवः । 'तत्र भवः' इत्यण् ।
स चासौ चन्द्रश्च तद्गङ्गाह मनोहरम् । चन्द्रोऽपि नवोदय इति शेषम् । तथाभूतं
तं तनूजं पुत्रम् । कर्मभूतमित्यर्थः । आदाननचने उभे अपि प्रत्यस्य कर्मण्यं
विवेचनीयम् । विनम्राः पादप्रणता ये देवासुरास्तेषां पृष्ठेषु गच्छतः संचरतस्त्वा-
भ्याम् । अनेन तेभ्योऽभयदानमुद्रा कृतेति व्यज्यते । पाणिसरोरुहाम्ब्यां करक-
मलाम्ब्यामादाय गृहीत्वा स्वमात्मीयमुत्सङ्गतलं निनाय प्रापयामास । हस्ताभ्या-
मुत्थाप्य स्वाङ्गं आरोपितवतीत्यर्थः ॥

स्वमङ्कमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्रा ।

तमेकमेपा जगदेकवीरं बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

स्वमिति ॥ इन्दुवक्रा चन्द्रमुख्येषा पार्वती । एकमद्वितीयं जगदेकवीरं
जगत्वेकवीरं तमात्मनो नन्दनं पुत्रं सुधानिधानममृतपात्रमिव स्वमात्मीय-
मङ्कमारोप्य संस्थाप्य पुत्रिणीनां पुत्रवतीनां धुर्यप्रभानो पूज्या पूजयितुं योग्या
बभूव । एतपुत्रस्य सर्वासामपि पुत्रेभ्योऽधिकत्वादप्रपूज्यत्वमुचितमेवेति
भावः ॥

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।

तमेकपुत्रं जगदेकमाताम्युत्सङ्गिनं प्रसविणी बभूव ॥ २३ ॥

निसर्गेति ॥ निसर्गेण स्वभावेन । न दूपादिनेत्यर्थः । यो वात्सल्यरसो
दयावस्वरसस्पर्शोऽपि सिक्ता श्लाघिता । तन्नातिवात्सल्यवतीत्यर्थः । तथा सान्द्र-
प्रमोदोऽतिशयहर्षः स एवामृतं पीयूषं तस्य पूरेण प्रवाहेण पूर्णा भूता जगता-
मेकाऽद्वितीया माता परिपोषिका देव्युत्सङ्गिनमधिजितोत्सङ्गं तमेकपुत्रमग्नि
संमुखं प्रसविणी दुग्धसावती बभूव । पुत्रं दृष्ट्वा मातुः स्नानाम्नां पयः पत-
तीति शुक्रमिति भावः ॥

१ नवोदयात् ; महीदयात्. २ तम्. ३ एकमेवम् ; एकदेवम्. ४ एकदेवी.
५ सोत्सङ्गिनम् ; अभ्युत्सङ्गितम्.

अशेषलोकत्रयमातुरस्याः षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
सुरस्रवन्त्राः किल कृत्तिकाभिर्मुहुर्मुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ॥२४॥

अशेषेति ॥ षाण्मातुरः षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः कार्तिकेयः । अत्र षण्मातृशब्दात् 'ममसुरस्रवन्त्राः' इत्यादिनाण् मातृशब्दस्योदादेशश्च । 'षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । सुरस्रवन्त्रा देवनद्याः । गङ्गाया इत्यर्थः । 'स्रवन्ती निम्नगापगा' इत्यमरः । तथा कृत्तिकाभिश्च सस्पृहं सेष्यं यथा तथा । 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृद' इत्यमरः । अस्मदीयपयोधरस्रवदभृत-पातायमिदानीमेतदीयस्तनपयः पिबन्पुनरप्यस्मदीयपयोधरपयोऽपि स्मरेदेवंभूते-च्छामहितमित्यर्थः । मुहुर्मुहुरनुबेलमीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमानः सन्नशेषं सकलं पल्लोकत्रयं तस्य मातुः पोषिण्या अस्या देव्याः स्तन्या स्तने भवा । 'शरीरावय-वाद्यत्' इति यत् । सा चासौ सुधा च तामधासीत्पपी । 'वेष्ट्र पाने' कतेरि लुक् । 'विभाषा प्राधेद-' इति सिञ्जुप्र ॥

सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्गमौलेः कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
तस्यैकनालोद्भूतपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात्पद्मदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥

सुखेति ॥ मृगाङ्गमौलेर्हरस्य कलत्रं भार्या । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्य-मरः । एकनाल एककाण्ड उद्भूतान्युदितानि यानि पञ्चपद्मानि तेषां लक्ष्मीरिव शोभेव लक्ष्मीः शोभा चस्यास्तथाभूतां तस्य कुमारस्य षण्णां वदनानां समाहारं पद्मदनीम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । इह संख्यासादृश्यमन्तरा न विरोधः । सुखा-श्रुपूर्णेनानन्दाश्रुजलपरिपूरितेनैकेन मुखाम्बुजेन वदनकमलेन क्रमाद्यथाक्रमं चुचुम्ब स्पृष्टवती । अतिशयप्रेमवशादिति भावः ॥

हैमी^१ फलं हेमगिरेर्लतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।
पूर्वेव दिङ्मनूतनमिन्दुमाभात्तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥

हैमीति ॥ तं नन्दनं तनयमादधाना सा पार्वती । फलं दधाना हेमगिरेः सुमेरोः संबन्धिनी । तदुत्पन्नेत्यर्थः । हैमी हेमविकारा । विकारार्थकेऽणि 'टिङ्वा-' इति ङीप् । लतेव । विकस्वरं प्रफुल्लं पद्मं कमलं दधाना नाकनदीव गङ्गेव । नूतनं नवोदयमिन्दुं दधाना पूर्वा पूर्वसंश्लिष्टा दिशि । आभास्युद्यमे । अत्र मालोपमालंकारः ॥

प्रीतात्मना सा प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

प्रीतेति ॥ कुमारं पुत्रमुत्सङ्गतले दधाना विभ्रती सा देवी प्रीतात्मना प्रसन्नी-भूतमनसा प्रयतेन सावधानेन । न तु संभ्रमितेन । 'नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि

विषयः' इति व्यावादिति भावः । तथाभूतेन शशिशेखरेण 'शिखेन दक्षहस्तावक-
श्चा सती । अलतिप्रेमभरादिति भावः । अत्रलिहमाकाशस्पृह । 'वहाभे किङ्कः'
इति खण्ड । विमानमारोहाकूडा ॥

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढरोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।

अङ्गादुपादत्तं तदङ्कतः सा तस्यास्तु सौऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

महेश्वर इति ॥ प्रमदेनानन्देन प्ररूढा रोमोद्गमा चस्य तथाभूतो महेश्वरो-
ऽप्यात्मजे पुत्रे वत्सलत्वाद्यावत्त्वाद्देतोर्मूधरनन्दनायाः पार्वत्या अङ्गादुत्सङ्गतत्वं
पुत्रमुपादत्ताग्रहीत् । अथ च तदङ्कतो हरोत्सङ्गात्सा देव्युपादत्त । अथ च सौऽपि
हरोऽपि तस्या देव्या अङ्गादुपादत्त । इत्यनुवेलमन्योन्यग्रहणं चक्रतुरित्यर्थः ॥

दधानया नेत्रसुधैर्कसत्रं पुत्रं पवित्रं सुतया तयैद्रेः ।

संश्लिष्यमाणः शशिवण्डधारी विमानवेगेन गृह्णाञ्जगाम ॥ २९ ॥

दधानयेति ॥ शशिवण्डधारी महेश्वरः । सुधाया अमृतस्यैकं केवलं सत्रं सदा-
दानम् । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । नेत्रयोः संबन्धि
सुधैर्कसत्रं येन । नेत्रयोरमृतवासुलदातारमित्यर्थः । तथा पवित्रं पूतम् । 'पुत्रः
मंज्ञायाम्' इति इत्रप्रत्ययः । तथाभूतं पुत्रं सुतं दधानया मिश्रत्वा तथात्रेहिमा-
न्यस्य सुतया कन्यया पार्वत्या कन्या । संश्लिष्यमाणः खेहवसादालिङ्ग्यमानः
सन्निवमानस्य वेगेन गृह्णाञ्जगाम प्रययौ । 'गृहाः पुंस्ति च भूञ्जयेव' इत्यमरः ॥

अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकामरम्यम् ।

महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान्पृथून्गणाञ्शंभुरथादिदेश ॥ ३० ॥

अधिष्ठित इति ॥ अद्यानन्तरं शंभुर्महेश्वरस्तुङ्गे उन्नते स्फटिकमयः स्फाटिको-
यः शैलः कैलासस्तस्य शृङ्गे शिखरे । 'शृङ्गं प्राधान्यसाम्बोश्च' इत्यमरः । निका-
मरम्यमतिमनोहरं निजं स्वीयम् । 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । अधिष्ठितः
सन् । 'अधिशीङ्' इत्यादिनाधारस्य कर्मसंज्ञा । महोत्सवाय महोत्सवं कर्तुम् ।
'तुमर्थोच्च' इति चतुर्थी । पृथून्महतः प्रमथप्रमुख्यान्प्रमथादीन्गणानादिदेशाज्ञा-
पयामास ॥

पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।

गिरीन्द्रपुत्र्यास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संववृते विधातुम् ॥ ३१ ॥

पृथिविति ॥ अद्यानन्तरं पृथुर्महान्प्रमोदो हर्षो यस्य । तथा प्रकृष्टा गुणा

- १ अकाण्डमादत्त. २ तमङ्कतः. ३ सः. ४ सौम्यात्मज. ५ दक्षानया.
६ पात्रम्. ७ तथा. ८ मौलिः; बाही. ९ शृङ्गम्. १० अधिष्ठित. ११ निजे.
१२ धामनि कालरम्ये; धाम्नि निकामरम्ये. १३ प्रमथान्वनाथः. १४ महिम्ना
खमुदा; प्रथिम्नाऽपृषक्. १५ प्रमोद. १६ प्रगुणे.

यस्यैवंविधः समग्रः संपूर्णो गणानां गणः प्रमथादीनां समूहो वृषबाहनस्य महेश्वरस्य गिरिन्द्रपुत्र्याः पार्वत्याश्च तनयस्य जन्ममृत्युत्सवं विधातुं कर्तुं संबधते संबधतः । उच्यते इति बावत् ॥

इतः परं सप्तभिरुत्सवानेवाह—

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि संतानशास्त्रिप्रसवाञ्जितानि ।

उंचिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि गणा वैराणि स्फटिकालयेषु ॥३२॥

स्फुरदिति ॥ गणाः प्रमथाः स्फटिकालयेषु स्फटिकगृहेषु स्फुरन्त्यो भासमाना या मरीचयः किरणास्ताभिश्चुरितं मिश्रीकृतमम्बरं यैस्यानि । संतानशास्त्रिनां देववृक्षाणां प्रसवानि पत्राणि तैरञ्जितानि निर्मितानि चराणि भेद्यानि काञ्चनस्य विकारः काञ्चनं स्वर्णसूत्रं तदाधेवीभूतानि तोरणानि माळाविशेषानुचिक्षिपुस्तैर्विचिक्षिपुः । वचन्वुरित्यर्थः ॥

दिक्षु प्रसर्पस्तदधीश्वराणामधामराणामिव मध्यलोके ।

महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैर्दध्वान धीरैः पटहः पटीयान् ॥३३॥

दिदिधवति ॥ अथ तोरणोत्सोपानन्तरम् । दिक्षु दशसु दिशासु प्रसर्पन्प्रसिद्धो भवन् । आगमिनादेनेति शेषः । गम्यमानार्थत्वात्प्रयोगः । तासां दिशामधीश्वराणां विष्णुपालानाममराणां देवानामिन्द्रादीनां संबन्धि पटीयान्समर्थः । घोरनिनाद इति शेषः । धीरो गम्भीरः पटहोऽन्यैर्भृत्यभूतैरमैराहतस्ताडितः सन् मध्यमालो लोकश्च मध्यलोकः । भूलोक इत्यर्थः । तस्मिन् । महोत्सवम् । अत्रापि भवत्पुत्रजन्मनाम्नाकं महानुत्सवो जात इति संसितुमिव कथयितुमिव । दध्वान ध्वनिं चकार । ध्वनिकरणे महोत्सवज्ञापनस्य फलत्वाभावेऽपि फलत्वकल्पनात्फलोपेक्षा ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

संभावितानां गिरिराजपुत्र्या गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

महेति ॥ तत्र महोत्सवे समागतानां प्राप्तानामत एव गृहे गिरिराजपुत्र्या भवान्या संभावितानां पूजितानाम् । सत्कृतानामित्यर्थः । गन्धर्वा विद्याधराश्च देवविशेषास्तेषां सुन्दरीणां स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकानि मङ्गलगीतकानि मङ्गलप्रयोजनगीतान्यभवन् । जातान्तीत्यर्थः ॥

सुमङ्गलोपायनपौत्रहस्तास्तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।

विधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥३५॥

सुमङ्गलेति ॥ सुमङ्गलानि वान्युपायनान्युपदासामभ्युपेतां पात्रं तत्सहिता हस्ता यासामेवंभूताः सत्योऽभ्युपेताः प्राप्ता मातरो ब्राह्मणाः । ससेति शेषः । 'ब्राह्मी माहेकरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । बाराही च तथेन्द्राणी

चायुष्मन् सप्त मातरः ॥' इत्यमरः । मूर्ध्नि शिरसि तूर्वाङ्गतकानि त्रिधाप्य संस्थाप्य तं गिरिजातनूजं कुमारं मातृवत्पार्ष्णीवत्तनुव्यं यथा तथा स्वं स्वीयमङ्गं निन्युः । स्वाङ्गे स्थापयामासुरित्यर्थः । मातृवदित्यनेन तासामप्यत्र महत्प्रेमास्तीति दर्शितम् ॥

ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्ग्यालिङ्गोर्ध्वकैष्वप्सरसो रसेन ।

सुसंधिवन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

ध्वनत्स्थिति ॥ अङ्ग्यालिङ्गोर्ध्वकैष्वेतत्संश्लेषे तूर्येषु वाद्येषु सुतरां मन्द्रं गम्भीरं यथा तथा । 'कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः । ध्वनत्सु शब्दावमानेषु सत्सु । अप्सरसो रम्भादिका रसेन स्नेहेन शोभना मधुराः संधयः स्वरसंध्यादयो येषु तथाभूता बन्धाः गीतप्रबन्धा यत्र यस्मिन्कर्मणि । सुवृत्तानि शोभनच्छब्दांसि गीतानुगानि यत्र यस्मिन्कर्मणि । भाषा रत्यादयो रसाः शृङ्गारादयस्तैरनुविद्धं व्याप्तं यत्र यस्मिन्कर्मणि यथा तथा ननृतुर्गात्राणि विचिक्षिपुः ॥

वाता वयुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमो हुतभृग्दिदीपे ।

जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥

वाता इति ॥ तत्रोत्सवे । वाताः पवनाः सौख्यकरा वयुश्चेत्तुः । आशा दिशः प्रसेदुर्निर्मला बभूवुः । हुतभृग्निर्विधूमो निर्धूमः सन्दिदीपे ज्वलति स्म । 'दीपी दीप्तौ' इति लिट् । जलानि विमलान्यभूवन् । अन्तरिक्षं व्योम सद्यः प्रससाद स्वच्छमभूत् । 'भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम्' इति न्यायादिति भावः ॥

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्गृहोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

दिवौकसां व्योम्नि विमानसंघा विमुञ्च्य पुष्पप्रचयान्प्रसस्रुः ॥ ३८ ॥

गम्भीरेति ॥ गृहोद्भवा महेश्वरनिकेतनीया दुन्दुभयो गम्भीरो मन्द्रो यः शङ्खध्वनिः पाञ्चजन्यशब्दस्तेन मिश्रं यथा स्वात्तयोर्ध्वः प्रणेदुः । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति जत्वम् । अथ च दिवौकसां देवानां विमानसंघा व्योम्नि पुष्पप्रचयान्विमुञ्च्य विकीर्य प्रसस्रुः । प्रतस्थिर इत्यर्थः ॥

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जैन्मोत्सवे संमदयांचकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

इत्थमिति ॥ महेशो हरः । अद्रिसुता पार्ष्णी तस्याः सुतस्य पुत्रस्तेत्यशेषं भूते जन्मोत्सवेऽशेषं समस्तं चराचरं स्थावरजंगममेतद्विश्वं जगत्संमदयांचकारो-

न्मसीचकार । उन्मादसाधनैरिति शेषः । परं केवलं तारकस्य तारकामुरस्य श्रीलङ्केश्वरकम्पे । निभायेत्यर्थः ॥

ततः कुमारः संहृदां निदानैः स बाललीलाचरितैर्विचित्रैः ।

गिरीशगौर्योर्हृदयं जहार मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारो विचित्रैरनेकरूपैरत एव समुदां सुतरां प्रीतीनां निदानैरादिकारणैः । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । बाललीलाचरितैः शिशुक्रीडाचरितैर्गिरीशगौर्योः शिवपार्ष्वयोः । अभ्यर्हितत्वाद्बालोऽपि पूर्वनिपातः । हृदयं मनो जहार । प्रसादयामासेत्यर्थः । हृषा मनोहरा बालकेलिमुदे न किमु भवति । किं तु भवत्येवेत्यर्थः ॥

महेश्वरः शैलमुता च हर्षात्संतर्पमेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्मनोहराणि क्रमतश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥

महेश्वर इति ॥ महेश्वरो हरः शैलमुता पार्वती च हर्षाद्धेतोः सतर्प सत्पुण्यं यथा तथाऽजातदन्ताभ्यनुज्ञतदशनानि मनोहराणि सूनोः कुमारस्य मुखान्येकेन मुखेन गाढं दृढं यथा तथा क्रमतो यथाक्रमं चुचुम्ब पस्पर्श । अत्र कर्तुं ह्यस्य पार्थक्येन क्रियान्वयो विधेयः । अन्यथा द्विवचनापत्तिरिति विवेचनीयम् ॥

क्वचित्स्खलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः क्वचित्प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।

बालः स लीलाचलनप्रयोगैस्तयोर्मुदं वर्धयति स पित्रोः ॥ ४२ ॥

क्वचिदिति ॥ स बालः कुमारः क्वचित्प्रदेशे स्खलद्भिः पतद्भिः क्वचित्प्रदेशेऽस्खलद्भिः क्वचित्प्रदेशे प्रकम्पैः प्रकृष्टकम्पैः क्वचित्प्रदेशेऽप्रकम्पैर्लीलाया ये चलनप्रयोगालोर्निमित्तभूतैस्तयोः पित्रोर्जननीजनकयोः माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । मुदं प्रीतिं वर्धयति स । 'कन्दलयाचकार' इत्यपि पाठः । अर्थः स एव ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गुहाङ्गणक्रीडनधूलिधूम्रः ।

मुहुर्वदन्किंचिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गगतस्ततान ॥ ४३ ॥

अहेत्विति ॥ गुहाङ्गणे यत्क्रीडनं तेन निमित्तेन धूलिनी रजोमिधूम्रो धूसरः सङ्गङ्गत उत्सङ्गं प्राप्तः कुमारः । अहेतुरकारणो यो हासो हसितं तेन च्छुरितो मिश्रित आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्य । अलक्षितार्थमव्यक्तार्थं मुहुः किंचिद्वदन्त्योर्मुदं प्रीतिं ततान चकार ॥

गृह्णन्विषाणे हरवाहनस्य स्पृशन्भुमाकेसरिणं सलीलम् ।

स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रं कर्षन्बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

१ समुदः. २ स्वबाललीलाचलितैः. ३ अपि. ४ सहर्षम्. ५, ६ क्राण्डि.
६ क्रमशः. ७ चुचुम्बे. ८ सलीलम्. ९ गेहाङ्गण. १० केसरिणः सटालीः.

गृह्णति ॥ स कुमारः हरबाहनस्य वृषस्य विषाणे शङ्के गृह्णन् । कराभ्यामिति शेषः । तयोमाकेसरिणं पार्श्वतीसिंहं सलीलमप्रयासं यथा तथा स्पृशन् । तथा भृङ्गिणो गणस्य सूक्ष्मतरं शिखाग्रं कर्षन् । पित्रोर्जननीजनकयोः प्रमदाय हर्षाय बभूव । क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तेत्यजीगणन्नात्ममुखं प्रसार्य ।

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्कगः शैशवमौर्गध्यमैशिः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ तस्य पितुरङ्कग उत्सङ्गगत ऐशिः । शैशवापत्यमित्यर्थः । 'अत इम्' इत्यपत्यार्थ इष्टः । आत्ममुखं प्रसार्य महेशस्य ये कण्ठोरगाः कण्ठगताः सर्पास्तेषां दन्तपङ्क्तिम् । एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तेत्यजीगणत्संख्यातवान् । यतः शैशवमौर्गध्यं बालत्वनिमित्तमूढतां दधानः । अजीगणदिति गणयतेर्लुङ् । 'ई च गणः' इत्यभ्यासाकारस्येकारः ॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्नोऽङ्कुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।

दन्तानुपातुं रभसी बभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥ ४६ ॥

कपर्दिति ॥ कुमारः कार्तिकेयः कपर्दिकण्ठान्ते शिवकण्ठमध्ये स्थितस्य कपालदाम्नो नृकरोटीस्रज आननकोटरेषु वदनकूपेषु । 'कोटरो नाभरे कूपे पुष्करिण्युच्चघाटके' इति मेदिनी । अङ्कुलिं प्रवेश्य दन्तानुपातुं ग्रहीतुं रभसी रभसो वेगोऽस्यास्तीति तथोक्तः । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति मेदिनी । बभूव । एतान्वेगेन गृह्णामीत्येच्छदित्यर्थः । यतो मुक्ताफलभ्रान्तिकरो मौक्तिकभ्रमकारी ॥

शंभोः शिरोऽन्तः सरितस्तरंगान्विगाह्य गाढं शिशिरात्रसेन ।

सं जातजाढ्यं निजपाणिपद्ममतापयद्भालविलोचनाग्रौ ॥ ४७ ॥

शंभोरिति ॥ स कुमारः । शिशिराच्छीतलाम्बुशंभोः संबन्धिनः शिरसोऽन्तर्मध्ये स्थितायाः सरितो गङ्गायास्तरंगान्त्रसेन स्वादेन । स्वादोऽत्र त्वमिन्द्रियग्राह्यत्वेन विवक्षितः । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तक्रादौ द्रव्यरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति मेदिनी । गाढं दृढम् । 'गाढबाढदृढानि च' इत्यमरः । विगाह्यावगाह्य । अत एव जातजाढ्यं जातशीतकृतजडत्वं निजपाणिपद्मं स्वीयकरकमलं भाले बद्धिलोचनं तत्र योऽग्निस्त्रिधातापयत् । अन्योऽपि क्षीतजडं हस्तमग्नौ तापयति तद्वदिति आशः ॥

किंचित्कलं भङ्गुरकंधरस्य नमजटाजूटधरस्य शंभोः ।

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

१ मज. २ तदङ्कगः. ३ जुषमीतिः; मुग्धमैशिः. ४ करान्; धरः.
५ संजातजाढ्यः. ६ भङ्गुरकण्ठरम्ब.

किंचिदिति ॥ किंचिद्गुरुरा पतनशीला । 'मञ्जभासमिदो घुरश्' इति घुरश् 'यजोः' इति कुञ्जम् । कंधरा ग्रीवा यस्य । बालत्वात् । स कुमारो नमज्जटाजूटस्य धरत्वास्व संभोर्हरत्स्य प्रलम्बमानमाभ्रयमाणं कलं मधुरं मुकुटेन्दुलण्डं मुकुटचन्द्राकलम् । 'मितं शकललण्डे वा' इत्यमरः । कौतुकेनानन्देन चिरं बहुकालं सुखम्भे । पत्यर्थेत्यर्थः ॥

इत्थं शिशोः शैशवंकेलिबृत्तैर्मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।

मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ॥ गिरिजागिरीशौ मनोभिरामैर्मनोरमैरिष्यमेवंभूतः शिशोः कुमारस्य शैशवस्य बालस्य याः केलयस्तासां बृत्तैश्चरित्रैः । 'बृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले' इत्यमरः । मनसो विनोदस्तत्र य एको रसः प्रीतिस्तत्र प्रसक्तावासक्तौ सन्तौ कदाचिदपि दिवानिशमहर्निशं नाविदतां नाबुध्येताम् । अगाधपुत्रोत्सवार्णवमग्नत्वादिति भावः ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं

ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।

अलभत परां बुद्धिं पष्ठे दिने नवयौवनं

स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभूर्यया ॥ ५० ॥

इतीति ॥ इत्येवंभूतं बहुविधं नानाप्रकारकं ललितललितं ललितप्रकारमनिसुन्दरं । सान्द्र आनन्दो येन । मनोहरं बालक्रीडाया विचित्रं विचेष्टितं चेष्टाम् । चरित्रमिति यावत् । आचरन्बिबुधद्विभुः स कुमारः पष्ठे दिने परामुष्कृष्टां बुद्धिं धिपणां नवयौवनं तारुण्यं चालभत प्राप । यथा बुद्ध्या सकलं समस्तं शस्त्रम् । सकलानि शास्त्राणीत्यर्थः । शास्त्रम् । शास्त्राणीत्यर्थः । उभयत्रापि जातावेकवचनम् । विवेद ज्ञातवान् । किलेति प्रसिद्धौ । प्राचीनसत्संस्काराणां किमिवाशङ्क्यमिति भावः । हरिणीच्छन्दः—'रसयुगाहयैस्तौ औ श्यौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-

कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये

कुमारोत्पत्तिर्नामैकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।

पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं पैत्रीव तृष्णातुरितः पयोदम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं क्रूरस्त्रीवो योऽसुरस्तारकसंश्लक्ष्णस्तस्य तत्कर्तृको य उप-
प्लव उपद्रवः स्वस्थानोष्णाटनादिकलेन दुःखितः क्लिष्ट आत्मा यस्य तथाभूतः
पुलोमपुत्र्याः शय्या दयितः प्रिय इन्द्रोऽशेषैः समसैश्चिदशैरात्मभूतधूतहृन्दा-
रकैः सह तृष्णातुरितस्तृष्णया तृषया कम्पा आतुरित आतुरीकृतः । 'तत्क-
रोति-' इति गिचि कृते 'णाविष्टवत्-' इति टिलोपः । ततः कर्तरि क्तः । पत्नी
आतकः पयोदमिव । अन्धकारिं हरं प्रपेदे प्राप । अत्र पूर्णोपमाङ्कारः । सर्गो-
ऽस्मिन्वृत्तमुपजातिः ॥

द्वैतारिसंत्रासखिलीकृतात्स कथंचिदम्भोदविहारमार्गात् ।

अवातताराभिगिरिं गिरिशैर्गौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

इति ॥ स इन्द्रः । दसोऽभिमानी योऽरिस्तारकस्तस्माद्यः संत्रासो भवं तेन
खिलीकृतादुद्रवगाह्यमानीकृतादम्भोदानां मेवानां विहारो यत्र स चासौ मार्गश्च ।
आकाशमित्यर्थः । तस्मात् गिरिशसहिता वा गौरी भवानी तस्याः पदे चरणे
तयोर्म्यासो निधानं तेन विशुद्धं पवित्रं गिरिं कैलासमभि संमुखं कथंचित्केनापि
प्रकारेण । कष्टेनेत्यर्थः । अवाततारोत्तार । गिरिशगौरीति गिरिशस्याभ्यर्हित
त्वाद्बद्धोऽपि पूर्वनिपात इति वा ॥

संक्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

पिनाकिनोऽथालयमुच्चाल शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ३

संक्रन्दन इति ॥ अथानन्तरं संक्रन्दन इन्द्रः । 'संक्रन्दनो दुःखयवनः'
इत्यमरः । मातलिना सारथिना दत्त अश्वयीकरणार्थमप्रेकृतो हस्तो यस्यै सः ।
अवलम्बितमातलिहस्तः सन्नित्यर्थः । मेघात्मनो मेघस्वरूपधारिणः । मेघरूपा-
दित्यर्थः । स्यन्दनतो रथात् । पञ्चम्यास्तसिद्ध । अवतीर्योत्तीर्य । शुचौ ग्रीष्मे
पिपासया तृष्णया तृष्येति यावत् । आकुलित आतुरः पुरुषोऽम्भो यथा
जलमिव पिनाकिनो हरस्यालम्बं मिलयमुच्चाल । उद्दिश्य चलति स्वेत्यर्थः ।
'निकाय्यलिकयाः' इत्यमरः । पिपासेति 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये
टाप् । अत्रापि पूर्णोपमाङ्कारः । सामान्यधर्मस्त्वाकुलितत्वमित्याकुलितत्वे निमि-
त्तभूतौ पिपासोपप्लवौ । अनयोर्विभक्तिप्रतिविम्बभावेन सादृश्यम् ॥

१ उपद्रव. २ पक्षीव तृष्णाव्ययितः; तृष्णातुरत्वात्कवत्. ३ दत्तासुरत्रास. ४ गिरि-
शम्. ५ पिनाकिरम्भालयम्. ६ पिपासाकुलवज्रौचम्.

इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
आत्मानमप्येकमनेकधा स ब्रजन्विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥

इतस्तत इति ॥ अथानन्तरं ब्रजन्नाच्छन्स इन्द्रः स्फटिकाद्रिः कैलासस्तस्य
भूमौ पृथिव्यामितस्ततो यत्र तत्र प्रतिविम्बभाजं प्रतिविम्बितनेकमप्यात्मानं
शरीरमनेकसंख्यं विलोकमानः पश्यन्सन् । विभोर्महेश्वरस्यास्पदं स्थान-
माससाद प्राप ॥

विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

विचित्रमिति ॥ स इन्द्रः विचित्रा अनेकवर्णाश्चञ्चन्तो दीव्यमाना ये मणयो
रत्नानि तेषां तत्कर्मिका या भङ्गयो रचनाविशेषालेवां सङ्गः संबन्धो यस्य ।
अनेकवर्णमणिलक्षितमित्यर्थः । तथातिचण्डमतिभीषणं सौवर्णदण्डं सुवर्णमयवेत्रं
दधता विभ्रता नन्दिना मणेनाधिष्ठितं द्वारपालतयाधिष्ठितमनङ्गशत्रोः शिवस्य
सौधस्य राजसदनसंबन्धिनोऽङ्गणस्याजिरस्य । “अङ्गणं चत्वरजिरे” इत्यमरः ।
द्वारं प्रतीहारम् । “स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारी” इत्यमरः । अप्यतिष्ठदधितस्यौ ।
‘अधिष्ठातृत्वात्साम्-’ इति कर्मत्वम् । अन्तः प्रवेशो भगवद्वाशानुपालनं कुर्व-
न्द्धार एव तस्यावित्यर्थः ॥

ततः सै कक्षाहितहेमदण्डो नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स नन्दी सुरेन्द्रमिन्द्रं सद्य आशु प्रतिपद्य
समीपं प्राप्य सुतरां गौरवेणादरेण स्वयमेव । प्रतोषयामास संतोषितवान् ।
अथ च स्वयं गत्वा कक्षायां हर्म्यप्रकोष्ठे । ‘कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काङ्क्षायां मध्ये-
अबन्धने’ इत्यमरः । आहितः स्थापितो हेमदण्डः सुवर्णवेत्रं येन तथोक्तः
सन् । ईश्वरस्य । ईश्वरमित्यर्थः । संबन्धविवक्षायां षष्ठी । शशंस कथयामास ।
ससुरो महेन्द्र आगत इति निवेदितवानित्यर्थः ॥

भ्रूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सैदस्य ॥ ७ ॥

भ्रूसंज्ञयेति ॥ अनेन जगतामीश्वरेण महेश्वरेण भ्रूसंज्ञया । झुकुटीचमकृति-
संकेतेनेत्यर्थः । कृताभ्यनुज्ञः सुरेन्द्रागमनार्थं कृतानुज्ञासनः स नन्दी गणः
पुरोगोऽग्रगामी सन् । तं सुरेश्वरमिन्द्रं सच्छोभनमस्य महेश्वरस्य सदनं गृहं
सुरैः समं प्रवेशयामास । प्रवेशितवानित्यर्थः ॥

स चण्डिभृङ्गिप्रभुसैर्गर्गैर्गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।

अधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

स इति ॥ स सहस्रनेत्र इन्द्रो गरिष्ठैरतिशयेन गुरुभिः । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना गुह्यान्वयस्य गरादेशः । अनेकैर्बहुभिर्विविधस्वरूपैर्नानाकृतिभिश्चण्डिभृङ्गिप्रभुसैर्गणै रत्नमय्यां रत्नप्रचुरायाम् । प्राचुर्येण भयम् । 'टिड्ढा-' इति ङीप् । संसदि सभायामधिष्ठितमुपविष्टं शिवमालुलोके ददर्श । इह 'अधिशीङ्-' इत्याचारस्य कर्मत्वप्रसङ्गो दुर्निवारः । अतएव रत्नमयीं सर्वां तामिति प्रतिष्ठितमिति वा पठनीयम् । यथास्थितविन्यासे दूषणोद्धारं सुचियो विभावयन्तिवति ॥

अथ त्रयोदशभिर्महेश्वरं विशिनष्टि—कपर्दस्यादिभिः ॥

कपर्दमुद्रद्वमहीनमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।

दधानमुच्चैस्तरमिद्वधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

तत्र कपर्दमिति ॥ किंभूतं शिवम् । उद्रद्वं जुजंगरज्जुभिर्दंढीकृतमुल्लसद्भिः शोभमानैरत एवाहीनामिनाः स्वामिनस्तेषां बासुकिप्रभृतिमहासर्पाणां मूर्धेषु शिरःसु यानि रत्नानि मणयस्तेषामंशुभिर्मयूखैर्भासुरं दीप्यमानम् । 'भञ्जभास-' इति घुरच् । उच्चैस्तरं महान्तं कपर्दं जटाजूटं दधानं बिभ्रतम् । 'कपर्दोऽस्य जटाजूटः' इत्यमरः । अत एव पुनः किंभूतम् । इहा प्रवृद्धा जातवो गैरिकादयो यत्र तथाभूतं यत्सुमेरोः स्वर्णाद्रेः शृङ्गं तस्य समत्वं सादृश्यमाप्तं प्राप्तम् ॥

विभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।

गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदश्रुश्रैः ॥१०॥

विभ्राणमिति ॥ पुनः किंभूतम् । उत्तुङ्गोच्चतगामिनी । उल्लुबनरीतिगामिनीत्यर्थः । तथाभूता तरङ्गमाला कलोलपङ्क्तिर्यस्यास्तां जटाजूटस्य कपर्दस्य तटं समीपभागं भजन्तीम् । तत्र स्थितामित्यर्थः । तथा शरदश्रवणरत्नालिकमेव-
बन्धुभैर्विशदैः स्वफेनैस्तस्य हरस्योत्सङ्गं जुषते सेवते ताम् । हराङ्गस्थितामित्यर्थः । गौरीं पार्वतीं हसन्तीमिवोपहास्यं कुर्वतीमिव । सापस्यप्रयुक्तमनःसंतापं हास्येन स्फुटीकुर्वाणामिवेत्युत्प्रेक्षा । गङ्गां विभ्राणं दधानम् ॥

गङ्गार्तरङ्गप्रतिबिम्बितैः स्वैर्वह्मवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्हिमघोतितमुद्रहन्तम् ॥ ११ ॥

गङ्गेति ॥ पुनः किंभूतम् । गङ्गारत्नैषु जाह्नवीकल्लोलेषु प्रतिबिम्बितैः सैरात्मभिः । शरीरैरिति यावत् । बहुभवन्तमनेकीभवन्तं सुधांशुं चन्द्रं शिरसा

१ अधिष्ठितायां यदि. २ रत्नवत्याम्. ३ सहस्रलोकः. ४ कर्दपम्. ५ ऊर्ध्वस्थम-
हाहिः उद्रन्धमहाहि. ६ कपाल. ७ तलम्. ८ तरङ्गैः. ९ तैः. १० बहुभवन्तम्.
११ तुषारगौरैर्हिमघोतितम्.

मूर्ध्नोऽहन्तं दधानम् । अत एव पुनः किंभूतम् । तुषारवत्पुहिनवद्गौरैः सितैः ।
'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वः । चलन्तः प्रसरन्तो ये मरीचिप्रचयाः किरण-
संघाताल्लैर्हिमघोतितम् । शोक्ते शोभते इति स घोटी । शोभावाग्लित्यर्थः । तस्य
मावो घोतिता । घुतिरित्यर्थः । हिमवद्धिमसंघातवद्घोतिता घुतिर्बलं तम् ।
पूर्वं धवलाङ्गमप्यनेकचन्द्रशोभाभिरचिकचबलीभूतमित्यर्थः ॥

भालस्थले लोचनमेधमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।

युगान्तकालोचितहव्यवाहं मीनध्वजप्रोषणमादधानम् ॥१२॥

भालस्थल इति ॥ भालस्थले ललाटदेश एवमानं वर्धमानं यद्दाम तेज-
स्तेन निमित्तेनाधरीभूते परिभाषमुपागते रवीन्दू एव नेत्रे यस्मात् । ताभ्या-
मधिकतेजस्कमित्यर्थः । यद्वा । एवमानधाम अधरीभूतं चेति पदद्वयम् । तत्रैवं
व्याख्येयम् । एवमानं वर्धमानं धाम तेजो यस्य । वर्धिष्युतेजस्कमित्यर्थः ।
तद्योजनानतस्थानभेदेनाधरीभूते भालस्थनेत्रापेक्षया नीचैर्भूते रवीन्दू एव नेत्रे
यस्य । तथा युगान्तकाले प्रलम्बाकाल उचितं परिचितं हव्यवाहमभिरूपम् ।
प्रलम्बाकालिकानलरूपमित्यर्थः । अत एव मीनध्वजस्य कामस्य प्रोषणं दाहकम् ।
'ध्रुव दाहे', 'कृत्यस्युटो बहुलम्' इति कर्तरि क्युट् । एवंभूतं लोचनमादधा-
नम् । विभ्राणमित्यर्थः ॥

महार्हरत्नाञ्जितयोरुदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।

कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यामुपासितं कुण्डलयोश्छलेन १३

महेति ॥ पुनः किंभूतम् । महार्हाणि बहुमूल्यानि यानि रत्नानि मणयसैर-
ञ्जितयोः खचितयोरत एव समन्तात्सर्वत उदारमधिकं यथा स्वातन्त्र्या स्फुरत्प्रस-
रत्प्रभामण्डलं कान्तिवितानं ययोस्तथाभूतयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोश्छलेन
कैतवेन कर्णयोः भ्रूवणयोः स्थिताभ्यामुपविष्टाभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्रसूर्या-
भ्यामुपासितं सेवितम् । कुण्डलविषये कैतवास्सूर्याचन्द्रमसोरारोप्यमाणत्वात्ता-
द्रूपरूपकं कैतवापह्नुतिश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

स्वबद्धया कण्ठिकयेव नीलमाणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्याः ।

नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या कान्त्या महत्या सुविराजमानम् १४

स्वबद्धयेति ॥ पुनः किंभूतम् । परिस्फुरन्त्या परितः प्रसरन्त्या नीलस्य
श्यामस्य कण्ठस्यात्मगलस्य महत्या कान्त्या प्रभया सुतरां विराजमानं शोभमा-
नम् । कयेवैत्युत्प्रेक्षते—कुतुकेन कुतुकेन स्वस्मिन्नात्मीयकण्ठे बद्धया लिहितया
नीलमाणिक्यमय्या नीलरत्नविशेषप्रचुरया गौर्याः कण्ठिकयेव कण्ठभूषयेव ।
'कण्ठिका कण्ठभूषणम्' इति मेदिनी ॥

कालार्दितानां त्रिदशसुराणां चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
महन्महेभाजिनमुद्रताम्रप्रालेयशैलश्रियमुद्रहन्तम् ॥ १५ ॥

कालेति ॥ पुनः किंभूतम् । कालेनावसानकालिकमृत्युनार्दितानां पीडितानाम् । मृतानामिति यावत् । त्रिदशसुराणां देवदैत्यानां चिताया मृतमण्डपस्य रजोभिर्नैकाभिः परितः पाण्डुरं शुभ्रमङ्गं यस्य । विजितमृतमण्डपमस्योदकनमित्यर्थः । इह देवानाममरत्वाभावो दुर्घटः । तत्र ज्ञानाभावेन निहितपदस्य कवेः प्रमाद इत्याहुः । केचित्पुनः 'मनुजसुराणाम्' इति पाठान्तरं कल्पयन्ति । अयं यद्यपि कालार्दितानामिति विशेषणमुभयविशेष्यान्वयित्वेन द्वितीयविशेष्ये विवक्षितमप्यकालार्दितत्वविशेषणस्य व्यभिचारनियमने नियमनाभिपिद्धं भवति तथापि प्रथमविशेष्ये लोकोपकारकतापक्षेऽपि व्यभिचारितार्थसंभवेन विशेषणाङ्गपयोगात्संभवप्रयुक्तप्रधानभूतद्वितीयविशेष्यसंबन्धेन प्रथमविशेष्यान्वयिरवमिरासः । एवं लोपकार्यमनुजसहचरितत्वेन लोकोपकारकतापक्षावलम्बेन च विवक्षितार्थस्याविवक्षितत्वात् । संहारकतापक्षे तु प्रायो गतिरन्वेषणीयेत्यलम् । तथा महत्परिणाहि महेभस्य महतो राजस्याजिनं चर्म परिदधानमिति पूर्वेण संबन्धः । अत एवोद्भूतमुदितमङ्गं मेघो यत्र स चासौ प्रालेयशैलो हिमवांसस्य श्रियं शोभासुद्रहन्तं दधानम् । निदर्शनालंकारः ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।
नैरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

पाणीति ॥ पुनः किंभूतम् । पाणौ स्थितं ब्रह्मकपालमेव पात्रं यस्य पाणिना ब्रह्मकरोटीपात्रं विभ्राणमित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । वैकुण्ठभाजापि हरिणापि निषेव्यमाणम् । सेवनमत्र कादाचित्कं नत्विदानींतनमेव त्रयाणामनेदस्यैवेष्टार्थकत्वात् । एकैव मूर्तिरिति सप्तमसर्गांकेरिति भावः । हरापेक्षया हरेरपि लघुत्वसंभावनया संभवत्येव कदाचित्सेवनम् । तथा नराणामस्थिखण्डान्वेवाभरणानि यस्य । हिंसाकालसंलग्नस्त्रिशूलत्रितयास्थिकमित्यर्थः । तथा रणे योऽन्तो रिपूणामवसानं तस्य । 'मूलं कारणमूल्ययोः' इति मेदिनी । उच्चैर्महश्चि-
त्रमालयुधविशेषं कलयन्तं दधानम् ॥

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
उद्गीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधामैरौघाण्डवलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥

पुरातनीमिति ॥ पुनः किंभूतम् । मुकुटे य इन्दुबन्धनसमाद्वर्षमालम्ब्यः सुधामरौघोऽमृतसमूहप्रवाहस्तत्र य आण्डवः स्नानं तेन निमित्तेन कण्ठसंज्ञां प्राप्तचेतनामत एवाश्वसन्तीमुजीवन्तीम् । अतएव पुनर्भूयोऽप्युद्गीतवेदां

१ परिपाण्डुराङ्गम्, २ उन्नत, ३ वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम्, ४ सुरास्थिकण्डाभरणम्; सुरास्थिखण्डाभरणम्, ५ उद्गीतवेदाम्; उद्गीतवेदाम्, ६ सुधौघसंज्ञायाम्.

पठितश्रुतिकाम् । ब्रह्मत्वादिति भावः । पुरातनीं प्राक्तनीम् । 'सार्वचिरम्-'
इत्यादिना पुराण्यथादृशुतौ । दिश्वान्कीप् । ब्रह्मकपालानां मालां खजं कण्ठे
गले बहन्तम् । वधानमित्यर्थः ॥

सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्रपुत्र्या नवाष्टापदबल्लिभासा ।

विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥

सलीलमिति ॥ पुनः किञ्चुतम् । नवं चदष्टापदं हेम । 'हेमन्यष्टापदं वरे'
इति मेदिनी । तस्य बल्ली लता । 'बल्ली तु वततिलता' इत्यमरः । प्रकृत्या तु
बल्लीशब्दस्य ह्रस्वत्वमेव । 'कृदिकारादकिनाः' इति दीर्घत्वम् । तस्या भा इव
भा यस्याः । तद्वृद्धोभमानयेत्यर्थः । तथा सलीलं समीढमङ्कस्थितयाङ्कमारूढया
गिरीन्द्रपुत्र्या हिमालयकन्यया परितः स्फुरन्त्या प्रसरन्त्याचिररोचिषा बलप्रभया
विद्युता शरदभ्रस्य शरत्कालिकमेघस्य खण्डं शकलमिव विराजमानं शोभमा-
नम् । महेश्वरस्य शुभ्रत्वं भस्मोद्गलनादिति विवेचनीयम् । खण्डौपम्यं च
शुभ्रत्वमात्रतात्पर्येण न विरुध्यते ॥

दत्तान्धकप्राणहरं पिनाकं महासुरस्त्रीविधैवत्वहेतुम् ।

करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यैः पुरा सैरष्टोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥

हेतेति ॥ दत्तोऽभिमानो योऽन्धकोन्धकासुरस्तस्य प्राणानां हरमपहारकम् ।
तद्धननसाधनमित्यर्थः । तथा महासुरास्त्रपुरादयस्तेषां याः स्त्रियस्तासां विधवत्वं
बैधव्यम् । स्मृतभर्तृकरवमिति यावत् । तस्य हेतुं कारणम् । महासुरविनाशक-
मित्यर्थः । तथा पुरा पूर्वं सारस्य कामस्य षोषणं दाहं केल्यानायासेन करोतीति
तथा । अन्यैः शिवातिरिक्तैरगुह्यं ग्रहीतुमशक्यं पिनाकं धनुः करेण पाणिना
गृह्णन्तं वधानम् ॥

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्वीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥

भद्रासनमिति ॥ महाहोणां बहुमूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिमी रचना-
भिभिन्नं विचित्रम् । भद्रं शुभमासनं पट्टादिनिर्मितं यत्र तादृशम् । बल्लन्तमिति
पदमध्याहार्यम् । भद्रासनमासनविशेषमिति केचिन्नाचक्षते, तत्त्वध्याहारदोषा-
द्योगाभ्याससमयाभावेन तदसंभवाद्योपेक्षणीयमिति । काञ्चनपादपीठं मौवर्ण-
सिंहासनमधिष्ठितम् । तत्रोपविष्टमित्यर्थः । 'अधिशीङ्गस्यासाम्-' इति कर्मत्वम् ।
पुनश्च । चन्द्रमरीचिवद्वैर्विशदैश्चमरैः कृत्वा गणाभ्यां कर्तृभ्यामुद्वीज्यमानं
प्रेङ्ख्यमानम् । कर्तृद्वित्वे चमरबहुत्वं प्रतिक्षणनूतनग्रहणासंगमनीयम् ॥

शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।

नीराज्यमाने रूफटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥२१॥

शस्त्रास्त्रेति ॥ शस्त्राणि धनुरादीनि अस्त्राणि मोहनादीनि तान्देव
विधास्तासामभ्यसन एवैकं केवलं सक्तेऽनुरक्ते । तथा गणैः प्रमथप्रभृतिभिरेव
तत्समीपं प्राप्य सविस्मयैः सास्त्रयैः सन्निः सुतरां दृष्टे । सामिकावमवलोकित
इत्यर्थः । तथा रूफटिकाचलेन कैलासेन । जङ्गमात्मकेन सतेति शेषः । नीराज्य-
माने । आर्तिव्येनेति शेषः । एवंभूते कुमारे पुत्रे सानन्दं सामोदं निर्दिष्टा
सङ्गहिता दृष्टिर्द्येन तस्मै । सानन्दतया कुमारमवलोकयन्तमित्यर्थः ॥

तथाविधं शैलसुताधिनाथं पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।

आसीत्क्षणं क्षोभपरो नु कस्य मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि २२

तथाविधमिति ॥ पुलोमपुत्री पुलोमजा शचीति यावत् । 'पुलोमजा शची-
न्द्राणी' इत्यमरः । तस्या दयितः प्रियः पुरंदरः तथाविधं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं
शैलसुतायाः पार्वत्या अधिनाथं महेश्वरं निरीक्ष्य क्षणं मुहूर्तं क्षोभे चित्तसंचलने
पर आसक्तः संचलनेन व्याकुल आसीत् । ननु महेश्वरदर्शनेन कथं व्याकुल
आसीदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हि यतः धामधाम्नि तेजोराशौ कस्य मनोभेतो न
क्षुभ्यति क्षोभं प्राप्नोति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥

विकस्वराभ्भोजवनश्रिया तं दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः ।

रोमालिभिः स्वर्गपतिर्बभासे पुष्पोत्कराकीर्ण ईवाग्रशास्त्री ॥२३॥

विकस्वरेति ॥ स्वर्गपतिर्महेन्द्रः । विकस्वराणां प्रफुल्लानामभोजानां कम-
लानां वनस्य श्रीरिव श्रीः शोभा यस्य तथाभूतेन दृशां नेत्राणां सहस्रेण तं
महेश्वरं निरीक्षमाणो बिलोकमानः सन् । रोम्णालिभिः समूहैर्निमित्तैः
पुष्पाणामुत्करेण समूहेनाकीर्ण आसमन्ताभ्यास आग्रशास्त्राग्रवृक्ष इव बभासे
शुशुभे । उपमालंकारः ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेश्वरभूत्कृतार्थोऽतितेरां महेन्द्रः ।

सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपमिदं प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

दृष्ट्वेति ॥ दृशां सहस्रेण महेशं शिवं दृष्ट्वा महेन्द्र इन्द्रोऽतितरामतिशयं
कृतार्थः कृतकृत्योऽभूत् । अथोऽनन्तरं तत्सर्वाङ्गजातं सर्वेष्वङ्गेषु भूतं विरूपं

- १ अवसक्तेः एकसक्तेः. २ सुदृष्टम्. ३ संवीज्यमाने. ४ अस्मिकबासलेन.
५ अथ कस्य; अत्र कस्य; अन्तकस्य. ६ निरीक्षमाणः. ७ सर्वाङ्गनेत्रो द्युपतिः;
सर्वाङ्गजेन द्युपतिः. ८ अग्रशास्त्री. ९ खलु तेन शक्तः. १० सर्वाङ्गजातं विकलम्;
सर्वाङ्गजानेत्रदलम्. ११ विपूरम्. १२ पुरा. १३ प्रियालोकपरम्; प्रियाकोपपरः.

रोमाञ्जमितवैरूप्यं प्रियायाः शय्याः कोपकरं कोपविधायीव विवेद जडे ।
सपत्नीसंबन्धजलितत्वशङ्काकुलत्वादिति भावः ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरंदरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।
महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरम् । पुरंदर इन्द्रः कनकाद्रेः सुमेरोः सार इव सारो
वीर्यं यस्य तम् । महाबलीपांसमित्यर्थः । अत एव धृतान्यस्त्राणि शस्त्राणि च
येन तथा महेश्वरस्य पितृलपान्तिके समीपे वर्तमानं तिष्ठन्तं कुमारं प्रेक्ष्य विलो-
क्य शत्रोस्सारकस्य जय आशां मनसा बबन्ध धृतवान् । एवंभूतोऽयं कुमारो
मच्छत्रून्नेष्यत्येवेति पुरंदरस्य प्रतीतिरभूदित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

श्रीनीलकण्ठं ध्रुपतिः पुरोऽस्ति त्वयि प्रणामावसरं प्रतीच्छन् ।
सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्रं दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश ॥ २६ ॥
इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।
प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णुरथ सरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥

श्रीति । इतीति ॥ अथ नन्दी गणः पुरतः सर्वेभ्योऽप्रणामितयेन्द्राधि-
ष्ठितकक्षामारम्य महेश्वराधिश्रितमन्दिरपर्यन्तमहंपूर्विकया बहुविधगणसुर-
गणावृते मध्यगतदेशेऽहंपूर्विकावलम्बेनेति तात्पर्यार्थः । प्रसादस्येन्द्रागमनि,
वेदनामुदन्धेनान्धकारिणा दत्तपारितोषिकरूपस्य पात्रं योग्यो भविष्णुर्भविष्य-
मिच्छुः सन्नोत् । अन्तरिति शेषः । तथा कक्षां द्वारमभि संमुखं हेमवेत्रं सौव-
र्ण्यदृष्ट्वा निधाय संस्थाप्य । इयं क्षेत्रधारिणो रीतिवर्णिता । प्रबद्धाञ्जलिः
सन्सरारातिं महेश्वरम् । ओ श्रीयुक्तनीलकण्ठ सपार्वतीक महेश्वर । ध्रुपतिरि-
न्द्रस्त्वयि भवति प्रणामावसरं प्रणतिसमर्थं प्रतीच्छन्प्रतीक्षमाणः पुरोऽप्रेऽस्ति
विद्यते । महेश्वरप्रणिनंसुः सन्बहिरास्त इत्यर्थः । अतो हे त्रिनेत्र ओ महेश-
अत्र पुरोवर्तिनि सहस्रनेत्र इन्द्रे दृष्ट्वा दर्शनेन प्रसादप्रगुणः प्रसादविधानाजु-
कूलो भव । आत्मीयदर्शनरूपं प्रसादं तदुपरि कुर्वित्यर्थः । इत्येवंभूतां वाचमु-
वाचोक्तवान् ॥

पुरा सुरेन्द्रं सुरसङ्घसेव्यं त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।
प्रीत्या मुधासारनिधारिणेव ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

१ तव. २ च पृच्छन्, ३ सहस्रनेत्रोऽत्र भव त्रिनेत्र, सहस्रनेत्रं प्रसर
त्रिनेत्र. ४ दृष्ट्वा. ५ प्रणतः. ६ महेशः. ७ हेमदण्डम्. ८ भविष्णुमध्यन्धकारातिम्,
भविष्णुरधिसरारातिम्. ९ मुदा. १० अनुसरिम्. ११ त्रैलोक्यसेव्यः, त्रैलोक्यसेव्यः.
१२ मुधासारविसारिणा; मुधासारविधारिणा.

पुरेति ॥ ततोऽनन्तरं निवेदनानन्तरं त्रिलोकसेव्यलोक्यपूजनीयस्त्रिपुरा-
सुरसारिः शत्रुमहेश्वरः सुरसङ्घेन देवसमूहेन सेव्यं पूज्यं सुरेन्द्रमिन्द्रं पुरा
प्रथमं प्रीत्या निमित्तेन सुधासारम् । असृततुल्यमित्यर्थः । निवारयति मितरां
धारां धारारूपं करोति । 'जलकरोति-' इति करोत्यर्थे निष् । सुधासारधारां
वर्षतेत्यर्थः । एवंभूतेनेव त्रिलोकेनैव दर्शनेनानुग्रहाह । तदुपर्यनुग्रहमका-
र्षित्वित्यर्थः । स्वामिनां प्रसादपूर्वकमवलोकनमेव श्रुत्यानामुपरि महाननुग्रह
इति भावः ॥

किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।

स्वर्गैकबन्धो जगदेकबन्धं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

किरीटेति ॥ स्वर्गं एवैकं केवलं बन्धो नमस्करणीयो देव इन्द्रः ।
आनमितेनात एव किरीटकोट्याच्युतोऽधःपतितः पारिजातपुष्पाणां मन्दारकुसु-
मानामुत्करः समूहो यस्मात्तथाभूतेन मूर्ध्ना शिरसा जगतामेकमेव बन्धं
नमस्करणीयम् । एतत्सङ्घो जगतां बन्धतयान्धो न विद्यत इत्यर्थः । तं देवदेवं
महेश्वरं प्रणनाम नमश्चके ॥

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।

भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥३०॥

अनेकेति ॥ स त्रिदशेश्वर इन्द्रो भक्त्या । भक्तिपूर्वकमित्यर्थः । अनेन त्रयो-
ये लोकास्तेषामेक एव नमस्क्रियार्हम् उचितस्तथोक्तं तं महेश्वरं नमस्कृत्य
'उपपद्यभिभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इत्युक्तेर्द्वितीया । परममत्यन्तं पवित्रं
विशदं कृतार्थतायाः कृतकृत्यत्वस्य पात्रं स्थानं बभूव । महेश्वरो महेश्वरं प्रणम्य
कृतकृत्योऽभूदित्यर्थः ॥

सुभक्तिमाजामधि पादपीठं प्रान्तक्षितिं नम्रतैरैः शिरोभिः ।

ततः प्रणेषुः पुरतो गणानां गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ३१

सुभक्तीति ॥ ततोऽनन्तरम् । सुभक्तिं भजन्ति तेषाम् । 'भजो ण्विः'
इति ण्विः । सुराणामिन्द्रातिरिक्तानां सुराणां गणाः । गणानां प्रमथप्रभृतीनां
पुरतोऽग्रे । अनेन मर्यादातिरिक्तकरणस्य दुर्विधेयत्वमुक्तम् । पादपीठस्य चरणा-
धारपीठविशेषस्य प्रान्तक्षितिः समीपभूमिस्त्रामध्यधिकृत्य । आधारभूतां कृत्वे-
त्यर्थः । अत्राधिपत्येनाधिकरणमाधारः । स चौपकेषिकः । अव्ययानामाकृति-
गणत्वादधिपत्येनाधिकरणपर्यायोऽव्ययम् । अन्यथामन्तत्त्वमन्वेषणीयम् ।
नम्रतैरैः शिरोभिः पुरारिं महेश्वरं क्रमतः क्रमेण प्रणेषुर्नमश्चकुः ॥

- १ पुष्पेण मकल्या. २ स्वर्गैकबन्धः. ३ जगदेकदेवं ननाम देवः स सहस्रनेत्रः.
४ त्रिविवेश्वरः. ५ पादपीठं प्रीताक्षिभिः; पादपीठं प्रान्तीकृतैः. ६ सुराणाम्.
७ सशक्राः क्रमतः स्मरारिम्; सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम्.

गणोपनीते प्रभृणोपदिष्टः शुभासने हेममये पुरस्तात् ।

प्रापोपविश्य प्रैमुदं सुरेन्द्रः प्रैभृप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥३२॥

गणेति ॥ सुरेन्द्रः गणेन केनचिदुपनीते । प्रभृतासनेनेति शेषः । तथा हेममये सुवर्णमये शुभासने प्रभृणा हरेणोपदिष्ट आरोढुमाश्रयः सन् । पुरस्ता-
त्प्रनोरप्रत एवोपविश्य स्थित्वा प्रकृष्टां मुदं हर्षं प्राप । तथा हि । प्रभृप्रसादः
प्रभृकर्तृकोऽनुग्रहः कस्यानुगस्य मुदे प्रीत्यै न भवति । अपि तु सर्वस्यापीति
काका व्याख्येयम् ॥

क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन संभाविताः सस्मितमीश्वरेण ।

उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता दृग्गोचरे तस्य सुराः समग्राः ॥३३॥

क्रमेणेति ॥ ईश्वरेण महेश्वरेण क्रमेणानुक्रमतोऽन्येऽपि च समग्राः सुराः
सस्मितं समसादव्यञ्जकहासं यथा तथा विलोकनेन संभाविता आहता भूता
एव तोषविशेषं संतोषाधिक्यमाप्ताः प्राप्ताः सन्तस्तस्य प्रभोर्दृग्गोचरे दृष्टि-
व्य उपविशंस्तस्थुः । यथा युगपदेव भगवान्सर्वानवलोकयेत्तथैव सर्वे
तस्थुरित्यर्थः ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्गीर्वाणवर्गान्करुणाद्रिचेताः ।

कुताञ्जलीकानसुराभिभूतान्ध्वस्तंश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ३४

अथेति ॥ अथ देवो इतो बलवैरीन्द्रः स मुख्यो येषु तथाभूतान्गीर्वाणव-
र्गान्देवसमूहान् । असुरेण तारकेणाभिभूताजितान्त एव ध्वस्तश्रियो नष्टल-
क्ष्मीकान्त एव श्रान्तं शिथं मुखं येषाम् । नष्टमुखतेजस इत्यर्थः । अत एव
कष्टनिवृत्त्यर्थं कुतोऽञ्जलिर्बलानवेक्ष्य इष्ट्वा करुणार्द्रं शिथं चेतो यस्य तथा-
भूतः सन्नाहोवाच ॥

अहो बतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।

हिमोदबिन्दुगलपितस्य किं यः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३५॥

अहो इति ॥ अहोशब्दोऽत्र हे शब्दपर्यायः । हे दिवौकसो देवाः, अनन्त-
पराक्रमाणांमपारविक्रमाणां । तथा वीरान्बृणतेऽभिलषन्ति । वीरहस्तजिगमि-
षाशालीनीत्यर्थः । एवंभूतान्यायुधानि येषां तथाभूतानां वो युष्माकं मुखानि
हिमस्य यदुदमुदकं तस्य यो बिन्दुस्तो गलपितस्य क्षीणहर्षोऽकृतस्य । 'उदकस्योद-
संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । तथाभूतस्य पद्मस्य दैन्यं दीनतां किं कुतो दधते
विभ्रति । यूयं कुतः कारणतो अष्टलक्ष्मीका इति प्रश्नाशयः ॥

१ उपदिष्टे. २ उपासने. ३ प्रमदम्. ४ प्रभोः प्रसादः. ५ अन्येन.
६ उपाविशः. ७ पुरः समेताः. ८ गीर्वाणमुख्यान्. ९ अमुरावभूतान्. १० व्यस्तश्रि-
यान्. ११ शीर्णमुखान्. १२ दिवौकसाम्.

स्वर्गौकसः स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।

चिदं चिरोदं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यज्यन् ॥३६॥

स्वर्गौकस इति ॥ हे स्वर्गौकसः, स्वपुण्यराशौ स्वर्गप्राप्तिनिमित्तपुण्यव्रजे सुतरां महत्तमेऽपि । अक्षयेऽपीत्यर्थः । किं कुतः स्वर्गपरिच्युताः स्वस्थानभ्रष्टाः । अंशे किं कारणमिति प्रश्नाशयः । अथ चाश्वासयति—एते यूयं चिरोदं बहुकालमूर्धं निजाधिपत्यस्य स्वीयस्वामितायाश्चिदं छत्रचामरादि तु न परित्यज्यन् मा परित्यजत । विध्वये लोद । त्यज्यन्मित्यात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥

दिवौकसो देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।

यूयं कुतः कारणतश्चैरध्वं महीतले मानभृतो महान्तः ॥ ३७ ॥

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसः, महान्तोऽत एव मानभृतो मनस्विनो यूयं कुतः कारणतः कारणादेवगृहं स्वर्गं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणतां मानवसाम्यमवाप्ताः सन्तो महीतले चरध्वम् । संशये लोद । अत्राप्यात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तदैवतं धाम निकामरम्यम् ।

कस्मादंकसाभिरेगाद्भवज्यश्चिरार्जितं पुण्यमिवापचारात् ॥३८॥

अनन्येति ॥ हे देवाः, अन्यसाधारणेनान्यदीयदेशतुल्यत्वेन सिद्धं साधितम् । रचितमित्यर्थः । तत्र भवतीति तथोक्तमत एव निकामं बहु रम्यं मनोहरमुच्चैर्महत्तमसिद्धं दैवतं धाम स्वर्गमकस्मात्सहसैव कस्माद्धेतोः भवज्योऽपचारापापाद्धेतोश्चिरार्जितं बहुकालेन संपादितं पुण्यमिव निरगाच्चिरगतम् । 'गुह्यापाप्सून् स्थल कसं जातं जहालें' इति लोकोक्तिरीतिरनुसंधेया ॥

दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मात्तथाविधं धैर्यमहार्यमार्याः ।

अगादगाधस्य जलाशयस्य ग्रीष्मातितापादिवशादिवाम्भः ३९

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसो हे आर्याः, तथाविधं तादृशमहार्यमनिर्वचनीयं वो युष्माकं हृदयस्य मनसो धैर्यं कस्माद्धेतोर्ग्रीष्मेण योऽतितापादिः संतापादिस्तस्य वशाद्धेतोः अगाधस्य जलाशयस्याम्भ इव । अगादनसात् । अभ्यन्न शुण्यतीत्यर्थः । धैर्यं न हेयमिति भावः ॥

१ सुपुण्यराशौ. २ सुमहत्तरे. ३ बत; ननु. ४ स्वर्गौकसः. ५ चरध्वे. ६ मही-
भृतः. ७ मानवताः. ८ सुदैवतम्; तदैव तम्. ९ निकामकामम्; निकामकाम्यम्.
१० यमाद्यैः. ११ अगाधम्. १२ अपवादात्. १३ विरुद्धतः. १४ ग्रीष्मात्तापापतिवशात्.

संप्रति स्वयमेव भवमिमितं दर्शयति—

सुराः सुराधीशपुरःसराणां समीयुषां वः सममातुराणाम् ।

तद्भूतं लोकत्रयजित्वरार्त्तिकं महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥४०॥

सुरा इति ॥ हे सुराः, तत्तस्मादातुराणामत एव समं सह समीयुषामाग-
तानां तथा सुराधीशपुरःसराणामिन्द्रप्रमुखानां यो युष्माकं लोकत्रयजित्वरा-
त्तैलोक्यजेतुस्तारकतस्तारकसंशकाम्महासुराद्विरुद्धं वैरं किम् । स भवतां वैरी
किमिति प्रश्नः । ब्रूत वदत ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य निषेद्धमेकोऽहमलंभविष्णुः ।

दावानलप्रोषविपत्तिमन्यो महाम्बुदार्त्तिकं हरते वनानाम् ॥४१॥

पराभवमिति ॥ भो देवाः, तस्य महासुरस्य तारकलं तत्कर्तृकम् । 'कर्तृ-
कर्मणोः' इति कर्तरि षष्ठी । पराभवं पराजयम् । अर्थाद्यौष्माकीणमित्यर्थः ।
निषेद्धं निवारयितुमहमेक एवालंभविष्णुः । समर्थोऽस्मीत्यर्थः । तथा हि ।
वनानां संबन्धिनीं दावानलस्य दावानलकर्तृको यः प्रोषो दाहः स एव विप-
त्तिनां महाम्बुदान्महतो मेवादन्योऽपरः । 'अन्वारात्-' इत्यादिना पञ्चमी ।
हरते किम् । अपि तु नैवेति काका व्याख्येयम् ॥

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।

सैन्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥४२॥

इतीति ॥ मन्मथमर्दनेन महेश्वरेण इतीत्यमीरित उक्ते सति सुरेन्द्रप्रमुखाः
सुरा देवा आश्वसन्तो विश्वसन्तः सन्तः । उज्जीवन्त इति यावत् । सान्द्राणि
सघनानि यानि प्रमोदाश्रूण्यानन्दबाष्पाणि तैस्तरङ्गितेषु तरङ्गयुक्तेषु मुखेषु सत्वरं
क्षीप्रम् । महेश्वरवाक्यस्यात्मानन्दहेतुत्वाच्छैप्र्यम् । श्रियं शोभां दधुर्बभ्रुः ॥

ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥४३॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां विरामे सति लब्धे
प्राप्तेऽवसरे समये सुरेन्द्र इन्द्रो जगादोवाच । तथा हि अवसरे काले प्रयुक्ताः
प्रेरिताः । उक्ता इति यावत् । वाचो गिरः फलेनाविष्टः पूर्णो यो महोदयो मह-
र्दिल्लस्यै तदर्थं भवन्ति ध्रुवम् । क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् । तादर्थ्यं वा
अनुर्थी ॥

१ पुरारातिपुरो विवर्णम् ; पुरारातिपुरः सुवर्णम् ; सुनाधीशपुरःसराणाम् । २ समी-
विवांसं सममातुराणाम् ; समीहितं यत्सममातुराणाम् ; समीयुषां सामसमातुराणाम् ।
३ ब्रूत लोकत्रयजित्वराः, भूतलोकत्रयजित्वराः । ४ महासुरप्रायकतः । ५ निषेद्धकामः ।
६ अरण्यास्य हर्तुं जलदाप्रभुः किम् । ७ सान्द्रप्रमोदाः सुखिरस्मितेषु । ८ विताने ।
९ कब्धावसरे । १० सुरेशः । ११ प्रविष्टफलोदयाय, प्रमाविष्टफलोदयाय ।

ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनशरेणः स्वस्वस्थितप्रमेयः ।

भूतं मयद्भावि च वयं किञ्चित्सर्वज्ञं सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥

ज्ञानेति ॥ हे सर्वज्ञ, तमोपहेनाहानहृत्ताऽविनशरेणास्वस्वस्थितप्रमेया-
स्त्वस्थितकाम्तिना । अनेन विशेषमेवामन्वद्भान्निक्तत्वं हि बोद्धव्यम् । अतो न
यौनरूप्यम् । तथाभूतेन ज्ञानप्रदीपेनात्मज्ञानरूपदीपकेन भूतं ज्यतीर्तं मयद्भूत-
मानं भावि अभिष्यच्च यत्किञ्चित्सर्वमेव तव गोचरं ज्ञानविषयम् । अस्तीत्यर्थः ।
आत्मज्ञानेन त्रैकालिकस्यापि कर्मादिकस्य ज्ञातासीति भावः ॥

दुर्वारदोरुहमदुःसहेन यत्तारकेणामरघसरेण ।

तदीशतामाम्नवता निरस्ता वयं दिवोऽग्नी वैद किं न वेत्ति ४५

दुर्वारेति ॥ हे भगवन्, दुर्वारो दुर्धर्षणीयो यो दोरुहमो भुजदण्डवत् तेन
कर्मणेन दुःसहेनाय एवामराणां देवानां अमरघेन वधकेन । 'वधरो वधकेऽपि
च' इति मेदिनी । 'तुघस्वद्ः कर्मण' इति कर्मण्यत्वार्थः । ईशतां स्वर्गाधीश-
तामाम्नवता तारकेणामी वयं दिवः स्वर्गसकाशाद्यक्षिस्ता निष्कामितास्तत्र वेत्ति
किम् । अपितु वेत्सेव । वद । वाक्यार्थः कर्म ॥

विधेरमोघं स वरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगन्मित्रीषुः ।

सुरानशेषानहकप्रहृष्यान्दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥ ४६ ॥

विधेरिति ॥ हे भगवन्, स तारको विधेरमोघः सकाशादमोघं सफलं वर-
प्रसादमभिकाषानुग्रहम् । 'वरोऽभिलषिते वरे' इति मेदिनी । आसाद्य प्राप्य
सद्यः सहसैव दोर्दण्डाभ्यां भुजदण्डाभ्यां चण्डः प्रचण्डः । दुर्जय इति यावत् ।
अत एव त्रिजगतां मित्रीषुर्जेता सन् । अहकप्रमुखवानहं प्रमुखो ज्येष्ठो येषु
तथाभूतानशेषान्सर्वान्धुरान् । तृणाय तृणं मनुते भक्षते । 'मन्वकर्मण्यनादरे
विभाषाप्राणिषु' इति चतुर्थी सन्धिकरणग्रहणान्तर्गतोतिबोगे विन्मत्वा ॥

स्तुत्या पुरासाभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।

सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुंरः सरारातिसुतो निहन्ति ॥४७॥

स्तुत्येति ॥ हे भगवन्, पुरा पूर्वमस्माभिः स्तुत्या स्थावबोपासितेनामुकृति-
तेन पितामहेन मन्त्रणा नोऽस्मान् हे देवाः, संयति संगरे सरारातिसुतः क्षाकरीः
सेनापतिः सेनानीः सद्यो दैत्यं पुंरऽग्रे निहन्ति । निहन्मिष्यतीत्यर्थः । 'यावत्सु-
राभिपातयोर्लट्' इति निरूपितं कथितम् ॥

१ सर्वज्ञ. २ गोचरः. ३ दोर्दुर्वीह. ४ तदीश वन्मात्मपदाभिरस्ताः, तदीश वामाग्रवता
निरस्ताः. ५ वत. ६ सुवर. ७ अस्मत्प्रमुखान्मरणबोधान्, सुरान् अस्मादिमुखान्प्रचण्डं
सुरान् अस्मादिमुरादिमुखान्. ८ एवम्. ९ पुरा सरारातिसुतः, पुरा सरारैस्तनयः.

अहो ततोऽनन्तरमद्यथावत्सुदुःसर्हा तस्य परामवार्तिम् ।

विवेहिरे हेन्त हृदन्तश्चल्पमाज्ञानिवेशं त्रिदिवौकसोऽमी ॥४८॥

अहो इति ॥ अहो भगवन्, ततः पितामहनिरूपणादनन्तरमद्यथावदद्यपर्य-
न्तममी त्रिदिवौकसो देवाः सुदुःसर्हाम् । 'ईषदुःसुदुः' इति खल्व् । तस्य तत्क-
र्तृणां परामयेन निमित्तेनार्तिं पीडां ह्रवन्ते मनोमप्ये शक्यं तद्गुह्यः सहमाज्ञाया
अनुशासनस्य 'भारं वहत' इत्यादिकस्य निवेशं स्थापनं विवेहिरेऽसहन्त ।
हन्तेति दुःखे ॥

निदाघधामक्लमविक्लवानां नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।

मुनन्दनं नन्दनमात्मनो नः सेनान्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ४९

निदाघेति ॥ हे भगवन्, त्वं स्वयमेव निदाघे ग्रीष्मे बद्धाम सौरं तेजसेन
यः क्लमः स्नेहो दाहलक्षणसेन विक्लवानां मलिनानामौषधीनां सुतरां नन्दनमा-
नन्दकारिणं नवीनमाषाडीयमम्भोदमिव नोऽस्माकं नन्दनमानन्दकारिणं तथा
सेनान्यं सेनाधिपतिमेतं पुरोवर्तिनमारमनो नन्दनं पुत्रम् । नन्द्यादित्वाह्वयुः ।
'युवोः' इत्यादादेशः । आदिशानुशावि । प्रार्थनायां लोट् । अस्माक्यं कर्तुमिति
शेषः ॥

त्रैलोक्यलक्ष्मीर्हृदयैकशल्यं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।

अस्माकमेषां पुरतो भवन्सन्दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥५०॥

त्रैलोक्येति ॥ यो भवन्नन्दनसैलोक्यस्य लक्ष्म्या हृदय एकमद्वितीयं शक्यं
तद्गुह्यं तं महासुरं तारकं युधि संगर एषामस्माकं पुरतोऽग्रे भवन्सन् । अग्रे
भूषेत्यर्थः । समूलं सकुटुम्बपरिवारमुत्खाय निहत्य दुःखापहारं दुःखविनाशं
विधत्ते कुहते । त्वन्नन्दनं विनास्माकं दुःखसमूहः केन निवार्यत इति भावः ॥

महाहवे नाथ तवास्य सूनोः शैतैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।

महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥

महाहव इति ॥ हे नाथ, महाहवे महति सङ्ग्रामेऽस्य पुरोवर्तिनस्तव सूनोः
पुत्रस्य शितैस्त्रीशैः शकैः करवालादिभिः कृत्तशिरोधराणां कर्तितग्रीवाणां महा-
सुराणां दैत्यानां तारकपक्षाश्रयिणां रमणीनां विलापैर्वैधव्यप्रयुक्तप्रलापैरेता दश
दिशो मुखरीभवन्तु वाववूका भवन्तु । 'मुखरो वाववूकेऽपि' इति मेदिनी ।
'समुखकुञ्जम्भो रः' इति रमल्ययः ॥

महारणक्षोर्णिपंश्चपहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।

बन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वेणीप्रमोक्षं सुरलोक एषः ॥५२॥

१ अकामतः, अतस्ततः. २ सुरा अद्यान्तस्य परामवार्तिम्, सुदुःसर्हा तस्य परामर्षं
तम्. ३ तस्य. ४ नियोगम्. ५ सन्नन्दनम्. ६ एनम्. ७ द्वितयैक. ८ भविष्युः.
९ सुधिया विधाता. १० शरैः. ११ क्षोणिपश्चपहारे. १२ वेणिप्रमोक्षम्.

महेति ॥ हे भगवन्, तत्रासुरे तारके तवात्मजेन पुत्रेण महती वा रण-
शोभिः संग्रामभूमिस्तत्र ये पक्षवः कोट्यावधलेषामुपहारीकृत उपदीकृते सति ।
'उपहारभोपदायाम्' इति मेदिनी । एष सुरलोको बन्धुबन्धनागारं तत्र स्थितानां
सुदृशां स्वरमणीनां वेणीग्रमोक्षं वेणीमोचनं करोतु ॥

इत्थं सुरेन्द्रे वदति सरारिः सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ॥५३॥

इत्थमिति ॥ सुरेन्द्रे महेन्द्र इत्थं वदति सति सुरारेस्तारकस्य दुश्चेष्टितम-
पराधजनकश्चेष्टाविशेषलेन हेतुना जातरोष उत्पन्नमर्थः सरारिर्भूतानामधिपति-
हंरः । तेषु त्रिदशेषु कृतानुकम्पो विहितदयः सन् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्'
इत्यमरः । भूयोऽपि पुनरपि बभाष उवाच ॥

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्रमुखाः शृणुध्वं वचनं ममैते ।

विचेष्टते शंकर एष देवः कार्याय सज्जो भवतां सुताद्यैः ॥५४॥

अहो इति ॥ अहो अहो इति संबोधने । संग्रमे द्विरुक्तिः । हे देवगणाः
सुरेन्द्रमुखाः पुरंदरप्रधाना एते यूयं मम वचनं शृणुध्वं शृणुत । तदेव सार्ध-
द्वयेनाह—एष शंकरो देवः सुताद्यैः पुत्रप्रभृतिभिः । पुत्रप्राप्तादिभिरित्यर्थः ।
भवतां युष्माकं कार्याय । कार्यं कर्तुमित्यर्थः । 'क्रियार्थे—' इत्यादिना चतुर्थी ।
सज्जः सिद्धो विचेष्टते । वर्तते इत्यर्थः । मम पुत्रपौत्रजनकतायामपि भवत्कार्य-
मेव बीजमिति भावः ॥

पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्याः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

तत्रैष हेतुः खलु तद्भवेन वीरेण यद्वर्ष्यत एव शत्रुः ॥ ५५ ॥

पुरेति ॥ हे देवाः, पुरा पूर्वं नियतात्मनापि योगिनापि मया गिरीन्द्रपुत्र्या
अयं प्रतिग्रह आदानम् । परिणयनमित्यर्थः । यदकारि कृतः । तत्रैष हेतुर्नि-
मित्तम् । खलु निमित्तम् । यद्यस्मादेव शत्रुस्तारकसंज्ञकस्तज्ञवेन पार्श्वतीजन्मना
वीरेण वध्यते हन्यते । अतस्तज्ञवार्थं पार्श्वतीपरिग्रहः कृत इति भावः । अतोऽहं
भवतामुपालम्भपात्रं नेति श्लोकतात्पर्यम् ॥

अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।

निर्मेन्तु शत्रुं सुरलोकमेष नृनक्तुं भूयोऽपि सुरैः सहेन्द्रः ॥५६॥

अत्रेति ॥ तत्तस्मादमी भवन्तोऽत्र भवत्कार्यं उपपन्नं युक्तम् । योग्यमित्यर्थः ।
तथाभूतमेनं कुमारं पृतनापतित्वे सैनापले नियुज्य नियुक्तं कृत्वा शत्रुं तारकं

१ सः. २ सुरेन्द्रमुखाः. ३ ममेतत्. ४ एव. ५ सकलं शुभायः सकलैः शुभाश्रैः.
६ गिरीशपुत्र्याः. ७ एकहेतुः. ८ हन्यते. ९ अथ. १० इतः; अतः. ११ निहन्तुः;
निहन्त. १२ पुनातुः; लभेत. १३ सुरेन्द्रः.

मिन्नन्तु । एकसाहाय्येन नयन्तकारकं मारयन्तिवति जायः । अत एव इन्द्रः सुरेन्द्रः सुरैः सह भूयोऽपि पुनरपि सुरकोकं स्वर्गं भुङ्क्तु पातयतु । आदिनि लोह ॥

इत्युदीर्य भगवांस्तमात्मजं घोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नैन्दनं हि जैहि देवविद्विषं संयतीति निजगाद शंकरः ॥५७॥

इतीति ॥ शंकरः संकरसंज्ञको भगवन्ति पूर्वेणमुदीर्योक्त्यर्थं घोरो जीमः 'घोर जीमं जयानकम्' इत्यमरः । यः संगरः सङ्ग्रामः स एव महोत्सवो महा-
नानन्दप्रोत्सुकमुत्कण्ठितमत्त एव नन्दनमानन्दकरम् । 'नमिद्विषि-' इति श्रुः ।
तमात्मजं कुमारम् 'हे पुत्र, संयति सङ्ग्रामे देवानामिन्द्रादीनां विद्विषं विद्वेषेण
द्वेष्टारं तारकं जहि' । 'हन्तेजः' इति हयो जनेकाः । इति निजगादोक्तवान् ।
रयोद्धतावृत्तम् ॥

शासनं पशुपतेः सै कुमारः स्त्रीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

शासनमिति ॥ स कुमारः कार्तिकेवः पशुपतेः पितुर्हरस्य शासनमाश्रम-
नतेन नग्रीकृतेन शिरसा स्त्रीचकार । स्त्रीयां चकारेत्यर्थः । 'कृन्वत्ययोगे' इति
निघः । 'अस्य ष्वौ' इतीकारः । 'ष्वौ च' इति दीर्घः । तथाहि । सर्वथैव सर्व-
प्रकारेणैव पितृभक्तौ जनकश्रद्धायां रतानां सत्त्वानां सत्त्वेव एव परमो धर्मः
यदाज्ञां हृदित्येव स्त्रीकुर्वन्तीति । स्वागतावृत्तम् ॥

असुरबुद्धविधौ विधुधेश्वरे पशुपतौ वंदतीति तमात्मजम् ।

गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति कां खलु वीरस्रः ५९

असुरेति ॥ विधुधेश्वरे सकलदेवस्यामिनि पशुपतौ हरे । असुरस्य तारकस्य
यो बुद्धविधिः सङ्ग्रामकरणं तत्र । उक्तमिति शेषः । तमात्मजं पुत्रमिति वदति
सति । गिरिजया शर्वत्या मुमुदे प्रसेदे । तथा हि खलु निश्चये । सुतविक्रमे
पुत्रपराक्रमे सति का वीरसूरीरप्रसूतिः स्त्री न नन्दति । अपि तु सर्वापि नन्द-
तीत्यर्थः । पुत्रविषये पराक्रमसत्तैव परममुत्कारणं वीरसूनां भवतीति भावः ।
हुतविलम्बितं व्रतम्—'हुतविलम्बितमाह नभौ भरी' इति लक्षणात् ॥

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-

बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनमञ्जनम् ।

जगदमयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभव-

ब्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

१ सम. २ नन्दनैहि. ३ जय. ४ देवविद्विषः. ५ तु. ६ मिधुधेश्वरः. ७ वदति प्रियमा-
त्मजम्; वदति प्रियपुत्रकम्; वदति प्रियमातृकम्. ८ न किमु. ९ संयति. १० गङ्गकम्.

सुरेति ॥ सुरार्णां परिपुष्टः परीतायेन्द्रः । 'बृह हिंसायाम्' । कर्तारि कः ।
 शैवमतिक्रमं वीरं पराक्रमसाक्षिनं वरुणान्वोऽमररातिस्वारकाशुसक्तस्य कीर्त्त्या
 दमजनस्य इदिकज्जकस्य मज्जनं मज्जकम् । कर्तारि कपुट । कृतमर्तुकतया कज्जक-
 चायनस्यानुभितत्वादिति भावः । अत एव जगन्मोऽभवदमभवदातारकुमापते-
 ईरस्य कुमारं पुत्रं प्राप्त्वं लब्धः सहसा प्रमोदे प्रकटोन्मोदे । पर अस्त्योऽभव-
 ज्ञातः । तथा हि । अभिमते मनोरथे पूर्णे सति मुदा प्रीत्या विमिश्रेण को वा न
 भाष्यति । अपि तु सर्व एवोन्मत्तो भवतीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थ-
 नकस्योऽर्थान्वरन्वालोऽलंकारः । इदं हरिष्ठीकम्पः—'रसयुगहृष्यन्तौ प्री को गो
 मयु हरिणी तदा' इति कक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकधीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
 कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
 श्रीकलिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमार-
 सैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेष्टः स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमानः ।

ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥१॥

प्रस्थानेति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारः कर्तिकेष्टः प्रस्थानकाल उचितो योग्य-
 आरुह्य वेष्टो वस्त्र । तथा स्वर्गिवर्गेरिन्द्रादिदेवगणैरनुगम्यमानः सन् । नतेन
 शिरसा त्रैलोक्यभर्तुः शिवस्य पादौ प्रणनाम नमस्करे । 'उपसर्गादसमासेऽपि'
 इति जत्वम् ॥

जहीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धन्युपाग्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥२॥

जहीति ॥ प्रणमन्तं नमस्कृष्वन्तं तं कुमारमीशो हरो मुदा प्रीत्या मूर्धन्यु-
 पाग्राय गन्धमुपादाय 'हे वीर हे वत्स, समरे शुषीश्वशत्रुं धारकं जहि मारय ।
 मयामरेशपदमिन्द्रपदं स्वर्गं स्थिरत्वं स्वैर्यं नय प्रापय' । उभयप्राप्याशिषि
 कोट । इत्येवंभूतयाशिषाक्षीर्वादेनाभ्यनन्ददत्तौपीत् ॥

प्रह्वीभवन्नम्रतरेण मूर्ध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स्वमातुः ।

तस्याः प्रमोदाश्रुपयः प्रवृष्टिस्तस्याभवद्दीरवराभिवेकः ॥ ३ ॥

प्रह्वीति ॥ स कुमारः प्रह्वीभवन्नम्रमीभवत्सन्नतरेण मूर्ध्ना । अत्र प्रह्वीभव-

क्षित्यनेनैव मूर्ध्नि नम्रत्वे सिद्धे पुनर्विशेषणोपादानं सामान्यतोऽन्येषामङ्गानां
नम्रत्वोक्त्यपेक्षया मूर्ध्नि किवातिशयघोटनार्थम् । पुनरुपादानेन तरङ्गग्रहणलि-
ङ्गाच्च । स्वमातुरङ्गियुगं चरणद्वन्द्वं नमस्कृत्य । तस्याः पार्श्व्याः संबन्धीनि यासि
प्रमोदाक्षुपयांसि तेषां प्रवृष्टिर्बर्णनं तस्य कुमारस्य वीरेषु वरस्य ज्ञेयसः । सेना-
पतेरित्यर्थः । तस्याभिवैक इव योऽभिवैकः सोऽभवत् । तस्य यादगभिवैको
भवति स मात्रक्षुपयोवृष्टिराशिरम्बरणनक्षपर्वन्तं ज्ञावयन्त्वभूदिति भावः ॥

तमङ्गमारोप्य सुता हिमाद्रिरौक्षिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।
शिरस्युपाधाय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थी कुरु वीरघ्नं माम् ॥४॥

तमिति ॥ सुते पुत्रे वत्सला कृपावती सा हिमाद्रेः सुता पार्श्वती तं पुत्रम् ।
अस्य स्वयन्तत्रवेण संबन्धो विधेयः । अङ्गमुत्सङ्गम् । 'अङ्गो रूपकमेदाङ्गविष्टे
देखाश्विभूषणे । रूपकाण्डान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्गं पापदुःखयोः' इति मेदिनी ।
आरोप्य संस्थाप्य । तथा गाढं दृढं यथा तथा । 'प्रगाढः कृष्णदृढयोः' इति
मेदिनी । प्रेति त्रित्वसंघातनिवेशनायैव । एवं विना तदलाभात् । आक्षिप्या-
लिङ्गाच्च । तथा शिरस्युपाधाय च । 'हे वत्स, त्वं शत्रुं तारकं जित्वा वीरं सुते सा
वीरसुतायोक्ता मां कृतार्थीकुरु' इति जगाद । एवंविधे महति कार्ये भवता प्रति-
पादिते सति त्रैलोक्यप्रसूतिशीलेन यशसा धवलीकृतं सत् 'एष यदीयः पुत्रः
सा कृतार्थैव' इति जनो वर्णयिष्यतीत्यतो मत्कृतार्थत्वं सिद्धमेवेति भावः ॥

उद्दामदैत्यैश्च विपत्तिहेतुः श्रद्धानुचेताः समरोत्सवस्य ।
आपृच्छथ भक्त्या गिरिजागिरीशौ ततः प्रतस्थेऽर्चिं दिवं कुमारः ५

उद्दामेति ॥ ततोऽनन्तरमुद्दाम उद्भूतो यो दैत्येशान्मारकस्तस्य विपत्तिर्मुक्त्यु-
क्तस्या हेतुः कारणम् । तत्कर्तव्यार्थः । तथा समरोत्सवस्य सङ्ग्रामरूपस्योत्सवस्य
'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः । इयं कर्मणि षष्ठी । संबन्धमात्रविवक्षितत्वात् ।
इह वक्ष्यन्तस्य वृत्तिगतेनापि श्रद्धाशब्देन नित्यसंबन्धवशात्संबन्धं कृत्वा कृषो-
गलक्षणा षष्ठी समर्थनीया । केचित्तु 'समरोत्सवे सः' इति विषयलक्षणसप्तम्य-
न्तत्वमङ्गीकृत्य पठन्ति । तत्रापि समासवृत्तिगतस्य श्रद्धानुशब्दस्य संबन्धो
दुर्घट इत्यलम् । श्रद्धानु भक्तिशीलं चेतो यस्य । सङ्ग्रामश्रद्धाभायक इत्यर्थः ।
एवंभूतः कुमारो भक्त्या भक्तिपूर्वकं गिरिजागिरीशौ पितरावापृच्छथ । मय-
गम्यत इत्युक्त्वेत्यर्थः । दिवमभि प्रतस्थे चचाळ । 'समवप्रवि-' इत्यात्मा
नेपदम् ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।
प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥६॥

देवमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नाकनाथपूर्वा इन्द्रप्रमुखाः समस्तास्त्रिदिवौ-
कसो देवा अपि । पूर्वोक्तकुमारप्रस्थानसमुच्चायकोऽपि सन्तः । 'अपि संभावना-
प्रभावाद्वागार्हासमुच्चये' इति विश्वः । महेशं देवं गिरिजां देवीं च प्रणम्य । अथ
प्रदक्षिणीकृत्य । प्रदक्षिणौ परिक्रमणवशात्सर्वभागस्वी कृत्वेत्यर्थः । 'ऊर्ध्वदिशि-
वाचम्' इति गतिसंज्ञकतया 'कुगतिप्रादयः' इति समासत्वात् 'समासेऽन-
न्त्यै' इति क्त्यो स्यवादेशः । तं कुमारमनु पञ्चाङ्गमुदित्यर्थः ॥

अथ ब्रजझिस्त्रिदशैरैशैः स्फुरत्प्रभाभौसुरमण्डलैस्तैः ।
नभो बभासे परितो विकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोग्रैः ॥७॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ब्रजजिर्गच्छन्निरत एव स्फुरत्प्रसरत्प्रभावाः काम्याः
संबन्धि भासुरं दीप्यमानं मण्डलं चक्रवाकं येषाम् । 'चक्रवाकं तु मण्डलम्'
इत्यमरः । तैरशैः संपूर्णैस्त्रिदशैर्देवैर्विकीर्णं व्याप्तं नभोऽन्तरिक्षं दिवापि दिने-
ऽपि । उग्रैर्भासुरैर्नक्षत्रगणैर्विकीर्णमिव । बभासे । भासुरत्वरूपसाधारणधर्मेण
त्रिदशविकिरणविशिष्टे नभसि नक्षत्रविकिरणविशिष्टोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाङ्कारः ।
ननु 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्गुप्ते पुंसि त्रिप्लुक्ते' इति कोशोक्त्योक्तवाचिनो-
ऽप्युपशब्दस्य कथं भासुरवाचकतेति चेत्, सत्यम् । अश्रौक्यं केनचिद्धर्मेण
विवक्षितं न तु तेजसैव । काम्या तापेन वा सौम्यर्थादिना बोक्तव्योऽधिक इत्य-
र्थप्रणयनात्प्लुक्ते समाधेयम् ॥

रराज तेषां ब्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।
नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोन्ते ॥ ८ ॥

रराजेति ॥ नभोन्तेऽन्तरिक्षमध्ये ब्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये
कुमारः कार्तिकेयः । अग्रेऽपि नभोन्त इत्यस्य संबन्धः कार्यः । नक्षत्राण्यधिष्ठा-
दीनि, ताराः सप्तविंशतिव्यतिरिक्ताः, ग्रहाः सूर्यादयो नव, तेषां मण्डलानां
गोलानां मध्ये त्रियामारमणश्चन्द्र इव रराज । यतोऽधिककान्त्या कान्तो नभो-
हरः । नक्षत्राणां मध्ये यथा चन्द्र एव शोभते तथा देवानां मध्ये कुमार एव
शुशुभ इत्यर्थः । पूर्णोपमालङ्कारः ॥

गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्प्रपेदिरे लोकमथात्मनीन्सु ॥ ९ ॥

१ सुरेशमुख्याः सुराः. २ अभिजग्मुः. ३ सरोषैः. ४ मण्डलभासुरैः. ५ ततः.
६ हरितोऽवकाशः. ७ अधिककान्तकान्तिः. ८ दक्षितः. ९ अन्तः. १० मुहूर्तम्.
११ अथो मुनीनाम्.

गिरीशेति ॥ अथ पुष्पेनपुत्री लक्ष्मी लब्धा दधित इन्द्रः स आदिपंचां तथा-
मुत्पले देवा गिरीशमीरौवनवेन । ननु गिरीशमीरौरुक्तेरेण सिद्धिरिति चेत्,
सत्यम् । उभयगतवीर्याश्रयीभूतत्वेन कुमारवीर्याधिक्यस्य श्रोतनार्थमुभवोऽग्रह-
णमिति समाधातव्यम् । सार्धं सुहृतांश्चनमात्रेणैव नक्षत्रपयमाकाशमुचीबाल-
ङ्ग्यात्मनीनमात्मने हितम् । 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारत्वेन 'आत्मन्विश्वजन-'
इत्यादिना सः । तथाभूतं लोकं स्वर्गं प्रवेदिरे प्रापुः । 'लोकस्तु भुवने जने'
इत्यमरः ॥

ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः ॥१०॥

त इति ॥ ते समग्राः सुरा महामुराचारकाश्चालो अर्धं तस्य वशंवदत्वाद्-
धीनत्वादेतोः चिरकालेन बहुसमयेन दृष्टं तत्स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न
विषेहिरे न शक्नुः । किं तु क्षणं व्यलम्बन्त । कालं विक्षिपु रित्यर्थः । अन्वोऽपि
समये स्वगृहेऽपि सद्यः प्रवेष्टुं न शक्नोति किं तु विलम्बते तद्वदिति भावः ॥

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्त्वम् ।

इत्थं सुरास्तत्क्षणमेव मीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेजुः ॥११॥

पुर इति ॥ तत्क्षणम् । 'कालाध्वनोः-' इति द्वितीया । प्रवेशसमय इत्यर्थः ।
मीता अतस्सारकावस्थानशङ्कया सभयाः सुराः स्वर्गं प्रवेष्टुम् 'त्वं पुरोऽग्रे भव ।
अहं पुरो न भवामि, किं तु त्वमेव भव । अहं पुरोगो नास्मि न भवामि । त्वं
पुरःसरो भव' इत्यमेवभूतं कलहं विग्रहं वितेजुः । चकुरित्यर्थः । लक्ष्मीत्यहम-
र्थकमव्ययम् । सर्वेषां त्रिधाभूतत्वा न कोऽप्यन्तः प्रवेष्टुं शक्ताक । किं तु तत्रैव
कलहाद्यमानाकस्तपु रिति भावः ॥

सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिसेरविलोचनास्ते ।

दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विषत्साध्वसंकातरान्ताम् १२

सुरालयेति ॥ सुरालयस्य स्वर्गस्य यदालोकनं तेन यत्कौतुकमानन्दलोक-
मिति तेन शुचीनि मुद्रानि क्षेराणि समन्दहासामि च विलोचनानि चेपां तथा-
भूतास्ते देवा द्विषत्साध्वसेन सारकशुभयेन कातरान्तां मीतप्रान्ताम् । अथ-
चिह्नतरलत्वादियुतामित्यर्थः । तथाभूतां दृष्टिं नेत्रं मुदा प्रीत्या । प्रसादेनेति
यावत् । उपलक्षिते कुमारस्य मुखारविन्दे वचनकमले दधुः । दुर्घटप्रवेशोपायो-
पदेशापेक्षयेति भावः । कुमारो बालोऽपि सन् न मीत इति मुदेति विशेषणेन
व्यज्यते ॥

१ तम्, २ समस्ताः, ३ पुरोऽतत्त्वम्, ४ नवः, ५ पुरःसर त्वम्, ६ द्विषा
तेषु कृते स्वल्पे स्वर्गे; द्विषा तेन हता मिश्रते स्वर्गे, ७ पुरतरा, ८ शुचिसेरविलो-
चनास्य; शुचिसेरविलोचनान्ताः, ९ कातराले; कातरान्ते.

सहेल्लासप्लुस्ताननेन्दुस्तवः कुम्हारः पुरतो मंविण्डुः ।

स सारकापतमकेकनाथो रणप्रवीरो हिं सुतानकेष्व ॥ १३ ॥

सहेलेति ॥ एते इतिवाक्यान्तरं एते प्रकृतं कीरोऽत इव कारकसम्भारं
कुम्हार्यमाणवचनकेष्वेते सोऽपेक्षमाणः । प्रतीत्यन्वित्यर्थः । अथ क्व पुरतोऽप्येते
अभिप्युः कुम्हारः कर्तिकेवः सहेलः सक्तीदो यो हासलेन प्लुस्ताननेन्दुर्मि-
तमुलचन्द्रः सन् । किंविद्विहस्येत्यर्थः । हि निमित्तम् । सुतानकेष्वनगद ॥

मीत्यालबध त्रिदिवौकसोऽमी खग भवन्तः त्रविश्वन्तु सद्यः ।

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शुभ्रमहासुरो वैः सल्लु ईष्टपूर्वः ॥ १४ ॥

मीत्वेति ॥ यो त्रिदिवौकसो देवाः, अथ संप्रति मीत्वा भवेनाकम् । न
मेतत्त्वमित्यर्थः । किं त्वमी भवन्तः सद्यः सहेलैव स्वर्गं प्रविशन्तु । स्वर्गप्रवेशे
अचहेतुको विलम्बो न विधेय इति तात्पर्यम् । सद्यः सपदि । तत्त्वमित्यर्थः ।
अथ रोषावाह—एवं दृष्टो दृष्टपूर्वः । 'राजदन्तादिषु' इति प्राक्प्रबोधाहंस्त्वं पूर्वश-
ब्दस्य परः प्रयोगः । संजवानुरोधाजवन्निरिति कथ्यते । वतु व इत्यनेनैव सिद्धि-
रिति चेन्न । 'नकोक—' इति ऋषीभिषेचात् । तथा यो सुष्माकं ऋतुर्द्वेष्टा महाशु-
रस्त्वारकोऽत्रैव स्वर्गं पृथ मे मम दृक्पथं दृश्योचरस्वमेतु प्राप्नोतु । दृक्पथमिति
'नक्षत्रपथः—' इति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥

स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दोर्मण्डलं वंस्याति यस्य चण्डम् ।

इहैव तच्छोणितपानकेलिमहाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥

स्वर्लोकेति ॥ स्वर्लोकस्य लक्ष्म्याः कथाः केनालोकां कर्षणाय । लक्ष्मीकेनानां
हरणं कर्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थात्' इति चतुर्थी । चण्डं प्रचण्डं यस्य तारकस्य दोर्म-
ण्डलं भुजमण्डलं बध्यति चलति । तस्य तारकस्य चण्डोणितं रुधिरं तस्य पार्श्वं
तदेव केलिः मीढा तां कर्मभूतामेते मम शरा अह्नाय इदिति । 'त्राग्यदित्यज-
साह्वाय' इत्यमरः । इहैव कुर्वन्तु । तं विनाशयन्वित्यर्थः ॥

शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभाषसारा सुमहःप्रसारा ।

स्वर्लोकलक्ष्म्या विपदावहारेः शिरो हरन्ती दिशतान्सुदं वः १६

शक्तिरिति ॥ अहतप्रचारावितितगतिः । तथा प्रभावः सामर्थ्यं स एव सारो
बलाः । सुतरां महसत्तेजसः प्रसारो मण्डलं बलाः । अतितेजस्विनीत्यर्थः ।
स्वर्लोकलक्ष्म्या या विपदा तस्या अवहा । सुखदेत्यर्थः । तयारेः प्रतिकूलस्य शिरः
शीर्षं हरन्ती । अस्मै मम शक्तिरानुपं यो सुष्माकं सुदं प्रीतिं दिशतादृशात् ।
आशिषि लोह ॥

१ दहति; उच्छुरित. २ निमित्तः. ३ अवेकनाथः. ४ अवि. ५ वः. ६ कलदृष्टः.
७ स्वर्लोकलक्ष्मी. ८ बल बलवित्चण्डम्. ९ कुम्हारप्रचारा. १० लक्ष्मीः. ११ दहति-
शिरः; सहारेः शिरः. १२ दिशतां सुखम्.

इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यवधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।

सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणवृन्दं वचसा ननन्द ॥१७॥

इतीति ॥ दैत्यवधाय दैत्यवधं कर्तुं युद्ध उत्सुकमानसस्योत्कण्ठितचेतसोऽन्ध-
कारातिसुतस्य शिवपुत्रस्य कुमारस्य संबन्धिना इति पूर्वोक्तेन वचसा सर्वं
गीर्वाणवृन्दं देवसमूहः शुचि शुद्धं स्मेरं समन्दहासं मुखारविन्दं मुखकमलं यस्य
तथाभूतं सदा ननन्द जहर्ष ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसंफुल्लैः सहस्रनेत्रः ।

तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुञ्छनं चारु चकार शक्रः ॥१८॥

सान्द्रेति ॥ सान्द्रप्रमोदादनानन्दादेतोः पुलकै रोमाञ्चैरुपगूढ आच्छिद्यः ।
'पुलकः कृमिमेदेऽहममेदे च मण्डिदोषके । रोमाञ्चे हरिताले गजात्तपिण्डे च
गन्धके' इति मेदिनी । तथा सर्वेष्वङ्गेषु संफुल्लानि सहस्रनेत्राणि यस्य । यतः
सहस्राक्षस्त्रयाभूतः शक्र इन्द्रस्यस्य कुमारस्योत्तरीयेण संब्यानेन । 'संब्यान्मुत्तरीयं
स्वात्' इत्यमरः । तथा निजाम्बरेण निरुञ्छनं परिवर्तनं चारु चकार । आतृभावा-
वान्धोऽन्यवक्ष्यग्रहणं चक्रुरित्यर्थः । तदुक्तं मेदिन्याम्—'निरुञ्छनं बन्धुतायै
वाससः परिवर्तनम्' इति । लोकेऽपि आतृतायै परस्परस्योष्णिगबन्धनव्यवहार-
स्तद्वद्व्यापीति अनुशासने सामान्यतो वासोऽग्रहणेन प्रकृत उत्तरीयग्रहणं संग-
च्छते । लोकव्यवहारस्तु संप्रदायस्तद्विदः । उष्णिहि विशेषशैल्योपलम्भ एव
व्यवहारमूलमिति मन्तव्यम् ॥

घनप्रमोदाश्रुतरंगिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।

अथो अचुम्बद्विचिरादिदृष्टः षडाननं षट्सु शिरःसु चित्रं १९

घनेति ॥ अथो अनन्तरमाद्ययोर्हरिहरयोर्वृद्धो महान्विचित्रंक्षा । घनः
सान्द्रः । 'घनं स्वात्कांस्यतालाद्विबाधमध्यमनृत्ययोः । ना मुक्तादौ घनाद्येषु विस्तारे
लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे च दृष्टार्ये' इति मेदिनी । यः प्रमोदो हर्षलेन निमित्तेन
यद्वक्षु नेत्रपयस्तेन तरंगितानि संजाततरंगाणि । 'तारकादिभ्य इतच्' । अक्षीणि
नेत्राणि येषां तैः । हर्षवशादुद्भूतान्त्रुभित्यर्थः । तथा प्रचुरप्रसादैरधिकप्रसङ्गता-
युक्तैश्चतुर्भिर्मुखैः षट्सु शिरःसु मध्ये षडाननं कुमारं चुचुम्बे पस्पशं । इति
चित्रं विस्मयः । चतुर्भिर्मुखैः षण्णां मुखानां योगपक्षेन स्पर्शासंभवात् । परि-
हारस्तु प्रत्येकं षट्सु चतुर्भिश्चुम्बनेन संवेद्यः ॥

तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।

आनन्दयन्वीर जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥२०॥

१ बद्धोत्सवमानसस्य. २ शुचिस्मेर. ३ आननन्द. ४ सान्द्रप्रमोदः. ५ संलग्न.
६ निर्मञ्छनम्; निरुद्धम्, निरुञ्छनम्. ७ परिहृताक्षैः. ८ प्रमोदः. ९ क्रमाच्च-
चुम्बे. १० मुखेषु. ११ हर्षात्. १२ मुसाधु.

तमिति ॥ गन्धर्वा देवगायकाः, विद्याधराः, सिद्धाश्च देवविशेषाः, तेषां संघाः समुदायाः कर्तारः तं त्रिपुरासुरस्यारेः शिवस्य कुमारं पुत्रं मुदा प्रीत्या निमित्तेन साधु साधिवत्प्रभितः संमुखत्वेन प्रसक्त्य स्तुत्वा 'हे वीर, त्वं जय शत्रोः सकाशाज्जयं प्राप्नुहि' इत्येवंभूतया वाचानन्दप्रदाननिदितमकुर्वन् ॥

दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं तं मम्यनन्दनिकल नारदाद्याः ।

निरुच्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निर्जवल्कलैश्च ॥ २१ ॥

दिव्यर्षय इति ॥ नारदाद्या नारदप्रमुखा दिव्या विधि मवा ऋषयः । 'सु-प्रागपागुदक्-' इति वत् । शत्रुं तारक विजेष्यमाणं जेष्यन्तं तं कुमारमम्यनन्द-स्तुष्टुः किल । अथानन्तरं चामीकरीयैः सौवर्णैरुत्तरीयैर्वस्त्रैः । तथा निर्जव-ल्कलैश्च निरुच्छनं बन्धुतायै वासःपरिवर्तनं चक्रुः । निरुच्छनं पूर्वमेव निर्णीतम् ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।

उत्सेहिरं स्वर्गमनन्तश्चेर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं शक्तिरायुधविशेषां धरतीति तथोक्तस्य तस्य कुमारस्य । 'शक्तिरस्त्रान्तरे शौर्ये उत्साहादौ बले चिन्ताम्' इति मेदिनी । अवष्टम्भत आश्रयतः । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्रग्भ्रमरभयोरपि' इति मेदिनी । अत्र स्रग्भ्रमराश्रयेनाश्रयो लक्षितः । स्रग्भ्रमराश्रयमिति तत्त्वात् । साध्वसं भयम् । 'भीतिभीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः । उत्सृजन्तस्त्यजन्तः सुरा देवाः । अनन्तशक्तेरपारशौर्यस्य यूथपतेर्गजराजस्यावष्टम्भत इभा गजा वनमिव । स्वर्गं गन्तुं प्रवेष्टुमुत्सेहिर उत्साहं चक्रुः । अनन्तशक्तेरिति विशेषणं कुमारोऽपि योजनीयम् ॥

अथाभिपृष्टं गिरिजासुतस्य पुरंदरारातिर्वधं चिकीर्षोः ।

सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिघक्षोरिव सरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथोत्साहानन्तरं सुराः पुरंदरस्थेन्द्रस्यारातेस्तारकस्य वधं सृष्टुं चिकीर्षोः कर्तुमिच्छोर्गिरिजासुतस्य कुमारस्याभिपृष्टं पृष्ठसंमुखं त्रिपुरं दैत्यं दिघ-क्षोर्दंष्ट्रमिच्छोः । 'दृढ मस्तीकरणे' इति धातोरिच्छार्थे सति 'सन्वद्धोः' इति द्वित्वे 'सनाशंसमिद्ध उः' इत्युप्रत्ययः । सरारेः शिवस्याभिपृष्टं प्रमथा इष स्थिताः समन्ताच्चिरीयुर्निर्जग्मुः । अन्तर्विचित्रुरित्यर्थः ॥

सुराङ्गणानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः संततमङ्गरागैः ।

अपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

१ तस्य वचो वरार्थम्. २ समम्यनन्दनः तदम्यनन्दन. ३ निर्मच्छनम्. निरुच्छनम्.
४ नववल्कलैः. ५ उत्सृजन्तः. ६ अनन्तशक्त्यै. ७ अभिपृष्टे. ८ जयम्. ९ सुराङ्गणानाम्.

सुराङ्गणानामिति ॥ स्वर्गोक्तो देवाः पुरस्तादग्रे जलपेदिभाजां जलश्री-
हासकानां सुराङ्गणानामप्यसौ संततं निम्नतरं प्रकालितैरङ्गणैः सुकुमारि-
वितैः विजयवारिपूरां वीतजलप्रवाहां स्वर्गपुनीं जम्बुकिनीं प्रवेष्टिरे प्रापुः । सुरा-
ङ्गणानामिति 'कुमति च' इति अन्वयः ॥

अथ चतुर्विंशत्येव "दिग्दन्तिना" भित्तादिभिर्विक्लिप्तहि—

दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजां कराहवैभीमवैस्तरंगैः ।

आप्लावयन्तीं मुहुरालवालैश्चेणि तरुणां निर्जतीरजानाम् ॥२५॥

तत्र दिग्दन्तीति ॥ किंभूतां स्वर्गपुनीम् । वारिणि विहारभाजां श्रीहा-
सिन्तिनामैरावतासीनां करैः सुकुमादन्धैः । 'करो वषोपले पाणी रश्मौ प्रस्य-
सुच्योः' इति मेदिनी । आहवैस्तरंगितैरथ भीमवैरतिशयभयानकैस्तरंगैः
कल्लोलेः कृत्वा निजतीरजानामासीवतटोत्पन्नानां तरुणां वृक्षाणां संवम्बिनी-
मालवालानां मूलस्थलीनां श्रेणिम् । 'श्रेणिः श्रीपुंसयोः पक्षौ समाने क्षिपि-
संहतौ' इति मेदिनी । मुहुरांवारम् । 'मुहुः पुनःपुनः शब्द' इत्यमरः ।
आप्लावयन्तीं लेखयन्तीम् ॥

लीलारंसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्ययीभिः सिकताभिरुच्चैः ।

माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः २६

लीलेति ॥ पुनः किंभूताम् । लीलायां श्रीहासां स्तः प्रीतिर्यासां ताभिः
सुराणां कन्यकाभिः पुत्रीभिः । तथा हिरण्ययीभिः सौवर्णीभिः सिकताभिर्बाहु-
काभिः तथा माणिक्यगर्भाभिर्मणिस्त्वितमध्याभिः तथोपाहिताभिर्भिर्मिताभिः
न स्वकृत्रिमाभिः । तथोच्चैर्महतीभिर्वराः श्रेण्यो वा वेदिकास्ताभिश्च प्रकीर्ण-
तीरां व्यासृतकताम् ॥

सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।

श्वामीकरीयैः कमलैर्विनिर्द्रैश्च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् २७

सौरभ्येति ॥ पुनः किंभूताम् । सौरभ्ये सौरभ्ये लुब्धा लम्पटा ये भ्रमरा
क्षिरेपासैरुपगीतैः । सुखरितैरिष्यैः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य ये हंसा मरालास्तेषा-
माकस्यः पङ्क्त्यस्तासां केलिः श्रीहा तथा निमित्तेन लोलैश्चल्लैश्चामीकरीयैः
सौवर्णैर्विनिर्द्रैर्विलितैः कमलैरुपलक्षिताम् । अत एव च्युतैः कमलैर्म्यो अट्टैः
परागैः सुमनोरजोभिः । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । परिपिङ्गं परितः पीतं
तोयं जलं यस्यास्तथोक्तम् ॥

१ विहारलीलायाम्, २ शीतलसङ्घर्षैः । 'आकंसयन्सादरमत्रिपुत्रीमहेनपुत्राय पुरः
पुरोगाः । स कार्तिकेयः पुरतः परितो विचरन्तैर्लोकतरैस्तरंगैः'. ३ श्रेणीः, श्रेणीम्,
४ शुक्तीरजानाम्, ५ श्रीहासकानां, ६ हिरण्यहंसाभिरुक्ताभिः, क्षिपिकाभिः
सिकताभिः, ७ उपलक्षिताभिः, ८ अन्वयः, ९ परिपिङ्गतोयाम्.

कुतूहलाद्बुधुपागताभिस्तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

अभ्यूर्मिराजि प्रतिबिम्बिताभिर्मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् २८

कुतूहलादिति ॥ इदं कुतूहलात्कौतुकात् । आनन्दमिति भावः । उपा-
गताभिरागताभिः । अत एव तीरस्थिताभिः । अत इवाम्यूर्मिराजि । ऊर्मिराजा-
विलम्ब्यूर्मिराजि तरङ्गमध्ये प्रतिबिम्बिताभिः सुरसुन्दरीभिर्देवाङ्गनाभिर्निमिषेन
व्रजतां गच्छतामपि जनानां मुदं दिशन्तीं ददतीम् । एकासामप्यप्सरसां प्रति-
बिम्बवशादनेकधा दृश्यमानत्वाद्युक्ता प्रीतिजनकतेति भावः ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शंक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।

अदर्शयत्सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

ननन्देति ॥ शक्र इन्द्रश्चिरकालेन बहुकालेन दृष्टां तां सुरदीर्घिकां मन्दा-
किनीं विलोक्य सद्यो झटिति ननन्द जहर्ष । अतिरमणीयं वस्तु चिरकालदृष्टं
सहस्रप्रीतिजनकं भवतीति भावः । ततोऽनन्तरमद्रिपुत्रीमहेशयोः पुत्राय
कुमाराय सादरं यथा तथा पुरोगः सद्यदर्शयत् ॥

स कार्तिकेयः पुरतः परीतः सुरैः समस्तैः सुरनिभ्रगां ताम् ।

अपूर्वदृष्टार्मवलोकमानः संविस्मयः सेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

स इति ॥ समस्तैः सुरैः परीतो व्यासः स कार्तिकेयः कुमारः । अपूर्व-
दृष्टाम् । अयुनैव दृष्टामित्यर्थः । तां सुरनिभ्रगां पुरतोऽग्रेऽवलोकमानः सम्सवि-
स्मयः साश्चर्यः सेरविषोचनः समन्दहासनेत्राभूत् ॥

उपेत्य तां तत्रं किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणवृन्दैः प्रणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

उपेत्येति ॥ भक्तिपरो भक्तिप्रवणः कुमारः कार्तिकेयो गीर्वाणवृन्दैर्देवसमूहैः
प्रणुतां प्रकर्षेण स्तुताम् । 'णु स्तुतौ' इति धातोः कर्मणि कः । तां मन्दाकिनीं
नम्रोपेत्य । तत्समीपं गत्वेत्यर्थः । किरीटकोटी मुकुटाग्रे । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रे-
ऽस्त्री' इति मेदिनी । अत्राग्रशब्दस्य धनुःशब्दोपलक्षिततया सर्वेषामग्रयाचकत्वं
बोध्यम् । न्यस्तोऽञ्जलिर्देन तयामृतः सन् । प्रणुत्येवमित्वा मुदितो मुमुदे ।
इदं कृदन्तरूपं क्रियापदम् । तथा नम्रेण मूर्ध्ना शिरसा ववन्दे नमस्करे ॥

प्रैणतितसेरसरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः ।

कपोलपालिश्रमवारिहारि मेजे गुहं^१ तं सरितः समीरः ॥ ३२ ॥

१ तीरे स्थिताभिः. २ सुरकन्यकाभिः. ३ अभ्यूर्मिराजीः, अत्यूर्मिराजि. ४ शक्रः.
५ सद्यः. ६ पुरः. ७ पुरोक्तः. ८ इव लोकमानः. ९ संविस्मय. १० रजकिरीट.
११ प्रणताम्. १२ नमितः, प्रणतः. १३ प्रपादित. १४ सः सरितः.

प्रणर्तितेति ॥ प्रणर्तिता कम्पिता खरखरोजानां विकसितकमलानां राजि-
म्राळा येन । अनेन सौगन्ध्योक्तिः । तथा परीरम्भेनाख्येण मिलन्तः आत्मनि
मिथीभवन्तो महोर्मयो बभूवुः । अनेन शैल्योक्तिः । कपोलपास्याः । कपोलरूप-
लताप्रसेसार्थः । 'पालिः कर्णे लताग्रेऽग्री' इति विश्वः । अनेन यद्गारि
स्नेदस्तस्य हारि । अनेन मान्द्योक्तिः । अन्यथा अमहतेरसंभवात् । एवंभूतः
सरितो मन्दाकिन्याः समीरः पवनः पुरोऽग्रे स्थितं तं गुहं स्वामिकातिक्रियम् ।
यद्वा पुरोऽग्रे मेजे सिषेवे ॥

ततो ब्रजजन्मनन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।

विमिश्रमयोद्धृतशालसंघं प्रेक्षाचकार खरशत्रुसुतः ॥ ३३ ॥

तत इति ॥ ततो गङ्गावलोकनानन्तरं ब्रजजन्मलम्बरशत्रुसुतः कुमारः
पुरस्तादग्रे । विमिश्रो विदारितः । बाणैः शतरन्ध्रीकृत इति तात्पर्यार्थः । तथा
अग्न आमर्दितो मूकं विनोपयैव शतशकलीकृत उन्मूल्य उत्पातितश्च शालसंघो
बभूवुः तत् । 'शालो हाळे मत्स्यमेवे शालीकस्तत्प्रमेदयोः । शालद्रुस्कन्धशाखायां
शालेति परिकीर्तिता ॥' इति मेदिनी । नन्दननामधेयं नन्दनसंज्ञकम् ।
'नन्दनं वनम्' इत्यमरः । जम्भजित इन्द्रस्य लीलावनमुपवनं प्रेक्षाचकार
ददर्श । 'इजादेव' इत्याम् ॥

सुरद्विषोपप्लुतमेवमेतद्वनं बलस्य द्विषतो गतश्चि ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्भूमङ्गदुःप्रेक्ष्यमुखः स कोपात् ३४

सुरद्विषेति ॥ स कुमारः । एतत्पुरोवर्ति बलस्य द्विषत इन्द्रस्य । अत्र
'नलोक-' इत्यादिना वृद्धीनिषेधेऽपि 'द्विषः शत्रुर्वा' इति विकल्पात्पृष्टी । वनमु-
पवनं सुरद्विषा तारकेणैव न केनापि । यथा तारकेणोपप्लुतं तथा न केनापीत्य-
वधारणार्थकैवकारेण ध्वन्यते । 'एवः प्रकारोपमयोरङ्गीकारावधारणे' इति विश्वः ।
अमितः सर्वतः । उपप्लुतमुपप्लुतमत एव गतश्चि नष्टशोभमित्थं विचिन्त्य
कोपादरुणे लोचने यस्य तयोक्तो भ्रूमङ्गेन दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तयोक्तव्याभूत्,
महतां सति स्वस्मिन्परदुःखं महादुःखावहं भवतीति भावः ॥

निर्लूनलीलोपवनामपश्यदुःसंचैरीभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावर्ती सः ॥ ३५ ॥

निर्लूनेति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः निर्लूनानि कर्तितानि लीलायाः क्रीडा-
या उपवनानि बभूवुः । तथा दुःखेन संचरः संचारो येषु तथाभूता विमान-
मार्गा विमानसंचारपथा बभूवुः । तथा विध्वस्ताः खण्डिताः । स्फोटिता
इति यावत् । सौधप्रचया राजसदनसमूहा बभूवुः । 'सौधोऽस्त्री राजसदनम्'

१ अवात्, २ वज्रमृतः, ३ उच्चतच्छास्त्रि, ४ एव, ५ दुष्प्रेक्ष्यमुखः, ६ च, ७ अर्ध-
चरी, ८ सौक्ष्म्यप्रचयाम्, ९ प्रमृष्टविश्वैकसाराम्, प्रमृष्टवस्त्वैकसाराम्,

इत्यमरः । तथा विश्वस्त्रिकेकामेव सारां तत्त्वभूतां ताममरावतीमिन्द्रपुरीमपश्यत् ।
'नगरी त्वमरावती' इत्यमरः ॥

गंतश्रियं वैरिवैरामिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स बाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥३६॥

गतश्रियमिति ॥ स कुमारः वैरिवरेण तारकेणाभिभूतां पूर्वोक्तविधिना
परामृताम् । परामयोऽत्र विध्वंसनक्रियानुकूलो व्यापारो ग्राह्यः । अत एव
गतश्रियं भ्रष्टतोभाम् । अत एव सुतरां दीनां कृपणाम् । अनुकम्प्यामिति
यावत् । दशामवस्थामभितो दधानाम् । अत एवावीरां नपुंसकभर्तृकां नारी-
मिव स्थितां ताममरावतीमवेक्ष्यान्तर्मनसि बाढं बहु यथातथा करुणायां पर-
मासक्तोऽभूत् ॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोषस्तस्याविषण्णः समराय चोत्कः ।

तथाविधां तां स विवेश पश्यन्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥३७॥

दुश्चेष्टित इति ॥ दुश्चेष्टिते दुष्कर्मणि देवरिपौ तारके विषये सरोषः
सकोपः । तथा तस्य तत्कर्तृकाय समराय समरं युद्धं कर्तुमुत्कम्प्य तथाऽविषण्णो-
ऽनलसः स कुमारः तथाविधां पूर्वोक्तप्रकारां तां सुराधीश्वरस्येन्द्रस्य राजधानीं
पुरीं पश्यन्सन् सुरैः सह विवेश । तदन्तरिति शेषः ॥

दैतेयदन्त्यावलिदन्तघातैः क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः ।

महाहिनिर्मोकपिनद्जालाः स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ३८

दैतेयेति ॥ दैतेयानां दैत्यानां दन्त्यावलिर्गजावलिस्तस्यास्तत्कर्तृका ये दन्त-
घाताः दन्ततावितानि तैः क्षुण्णान्तराः क्षोदितमध्या अत एव महाहीनां
महासर्पाणां निर्मोकाः कम्बुकाः । 'समौ कम्बुकनिर्मोकौ' इत्यमरः । तैः
पिनद्जालि जालानि सौधजालानि यासु ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः स्फाटिकनिर्मित-
सौधनिचयान्वीक्ष्य स सद्यस्तस्यां विषसाद । लिप्यति स्वेत्यर्थः । 'सद्यः सपदि
तत्क्षणम्' इत्यमरः ॥

अथ युग्मेनाह—

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसत्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥

आविर्भवद्भालवृणाञ्जितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

सं दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिर्जातां विषादवैलक्ष्यमरं बभार ॥४०॥

१ गर्भश्रियम्, २ वैरिपरामिभूताम्, ३ स बाढम्, सबाष्पम्, ४ तस्यां विषण्णः,
५ च, ६ दैतेन्द्रदन्तावलः, दैतेयदन्तावल, ७ क्षुण्णान्तर, ८ संवीक्ष्य, ९ तदीय,
१० वृणावृतानाम्, ११ सुदुर्दशाम्, १२ विरोधिजां ताम्,

उत्कीर्णैति ॥ आविर्भवदिति ॥ स कुमारः । उत्कीर्णान्मुत्सन्नितानि चामीकरस्य सुवर्णस्य पङ्कजानि कमलानि यासां । उत्सन्नितसुवर्णकमलानामित्यर्थः । तथा दिग्दन्तिनामैरावतादीनां दानाः खण्डनाः तज्जेतारस्तारकगजाः । कर्तरि ल्युट् । तेषां द्रवो मद्जलं तेन दूषितानां म्ळानीकृतानाम् । तारककुम्भीन्द्रमदकलुषीकृतजलानामित्यर्थः । हिरण्यप्रचुरा ये हंसास्तेषां मजेन बर्जितानां रहितानाम् । दैत्योपद्रवादिति भावः । तथा विदीर्णाः स्फोटिता वैदूर्याणां रत्नविशेषाणां महत्सः शिला यासां । तथाविर्भवन्मुदयमानानि यानि चाकृत्यानि सप्तापि तैरञ्जितानां व्यासानाम् । तदीया ऐन्द्रो वा छीलार्थं गृहदीर्घिका गृहवापिकास्तासां संबन्धिनीम् । विरोधिभ्योऽरिभ्यो जातां दुर्दशां दुष्टावस्थां धीद्वय विषादवैलक्ष्ययोः खेदलज्जयोर्भरम् । बह्व्यौ विषादलज्जे इत्यर्थः । बभार । दुर्दशादर्शनजनितकरुणावीजं दुःखं मयि सत्यपि सुदुर्दशेति कञ्जाहेतुरित्यर्थः ॥

तद्वन्तिदन्तक्षतहेर्मभित्ति सुतन्तुजालाकुलरत्नजालाम् ।

निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन स वैजयन्तामिधमात्मसौधम् ॥४१॥

तद्वन्तीति ॥ स कुमारः । सुरेन्द्रेणेन्द्रेण पुरोगतेनाग्रण्या सता तस्य तारकस्य दन्तिनां गजानां दन्तैः क्षताः क्षुण्णा हैम्यो भित्तयः कुक्ष्यानि यस्मिन्त्यस्य वा । सुतन्तवो लुप्तानां शोभनानि सूत्राणि तेषां जालेनाकुलं व्याकुलं रत्नजालं रत्नसमूहो यस्मिन् तथा वैजयन्तामिधं वैजयन्तसंज्ञकम् । 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' इत्यमरः । आत्मसौधं स्वराजसदनं निन्ये प्रापितः । कर्मणि छिद् ॥

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।

स प्राविशच्च विविधाश्मरश्मिच्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ४२

निर्दिष्टेति ॥ स कुमारः । विबुधेश्वरेणेन्द्रेण कर्त्रा । निर्दिष्टवर्त्मेतो गमनं विधेयमित्युक्तिपूर्वकप्रदर्शितमार्गः । तथा समग्रैः सुरैर्देवैरनुगम्यमानोऽनुस्मिताः सन् । विविधा अनेकवर्णा येऽश्मानो रत्नानि तेषां रदिनभिः किरणैश्छिन्नेन भिन्नेन । रहितेनेति यावत् । तारककृतसोपानसंचितरत्नोत्पाटनादिति भावः । सोपानपथेनारोहणमार्गेण । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । तं सौधं प्राविशत् ॥

निसर्गकल्पद्रुमतोरैर्ण तं स पारिजातप्रसवज्ञेगाढ्यम् ।

दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मृनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपदे ॥४३॥

निसर्गेति ॥ स कुमारः । निसर्गेण स्वभावेन । जनायासेनेति यावत् ।

१ हेमभित्तिम्; गेहभित्तिम्. २ तद्विविधाश्मरश्मिच्छिन्नेन; तं विविधेन रत्नाच्छिन्नेन.
३ तोरणाङ्गम्; तोरणान्तम्. ४ सुपारिजात. ५ सजाढ्यम् ६ कृतस्वस्त्ययनः.
७ कुमारः; प्रविश्य.

‘निसर्गः शीलसर्गयोः’ इति विश्वः । कल्पद्रुमा एव तोरणानि यत्र । तथा पारिजातस्य देवद्वृक्षविशेषस्य प्रसवानां पत्रपुष्पाणां खजा मालयाख्यं युक्तम् । पूजनार्थमनेकपत्रपुष्पसहितमित्यर्थः । तथा दिव्यैः स्वर्गायमुनीन्द्रैः कश्यपादिभिः कृतस्वस्त्ययनं विहितस्वस्तिवाचनम् । तथान्तःप्रविष्टा मध्वं प्रविश्य स्थिताः प्रमदाः क्षियो यत्र तं सौधं प्रपेदे प्राप ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन्धक्त्रिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ४४

पादाविति ॥ स कुमारः । सुरासुराणां देवदैत्यानां कुल आविवृद्धस्य कश्यपस्य महर्षेः पादौ चरणौ कर्मभूतौ । प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन् । नतैः पद्भिरभिः शिरोभिर्ववन्दे नमस्त्रके । किलेवैतिष्ठे ॥

स देवमातुर्जगदेकवन्धौ पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या प्रह्वीभवञ्चैलसुतातनूजः ॥४५॥

स इति ॥ स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनो भक्त्या निमित्तेन प्रह्वीभवञ्च-
त्रीभवन्सन् । मुनेश्च तस्य कलत्रस्य पत्न्याश्च देवानां मातुर्जनन्या अवितेः ।
जगत एकवन्धौ केवलनमस्करणीयौ पादौ तथैव मुनिनमस्कारप्रकारेणैव कामं
यथायोग्यं प्रणनाम नमस्त्रके ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।

तया यैया नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥४६॥

स इति ॥ स कश्यपो मुनिः सा सुराणां जनन्यावितिः, एतौ द्वौ स कुमारं
तयाशिषाक्षीर्वादेनैधयामासमुर्वधयतः स्म । ययाशिषा निमित्तेनोपवीर्यमत एव
नैकजगन्त्यनेकजगन्ति । क्षीणि जगन्तीत्यर्थः । जिगीषुं जेतुमिच्छाम् । ‘न लोक-’
इति षष्ठीनिषेधः । तारकं दैत्यं मृधे संगरे जेता । जेष्वतीत्यर्थः । कर्तरि लुट् ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामदितिश्रितानाम् ।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाक्षीर्वचोभिः पुनरम्बनन्दन् ॥४७॥

स्वेति ॥ स कुमारः । स्वदर्शनार्थं स्वावलोकनार्थं समुपेयुषीणां प्रामुवती-
नाम् । तथाविति देवमातरं श्रितानाम् । देवमातुराश्रयेण जीवन्तीनामित्यर्थः ।
सु शोभनाः सौभाग्यवत्यो देवतास्त्रासां पादौ चरणौ ववन्दे प्रणनाम । अथ च
पतिरेव देवता आसां ताः पतिवतास्त्रा देवतास्त्राक्षीर्वचोभिः ‘एवं जय’
श्रुत्यादिभिः पुनस्तं कुमारमम्बनन्दन् । अस्तुवतेत्यर्थः ॥

१ सः. २ विततैः. ३ द्वे. ४ यथा तथा. ५ जनया; यथा. ६ उपवीर्यः. ७ तद्-
र्शनार्थम्. ८ स देवतानाम्. ९ अवितेः सुतानाम्. १० विनयेन ताः. ११ शुद्धम्.

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शर्ची नाम कलत्रमेवः ।

नमश्चकार सरशत्रुघ्नस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥

पुलोमपुत्रीमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नामेति योग्यताप्रतिपादकमव्ययम् । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । ततश्च प्रणामकर्तृत्वयोग्य इत्यर्थः । न च पुलोमपुत्र्या एव प्रणामार्हत्वविवक्षया विशेषणता स्यादिति वाच्यम् । विबुधाधिभर्तृसंबन्धोद्घाटनेनैव ध्वनितत्वात् । एष सरशत्रुघ्नः कुमारो विबुधानां देवानामधिभर्तुरिन्द्रस्य कलत्रं स्त्रीभूतां शर्ची शचीसंज्ञिकां पुलोमपुत्रीं नमश्चकार । अथ च सेन्द्राण्याशिषास्त्रीर्वादेन तं कुमारं समुपाचरत् । अवर्धयदित्यर्थः ॥

अथादितीन्द्रप्रमदाः समेतास्तौ मातरः सप्त धनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते महेशपुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥ ४९ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं धनप्रमोदाः सान्द्रानन्दाः । कुमारावलोकनादिति भावः । अत एव समेता एकत्रभूतास्ता अदितीन्द्रस्य कश्यपस्य प्रमदाः स्त्रियः सप्तमातरो ब्राह्मीप्रभृतयो भक्त्या निमित्तेनोपेत्य समीपमागत्य नमते नमस्कृते तस्मै महेशपुत्राय कुमाराय तारकविजयसाधना आशिष आशीर्वादाप्याह्वनमस्कारात्पूर्वमेव ददुः ॥

समेत्य सर्वेऽपि मुदं दधाना महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽर्थे ।

आनन्दकल्लोलितमानसं ^{१२} तं समभ्यषिञ्चन्पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥

सेति ॥ अधानन्तरं मुदं दधाना महेन्द्रमुख्या इन्द्रप्रभृतयः सर्वेऽपि त्रिदिवौकसो देवा आनन्देन भावितारकबुद्धकर्तृत्वजन्मना कल्लोलितं तरंगितं मानसं सर एव मानसं चेतो यस्य तम् । महानन्दमित्यर्थः । तं कुमारं पृतनाधिपत्ये सेनापत्ये समभ्यषिञ्चन्निमित्तमकुर्वन् ॥

सकलविबुधलोकः सस्तनिःशेषशोकः

कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

अजनि हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-

खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

सकलेति ॥ अनन्तवीर्येणापारपराक्रमेणात एवानूनां महतीमखिला वा विबुधचमूयो देवसेनास्तासां लक्ष्मीं वैभवं प्राप्य स्थितेन तेन हरसुतेन । हरसुतसाहाय्येनेत्यर्थः । सकलविबुधलोकः समस्तबृन्दारकनिचयाः । अस्ताः प्वस्ताः । नष्टा इति यावत् । निःशेषाः समग्राः शोका यस्य तथा कृता रिपोस्तारकस्य

१ शर्ची. २ अत्र. ३ समुपाचचार. ४ अदितिप्राप्रमुखाः समेताः; अदितीन्द्रप्रमदाः समेताः; अदितीन्द्रप्रमुखाः समेताः. ५ सः; तम्. ६ मातृकाः. ७ नमति. ८ अ शर्वपुत्राय. ९ ताः. १० मुदमदधानाः. ११ अत्र. १२ ते. १३ समभ्यषिञ्चन्.

विजय आशा येन । तथा प्राप्तो युद्धायावकाशोऽवसरो येन । तथाभूतस्त्राजस्रि
जातः । कुण्ठितवीर्याणां सवीर्यसाहाय्यकमेव कार्यसिद्धिहेतुर्भवतीति भावः ।
मालिनीवृक्षमेतत् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टत्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्री-
कालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमार-
संनापत्याभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना संमं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुरं तारकसंज्ञकं द्विषं प्रसह्य हन्तुं समनस्यत द्रुतम् ॥ १ ॥

रणेति ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति जिगीषतीति जिगीषुणेन जिगीषुणा ।
सञ्चन्ताज्जयतेः 'सनाशंसमिह उः' इत्युपत्ययः । अत एव रणे समरे । 'रणः
कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम् ।' इति मेदिनी । उत्सुकेनोत्कण्ठितेनान्धक-
शत्रोः शिवस्य सूनुना कुमारेण कर्त्रा । प्रयुक्तैः प्रेरितैः । संनहनार्थमिति शेषः ।
त्रिदशैर्देवैरिन्द्रादिभिः समं सार्धं तारकसंज्ञकं द्विषं शत्रुं महासुरं दैत्यं प्रसह्य
बलाद्धन्तुं मारयितुं द्रुतं क्षीघ्रम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । समनस्यत
संनद्धम् । नष्टतेर्भावे लङ् । संगेऽस्मिन्नपि वृत्तमुपजातिरेव ॥

इतः परं 'सः' इत्यादिभिस्त्रिभिः कुमारसंनहनमाह—

स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः संनयनं सुदुःसहम् ।
विजित्वरं नाम तैदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहयत् २

स इति ॥ स गुहः कार्तिकेयो धनुर्धरस्तथा शक्तिधरश्च सन्दुर्निवारं
दुःखेन निवारयितुं प्रतिरोद्धुं शक्यम् । अप्रतिरुद्धगतिकमित्यर्थः । मनसः सकाशा-
दप्यतिवेगिनम् । बहुगतियववन्तमित्यर्थः । इहाति नाम बहुश्रुतौ वेगो जवञ्च ।
स विघाते बल्येति कृते 'न कर्म चारयान्मात्वर्यार्थः' इति निषेधप्रसक्त्या मात्वर्यार्थो
न स्यात् । अतोऽतीत्यस्य क्रियाविशेषणताभाशित्य समर्थनीयम् । केचित्तुक्कः
'मनसोऽपि' इति पठित्वा व्याचक्षते । तथा जयश्रियो विजयलक्ष्म्याः संनयनं
सम्यक्प्राप्तिसाधनम् । यमारुह्य गच्छन्तो वीराः सजयलक्ष्मीका एव भवन्तीति
भावः । सुतरां दुःसहम् । दुःसहता चैतद्दर्शनविषयिणी बोध्या । एतद्दर्शनेनैव

१ स्वयम्. २ जयेषुणा. ३ तारकसंज्ञितं द्विषम्, तारकमूर्धितद्विषम्. ४ संयमनम्,
संयमनम्. ५ ततः. ६ अध्यरोहत्.

शत्रवः पराजिता भवन्ति । अतो युक्तमेव जयश्रीसंनयनत्वम् । अत एव विजि-
त्वरम् । विजित्वरेखानुपूर्वीकं नाम । नामत्वं च व्यक्तिबोधजनकतावच्छेदकसं-
केतत्वम् । दधानमिति शेषः । तथाभूतं महारथं महामृतं स्वन्दनम् । 'रथः
पुमानवयवे स्वन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । तदाध्यरोह्यदारुहोह ॥

सुरालयश्रीविपदां निवारणं सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।

केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणं सुचारु चामीकरधर्मवारणम् ३

सुरालयेति ॥ विरोधिनां तारकं दारयति मारयति तद्विरोधिदारणम् ।
णिजन्तप्रयोगं कुर्वता कविना छत्रस्य जडत्वात्स्वातन्त्र्येण दारणक्रियोपबोधिस्ता-
संभवात्तदीयधारणप्रभावेण वीरोऽङ्गसौ कुमारस्तारकं जेष्यतीति सूचितम् ।
'भोजसापि खलु लूनमनूनं नासहायमुपयाति जयश्रीः' इति न्यायादिति भावः ।
अत एव सुरालयस्य स्वर्गल श्रियो लक्ष्म्या विपदाप्रापदां निवारणं नाशकम् ।
अत एव सुरारेस्तारकस्य संपदां परितापस्य संतापस्य कारणं कर्तुं । सर्वत्र कर्तरि
ल्युट् । सुचारु सुतरां मनोहरं चामीकरस्य हेम्नो धर्मवारणं छत्रम् । अस्य
कुमारस्योपरि केनापि देवेन दध्रे धृतम् । कर्मणि ल्युट् ॥

शरच्चरच्चन्द्रमरीचिपौण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।

पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणै रणोच्छुरस्तूयत वाग्भिर्गुल्बणैः ॥४॥

शरदिति ॥ शरदि घनात्यये चरतो भ्रमतश्चन्द्रस्य मरीचयो मयूखास्तह-
त्पाण्डुरैः शुभ्रैः । 'शुक्रशुभ्रशुचिष्वेतविशदहयेतपाण्डुराः' इत्यमरः । चरत इति
विशेषणं चामराणामपि वीजनवशेन चलत्वादन्वयमिति बोध्यम् । तथाभूतैर्वरैः
श्रेष्ठैः । 'बरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरमीप्सिते । चित्रे हुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे
तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । चारुभिर्मनोहरैश्च चामरैर्वीज्यमानः । तथा रणेच्छुः
संभ्रामाभिलाषुकः स कुमार उरुवणैरुद्धटैः । किंनराः किंपुरुषाः । 'त्यार्किंनरः
किंपुरुषः' इत्यमरः । सिद्धा देवविशेषाश्चारणाश्च तैः कर्तुमिः । पुरःसरैः सज्जि-
र्वाग्भिः कृत्वास्तूयतेष्ठितः । 'टु स्तुतौ' इत्यतः कर्मणि लङ् ॥

इदानीमिन्द्रादीनामष्टानामनुप्रयाणमाह—

प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्वज्रं वहन्पर्वतपक्षदारणम् ।

ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं ततोऽधिरुक् क्षुपतिस्तमन्वगात् ॥५॥

प्रयाणेति ॥ ततोऽनन्तरं क्षुपतिरिन्द्रः प्रयाणकाले प्रस्थानसमय उचितं
योग्यं चारु मनोहरं च वेषं विभर्ति चरति तथोक्तः । तथा पर्वतपक्षाणां दारणं
छेदनम् । कण्ठे ल्युट् । वज्रं स्वायुधं वहन् । करेणेति शेषः । तथा स्फाटिक-
शैलः कैलासस्य सोदरं सहस्रमैरावतं गजमधिरुक्छात्वाय तं कुमारमन्वगात् ।

१ संसत्. २ वारणम्. ३ विरागद्वाराणम्. ४ शरद्वलत्. ५ रोचिभिः. ६ सुवीज्य-
मानः. ७ रणोच्छुक्तः, स वण्मुक्तः. ८ उरुवैः. ९ वेषः. १० ऐरावणम्.

अनुचयाभित्यर्थः । 'अभ्यगात्' इति पाठस्त्वसाधुः । सेनानीत्वेन वृत्त्यावृत्तिशेषः
कुमारापेक्षयाम्येषामिन्द्रादीनामपि गौणत्वात्पुनरतो गमनानौचित्यात् ॥

तमन्वगच्छद्भिरिशृङ्गसोदरं मदोद्धतं मेघमधिष्ठितः शिखी ।

विरोधिविद्वेषरूपाधिकं ज्वलन्महोर्महीयस्तरमायुधं दधत् ॥६॥

तमिति ॥ विरोधिनस्तरकस्य विद्वेषेण वैरेण हेतुना वा रुद्र क्रोधस्तया
मिमित्तेनाधिकं ज्वलन्प्रदीप्यमानः शिख्यग्निरिरेः शृङ्गस्य सोदरं सप्रशम् । तद्द-
द्विशालमित्यर्थः । तथा मदेन गर्वेण । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्भे हर्षभदानयोः'
इति मेदिनी । उद्धतं मेघं पञ्चविशेषं लोके 'मैदा' इति क्वातमधिष्ठितोऽधिरूढः
तथा महसा तेजसा महीयस्तरमतिशयं महदायुधं शस्त्रं दधत्, अथवा 'महो
महीयस्तरम्' इति छेदः । महस्तेजोरूपं महीयस्तरमायुधमिति व्याख्यातव्यम् ।
दधत्सन् । तं कुमारमन्वगच्छदुपगुप्तवान् । अत्राप्यभ्यगच्छदित्यसाधु बोध्यम् ॥

अयेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं विषाणविष्वस्तमहापयोधरम् ।

अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा वैर्वस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥७॥

अयेति ॥ अधानन्तरं वैवस्वतो यमः । 'कालो दण्डधरः आद्धेवो वैवस्व-
तोऽन्तकः' इत्यमरः । इन्द्रनीलानां नीलमणीनामचलः पर्वतस्तद्वचण्डविग्रहं प्रच-
ण्डदेहम् । कालराजपानकमित्यर्थः । तथा विषाणाम्भो शृङ्गाम्भो विष्वक्ता
अधः पातिता महापयोधरा बृहन्मेवा येन तथा । उद्धरमुद्धतं कासरं महिषम् ।
'ललायो महिषो बाहद्विष्टकासरसैरिभाः' इत्यमरः । अधिष्ठितोऽधिरूढः तथा
दण्डं धरतीति तथामृतश्च सन् । मुदा प्रीत्या तं कुमारमन्वगादनुजगाम ॥

मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवांस्तमन्वकद्वेषितनृजमेन्वगात् ।

महासुरद्वेषविशेषभीषणः सुरोषणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

मदोद्धतमिति ॥ अधानन्तरं महासुरद्वेषेण तारकासुरवैरेण विशेषमधिकं
यथा तथा भीषणो भयानकः । 'भीषणं रससल्लभ्योर्नां गाढे दारुणेऽपि च' इति
मेदिनी । तथा सुतरां रोषणः क्रोधनो नैर्ऋतो राक्षसो नैर्ऋतकोणाधीश्वरो मदेन
गर्वेणोद्धतं प्रेतं पिशाचमधिरूढवानास्थितवान्सन् । चण्डरणाय प्रचण्डरणं कर्तुं
तमन्वकद्वेषिणो हरस्य तन्जं पुत्रं कुमारमन्वगादन्विषाय ॥

- १ महोद्धरम्; महोद्धतम्. २ महामहीयस्तरसा युधे दधे महो महीयस्तरमादध-
युधि. ३ नन्विन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहम्; नन्विन्द्रनीलोचितचण्डविग्रहम्. ४ शिखीश्वरे.
५ स्थितोऽतिमते महिषेऽसुभीषणः; अधिष्ठितः कासरमुद्धतं मुदा. ६ रणोरुद्धतः.
७ अभ्यगात्. ८ मदोद्धतः प्रेतवराधिरोहणः; मदोद्धतप्रेतवराधिरूढः. ९ अभ्यगात्.

नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने युद्धाय रुद्धो मकरे महेत्तरे ।

दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्वणस्तमन्विषाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ९

नवेति ॥ रणे युद्ध उल्वण उज्जटो वरुणः प्रवेताः । 'वरुणस्तुमेवेऽप्यु पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनी । नवो नव्यः । 'नवो नव्यः स्तुतौ' इति मेदिनी । उद्युद्धयमानो योऽम्भोधरो मेघस्तद्द्वारदर्शने भयानकदर्शने । 'घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । तथा महत्तरेऽतिशयदीर्घे मकरे नके रुद्धः । तथा दुर्वारः पाश आयुधविशेषो यस्य । पाशघरः सन्नित्यर्थः । युद्धाय युद्धं कर्तुं तं त्रिपुरान्तकस्य शिवस्यात्मजं पुत्रं कुमारमन्विषायान्बगच्छत् ॥

दिगम्बराधिक्रमणोल्वणं क्षणान्मृगं महीयांसमरुद्धविक्रमम् ।

अधिष्ठितः संगरकेलिलालसो मरुन्महेशात्मजमन्वगाद्भुतम् ॥१०॥

दिगिति ॥ संगरकेलौ संग्रामक्रीडायां लालसा कामो यस्य । 'लालसौ-स्तुक्वतृष्णातिरेकयात्रासु च द्वयोः' इति मेदिनी । तथाभूतो मरुत्पवनो वायुकोणाधीशः क्षणान्मुहूर्तमात्रेणैव । 'क्षणः षडोत्सवे च स्यात्तथा जानेऽप्यने-हस्ति' इति मेदिनी । दिशामम्बरस्य च । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि' इति मेदिनी । अधिक्रमण आक्रमण उल्वणमुज्जटं महीयांसं महत्तरम् । अरुद्धोऽप्रतिरुद्धो विक्रमो विवत्पक्षिवत्क्रमः पादक्षेपो यस्य तथाभूतं मृगं हरिणम् । 'मृगः पशौ क्रुक्ने च करिणक्षत्रमेदयोः' इति मेदिनी । अधिष्ठितः सन् । तं महेशात्मजं कुमारं हृतं सारवरमन्वगादनुजगाम ॥

विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं गदामनूनां नरवाहनो बहन् ।

महाहवाम्भोधिर्विगाहनोद्धतं यियासुर्मन्वागमदीशनन्दनम् ११

विरोधिनामिति ॥ नरवाहनः कुबेरः । 'पौलस्त्यो नरवाहनः' इत्यमरः । विरोधिनां शत्रूणां संबन्धि शोणितं रुधिरं तेन वा पारणा भोजनं तामिच्छति तथाभूतामनूनामन्यूनसारां गदामायुधविशेषं बहन्धारयन्सन् महाहवो महा-रणः स एवाम्भोधिः समुद्रस्तस्य विगाहन उद्धतमुज्जटम् । समर्थमिति यावत् । अत एव यियासुं जिगमिषुमीशनन्दनं शिवपुत्रं कुमारमन्वगमत् । अनुगच्छति स्वेत्यर्थः ॥

महाहिनिर्वद्धजटाकलापिनो ज्वलन्निशूलप्रवैल्लायुधा युधे ।

रुद्रास्तुषाराद्रिसंखं महावृषं ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः १२

१ नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शनः; नवोद्यस्तोरणघोरदर्शनम्; नवोद्यस्तोरणघोरदर्श-नम्, २ युद्धेऽधिरूढः; युद्धोपकृष्टः, ३ मकरम्, ४ महत्तरम्, ५ रणोल्वणम्, ६ अदि-क्रमण, ७ लालसम्, ८ अम्बगात्, ९ भुवम्, १० विग्रह, ११ विगाहमानः, १२ अम्बागमत्, १३ निर्वन्ध, १४ प्रवैल्लयाः, १५ युधि, १६ रुषा, १७ समम्,

महाहीति ॥ ततोऽनन्तरं पिनाकिनः पिनाकवन्तो रुद्रा ईसावकोणाधीताः
महाहिभिर्महद्भिः सर्वैः कृत्वा निर्वन्दो यो जटाकलापः सोऽस्ति वेष्टात् ।
अथवा महाहिभिर्निर्वन्दा जटा वेष्टात् । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । तथाका-
पिन इदानीं तारकं जेष्याम इत्युद्धतवादिनश्च । ततो विशेषणसमासः । केचित्तु
'जटाभरावराः' इति पाठं कल्पयन्ति । यथास्थितव्याख्याने तु 'न कर्मधार-
यान्मत्वर्थीयः' इति मत्वर्थीयप्रसङ्गो दुर्वार इत्यलम् । तथा ज्वलहीप्यमानं
त्रिभूलमेव प्रबलं सबलमायुधं वेष्टात् । तथा तुषाराद्देहिमघतः सप्तं सत्तावत् ।
तद्वच्चुभ्रमित्यर्थः । महावृष्टम् । जातावेकवचनम् । अनिरुद्धाश्च सन्तः । युधे
युद्धाय तं कुमारमयुः । अन्वयुरित्यर्थः ॥

अन्येऽपि संनद्धा महारणोत्सवश्चद्वालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।
स्वबाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिताः प्रमोदविस्मरमुत्ताम्बुजश्रियः १३

अन्येऽपीति ॥ अन्येऽप्युक्ततिरिक्ता अपि स्वर्गिगणा देवगणाः प्रमोदेन
रणानन्देन विस्मरेण विशेषेण समन्दहाता मुत्ताम्बुजश्रीर्वेष्टात् । अत एव महति
रणोत्सवे अद्वालवः अद्वाशीला अत एव प्रबलानि स्वबाहनान्यधिष्ठिताः । तथा
कवचादिना संनद्धा संनद्धा मूत्वा तं कुमारमन्वयुः । अनुजगमुरित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

उद्दण्डहेमध्वजदण्डसंकुलाश्चैद्विचित्रातपवारणोज्ज्वलाः ।
चैलद्वनस्यन्दनघोषमीषणाः करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः १४
स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैरुद्ध्योतिताशावलयाम्बरान्तराः ।
दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ १५

उद्दण्डेति ॥ स्फुरदिति ॥ ततः सर्वसंनहानानन्तरं स पिनाकपाणे-
हर्तव्यं तनयः कार्तिकेय उद्दण्डा उच्चनालदण्डा ये हेमध्वजाः सुवर्णविकारध्वजा-
स्तेषां दण्डैर्नालदण्डैः संकुला व्याप्ताः । अनेकध्वजदण्डवत् इत्यर्थः । चञ्चलित
दीप्यमानानि तथा विचित्राणि हरितपीतादिवर्णयुक्तानि च धान्यातपवारणानि
च्छत्राणि तैर्द्वज्वलाः । कान्तिमय इत्यर्थः । चलन्तो ये घना मेघास्त इव ये
स्यन्दना रथस्तेषां घोषेणारवेण मीषणा भयानकाः । तथा करीन्द्राणां मत्तहि-
पानां संबन्धीनि घण्टारवाः, चण्डालि मीषणानि चीत्कृतानि च वासु । चीत्कृ-
तेति शब्दानुकृतिः । तथा स्फुरन्ति सर्वतः प्रसरन्ति विचित्राण्यनेकवर्णान्वायु-
धसंबन्धिनीनां कान्तीनां द्युतीनां मण्डलानि बलवानि तैः कृत्वोद्ध्योतितमुच्चैः
शोभितमाशावलयं दिक्काण्डलमम्बरान्तरमाकाशमर्ध्वं च यामिः । 'अम्बरमव-
काशावधिपरिधानान्तर्धमेदतादृश्यं । छिद्राभ्रीयविनाशहिरषरमण्येऽन्तरा-

१ महामहोत्सव, महामहोत्सवाः २. प्रवरानि. ३ चक्रवृ. ४ उत्पन्नाः. ५ घनाघना,
६ चक्रि. ७ कन्दकैः. ८ अम्बरा वराः.

स्मि च' इति मेदिनी । एवंविधा दिवौकसां देवानां महाचमूर्मेहतीः सेना
अनु पञ्चाङ्गहस्तम् ययौ । जगामेत्यर्थः ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवौकसां महाचमूर्नां गुरुभिर्ध्वजैः ।

धनैर्निरुच्छासमभूदनन्तरं दिङ्माण्डलं व्योमतलं महीतलम् १६

कोलाहलेति ॥ उच्छ्रुत्योद्भूय चलताम् । रोषवशादिति भावः । दिवौक-
सां देवानां कोलाहलेन धोरबोधेन । तथा महाचमूर्नां गुरुभिर्विद्यालैर्ध्वनैः
सध्वनैः । पुद्गैरिति चावत् । ध्वजध्वजैर्ध्वजसमूहैश्च कृत्वा निरुच्छासं निरुद्धासं
निरोधहेतुकव्यासिमदिशां मण्डलं व्योमतलं महीतलमनन्तरमनुज्ञासमानमे-
वमभूत् । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यद्वैतवादिनां ब्रह्मणोऽद्वैतत्वप्रतिपादने
निदर्शनमभूदिति भावः ॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।

नभोन्तकुक्षिभरयो धनैः स्वना निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे १७

सुरारीति ॥ निहन्वमानैस्ताल्यमानैः पटहैः कर्तुमिः । 'पटहो ना समारम्भे
आनके पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरश्च ।
सुरारिलक्ष्म्यास्तारकसंपदः संबन्धिनि परिकम्पे हेतवो निदानम् । दिशां
चक्रवाले मण्डले । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । यः प्रतिनादः प्रतिध्वनि-
स्तेन मेदुराः पुष्टाः । तथा नभोन्तेनाकाशप्रान्तेन । प्रान्तपर्यन्तेनेत्यर्थः । कुक्षि-
भरयि विपुलि नभोन्तकुक्षिभरयः । सर्वं नभो व्यामुवन्त इत्यर्थः । 'फलेप्र-
क्षिरात्मं नरिश्च' इत्यत्र चात्कुक्षेरपि समावेशात्कुक्षिभरिरिति सिद्धम् । तथा
धनाः साम्नाः स्वनाः शब्दा वितेनिरे । वितस्तरिर इत्यर्थः ॥

प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।

नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

प्रमथ्यमानेति ॥ चमूर्नां धूलिकुलै रेणुसमूहैः । 'कुलं जनपदे गोत्रे
मजातीयगणेऽपि च' इति मेदिनी । आकुलं व्याप्तं पीडितं नभः प्रमथ्यमानो-
ऽवलोक्ष्यमानो योऽम्बुधित्स्य गर्जिर्गर्जनं तस्य तर्जना जेतारः । ततोऽप्यधिक-
गर्जनैरित्यर्थः । अत एव सुरारेस्तारकस्य यो नारीगणः स्त्रीसमूहस्तस्य यो
गर्भस्तस्य पातनैः पातनकारिभिः । अतिगर्जनमयादिति भावः । पटहप्रतिस्व-
नैरानकप्रतिबोधैः कृत्वा गाढं दृढं यथा तथा ररासेव स्तोदेव । उत्प्रेक्षाकांकारः ।
आर्ताणां रोदनमेवैकं शरणं भवतीति भावः ॥

क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं स्वरैः करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।

धूर्तं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो वार्तैर्हतं व्योम संमारुहत्क्रमात् १९

१ उच्छ्रलता. २ ध्वजध्वजैः. ३ अलंतराम्. ४ धनस्वनाः. ५ अणीवगर्जितस्वनैः.
६ वरारि. ७ आकुलैः. ८ क्लिप्तम्. ९ धूर्तं धनैः. १० संसारतत्त्वं. ११ क्षणात्.

धुण्णमिति ॥ रथैः स्वन्दनैः धुण्णमुत्सन्नितम् । तथा काञ्चनसैकजं सुमेरु-
पर्वतजमितम् । इदं विशेषणं पीतत्वद्योतनार्थम् । रजो धूलिः । बाजिभिरथैः
कर्तुमिः । सूरैः करणैः । कृत्वा हतं चूर्णीकृतम् । पिष्टीकृतमिति यावत् । तथा
करीम्नाणां मत्तगजानां कर्णैः श्रवणैः परितः सर्वतः प्रसारितं विस्तृतम् । तथा
ध्वजैर्धूतं कम्पितम् । एतेन सघनता शोभिता । तथा वातैः पवनैर्हतं स्पृष्टम् ।
एतेन पवनस्योपरि रहःप्राप्तौ साधकतोक्ता । क्रमाद्यथाक्रमं व्योम कर्म । समा-
रुहत् । आकाशमारुढमित्यर्थः । अत्र रुहेर्मौवादिक्त्वाह्णकिं गुणप्रसङ्गः, लुकिं
शङ्कन्तत्वात्प्रसङ्गः, निजन्तत्वे लकिं बकारश्रवणप्रसङ्गः, इत्यतोऽयं प्रयोगश्चिन्त्य
इति बहवः । यद्यं तु व्योम्न्याकाशे सम्यगारोहतीति समारोहः, इगुपधलक्षणः
कः, तत आचारार्थं किपि अहोपे धातुत्वाह्णकिं नापि अहोपस्य स्थानिवत्वाद्गुणा-
भावे च रूपसिद्धिरिति समादध्महे ॥

न केवलं व्योमन्यारुढं किंतु दिगन्तेष्वपि तथेत्याह—

स्वातं सूरै रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।

गतं दिगन्तान्मुखैरैः समीरणैः सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥२०॥

स्वातमिति ॥ रथं वहन्ति ते रथ्याः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति वत् ।
तथोक्ता ये तुरंगपुंगवा अश्वश्रेष्ठसैः कर्तुमिः । सूरैः कृत्वा स्वातं धुण्णम् ।
उपत्यकात्रेरासन्ना वा हाटकमेदिनी सुवर्णभूमिः । अत्रैः सौवर्ण्यासन्नभूमिरिति
तात्पर्यार्थः । 'उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्नारुढयोः' इत्यासन्नार्थे त्यक्प्रत्ययः । तस्याः
संबन्धि । रजः कर्तुं । भूरि बहलं मुखैः शब्दाद्यमानैः समीरणैः पवनैर्दिगन्ता-
न्दिक्प्रान्तान्गतम् । गमितमित्यर्थः । अन्तर्भाजितनिजयोऽत्र बोध्यः । तथोक्तं सत् ।
भूयसातिशयेन शोभमानं विभ्रमं पिडासम् । शोभामिति यावत् । बभार घृतवान् ।
अत्यन्तं शुशुभ इत्यर्थः । 'उपत्यकात्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः ॥

अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽमितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।

चमूषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरर्ज्वीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥

अथ इति ॥ चमूषु सेनासु मरुता पवनेनाहत उत्पादितः । अत एवाधो
नीचैः । तथोर्ध्वमूर्ध्वभागे । तथा पुरतोऽग्रभागे । अथ पृष्ठतः पृष्ठभागे । तथा-
मितोऽपीतस्वतश्च सर्पन्प्रसरन् । चामीकररेणुः सुवर्णरजः । सुवर्णपर्वतोद्भूतत्वादिति
भावः । नवीनसूर्यस्योपलब्धसूर्यस्य कान्तिवैभवं द्युतिसंपदमहरत् । ततोऽप्यधिकं
शुशुभ इत्यर्थः ॥

१ उपत्यकानां कनकस्यलीरजः. २ मुखैः. ३ दाहभ्रमम्. ४ तत्कालवाला-
तपवैभवं बहु; तत्कालवालादणवैभवं बहु.

बलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो बभौ दिगन्तेषु नमःस्थले स्थितम् ।
अकालसंध्याघनरागपिङ्गलं धनं धनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥

बलोद्धृतमिति ॥ काञ्चनस्य भूमौ जातं रजो धूर्तिर्बलोद्धृतं सैन्येनोत्पासित-
तमत एव दिगन्तेषु दिक्प्रान्तेषु तथा नमःस्थल आकाशदेशे स्थितं च सत् ।
अकाले या संध्या तस्यां यो घनः साम्द्रो रागो लौहित्यं तेन पिङ्गलं पिपाङ्गम् ।
'पिपाङ्गो कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः । तथा घनं साम्द्रमुद्यतमुत्पन्नम् । पर्वतेभ्य इति
शेषः । धनानां मेघानां वृन्दं समूह इव बभौ । अकालसंध्यालिप्तो मेघो यथा
भाति तद्वत्सुवर्णभूमिजमपि रजो बभौवित्यर्थः । अत्र पूर्णोपमाङ्कारः । ननु
आनाश्रयीभूते रजसि घनवृन्दत्वेनोद्योक्षासंभवात्संभावनैवास्त्विति चेत् । सत्यम् ।
किवाप्राधान्यमते रजःकर्तृकशोभायां घनवृन्दत्वोद्योक्षापत्तेः ॥

हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।
रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात्कुधा दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे ॥ २३ ॥

हेमेति ॥ महागजा महान्तो दन्तिनो हेमः सुवर्णस्त्रावनीषु पृथ्वीषु
पतितमात्मनः प्रतिबिम्बमभिमुखं विलोक्य रसातलात्पातालात् । 'अधोभुवन-
पातालं बलिस्रग् रसातलम्' इत्यमरः । उत्तीर्णा उत्थिता ये गजालेपां भ्रमा-
ङ्गान्त्वा निमित्तेन । जातयेति शेषः । कुधा कोधेन । 'प्रतिधा हृदकुधौ चिब्यौ'
इत्यमरः । मुहुरनुबेळं दन्ता एव प्रकाण्डाः स्रग्भाः । 'काण्डं स्रग्भे तद्वत्कण्ठे
बाणेऽवसरनीरयोः' इति मेदिनी । तैस्तत्कर्मकानि प्रहृतानि प्रहारान् । भावे
निष्ठा । तेनिरे वितस्तिरे । कर्तरि लिट् । 'अत एकहस्मध्येऽनादे-' इत्येत्वा-
भ्यासलोपो । पृथिव्यामात्मप्रतिबिम्बदर्शनेनान्यगजभ्रमवतां गजानां युक्तमेव
प्रहारकरणमिति भावः । 'नान्यस्य गन्धमपि मानभूतः सहन्ते' इति गन्धस्यापि
दुःसहत्वात् । किं पुनः साक्षाद्दर्शनस्य । तद्दर्शनं तद्वति तत्प्रकारकमतद्वति
तत्प्रकारकं वा तत्र तेषां नातीव निग्रहः । मानाश्रयतायाः प्राधान्यात् ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४ ॥

सुजातेति ॥ सुजातः शोभनो यः सिन्दूरस्य परागो रजस्तेन पिञ्जरैः पीतैः
तथा कलं मण्डं यथा तथा चलद्भिर्गच्छद्भिः सुराणां देवानां सैन्यस्य सिन्धुरैर्गजैः
कर्तृभिः । शुद्धासु निर्मलास्तपि चामीकरशैलस्य शुभेत्पर्वतस्य भूमिष्वग्रतः
पतितमपि स्वं प्रतिबिम्बं नादृश्यत नालोकि । कर्मणि लङ् । आधाराधेययोरे-
कवर्णतया पृथगभासमानत्वादिति भावः । 'सिन्दूरस्तनुमेदे स्थासिन्दूरे रक्त-
चूर्णके' इति मेदिनी ॥

१ बातोद्धृतम्; बलोद्धृतम्. २ नमस्तले. ३ पिङ्गितम्. ४ दण्डम्.
५ हेमावनीषु. ६ नजभ्रमेण ते. ७ प्रहृतानि; प्रकृतानि. ८ न्नदृश्यत.

इति क्रमेणामरराजवाहिनी महाहवाम्भोषिविलासलालसा ।

अवातरत्काञ्चनशैलतो द्रुतं कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥२५॥

इतीति ॥ महानाहवः सङ्ग्रामः स एवाम्भोषिः समुद्रकण्ठं यो विलासो लीला । कीदृशेति यावत् । 'विलासो हावमेवे स्वाहीलायामपि पुंस्यम्' इति मेदिनी । तत्र लालसौत्सुक्यं यस्याः । तथा कोलाहलेन कलकलेन । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । आक्रान्ता व्याप्ता अत एव विभूताः कम्पिताः कन्दरा गङ्गरा यया । 'कन्दरस्त्वङ्मुखो पुंस्ति गुहायां न नपुंसकम्' इति मेदिनी । एवं-भूतामरराजवाहिनीन्द्रसेना । 'वाहिनी स्वात्तरङ्गिण्यां सेनासैम्यप्रभेदयोः' इति मेदिनी । इति क्रमेण पूर्वोक्तक्रमेण काञ्चनशैलतः सुमेरोः सकाशाद्भुतं शीघ्रमवा-तरत् । उक्ततारेत्यर्थः ॥

महाचमूख्यन्दनचण्डचीत्कृतैर्विलोलवर्णैर्मपतेश्च वृंहितैः ।

सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा महत्स्वममुखं न तत्त्यजुः ॥२६॥

महेति ॥ सुरेन्द्रशैलेन्द्रस्य शैलेन्द्रे मेरौ या महागुहा महागङ्गराणि तासु शेरते स्वपन्ति । गुहासु निद्रां कुर्वन्त इत्यर्थः । तथाभूताः सिंहा भृगोन्म्रा महाचमूयु महतीषु सेनासु ये स्यन्दना रथाशेषां चण्डैः प्रचण्डैः । तीव्रैरिति यावत् । 'चण्डो धनहरी शङ्खपुष्पाक्षिप्वतिकोपने । तीव्रेऽपि चूडावलनौ शिखा-यां बाहुभूषणे ॥' इति मेदिनी । चीत्कृतैः शब्दविशेषैः । इयं च शब्दानु-कृतिः । तथा विलोकचण्डोऽतिचपलचण्डो य इमपतिर्गजराजस्य । जातावेक-वचनम् । वृंहितैर्गजितैश्च । 'वृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । महरीर्षं स्वप्ने निद्रायां यत्सुखम् । 'सुखं शर्मणि ना नाके' इति मेदिनी । 'स्वपो नन्' इति नन्प्रत्ययः । न तत्त्यजुर्न जहुः । अत्र निद्राप्रतिबन्धाश्रयीभूतबहुविधकोलाहल-रूपे तस्यपि निद्राने निद्रामङ्गरूपकार्योत्पत्त्यभावाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । 'कार्या-जनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति लक्षणात् । 'शयवासवास्तिष्वकाशात्' इति सूत्रे हलदन्तादेवेति नियमाद्गुहाशय इत्यत्र तदभावाच्चातुक् ॥

गम्भीरभेरिध्वनितैर्मयंकरैर्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनैरनाकुलैस्तैर्मृगराजर्ताजनि ॥ २७ ॥

गम्भीरेति ॥ महान्तः परिणाहिनो ये गुहान्ता गङ्गरामध्यानि तेषु यः प्रति-नादः प्रतिध्वनितो न मेदुरैः पुष्टैः । अत एव मयंकरैर्विभीषकैः । 'मेघर्तितमयेषु कृमः' इति खड्ग । गम्भीराणि मन्त्राणि यानि भेरिध्वनितानि दुन्दुभिशब्दाः ।

१ ह्यारम्भ. २ कोलाहलाकृतविधूतकन्दरा; कोलाहलाकृतविधूतकन्दरा;
कोलाहलाकृतविधूतकन्दराः. ३ महाचमूनां करिचण्ड. ४ चण्डाकणितोपवृंहितैः.
५ महास्वप्न. ६ सुदुर्गहान्तः. ७ गुरुनादनिःस्वनैः. ८ तापि किम्.

‘मेरीः स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ इत्यमरः । तैः । तथा महारथानां महतां स्वन्द-
नानां संबन्धिन्यो वा गुरुनेमयो महत्स्रजक्रवाराः । ‘चक्रवारा प्रधिर्नेमिः’ इत्य-
मरः । तासां निःस्वनैः शब्दैश्चापि । निमित्तभूतैरित्यर्थः । अनाकुलैराकुलत्वाभा-
ववद्भिलैः सिंहेर्निमित्तैर्मृगराजता मृगाधिपत्यम् । अन्वयेति शेषः । सार्थाजनि
जाता । राशामयमेव परमो धर्मः प्रतिकर्तुमशक्यैरपि यदरिभ्यो न मेतन्वमिति ।
तदेभिर्मृगरादवधारिभिः । कथंविदपि न भीतम् । अतो युक्तमेवां खलु मृग-
राज इत्यभिधानमित्यभिप्रायः । अत्रापि विशेषोक्तिरलंकारः ॥

समुत्थितेन त्रिदिवौकसां मैहाचमूरवेणाद्रितदान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥२८॥

समुत्थितेनेति ॥ समुत्थितेन समुदितेनात एवादेः सुमेरोल्लटान्तानां शृङ्ग-
मध्यानाम् । ‘तटं नपुंसकं क्षेत्रे प्रतीरे तु तटी त्रिपु’ इति मेदिनी । ‘प्रपातस्व-
ततो भृगुः’ इत्यमरश्च । दारिणा विदारकेण । अतिबोवेण महान्तः पर्वतभृगवोऽपि
विदीर्णा बभूवुरित्यर्थः । अत्र सन्दकर्तृकपर्वततटविदारणस्यायोगेऽपि तद्योगक-
ल्पनात्संबन्धादतिशयोक्तिरलंकारः । त्रिदिवौकसां देवानां संबन्धिन्यो वा महा-
चम्वो महत्स्रः सेनाः । ‘चमूः सेनाविशेषेऽपि सेनामात्रे च योषिणि’ इति मेदिनी ।
तासां रणेन ध्वलिना निमित्तेन केसरिणः सिंहाः कर्तारः । स्वस्य वीर्यं पराक्रम
एव लक्ष्मीः शोभा यस्याः । आत्मपराक्रमशालिनीत्यर्थः । तथाभूता वा मृग-
राजता हरिणाधिपत्वं तस्या वशादायत्तत्वात् । ‘वशो जनस्पृहायत्तेष्वायतत्त्वप्रभु-
त्वयोः’ इति मेदिनी । अधिकं बहु मदं गर्वं प्रपेदिरे । कर्तरि लिट् । भवान-
कोऽपि चमूरवः प्रत्युत सिंहानामधिकमदकारक एव जात इति भावः ॥

मिया सुरानीकविमर्दजन्मना विदुद्बुद्धरतरं द्रुतं मृगाः ।
गुहागृहान्ताद्विहिरेत्यहेलैया तस्थुर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥२९॥

मियेति ॥ मृगा हरिणाः । ‘मृगः पशौ कुरङ्गे च’ इति मेदिनी । सुराणां
देवानामनीकस्य सैन्यस्य । ‘अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये’ इति मेदिनी । यो विमर्दः
प्राणापहारि मर्दनं तज्जन्मना । ततो जनितयेत्यर्थः । मिया भवेन निमित्तेन द्रुतं
स्वत्वरं दूरतरं विदुद्बुधुः । पलायनचक्रिर इत्यर्थः । भवशीलत्वादिति भावः । अथ
च मृगाधिपाः सिंहा हेलैया क्रीडया । सहसैवेत्यर्थः । गुहागृहस्य गह्वररूपस्य
सन्निधौऽन्तान्गम्याद्विहिरेत्य । ‘अपपरिबहिः-’ इति समासविधानाज्ज्ञापकात्प-
ञ्चमी । नितरां विसृजं निर्मयं यथा तथा तस्थुः ॥

१ समुत्थितेन. २ चमूरवेण तेन. ३ स्ववीर्यलक्ष्मी. ४ अभिवृत्त्य.
५ लीलया. ६ विनिःशङ्कतराः.

विलोकिताः कौतुकिनामरावतीजनेन जुष्टप्रमदेन दूरतः ।

सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥३०॥

विलोकिता इति ॥ कौतुकिना । सैनिकदर्शने कौतुकाविष्टचेतसेत्यर्थः । जुष्टप्रमदेन सेवितकलत्रेण । कलत्रसहितं वर्तमानेनेति कलितोऽर्थः । अमरावतीजनेन सुरेन्द्रनगरीलोकेन दूरतो दूरात् । 'दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च' इति पञ्चमी । 'पञ्चम्याः—' इति तसिच् । विलोकिता इष्टाः सुसैनिकाः शोभनाः सेनास्थलोकाः कर्तारः सुतरां विस्तृतायाः सुराचलस्य सुमेरोर्या प्रान्तभूतस्थाः प्रसरं प्रदेशं प्रपेदिरे प्रापुः । सुमेरोरवरुद्धाश्च प्रापुरिति भावः ॥

पीतासितारक्तसितैः सुराचलप्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।

अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं बभार भूभ्रोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

पीतासितेति ॥ अम्बरं नभः कर्तुं । इतस्ततः सर्वत्रेत्यर्थः । भूम्ना बाहु-
ह्येनोत्पतितैरुच्चितैरत एव सुराचलस्य सुमेरोः प्रान्तेषु स्थितैः । प्रान्तत्वं भूध्वं-
वैक्षिकमवगन्तव्यम् । तथा पीतानि चासितानि चारक्तानि च सितानि च तैर्धा-
तुरजोभिर्गौरिकादिभूलिभिर्निमित्तेन । अयत्नेन यत्नाभावेन अनायासेनेति यावत् ।
यो गन्धर्वपुरस्य देवगायननगरस्योदय उत्पत्तिस्तस्य भ्रमं बभार द्रुतवत् । अन्त-
र्भावितणिजर्थः । गन्धर्वपुरस्य द्वानेकवर्णपरिमण्डितत्वरूपसामान्यधर्मेण नभसो
योपमा तन्मूलिका भ्रान्तिः । अत उपमोत्थापितोऽयं भ्रान्तिमानलंकारः ।
तेनोभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः कर्णान्तकूलंकषतामुपेयिवान् ।

पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वर्धनो बभूव भूम्ना भुवनोदरंभरिः ॥३२॥

महास्वन इति ॥ कर्णान्तः श्रवणमध्यं स एव कूलं तटम् । 'अथ कूलं तटे
सूर्यं सैन्यपृष्ठतडागयोः' इति मेदिनी । तत्कषयुन्मार्ष्टिं तस्य भावस्तत्ता ताम् ।
'सर्वकूलान्नकरीषेषु कषः' इति ऋशः । 'अरुर्द्विषत्—' इति मुम् । उपेयिवान्प्रा-
सवान् । कर्णान्तं स्फोटयन्नित्यर्थः । क्षुब्धतरस्यात्यन्तसंचलितस्य । बेलाभतिक्ता-
न्तस्थेत्यर्थः । पयोनिधेः समुद्रस्य वर्धनः । कर्त्तरि क्युट् । तथा भुवनैः कृतोदरं
भरतीति तथोक्तः । आवृतसकलग्रहणाण्डत्वाद्भुवनानां मध्यपातो युक्त इति भावः ।
एवंभूतः सैन्यविमर्दसंभवः सेनासंघट्टनोत्पन्नो महास्वनो भूम्ना बाहुह्येन युक्तो
बभूव । अतिमहत्त्वविशिष्टो जात इत्यर्थः ॥

महागजानां गुरुबृंहितैस्तैः सुद्वेषितैर्धोरतरैश्च वाजिनाम् ।

धनै रथानां गुरुचण्डचीत्कृतैस्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ३३

१ विलोकिता. २ जातप्रमदेन; दुष्टं प्रमदेन. ३ सुवि. ४ सुविस्तृतायाम्.
५ न सैनिकाः ६ पीतासितं रक्तसितम्. ७ प्रान्तोत्पितैः. ८ अखर्व.
९ सुतराम्; नितराम्. १० रवः प्रगल्भादृतमेरिसंभवः. ११ मूलंकषताम्.
१२ मन्थनः. १३ शतैः; स तैः. १४ स्वनैः.

महागजानामिति ॥ महागजानां महतां दम्बितां संबन्धिभिर्गुणैर्द्वितै-
गुणैश्चि गम्भीराणि यानि दृष्टानि ध्वनितानि तैः । तथा ततैर्विस्तृतैः । तथा
घोरतरैरत्यन्तभयकरैर्वाजिनां सुहेषितैः क्षोभनहेषणैः । तथा घनैर्गम्भीरै रथानां
संबन्धिभिर्गुणैश्च महान्ति चण्डानि भयानकानि च यानि चीकृतानि तैश्च पट-
हस्य निःस्वनः स्वनस्तिरोहितोऽन्तर्हितः । अप्रकाशित इति यावत् । अभूत् ॥

महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु च ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्यौ सुरसैन्यजं रजः ॥३४॥

महासुराणामिति ॥ महासुराणां तारकादीनां संबन्धिनीनामवरोधयोषि-
तामन्तःपुरक्षीणाम् । 'शुद्धाम्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । संबन्धीनि कचाश्च, अक्षि-
पक्ष्माणि च, स्तनमण्डलानि च तस्मिन् । 'दृग्दृग् प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाषः । तथा ध्वजेषु नागेषु इतिषु रथेषु वाजिषु च घनं साम्प्र-
सुरसैन्यजं रजो धूलिः क्षणेन तस्यौ । अनेन तेषां शत्रूणामशुभमुक्तमिति ध्वनिः ॥

धैर्नैर्विलोक्य स्वगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नैमःस्थलम् ।
अयायि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥३५॥

घनैरिति ॥ घनैः सान्द्रैरत एव स्वगितार्कमण्डलैराच्छादितसूर्यविम्बैश्चमूर-
जोभिः सेनाधूलिभिर्मिश्रितं व्याप्तं नभःस्थलं व्योमदेशं विलोक्य घनभ्रमेण
मेघजालाभ्यां हंसैर्मैरालैर्मानसं सरोऽभि संमुखमयायि गतम् । भावे लुब्धः । तेषां
वर्षास्त्रप्रगल्भत्वादिति भावः । अथ च केकिभिर्मयूरैः सानन्दं सहर्षमनर्ति
नृत्यमकारि । अत्रापि भावे लुब्धः ॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे नवाम्बुदानीकनिभैरभिध्रिते ।
चकाशिरे स्वर्णमया महाध्वजाः परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ३६

सान्द्रैरिति ॥ अम्बरे नभसि । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुग-
न्धके' इति मेदिनी । नवो नूतनः । वार्षिक इति यावत् । योऽम्बुदो मेघस्तस्य-
ानीकं समूहस्तस्मिन्मैस्तत्सदृशैः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु' इति
मेदिनी । तथा सान्द्रैः सघनैः । 'सान्द्रं बले वापि घने सृद्धौ च' इति मेदिनी ।
सुराणामानीकस्य सैन्यस्य रजोभिः । 'रजो रेणौ परागे स्यादातंवे च गुणान्तरे'
इति मेदिनी । अभिध्रित आकृते सति स्वर्णमया हेममया महाध्वजा महान्तो
ध्वजाः । ध्वजः स्याच्छीषिङ्के पुमान् । न क्षिपां तु पताकायां सदाश्रे मेद्विह्वयोः
इति मेदिनी । परिस्फुरन्तः परितः स्फुरन्तः प्रकाशमानास्तडितां विद्युताम् ।
'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । गणाः समूहा इव चकाशिरे शुशुभिरे ॥

१ ध्वलम्. २ चलै. ३ नभस्तलम्. ४ अयायि; अवायि. ५ सान्द्रै.
६ विवासिभिः ध्रिते; निभैरभिध्रितैः. ७ स्वर्णमयध्वजप्रजाः; स्वर्णमया ध्वजप्रजाः.

विलोक्य धूलीपटलैर्मृशं मृतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ३७

विलोक्येति ॥ जनैर्लोकैर्द्यावापृथिव्योर्द्यौश्च पृथिवी च तयोः । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इत्यत्र चकाराद्यावादेशः । महद्दिशालमन्तरमवकाशो धूलीपटलै रजोमिचयैर्मृशं बहु यथा तथा मृतं पूर्णं विलोक्य रज ऊर्ध्वतः सकाशादध उपैति । किंवाधस्तः सकाशादूर्ध्वत ऊर्ध्वभागे । सार्वविभक्तिकस्ततिः । अभ्युपैति किमिच्छलं पर्याप्तमतर्क्यत तर्कितम् । भावे लङ् । सर्वतो रजोभ्यास्या कुत आगच्छतीति निश्चयामावादिति भावः ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत्वलु चेक्षुषोर्गतिः ।
सूच्यग्रमेवैः पृतनारैर्जथैरौच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥३८॥

नोर्ध्वमिति ॥ सूच्यग्रेण सीवनद्रव्यपुरोभागेन । 'सूची तु सीवनद्रव्येऽष्वा-
ङ्गिकाभिनयान्तरे' इति मेदिनी । मेघैर्मैतुं योग्यैः । 'अहलोः-' इति ण्यप् ।
अनेनातिसहसा द्योतिता । तथाभूतैः पृतनायाः सेनायाः । 'पृतना तु क्षिपां
सेनामात्रसेनाविशेषयोः' इति मेदिनी । रजसां चयैः समूहैः । 'जयः समूहे
प्राकारमूलबन्धे समाहूतौ' इति मेदिनी । सर्वत आच्छादिताहूता प्राणिगणस्य
जन्तुसमूहस्य चक्षुषोर्नेत्रयोः । 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरङ्गिणी' इत्यमरः ।
गतिः प्रसरणमूर्ध्वं नाभूत्, अधश्च नाभूत्, पुरो नाभूत्, पृष्ठतो नाभूत्,
पार्श्वतोऽप्युभयतो नाभूत् । लङ् निश्चयेन ॥

दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभिर्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।

अनेकवाद्यध्वनितैरनारतैर्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

दिगन्तेति ॥ दिगन्तेषु वा दन्त्यावलिर्गजपङ्क्तिस्तथा दानं मयजलं तस्य हारि-
भिः शोषकैः । धोरध्वनितप्रवणजनितमयवशादिगन्तदन्तिनोऽपि शुष्कमदजला
जाता इति भावः । तथा विमानानां देवस्यन्दनानां रन्ध्रेषु जातेषु चः प्रतिनादः
प्रतिध्वनिस्तेन मेदुरैः पुष्टैर्गुहमिर्दिर्घैरनारतैरभिधमानक्षणिकभिरामैरनेकवाद्यानां
सुवक्त्रादीनां ध्वनितैर्घोषैः कृत्वा नभस्तलं कर्तुं गाढं दृढं जगर्ज । प्रतिनादेत्यर्थः ।
अन्योऽपि कर्कशित्कर्णकटुरवकारिणि सति तटस्थोऽपि प्रतिनदति तद्वत् । समा-
सोक्तिरलंकारः—'समासोक्तिः परिष्कृतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य च' इति लक्षणात् ॥

शुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः केचिन्न मान्ती मंहतीं दिवं खलु ।
सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरीत्किं कांदिशीकत्वमवाप नाकुला ॥४०॥

भुवमिति ॥ महाचमूर्मेहती सेना भुवं विगाह्य व्याप्य कचिदपि भूमिस्थले

- १ अधस्तात्. २ चक्षुषः. ३ सूच्यग्रमिधैः ४ रजोमरैः; रजोमिः.
५ सुनिर्भरम्; सुनिर्भरैः. ६ दन्त्यावक. ७ वाह. ८ गुरुमत्तपरादिच. ९ ततः.
१० दिवमभ्यगात्ततः. ११ निर्भरा विकदिशीकत्वम्.

न मान्द्यसमाविशन्ती सती महतीं विद्यालां दिवं स्वर्गं प्रथमौ प्राप खलु निश्चयेन । अथ च निर्भरादधिकारमभारादेतोस्तत्रापि दिव्यपि सुतरां संकुलायां व्यासायां सत्यामाकुला व्याकुला सती कांदिशीकत्वं भयद्रुतत्वम् । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । किं नावाप । अपि त्ववापैवेत्यर्थः । परस्परपेक्षणमिषा व्याकुलत्वादुद्रुतुरित्यर्थः । अत्र द्रवणं द्रवणेच्छामात्रपरम् । द्रवणं कर्तुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वेन द्रवणासंभवाद्व्रवणोक्तेरफलत्वापत्तिः ॥

उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैर्नितान्तमुत्तुङ्गतुरंगहेषितैः ।

चलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनैरभून्निरुद्धासमिवाकुलं जगत् ॥ ४१ ॥

उद्दामेति ॥ उद्दामदामा उत्कटमदा ये द्विपा गजालेषां वृन्दस्य समूहस्य बृंहितैः शब्दैः । तथोत्तुङ्गा उन्नता ये तुरंगा अन्धास्तेषां हेषितैर्हेषामिः । तथा नितान्तमलान्तं चलन्तो घना इव स्यन्दना रथान्तेषां वा नेमयश्चक्रचारास्तासां निस्वनैश्च नितरामाकुलं व्याकुलं जगन्निरुद्धासमिव निरुद्धासमिवाभूत् । आकुलत्वसाधारणधर्मेण निरुद्धासत्वमुत्प्रेक्षत इत्युत्प्रेक्षाङ्कारः ॥

महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रणोल्वणैः ।

वीरप्रणार्दः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥

महागजानामिति ॥ महागजानां संबन्धिभिर्गुरुभिर्दिवैर्गर्जितै रणोल्वणैर्विलोला वा घण्टास्तासां रणितैश्च प्रमदेनोन्मादेन निमित्तेन प्रमेदुरैः प्रकर्षेण पुष्टैर्वीरप्रणार्दवीराणां शब्दैश्च दिशः काष्ठाः कर्भः । वाचालतां मुखरतामादधिरेतरामिति शब्देन धृतबलः । तरपि 'किमेत्तिह' इत्याम् ॥

दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।

धारां रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः ४३

दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां ये दानद्रवा मदस्तुतयस्तेषां वारीणि जलानि तेषां वीचिभिस्तुरगैः कर्तुमिः । नद्यो बाहिन्योऽपि सद्यो बहुधा पुपूरिरे पूरिताः । कर्मणि लिट् । ग्रीष्मसंतापेन शुष्का अपि नद्यो जलपूर्णा आसन्नित्यर्थः । अथ या नद्यस्तुरगैः क्षतैः क्षुण्णै रजोभिर्भृताः पूर्णा अतएव पङ्कतां कर्दमतामेत्य स्थिताः ता रथैः कर्तुमिः । धाराश्चक्रचारा आमयित्वा स्थलीकृताः ॥

निर्झाः प्रदेक्षाः स्थलताम्रपागमभिन्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।

तुरंगमाणां व्रजतां सुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः ४४

१ द्विपबृंहितैः शतैः. २ चलच्चज. ३ अथ. ४ नभः; तत्. ५ रणोज्वलैः. ६ वीरप्रमेदः ७ दानाम्बुधिः दानद्रुत. ८ बहु ताः. ९ धारारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृतं. वाः पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृताम्; धारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता वा पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता. १० निम्नप्रदेक्षाः. ११ सर्वतःस्थलम्; सर्वतःस्थलाः. १२ क्षिती. १३ घनीकृता.

निष्ठा इति ॥ निष्ठा नीचाः प्रदेशा भूमयः स्थलतां समानभूमित्वमुपाग-
मन्नापुः । सर्वत उच्चैरव्युद्यता अपि ते प्रदेशा निम्नत्वमुपागमन् । निम्नमुच्चैर-
भवत्, अन्यप्रदेशोत्थापितभूलिपूरितत्वात् । उच्चैर्निम्नमभवत्, आत्मभूलीना-
मन्वन्न पतितत्वादिति भावः । अथ च ते प्रदेशा ब्रजतां गच्छतां तुरंगमार्णां
सुरैः क्षतामुद्यदिरे । अत एव रथैर्गजेन्द्रैश्च परितो निम्नोद्यतेषु समीकृताः ।
समाश्रित इत्यर्थः ॥

तन्मोदिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्महामहीभृत्तटदारणोल्बणैः ।

पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्भूव मेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥४५॥

नभ इति ॥ नभसि ध्वोन्नि दिगन्तेषु च यः प्रतिघोषः प्रतिध्वनितो मीध-
णैर्भयानकैः । महाम्नि यानि महीभृतां पर्वतानां तटानि मृगवस्तेषां दारणे
मेदन उद्धवणैरुद्धटैः । समर्थैरिति यावत् । तथा पयोधेः समुद्रस्य निर्धूनने
कम्पने केलिः क्रीडा वेषाश्च । पयोधिमपि कम्पयन्नित्यर्थः । मेरीध्वनितैर्वृक्षै-
कवाद्यमानवाद्यविशेषवैर्निमित्तैर्जगत्समाकुलं व्याकुलं बभूव ॥

इतस्ततो वातविधूतंचञ्चलैर्नारिन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।

लक्षैः कणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलैरमजि धूलीजलधौ नभोगते ॥४६॥

इत इति ॥ इतस्ततो वातविधूतानि पवनकम्पितान्यत एव चञ्चलानि च तैः ।
तथा नीरन्ध्रितं निरवकाशीकृतमाशासु विधु गमनं वैः । आत्मव्याप्त्या रुद्धपथि-
कपथैरित्यर्थः । कणत्काञ्चनकिङ्किणीनां सौवर्णनूपुराणां कुलं जाळं येषां
प्रान्तभागेषु । शोभार्थं प्रतिबद्नूपुरजालैरित्यर्थः । लक्षैर्लक्षसंख्यैः । 'लक्षं दारुण्ये
संख्यायाम्' इति मेदिनी । ध्वजांशुकैर्ध्वजपटैः । 'अंशुकं शुकवस्त्रे स्वादृक्प्रमात्रो-
त्तरीययोः' इति मेदिनी । नभसि गते प्रसृते भूलिजलधौ रजोऽम्बुधावमणि
मजितम् । भावे लुङ् । सर्वाणि ध्वजांशुकानि भूलिभिरलक्षितानि बभूवुरित्यर्थः ॥

घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं विस्तृवरैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

मत्तद्विपानां प्रथयांबभूविर न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥४७॥

घण्टारवैरिति ॥ मत्तद्विपानां संबन्धिभिर्निरन्तरं विस्तृवरैः प्रसृभैरः । सुतरां
भैरवैर्भीषणैः । 'भैरवः पुंसि शम्भवे । मीषणेऽपि च' इति मेदिनी । गर्जर-
वैर्गर्जनारूपघोषैः । रौद्रतरैरत्युग्रैः । 'रौद्रं तृप्रममी त्रिषु' इत्यमरः । घण्टारवैश्च ।
वाहिनीनां सेनानां संबन्धिनः पटहस्यानकाशवाद्यविशेषस्य निःस्वनाः शब्द
न प्रथयांबभूविर न प्रकटीयकिरे ॥

१ पयोधिनिर्धूननकेलिभिः; पयोधिनिर्धूतककेलिभिः. २ स्वनितैः. ३ विधुति.
४ आरोहिताशा. ५ लघु कणत्; चळकणत्. ६ नभोगतैः. ७ निरन्तरैः
८ मत्तद्विपानाम्.

करालवाचालमुखांश्चमूखनैर्ध्वस्तांश्चराम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।
तिरोबभूवे गंहनैर्दिनेश्वरो रजोन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥४८॥

करालेति ॥ चमूखनैः सेनाघोषैः करालानि वाचालानि च मुखानि प्रारम्भाः । 'मुखं निःसरणे षष्ठे प्रारम्भोपायधोरपि' इति मेदिनी । तथा ध्वस्तं रजोभ्यासमम्बरं वासाम् । तथा रजस्वला रजोयुक्ता दिशो वीक्ष्य परितो गहनैः सचनैः रजोन्धकारैः कर्तुमिः असौ दिनेश्वरः सूर्यः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोबभूवे तिरोगमितः । अन्तर्हित इत्यर्थः । 'भूः गतौ' इत्यतो लिट् । 'भू प्राप्नो' इत्यतो वा । वीक्ष्येवेति गम्योपेक्षा । अथ द्वितीयपक्षे—रजस्वला आर्तववतीः । अतएव कराला मीषणा बाधं वाणीमलान्त्यगृह्णन्ति मुखानि वासाम् । ततो विशेषणसमासः । मौनव्रतधारिणीत्यर्थः । तथा ध्वस्ताम्बराः स्रस्तशायिकाः । वप्रा इत्यर्थः । एवंभूता चमूर्योषितः । 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषित' इति मेदिनी । वीक्ष्य रजस्वार्तवविषयेऽन्धकारोऽन्धवत्कारः कृतिः । क्रिया इति यावत् । भावे घञ् । आर्तवमपत्रपङ्क्तिरित्यर्थः । रजस्वलादर्शननिषेधात् । गहनैर्गहनमनोभिः सन्निरित्यर्थः । दिनेश्वरः कश्चित्पुरुषः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोबभूवे । कश्चिदसत्पुरुषो रजस्वलां पश्यन्नपि सङ्गिः करुणया पटादि-
निलिरोधीयते तद्वदित्यर्थः ॥

आक्रान्तपूर्वा रमसेन सैनिकैर्दिगङ्गना व्योम रजोभिदूषिता ।
मेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्धनैर्जगर्ज गाढं धनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

आक्रान्तपूर्वेति ॥ सैनिकैः सेनाजनै रमसेन बेगेनाक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता दिगङ्गना दिग्भूपा नायिका रजसा भूत्वा । आर्तवेन च । 'रजो रेणौ परागे स्यादातवे च गुणान्तरे' इति मेदिनी । अभिदूषिता कृता । वीक्ष्येति । अतो धनमत्सरादिव गाढद्वेषादिव व्योम कर्तुं मेरीरवाणां धनैः प्रतिशब्दितैः कृत्वा गाढं जगर्ज । अन्धोऽप्यात्मपक्षीमन्यसंगमेन रजोयुक्तां वीक्ष्य गर्जेति ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगनं विजगाहिरे ।
गुरुतरा ईव वारिधरां रथा भुवमितीह विवर्त इवामवेत् ॥ ५० ॥

गुरुसमीरेति ॥ गुरुणा महता समीरेण चातेन समीरिता उपरि क्षिप्ता भूधराः पर्वता इवेत्युपेक्षा । गजा गगनं विजगाहिरे । अवगाहितवन्त इत्यर्थः । गुरुतरा अपि महान्तो वारिधरा मेघा इवेत्युपेक्षा । रथा भुवं विजगाहिरे । इह सङ्गरः इत्येवं विवर्त इव व्यत्यय इवामवेत् । गगनपृष्ठिम्बवगाहने स्तम्भननाग-
योर्मूधरसंभवात् । उत्प्रेक्षितं च तत्सादृश्यदर्शनात् । कुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

१ सुखैः; रवैः. २ चमूरवैः. ३ स्रस्ताम्बराः; स्रस्तां पराम्. ४ गगने; गहने.
५ गुरुमत्सरादिव. ६ बहुवारिभराद्वनाः. ७ अतीव. ८ नमन्तः. ९ अभवन्.

बलमदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराश्रयो धोरैघोषाः ।
गुरुतरपरिमज्जमृतो देवसेना
वैवृधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

बलवदिति ॥ गुरुतरा अतएव परिमज्जन्तो मृतो राजानः पर्वताश्च यास्तु
येषु च व्योमभूम्योर्धावावृथिभ्योरन्तराले मध्ये सुतरां पूर्णा अपि । इत्युभय-
त्रापि समानम् । धोरघोषा भयानकरवा देवसेना ववृधुः । तत्रोपेक्षते—बल-
वतामसुरलोकानामनल्पो महान्वः कल्पान्तकालः प्रलयकालस्तत्र निरवधयोऽपाश
अम्भोराश्रय इव समुद्रा इव । अत्रोपमैवास्तिवति चेत्, न । तत्राभिन्नलिङ्गमुभ-
योरिति नियमात् । साक्षिणी छन्दः । लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणमहात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्याया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।
सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरोऽभूत्किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥

सेनापतिमिति ॥ बलस्य बलनामकराक्षसस्य शात्रवः क्षत्रुरेव शात्रवः ।
प्रज्ञावित्वात्कार्येऽण् । इन्द्रः । सेनापतिं पृतनाधिपम् । मन्धकद्विषो हरस्य
नन्दनं पुत्रं कार्तिकेयं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सैन्यैः सह युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमिति
यावत् । 'क्रियार्थे—' इत्यादिना चतुर्थी । उपैत्यायाति । इत्येवंभूता हृदयप्रकम्पिनी
हृदयं वेपयन्ती किंवदन्ती जनश्रुतिः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इत्यमरः । सुरद्विषां
दैत्यानां तारकनगरनिवासिनां पुरोऽग्रेऽभूत् । सर्वेऽस्मिन्निन्द्रवंशोपजाती वृक्षे ॥

चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वंरीभिर्विजयश्रियाश्रितम् ।

श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिर्गगतं चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥२॥

चमूप्रभुमिति ॥ महासुराकारकनगरनिवासिनो दैत्या विजयश्रिया विजय-

१ वरतरसुर. २ संहारकाले. ३ धोरधोर. ४ ववृधुः. ५ सुपूर्णाव्योमभू-
म्यन्तरालाः; समाना व्योम्नि भूम्यन्तराले. ६ युधे. ७ हृदयस्य कम्पिनी.
८ चमूप्रभुमि. ९ विजित्वरामिः. १० आश्रितम्; आश्रयम्. ११ खान्दे.

लक्ष्म्या श्रितं सेवितम् । एतेनास्य कादाचित्कोऽपि परामर्शो न भवतीति ध्वनि-
तम् । अतएव चमूप्रभुं सेनाधिपं मन्मथमर्दनस्य शिवस्यात्मजम् । अनेन यदि यः
विता सकलभुवनजेतुर्मकरध्वजस्यापि श्लोषिता, अतोऽस्य किं वक्तव्यम् । 'कार्यं
निदानादि गुणानधीते', 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' इत्यादिन्यायेन तारके-
णाप्ययं दुर्जेय इति ध्वनितम् । तं कार्तिकेयं त्रिजित्वरीभिर्जयशीलाभिः । जयतेः
'हृष्यन्नाजिसर्तिभ्यः क्वरप्' इति क्वरपि परे 'हृस्वस्य पिति' इति तुकि कृते 'टिक्वा-'
इत्यनेन ङीप् । सुराणां देवानां वृत्तनाभिः सेनाभिः सहागतमाघातं श्रुत्वा चिरं
बहुकालपर्यन्तं चित्ते मनसि चुक्षुभिरे संचेलुः । बिम्बुरित्यर्थः । 'क्षुभ संचलने'
कर्तरि लिट् । अत्र वाच्यपेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्याधिकचमत्कृतियनकत्वाद्भूमिः ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरे स्थिताः किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।
न्यवेदयन्मन्मथशत्रुसूनुना युयुत्सुना जन्मैजितं सहागतम् ॥ ३ ॥

समेत्येति ॥ दैत्याधिपतेस्तारकस्य पुरे नगरे स्थितास्ते महासुराः समेत्य
समुदित्य । संचीभूयेति यावत् । तथा किरीटेषु मुकुटेषु बद्धोऽञ्जलिवैस्तथा सन्तः
प्रणम्य युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना मन्मथशत्रोः शिवस्य सूनुना पुत्रेण कुमारेण
सहागतं जन्मजितमिन्द्रं न्यवेदयन् । सशंभुपुत्रो महेन्द्र आगत इति निवेदि-
तवन्त इत्यर्थः ॥

दासीकृतशेषजगन्नयं न मां जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।
गिरीशपुत्रस्य बलेन सांप्रतं ध्रुवं विजेतेति सै काकुतोऽहसत् ॥ ४ ॥

दासीकृतेति ॥ दासीकृतं मृत्वीकृतम् । 'दासो मृत्वे च द्यौश्चे च' इति मेदिनी ।
अशेषजगन्नयं समस्तलोकप्रितयं येन तयाभूतं मां शचीपतिरिन्द्रः कतिशः कति-
वारं युद्धे न जिगाय जयति स्म । अपि त्वनेकवारं जिगायेति काकुः । जयनिषेधस्य
काक्काश्रितत्वाजयनिषेध एव ध्वन्यते । सांप्रतं वर्तमानकाले गिरीशपुत्रस्य कुमा-
रस्य बलेन वीर्येण । तदाश्रयेणेत्यर्थः । ध्रुवं निश्चयेन विजेता विजेष्येत इति स
तारकः काकुतः काक्काऽहसज्जहास । कदाचिदपि न विजेष्यत इति ध्वन्यते ॥

ततः क्रुधा विस्फुरित्ताधराधरः स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।
युद्धे त्रिलोकीजयकेलिलालसः सेनापतीन्संहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं क्रुधा क्रोधेन निमिषेन विस्फुरित उन्मत्तितोऽधरो-
ऽनूर्ध्वं ओष्ठो बध् । प्रसिद्धं चैतच्छक्रोच्चवशाद्धरविस्फुरणम् । तथाऽधरो हीनः ।
मीच इति यावत् । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वं च वाच्यवत्' इति मेदिनी ।
विस्फुरिताधरश्चासावधरश्चेति विशेषणसमासः । तथा त्रिलोक्या जय एव केलिः

१ पुरः. २ दूनसूनुना; शत्रुसूनुम्. ३ जन्मजिता. ४ समागतम्. ५ तु; दु-
६ इव; एव. ७ सकाकु सोऽहसत्. ८ अधरच्छदः. ९ बलात्; निजान्. १० युद्धे.

कीडा तर्कां काकसेष्म वक्ष । अनायासेनैव त्रिकोकीं जेम्बानीजमिमानवाभि-
क्षयैः । एवंभूतः स तारकोऽसुरो दर्पिताः संघातदर्पास्तथा दोर्बलेन मुञ्चयलेनो-
द्धताम्प्रगहमान्सेनापतीन्सेनाधिपान्पुत्रे युद्धाय । युद्धं कर्तुमिच्छयैः । संनहनावै
संनद्धीभवनार्थं चादिशदाजले । 'युद्धे' इति पाठे युद्धे विषये त्रिकोकीजपक-
विकास इत्यन्वयितव्यम् ॥

महाचमूनामधिपाः समन्ततः संनद्ध सद्यः सुतरामुदायुधाः ।
तस्पुर्विनम्रक्षितिपालसंकुले तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

अथेति ॥ उदायुषा उद्धताम्बायुषाणि सञ्जाणि कैरेवंभूता महाचमूनां मह-
तीनां सेनानामधिपाः स्वामिनः सद्यस्त्वरितं सुतरां संनद्ध संनद्धा भूत्वा शिवज्ञा
ये क्षितिपाला राजानसैः संकुले म्वासे तस्य तारकस्य यदङ्गनद्वारं चत्वरप्रवेश-
द्वारं तस्य वरः जेष्ठो यः प्रकोष्ठकोऽन्तरम् । मध्यमिति वाच्यम् । 'प्रकोष्ठो मन्त्रि-
चम्ये स्वात्पूर्वरस्यान्तरेऽपि च । मूपकस्यान्तरेऽपि स्वात्' इति मेदिनी । तत्र
समन्ततः सर्वतस्तस्युः । नृपं प्रतीक्षमाणा इति शेषः । 'समन्ततस्तु परितः
सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्बाहुवरानधिष्ठितान् ।
महाहवाम्भोधिधिधूननोद्धतान्दर्श रौजां धृतनाधिपान्बहून् ॥७॥

स इति ॥ स राजा तारकः पुरोऽग्रे द्वारपालेन प्रदर्शितान्कृतानतीन्बाहुवरा-
न्बाहवो वराः श्रेष्ठा येषां तथोक्तानधिष्ठितान् । द्वार इति शेषः । महाहवकधि-
पोऽम्भोधेः समुद्रस्य विधूनने कम्पन उद्धताम्प्रगहमान् । महावीरानित्यर्थः ।
'सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । बहुभूतनाधिपान्सेनापतीन्दर्श इहवान् ।
'अद्भुतं बहुलं बहु' इत्यमरः ॥

बैली बलारातिबलमतिश्चातनं दिग्दन्तिर्नादद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधरोम्भोधिनिवारितक्रमं ययौ रथं घोरमथाधिरुक्ष सः ॥ ८ ॥

बलीति ॥ अथानन्तरं बली वीर्यवान्स तारको बलारातेरिन्द्रस्य संबन्धिनो
बलस्य सैन्यस्य । 'बलं गम्भरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः' इति मेदिनी ।
अतिश्चातनं तनूकर्तारम् । हन्तारमित्यर्थः । दिग्दन्तिनामैरावतादीनां नादद्रवयो-
र्बोधमदयोर्नाशनो नाशकः स्वनो घोषो यस्य तस्य । बदीबनोपवशादिग्दन्तिनो-
ऽपि तूर्णीं शुष्कमदाद्य भवन्तीति भावः । महीधरोऽप्युपैतेष्वम्भोधियु च नवा-
रितक्रममनिवारितसंचारम् । नक्षत्रेण सह 'सुप्सुपा' इति जमासः । घोरं
भीमं रथमधिरुक्ष ययौ जगाम । प्ररुक्ष इति वाच्यम् ॥

१ तदङ्गनद्वारे बहिःप्रकोष्ठके; तदङ्गनद्वारबहिःप्रकोष्ठके. २ बाहुवरान्, ३ ननन्द.
४ बैलाः; वसनम्. ५ धृतनायुधान्, ६ निवार. ७ ततः. ८ दानद्रवनाशनस्वनम्;
दानद्रवताननिःस्वनम्, ९ अम्भोधिनिवारितः; अम्भोधिनिवारित.

युगक्षयशुक्लपयोधिनिःस्वनाश्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।

धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्कराः पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥९॥

युवोति ॥ युगक्षये प्रलयकाले शुक्लः संचलितो यः पयोधिः समुद्रस्तस्य निःस्वन इव निःस्वनो यासाम् । प्रलयकालोद्गेलीभूतसागरसदृशधोरघोषा इत्यर्थः । चकन्तीनां पताकानां वैजयन्तीनाम् । 'पताका वैजयन्त्यां स्वास्त्रौभाग्ये नाटकाङ्गयोः' इति मेदिनी । कुलेन समूहेन वारितातपा दूरीकृतघर्मा भरावा भूमे रजोभिर्गन्ता दिगन्तानि दिग्गन्तानि भास्करस्य यामिस्यथाभूताः पृतनाः सेनाः कर्म्यः । प्रयान्तं प्रतिहमानं तं पतिं तारकासुरमन्वयुः । अनुजम्पुरित्वर्थः ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।

दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां कुम्भेषु दानांम्बुधनेषु पङ्कताम् ॥१०॥

चमूरज इति ॥ अभिसुरं सुरसंमुखं प्रसर्पिणः प्रतिहमानस्य महासुरस्य तारकस्य संबन्धिनीनां चमूनां रजो रेणुः । दिगन्तदन्तिनामैरावतादीनां सितेषु शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु । दन्तरूपासु शास्त्रास्त्रित्वर्थः । 'प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशास्त्रान्तरे तयोः' इति मेदिनी । शुभ्रतां पाण्डुतां दानाम्बुना मदजलेन घनेषु सघनेषु कुम्भेषु मूर्धान्तरेषु । गण्डस्थलेष्विति यावत् । 'कुम्भो राश्वन्तरे हन्तिमूर्धान्ते राक्षसान्तरे' इति मेदिनी । पङ्कतां कर्दमताम् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति मेदिनी । प्राप । अवलिमाश्रयीभूतसंबन्धेन युक्तं हि धवलरवमिति भावः । अन्यत्सुदम् ॥

महीभृतां कन्दरदारणोल्लघणैस्तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्धनैः ।

उद्वेलिताशुक्षुभिरे महार्णवा नभःस्रवन्ती सहसाम्भ्यवैर्धत ॥ ११ ॥

महीभृतामिति ॥ महीभृतां पर्वतानां संबन्धिनो ये कन्दरा दर्वः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । तेषां दारणे स्फोटन उल्लघणैरुद्घटैः । आत्मव्याप्ति-वशात्स्फोटनिरिव भासमानैरित्यर्थः । तथा धनैर्दहैः । कठोरैरिति यावत् । 'धनं स्वात्कांक्षतालादिवाद्यमध्यमनृत्वयोः । ना मुस्तादौ घनाद्येषु विसृष्टे लोहमुद्गरे । त्रिषु साम्ने दृढे च' इति मेदिनी । तद्वाहिनीनां तारकसेनानां संबन्धिनो ये पटहा आनकाः । 'पटहो वा समारम्भ आनके पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । तेषां स्वनैः कर्तृभिः उद्वेलिता वेळामतिक्रमिता महार्णवा महान्तः समुद्राशुक्षुभिरे संचेलुः । पटहध्वनिजमितभयादिति भावः । तथा नभःस्रवण्याकाशगङ्गा च सहसाकस्मादभ्यवर्धत । अतिवेला बभूवेत्यर्थः ॥

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैर्विगासमाना तुमुलैः सुरापगा ।

अभ्युच्च्रितैरुर्मिश्रितैश्च वारिजैरक्षालयभाकनिकैर्तनावलीम् ॥१२॥

१ प्रति प्रयातुम् ; प्रसिप्रयातम्. २ प्रसर्पतः. ३ दानाम्बुधनेषु. ४ उद्वेलिताः.
५ अभ्यवर्धत. ६ कर्मिणस्तैरवारितैः. ७ निकेतनावलीः.

सुरारिनाथस्येति ॥ तुमुकैः संकुलैः । 'तुमुकः कलिहृत्ते ना तुमुलं रण-
संकुले' इति मेदिनी । सुरारिरेव नाथो राजा तस्य । बद्धा सुरारीणां नाथो राजा
तस्य संबन्धिनां महाचर्यानां स्वनैः शब्दैर्विगाह्यमाना व्याप्यमाना सुरापगा
मन्दाकिनी अभ्युच्छितैरभ्युत्पतितैर्बारिजैर्बोरिजानि कमलानि विघ्नन्ते येषु तैः ।
कमलसहितैरित्यर्थः । 'अर्वाभादिभ्य-' इत्यच् । कर्मिणस्तैस्तत्त्वतैश्च । 'भङ्ग-
स्तारङ्ग कर्मिर्वा' इत्यमरः । नाकनिकेतनावलीं स्वर्गवेशमपङ्क्तिमक्षालयन्ममार्थं ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातपरम्परा तव ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य प्रस्थानसंमुखस्य नाकिनां देवानां
द्विषो धेरिणस्तारकस्य पुरस्तादग्रे भो तारक, तव स्वकर्मकम् । अगाधोऽतल-
स्पर्शः । 'अगाधमतलस्पर्शं त्रिषु शब्दे नपुंसकम्' इति मेदिनी । यो दुःखाम्बु-
धिर्दुःखसमुद्रस्तन्मध्ये मज्जनं भविष्यतीत्येवमशुभोपदेशिन्वाशुभवादिभ्युत्पात-
परम्परा दुःसकुनपङ्क्तिर्बभूव ॥

इतः परम् 'आगामि-' इत्यादिभिरेकादशभिरुत्पातपरम्परामेव प्रपञ्चयति—

आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।
दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीरुपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

तत्र आगामीति ॥ घोरतरातिशयभवानका कुपक्षिणां गृध्रादीनां कपोता-
दीनां वा परम्परा । आगामि भविष्यद्यद्वैत्यस्याशनः किर्भोजनकीडा तत्काङ्क्षतीति
तथाभूता । तथा सुरारिवाहिनीस्तारकसेना उपर्युपरि । 'उपर्यध्वधसः सामीप्ये'
इति द्विर्भावः तद्योगे द्वितीया । तदुक्तं वामनेन—'उपर्याद्विषु सामीप्ये द्विरु-
क्तेषु द्वितीयया' इति । अनिवारितातपा न निवारितधर्मा च सती व्योम्न्याकाशो
पदं स्थानं दधौ घृतवती । अनेन पद्येन प्रयाणानाचित्यद्योतकमुत्पातद्वयं वर्जि-
तम् । तथाहि—आकस्मिकोपरि वृष्टिः आतपानिवृत्तिश्च । तस्यासर्वथैवास्व
मरणं भविष्यतीति सूच्यते ॥

मुहुर्विभ्रमातपवारणध्वजश्चलद्वराधूलिकलाकुलेक्षणः ।
धूताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रमज्जनः ॥ १५ ॥

मुहुरिति ॥ विभ्रमा ओटिता आतपवारणसहिता ध्वजा येन । चलन्त्यो

१ द्विषः पुरस्तादशुभौघवाहिनीः पताकिनीं प्रत्यक्षुरेश्वरस्य हि । २ अगाधदुःखाम्बु-
धिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातततिर्विशंसतीः मुहुर्महारिष्टपरम्परा परापतन्मृत्युमहा-
पताकिनी । ३ भविष्यदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी । ४ कुपक्षिणाम् । ५ विभिन्नः । ६ धुताश्व-
मातङ्गमहारथमजोऽनवेक्षणोऽभूत् ; जनाश्वमातङ्गमहारथमजानवेक्षमाणः ।

विसरन्त्यो वा धराप्लवः पृथिवीरजांसि तासां कुलेन साधनीभूतेनाकुलानि
व्याकुलीकृतानीक्षणानि कोकनेत्राणि येन । तथा प्लवस्य कम्पितस्य । नभसि
अमितस्थेति यावत् । अश्वानां मातङ्गानां महारथानां चाकरस्य निकरस्य ।
'आकरो निकरे रक्षस्थाने भेदे च कथ्यते' इति मेदिनी । अनवेक्षणमदर्शनं
येन । आच्छादितसकलसेनाङ्गः प्रभञ्जनो बाधुः । 'पवमानप्रभञ्जनाः' इत्यमरः ।
अनूदुस्पन्नः । 'मुहुः,' 'प्रसभम्' इत्यस्य विशेषणत्रयेऽपि संबन्धः । अयं तृतीय
उत्पातः ॥

सद्यो विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।

पुरः पंथोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं ययुः ॥१६॥

सद्य इति ॥ सद्यो विभिन्नं तत्क्षणपतितं यदञ्जनं कज्जलम् । 'अञ्जनं कज्जले
चाक्षं सौवीरे च रसान्तरे' इति मेदिनी । तस्य पुञ्ज इव निकर इव तेजो धाम
येषाम् । नूतनपातितकज्जलसमूहस्यामभास इत्यर्थः । उच्चकैर्महान्तः । विस्तीर्णा
इति यावत् । तथा भृशं भयंकराकारभृतः । अतिभीषणस्वरूपधारिण इत्यर्थः ।
महाभुजंगमा महान्तः सर्पाः पुरोऽग्रे विषाग्निं गरलरूपमग्निम् । 'द्वेडस्तु गरलं
विषम्' इत्यमरः । विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगन्तव्यमार्गान्तीत्य
पूर्वविहिताभिसंबन्धेन वियोज्य ययुः । चतुर्थोऽयमुत्पातः ॥

मिलन्महामीमभुजंगमीषणं प्रभृदिनानां परिवेषमादधौ ।

महासुरस्य द्विषतोऽतिमत्सरादिर्वान्तमासूचयितुं भयंकरः ॥१७॥

मिलदिति ॥ विनानां प्रभुः सूर्यो द्विषतः शत्रुभूतस्य । 'द्विषद्वेषणदुर्हदः'
इत्यमरः । महासुरस्य तारकस्यान्तं विनाशम् । मरणमिति यावत् । 'अन्तः स्वरूपे
नाशो ना स्त्री शेषे चाम्तिके त्रिषु' इति मेदिनी । आसूचयितुं ज्ञापयितुं मिलन्तः
संयुजन्तः । तथा महामीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पास्तेर्भीषणं भयदं
परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् । 'परिवेषस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्डले' इत्यमरः ।
अतिमत्सरादिवादधौ घृतवान् । विनाशरूपफलसूचकपरिवेषाधाने मत्सरास्य
हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकल्पनाद्वैतग्रेष्ठा । अत एव भयंकरो विभीषकः । 'मेघर्ति-'
इति लश् । पञ्चमोऽयमुत्पातः ॥

त्वेषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं ववाशिरे ।

सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥

त्वेषामिति ॥ त्वेषां तेजसामधीशस्य रवेरधिमण्डलम् । मण्डल इत्यर्थः ।
विभवत्यर्थेऽन्ययीभावः । समेताः समुदिताः शिवाः क्रोद्धयः । 'शिवा झाटामकौ-
बधौ । अमयामककीगौरीक्रोडीकाकफलासु च' इति विश्वः । सुरारिराजस्य तार-

१ संनिभाः. २ परोत्पात. ३ नु मत्सराद्यः न मत्सरात्. ४ आत्मसासं प्रयत्न-
यंकरम्; आत्मसासप्रयत्नयंकराः. ५ अभिमण्डलम्. ६ सुरारिराजस्य.

कस्य संबन्धिनिरणाम्ने सङ्ग्रामसमीपे यच्छोणितं रक्तं द्रुतं शीघ्रं प्रसङ्गं बला-
त्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव पक्ष्मं कठोरं यथा तथा बचासिरे सुकुम्भः । अत्रोत्पा-
तद्वयम् । मातृण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासमुदितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं चेति ।
बहुसप्तमावेतावुत्पातौ ॥

दिवापि तारस्तरलास्तरस्त्रिणीः परापतन्तीः परितोऽथ वाहिनीः ।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः॥

दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि सरलाश्चञ्चलाः तरस्त्रिणीर्वेगवतीः । 'रह-
स्तरसी तु रयः स्वदः' इत्यमरः । तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः 'अभितःपति-
तःसमया-' इत्यादिना द्वितीया । परापतन्तीर्विलोक्य लोको मनसा सुरद्विषः
संबन्धि प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं व्यचिन्तयत् । प्राणनाशावधि
राज्ञो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः । अष्टमोऽयमुत्पातः ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥२०॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदादनुद्भूतमेघाद्भसो ज्योत्स्नाः सकाशादभितो
ज्वलद्भिः प्रफुरद्भिः प्रभाभैः कान्तिसमूहैः कृत्वा । उच्चैरतिशयितं यथा तथो-
द्भासितानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तदिशां प्रान्तगतानि येन ।
तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्वोरोमध्यस्थ दारणं विदारकं वज्रं
स्फूर्जधुः पपात । 'स्फूर्जधुर्बलनिर्घोषः' इत्यमरः । अत्राप्युत्पातद्वयं अम्बुदसां-
निध्याभावेऽपि वज्रदर्शनं तत्पातमेति । एवं नवमदक्षमाजुत्पाताजुष्ठा ॥

ज्वलद्भिर्द्वारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।

धूमं ज्वलन्तो व्यसृजन्धूसै रजो दधुर्दिशोरासभकण्ठधूसरम् ॥२१॥

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम् । निरम्बुदं सप्तमि शेषः । ज्वलद्भिर्द्वारचयैः
काष्ठसकलसमूहैः । तथा शोणितास्थिभिश्च सह गाढं दहम् । बह्विति यावत् ।
ववर्ष । ज्वलद्द्वारचयैरास्थिगर्भितं जलं ववर्षेत्यर्थः । अम्बुदसानिध्याभावेऽपि
वृष्टिः । एकादशतमोऽयमुत्पातः । साप्यङ्गारादिभिर्मितेति द्वादशतमः । अत एव
ज्वलन्त्यो दिशो रासभकण्ठधूसरं खरगलसदृशधूसरवर्णम् । 'रासभो गर्दभे क्षुद्र-
जन्तुरोगप्रमेदयोः' इति मेदिनी । धूमं धूमरूपं रजो रेणुं मुखैः धारम्भदसै-
र्म्यसृजन्त्यजुः । त्रयोदशतमोऽयमुत्पातः ॥

निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो धनोऽम्बराशाकुहरोदरंमरिः ।

बभूव धून्ना श्रुतिमिच्छिमेदनः प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः २२

१ तदानिधम्. २ अभिवाहिनीम्. ३ लोकाः. ४ व्यचिन्तयन्; ५ प्राणालयान्तं
व्यसनम्. ६ जलद्भिः. ७ दिगन्तदारणम्. ८ अङ्गारभरैः. ९ धूमम्. १० मुखे.
११ गिरिशृङ्गशातनः; गिरिशृङ्गशातनैः. १२ अम्बराशाकुहरोदरंमरिः; धनैर्वैरासा-
कुहरोदरंमरिः. १३ शूबा. १४ गर्जितजनः; गर्जतर्जनः.

निर्घातेति ॥ प्रकोपिना प्रकृष्टरोषेण कालेन यमेनार्जितोत्पादिता गर्जिनी
गर्जनां कुर्वती तर्जनापकारणीवत् । अतएवाम्बरस्याशानां च कुहरेणान्तरेणोदर-
भर्त्सः एव गिरीणां शृङ्गस्य शातनो भेदकः । तथा घनः सान्द्रो निर्घातश्चासौ
घोषश्च स भूम्ना वाहुल्येन श्रुतिभित्तिभेदनः कर्णकुल्यताडनो बभूव । चतुर्दशत-
मोऽयमुत्पातः ॥

स्खलन्महेभं प्रपततुरङ्गमं परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।

प्रक्षुभ्यदम्भोधिबिम्बभूधराद्वैलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥२३॥

स्खलदिति ॥ द्विषस्तारकस्य बलं सैन्यम् । 'बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि
स्थौल्यसैन्ययोः' इति विश्वः । प्रक्षुभ्यद्भिरुन्मथ्यमानैरम्भोधिभिर्विभिन्ना विदीर्णा
भूधराः पर्वता यत्र । प्रोत्पद्यमानविकटतरधरणिकम्प्रोच्छलत्समुद्वेलजलधिघो-
रतरप्रबाहस्फुटन्तो धराधरा बभूवुरिति भावः । एवंभूतादवनिप्रकम्पान्प्रकम्पा-
देतोः स्खलन्महेभं मूर्च्छद्दृढरकरीन्द्रं प्रपतत्तरंगमं प्रकृष्टपतद्वाजिराजं परस्परा-
श्लिष्टोभयवदम्भोन्मासंसक्ताननो यत्र तथाभूतं बभूव । पञ्चदशतमोऽयमुत्पातः ॥

ऊर्ध्वाकृतास्या रविदत्तदृष्टयः समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।

श्वानः स्वरेण श्रवणान्तर्शातिना मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः २४

ऊर्ध्वाकृतास्या इति ॥ सर्वे श्वानः समेत्य समुदेत्योर्ध्वाकृतास्या ऊर्ध्वदि-
शाबिहितवदनाः । तथा रविदत्तदृष्टयः सूर्यनिबद्धलोचनाः । तथा करुणेन कश-
णरसपूरिनेनात एव श्रवणान्तर्शातिना कर्णमध्यगन्तूकारिणा स्वरेण शब्देन कृत्वा
रुदन्तः क्रोशन्तः सन्तः सुरविद्विषस्तारकस्य पुरोऽग्रे निर्बलुर्निरगच्छन् । योऽश-
तमोऽयमुत्पातः ॥

अपीति पश्यन्परिणामदारुणां महत्तमां गाढमरिष्टसंततिम् ।

दुर्दैवदंष्ट्रो न खलु न्यवर्तत कुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥२५॥

अपीति ॥ गाढं दृढं यथा तथा परिणाम उत्तरकाले दारुणां भयप्रदां महत्त-
मामतिशयमहतीमरिष्टसंततिमुत्पातपरम्परां पश्यन्पुनस्तारकः कुधामर्षेण
प्रयाणव्यवसायतः प्रस्थानोद्योगाच्च न्यवर्तत न निवृत्तः खलु । यतो दुर्दैवेन दुर-
दृष्टेण दंष्ट्रो हतः । 'विनाशकाले विपरीतबुद्धिः' इति न्यायादिति भावः ॥

अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निर्वार्यमाणोऽपि^१ बुधैर्महोसुरः ।

पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेदसद्ब्रह्मन्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥

१ बलन्. २ प्रणयत्तरंगमम्. ३ संक्षुभ्यत्. ४ भूधरम्. ५ पुरः.
६ प्रकम्पम्; प्रकम्पतः. ७ पतिना. ८ इति प्रपद्यन्. ९ महतराम्.
१० दृष्टः. ११ खलः. १२ निवर्तते. १३ निर्वार्यमाणैः. १४ विबुधैः;
विविधैः. १५ महाशूरैः. १६ हितोपदेशना; हितोपदेशिता.

अरिष्टेति ॥ महासुरस्तरकोऽरिष्टं विपाक उत्तरकाले दाहणं भयदमावाह्यं
तर्कयित्वा निवार्यमाणो निषिध्यमानोऽपि पुर एव प्रतस्थे न तु पश्चाद्विच्युते ।
तथाहि । महतां महद्भिः कृतमसद्गृहेणान्वस्याविवेकिनः संबन्धिनो हितस्योप-
देशनं वृथा व्यर्थं भवेत् । दुराग्रहशीलस्य सम्यगुपदेशोऽपि तर्कमततया व्यर्थः
स्यादिति भावः ॥

इदानीं पञ्चभिः पञ्च महोत्पातानाह—

क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना तदीयचामीकरधर्मवारणम् ।
रराज मृत्योरिव पारणाविधौ प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत् ॥२७॥

क्षिताविति ॥ प्रतिकूलवायुना प्रतीपपवनेन क्षितौ पृथिव्यां निरस्तं निक्षि-
प्तम् । 'अनु क्षेपणे' इत्यतः कर्मणि निष्ठा । तदीयं तारकसंबन्धि चामीकरस्य
हेतुः । 'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने' इत्यमरः । धर्मवारणं छत्रं मृत्यो-
र्यमस्य संबन्धिनः पारणाविधौ । भोजनक्रियानिमित्तमित्यर्थः । 'निमित्ताकर्म-
योगे' इति सप्तमी । योगोऽत्र संयोगः । प्रकल्पितं निर्मितं महद्विषाकं हाटक-
भाजनं सुवर्णपात्रमिवेत्युपेक्षा । रराज शुश्रुमे ॥

विजानता भाविशिरोनिकृन्तनं प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलंतरामरोदि मुक्ताफलवाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥

विजानतेति ॥ प्रज्ञेन बुद्धेन । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति'
इति मेदिनी । अत एव भावि भविष्यच्छिरोनिकृन्तनं मस्तकच्छेदनं विजा-
नता बुध्यमानेन तस्य तारकस्य मौलिना किरिटेन । 'मौलिः किरिटे शृङ्गारे
धम्मिल्ले द्रुमचूडयोः' इति विश्वः । शोकादेतोर्मुहुर्गलद्भिः तरद्भिस्तरलैश्चक्षुः ।
'तरलं चक्षुः लिङ्गे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । मुक्ताफलान्येव वाष्पवि-
न्दवोऽश्रुविन्दवः । 'विन्दुस्तु दन्तनाले स्यात्तथा वेदितुविष्णुयोः' इति विश्वः ।
तैः कृष्णालंतरामतिशयपर्णासं यथा तथा । 'अलं भूषणपर्णासिवारणेषु निरर्थके'
इति विश्वः । अरोदीव रुदितमिवेत्युपेक्षा । मुकुटस्थितमणिनिचयसाहसिक-
भूषणरूप उपपातोऽयमिति भावः ॥

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।
अपाति गृध्रैरभि मौनिमाकुलैर्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥२९॥

निवार्यमाणैरिति ॥ भविष्यति एतस्य तारकस्य मरणमुपदिशन्ति बोधयन्ति
तथामृतैः तथाकुलैर्भक्षणक्रियासंभ्रमितैर्गृध्रैः पक्षिभिर्होचैः । 'गृध्रः खगान्तरे
गृध्री वाच्यवद्वायु लुब्धके' इति विश्वः । अभितः सर्वतोऽनुयायिभिरनुगच्छन्ति ।

१ राजतपानभाजनम्. २ निरस्तम्. ३ खलेन; प्रक्षेपनं; ४ अभिमौलि
चाकुलैः. ५ तस्यातनुच्छावमपावदशिभिः.

अत एवोपेक्षते—मुहुर्मुहुर्नेकवेलं निवार्यमाणैरपि तं ग्रहीतुकामैरिव मौः
किरीटमभि संमुखमपाति पतितम् । भावे लुब्धः । पुनःपुनर्निवार्यमाणा अपि
तद्मुक्षया मौलिमुद्दिष्टैव वेतुरिति भावः । अयमपि महोत्पातः ॥

सद्यो निकृत्ताञ्जनसोदरद्युतिं फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
निर्यद्विषोल्कानलगर्मफूत्कृतं ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥३०॥

सद्य इति ॥ जनो लोकस्तस्य तारकस्य ध्वजे । तदुपरीत्यर्थः । सद्यो निकृत्तस्य
तत्कालपातितस्याञ्जनस्य कज्जलस्य सोदरा समाना द्युतिः शोभा यस्य । अञ्ज-
नसदृशस्यामलमित्यर्थः । तथा फणामणिभिः फणरत्नैः प्रज्वलद्विकीर्णवदंशु-
मण्डलं यस्य । निर्यद्विषमेवोल्कानलः स गर्भे मध्ये येषां तादृशानि फूत्कृतानि
यस्य तथाभूतं महाहिं महान्तं सर्पमैक्षत ददशं । अयमपि महोत्पातः ॥

रथाश्वकेशवलिकर्णचामरं ददाह बाणासनबाणैर्बाणधीन् ।
अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनैर्धुर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

रथेति ॥ अकाण्डतोऽसमये । सार्वविभक्तिकमसित् । तस्य तारकस्य संबन्धी
योऽतनुस्यन्दनो महान्वयस्तस्य धुर्योऽग्रभागस्तस्य गोचरः । तल्लभ इत्यर्थः ।
चण्डतरोऽतिशयप्रचण्डो हुताशनोऽग्निः । रथाश्वसंबन्धिनी या केशावलिः
कर्णचामराणि च तेषां समाहारस्तत् । प्राण्यङ्गस्वादकवद्भावः । तथा बाणासनं
बाणक्षेपक्रियासाधनम् । करणे ल्युट् । धनुर्बाणाः बाणश्चित्पणीरश्वेत्येतानित्यर्थः ।
ददाह । अयमपि महोत्पातः ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
यदा मदान्धो न गताव्यवर्तर्ताम्बरात्तदाभूमरुतां सरस्वती ॥३२॥

इत्यादीति ॥ मदान्धोऽसुरन्तारकोऽशुभोपदेशिभिरमङ्गलसूचकैरित्याद्यरिष्टैः
पूर्वोक्तमहोत्पातैः पुनः पुनर्विहन्यमानोऽपि विक्षितः क्रियमाणोऽपि यदा गता-
व्रमनात् । भावे निद्रा । न न्यवर्तत न निवृत्तः तदाम्बराद्योन्नः सकाशान्म-
रुतां देवानां सरस्वती बाण्यभूत् ॥

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमावलेपतो मन्मथहन्तृस्त्रुना ।
सुरैः सनाथेन पुरंदरादिभिः समं समन्तात्समरं विजित्वरैः ३३

मदान्धेति ॥ ओ मदान्ध, भुजदण्डयोर्ब्रह्मण्डमा प्रचण्डत्वं तेन योऽवलेपो
गर्भः । 'अवलेपस्तु गर्भे स्वाङ्गेपने रूपेणोऽपि च' इति मेदिनी विश्वम् । तस्मात् ।
पञ्चम्यास्तसि । हेत्वर्थे पञ्चमी । विजित्वरैर्जयनशीलैः पुरंदरादिभिः सुरैः

१ सोदरं कथितम् । २ उल्काततम् । ३ रथस्य । ४ चामरात् । ५ बालबालकीन् ।
६ अचण्डेन । ७ धुर्यगोत्रतः । ८ इत्याद्यरिष्टैः । इत्यादिरिष्टैः । ९ न च विन्यवर्तत; न
गतः स वर्त्मना । १० अम्बरे । ११ मन्मथसन्तु । १२ सनाथेतिविशेषरादिभिः; सना-
थेतिदशोच्चरादिभिः । १३ समरे ।

अन्त्यापरितः सनाथेन सहितेन मन्मथहन्तुसुतुना शिवयुगेन समं सह समं
कुतश्च । कर्तुमिति शेषः । मा गा मा बाहि ॥

अथ 'गुहः—' इत्यादिभिः श्रुतिभिः कुमारविषये तारककर्तृकसमरानौचित्यमेव
दर्शयति—

गुहोऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको निदाघधामेव निशातमोभरैः ।

विषैक्यते नौभिमुखो हि संगरे कुतस्त्वैया तस्य समं विरोधिता ३४

तत्र गुहेति ॥ भो मदन्ध संगरे युद्धेऽभिमुखः संमुखः षड्दिनानि जातानि
व्यतीतानि यस्य । जन्मदिनादारभ्यातिक्रान्तषड्दिनीक इत्यर्थः । गुहः सेनानीः ५
'गुहः पाणमातुरे गुहो' इति मेदिनी । असुरैर्वैत्यैः कर्तुभिः । निशातमोभरै राक्ष-
सघतमससमूहेर्निदाघधामा उष्णतेजाः सूर्य इव नहि नैव विषक्यते विसृज्यते ।
त्वया समं सह तस्य संबन्धिनी विरोधिता वेरं कुतः कारणात्स्यात् । कुमार-
विषयकभवत्कृतकैरनिमित्तसमरोऽनुचित एवेति भावः ॥

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।

क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ३५

अभ्रंलिहैरिति ॥ भो मदन्ध, येन सेनान्या कर्त्रा । अभ्रंलिहैराकाशदृग्भिः
शृङ्गशतैः सानुशतैः । तथा दिक्चक्रवालैः काष्ठामण्डलैः । 'चक्रवालं तु मण्डलम्'
इत्यमरः । समन्ततः परितः स्थगितस्याच्छादितस्य क्रौञ्चस्य क्रौञ्चसंज्ञकस्य भूभृतः
परितस्य संबन्धि रन्ध्रं छिद्रम् । जातायेकवचनम् । विशिखेन बाणेन निर्ममे
निर्मितम् । कर्मणि लिट् । तस्याहवः सङ्ग्रामस्त्वया सह कुतः कारणात्स्यात् ।
अपि तु नेदमुचितमिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।

कृत्वाभिपेकं रुधिराम्बुभिर्धनैः स्वक्रोधवर्हिं शमयांबभूव यः ॥३६॥

लब्ध्वेति ॥ यो जामदग्न्यः परशुरामोऽनङ्गविद्विषो हरसकाशादनुर्वेदं लब्ध्वा
प्राप्य । अभीक्षेति यावत् । अतः समरे युधि महीभुजां राज्ञां संबन्धिनी रुधिरा-
म्बुभिः शोणितजलैश्चिःसप्तकृत्वस्त्रिगुणसप्तवारम् । एकविंशतिवारमिति यावत् ।
अभिपेकं खानं कृत्वा स्वक्रोधवर्हिमात्सीयकोपाग्निं शमयांबभूव । एकविंशतिवारं
क्षत्रियान्धत्वा क्षान्तोऽभूदिति भावः ॥

१ महासुरैः, सुरासुरैः. २ विसृज्यते. ३ सोऽभिमुखम्; योऽभिमुखम्. ४ न.
५ त्वियम्. ६ तेन. ७ दिक्चक्रवालस्य स्थगितस्य; दिक्चक्रवालस्य गतस्य. ८ स्वशरै-
र्विनिर्ममे येनाहवे तेन कुतः सद्यो मवान्. ९ कृताधिपेकः.

न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।
येन त्रिलोकीर्षुभटेन तेन कुतोऽर्जकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

नेति ॥ क्षत्रियाणाम् । 'क्षत्रादः' इति घप्रत्ययः । 'आयनेय-' इति तत्त्वेषा-
देशः । क्षयसंबन्धिनीं कालरात्रिं करोति यः स जामदग्न्यो जमदग्नेरपत्वं पुमान्
रामस्त्रिलोक्यां सुभटेन सुतरां योद्धा येन सेनान्या सह समराय समरं कर्तुं
न वल्गति न चलति । नैवोद्युक्त इत्यर्थः । तेन सकलराजकुलजिघत्सद्रामविभी-
षकेण सेनान्या सह तत्र त्वत्कर्तृके विग्रहग्रहे रजग्रहे । 'विग्रहः कायविस्तारविभागे
नारणे क्षियाम्' इति मेदिनी । कुतः कस्मादवकाशोऽवसरः स्यात् । अपि तु न
स्यादिति काका व्याख्येयम् । अतः सर्वयैवामुना सह त्वया न योद्धव्यं किं तु
निवर्तनीयमेवेति भावः ॥

ननु निवर्तने पुनरपि वधशङ्केति चेत्तत्राह—

त्यजाशु गर्वं मदमूढ मा स्म गाः सरारिखनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना जंगत्सुवीरं स चिराय जीव तत् ॥ ३८ ॥

त्यजेति ॥ भो मदमूढ उन्मादमूर्ख, आशु शीघ्रं गर्वमभिमानं त्यज । सरा-
रिसूनोः सेनान्याः संबन्धिनी या वरा श्रेष्ठा शक्तिरायुधं तस्या गोचरं विषयं मा
स्म गाः मा स्म याहि । तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—अधुनेदानीं नूनमेव निश्चये-
नैव । 'नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्' इत्यमरः । शरणं रक्षितारम् । 'शरणं गृहरक्षि-
श्रोर्बभ्रक्षणेयोरपि' इति मेदिनी । तं जगत्सुवीरं सेनान्यं ब्रज गच्छ । तत्तस्मा-
द्रमनाद्धेतोः स त्वं चिराय जीव बहुकालं प्राणान्धारय । कुमारगमनं विना न
तवान्यजीवानुरिति भावः ॥

श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।
प्रकम्पिताशेषजगन्नयोऽपि सन्नकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधाच्च सः ॥ ३९ ॥

श्रुत्वेति ॥ वियत आकाशस्थेत्वेवंभूतां गरीयसीमतिशयगुर्वीं वाचं श्रुत्वा
क्रोधाद्धेतोरहंकारोऽभिमाने । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकारः' इत्यमरः । परः सक्तः ।
'परः श्रेष्ठादिवृत्त्याम्योचरे क्लीबं तु केवले' इति मेदिनी । आदिशब्दसंगृहीतत्वेन
शक्तिवाचकत्वं निवेचनीयम् । सोऽसुरस्तारकः प्रकर्षेण कम्पितं वेपितमशेषं समस्तं
जगतां त्रयं येन तथाभूतः सन्नप्यकम्पत चकम्पे । आरत्वा अत्यासत्वादिति भावः ।
अथ च दिवं स्वर्गमुच्चैरुच्चैःस्वरेणाम्यधादचकथत् ॥

अथ 'किम्' इत्यादिभिस्त्रिभिस्तदुक्तिमाह—

किं ब्रूय रे व्योमचरा महासुराः सरारिखनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
मदीयबाणत्रणवेदना हि साधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥

१ तिलकेन. २ अवकाशी; अवकेशी. ३ विग्रहग्रहः. ४ दर्पम्. ५ जगत्प्रवीरम्.
६ सुचिराय. ७ गरीयसीम्. ८ सः. ९ नाकम्पत; प्राकम्पत. १० अभ्यधाततः; अभ्य-
गाततः. ११ हे. १२ मकारि. १३ वेदनामहोऽधुनेव. १४ विस्मृत्य गताः स्मृष्टतः.

किमिति ॥ रे व्योमचराः । रे इति नीचसंबोधने । महासुरा महान्धः सुराः
यूयं सरारिसुनोः कुमारस्य प्रतिपक्षे कोटौ वर्तन्ते तथाभूताः सन्तः किं ब्रूथ
वदथ । नेदं वाप्यमिति ध्वनिः । ननु वादे स्वया किं कृतमित्याह—सा पूर्वतरा
मदीयानां बाणानां संबन्धनां व्रणानां रन्ध्राणां वेदना पीडाधुना हीदानीमेव
कथं केन प्रकारेण विस्मृतिगोचरीकृता विस्मरणविषयीकृता । अपि त्विदानी-
मपि सैव स्मरन्त्या, अग्रे भोक्ष्यमाणत्वात् ॥

कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः शिशोर्बालात्पद्मदिनजातकस्य किम् ।
श्वानः प्रेमत्ता इव कर्तिके निशि खैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥४१॥

कटुस्वरैरिति ॥ भो देवाः, यूयमम्बरस्थिता आकाशवर्तिनः सन्तः
पद्मदिनजातकस्य पद्मदिनजन्मनः शिशोर्बालस्य बलाद्वीर्यादेतोः कर्तिके बाहुले
मासि प्रेमत्ता उन्मत्ताः श्वान इव निशि वनान्ते वनमध्ये मृगधूर्तका मृगा एव
धूर्तकाल इव किं प्रालपथ प्रलापं कुरुथ । अपि तु मदपेक्षया निर्वर्षिर्भवेन्नरिः
प्रलापो न विधेय इति भावः ॥

सङ्गेन वो गर्भतपस्विनः शिशुर्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽर्ज्यमुम् ४२

सङ्गेनेति ॥ भो देवाः, वो युष्माकं सङ्गेन संबन्धेन निमित्तेन वराकोऽति-
कृपणत्वाच्छोचनीयः । 'वराकः शंकरे पुंसि शोचनीयेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ।
एष पुरोवर्ती गर्भतपस्विनः । अत्र गर्भशब्देन गर्भत्वं तद्व्याप्तीति गर्भः ।
अर्शभाद्यच् । ततो गर्भत्ववानिति निष्पन्नम् । गर्भत्वं चात्र बालत्वम् । 'गर्भो
भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ' इति मेदिनी । एवं च बाल इति निष्कर्षः । स चासौ तपस्वी
च । बालत्वेऽपि तपस्वित्वकथनाद्गर्भत्वे त्वर्योत्सङ्गम् । एवं च बालकत्व-
मारभ्य तपस्वित्वेन निष्किञ्चनत्वेति तात्पर्यार्थः । अथवा गर्भत्वादिति स्वच्छो-
निका या पञ्चमी तदन्तेन तपस्विशब्दस्य समासो विधेयः । गर्भत्वं बालत्वमा-
रभ्य तपस्वीत्यर्थः । तथाभूतस्य शिवस्य शिशुर्बालः कुमारः । तस्करसङ्गतश्चौर-
सङ्गेनातस्करो यथा चौर इव । ध्रुवं निश्चयेनान्तं मरणमवाप्स्यति प्राप्स्यति ।
तत्तस्माद्वो युष्माभ्ययमं प्राङ् निहन्मि । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति
अविष्यकालेऽपि वर्तमानप्रयोगः । ततो भवद्जनानन्तरममुं कुमारमपि निहन्मि
निहनिष्यामि ॥

इतीरयत्युग्रतरं महासुरे महाकृपाणं कलयत्यलं कुंघा ।

परस्परोत्पीडितजानवो भयात्प्रभश्चरा दूरतरं विदुदुबुः ॥ ४३ ॥

१ कटुस्वरैरपटयः कटुस्वरैरीरवथ. २ प्रहृताः. ३ कर्तिकीनिधि. ४ गर्भतप-
स्विनः. ५ अतस्करम्. ६ तु. ७ ध्रुवम्.

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तमीरयति वदति महासुरे तारके कृपा हेतुबोधप्रसक्त-
स्वप्नमवानकं महाकृपाजं महान्तं कञ्चम् । अकं कर्मास्त्येन । अनेन प्रथमं
स्पर्शमात्रं पृथेति व्यज्यते । 'अकं मूषणपर्वास्तिवारणेन निरर्थके' इति विश्वः ।
ककयति विभ्रति सति । नभश्चरा देवा मयादेतोः परस्परमन्योन्यमुत्पीडिता
भतिसंकीर्णतया घृष्टवाग्वयिता जामय ऊर्यवाग्नि येवाम् । 'जङ्घा तु प्रसृता
जानूरुपर्वाहीवदक्षिणाम्' इत्यमरः । तथासूताः सन्तो दूरतरमतिदूरम् । 'दूरा-
न्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति प्रातिपदिकार्थमात्रे द्वितीया । विदुद्वुः पलाया-
चकिरे । 'हु गलौ' इत्यस्मात्कर्तरि लिट् ॥

ततोऽबलेपादिकटं विहंस्य स व्यंघत्त कोशादसिमुत्तमं बहिः ।
रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं नैन्वित्यवोचभिजसारथिं रथी ॥४४॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स तारको विकटं कराकं यथा तथा । वक्ष्यमाण-
व्यासेर्विशेषणं वा । 'विकटा वज्रवाराङ्गा त्रिषु रुचिकरालयोः' इति मेदिनी ।
विहस्याद्दहासं कृत्वा । उत्तममसिं करवालं कोशाद्दहिष्वंघत्त कृतवान् । अथ च
रथी सः 'रथं वासवान्तिकमिन्द्रसमीपं द्रुतम् । ननु निजघ्नेन प्रापय' इति निजं
स्वीयं सारथिं सूतमवोचत् । 'ननु प्रथेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे' इति विश्वः ॥

मनोतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयंकराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

मन इति ॥ ततोऽनन्तरं मनोतिवेगेनाम्लः करणादपि बहुलगतिजघ्नेन सार-
थिना प्रणोदितेन प्रेरितेन रथेन प्रचलन्मण्डलमहासुरसारकोऽग्रतः पुरतः । स्थित-
मिति शेषः । अपारमनवधिकं भयंकराकारम् । विभीषणाकृतिमत्पुरुषमित्यर्थः ।
सुरसैन्यसागरं देवसेनासमुद्रं प्रपेदे प्राप ॥

पुरः सुराणां धृतानां प्रथीयसीं विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
बभार भूझाय स बाहुदण्डयोः प्रचण्डयोः संगरकेलिकौतुकी ४६

पुर इति ॥ वीरः शूरः । 'वीरो रसविशेषे पुंस्युत्तरे सुभटे त्रिषु' इति
मेदिनी । स तारकः प्रथीयसीमतिपृथुलां सुराणां देवानां संबन्धिनीं धृतानां
सेनां पुरोऽग्रे विलोक्य प्रचण्डयोर्बाहुदण्डयोर्भुजदण्डयोः । 'दण्डोऽस्त्री लघुदे
पुमान्' इति मेदिनी । प्रमोदजमानन्दजनितं पुलकं रोमाञ्चं भूझा बाहुत्वेन
बभार घटवान् । पतः संगरकेलौ सङ्ग्रामक्रीडायां कौतुकपुत्साहवान् । वीरानां
सेनादर्शनमेव महान्पुद्गो हेतुरिति ज्ञातः ॥

१ निकृष्य. २ अभिकोशमाश्रयस्त्रिंशुमासुरम्. ३ पत. ४ प्रति. ५ द्रुतम्.
६ धृतानाः प्रथीयसीः. ७ भूझा बहु.

ततो महेन्द्रस्य चराध्वमूचरा रणान्तलीलारमसेन भूयसा ।

पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ४७

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मनसः सकाशाद्व्यतिवेगिनोऽत्यन्तज्वरन्तः । तथा भूयसातिशयेन रणान्ते सङ्ग्राममध्ये वा लीला विलासः । विलासोऽत्र समराङ्गणाधिकरणकमात्मीयमुज्ज्वलगतपराक्रमचमत्कृतिदर्शनम् । तत्र रमसेन वेगेन । 'लीलां विदुः केलिविलासखेलाद्यङ्गारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः । चन्वा सेनायां चरन्तीति विग्रहे 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । तथाभूता महेन्द्रस्येन्द्रस्य चराभाराः । दूता इति यावत् । 'चरो दूतप्रबन्धे स्वाधारजङ्गमबोद्धले' इति विश्वः । समरे सङ्ग्रामे युयुत्सुभिर्योद्धुमिच्छुभिः । भवन्निरित्यर्थः । किं विलम्ब्यते किं विलम्बः क्रियते । अपि तु सत्वरमेव युध्यतामिति प्रतिपक्षान्वक्तुमित्यपि शेषः । पुरोऽग्रे प्रचेलुः ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा बलैर्द्विषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।

भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनोऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ४८

पुर इति ॥ देवरिपोस्तारकस्य चमूचराः सेनाचराः पुरःस्थितमप्रस्थितं बलद्विष इन्द्रस्य संबन्धिनं सैन्यसमुद्रं सेनासागरमभ्ययुः संमुखात्वेन जग्मुः । अथ चाभितः संमुखात् । 'अभितः क्षीप्रसाकल्यसंमुखोभयतोऽन्तिके' इति विश्वः । भुजं बाहुं समुत्क्षिप्योत्थाप्य आत्मनोऽभिधानं नाम । 'आख्याङ्के अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । उच्चैःस्वरेण परेभ्यः शत्रुभ्यो न्यवेदयन्वचममुकनामानो वयममुकनामान इति निवेदितवन्तः ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।

पुरारिस्त्रनोनयनैककोणके ममुर्मटास्तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥

पुर इति ॥ महान्तः सुरा इन्द्रादयः पुरोगतमग्रे प्राप्तं दैत्यस्य तारकस्य चमूरेव महानर्णवः समुद्रस्य दृष्ट्वा परं केवलम् । 'परमध्यममिच्छन्ति-' इति विश्वः । चुक्षुभिरे संचेलुः । विव्यधुरिति यावत् । रणे संगरेऽवहेलया मदपेक्षया केचं चराकिका सेनेत्यनादरेणोपलक्षितस्य तस्य पुरारिस्त्रनोः शिवपुत्रस्य नयनैककोणके नेत्रैकदेश एव । 'कोणो वाद्यप्रमेदे स्यात्कोणोऽङ्गौ लघु-वेऽङ्गजे । वीणादिवादनोपायेऽप्येकदेशे गृह्यस्य च ॥' इति विश्वः । अत्र गृह-स्यैव कोण इत्यविवक्षितम् । किंत्वन्वसाधारणत्वेन प्रकृत इष्टिर्वाच्यमुपलक्षितत्वे गमनीय इत्यलम् । अटा योद्धारो मसुः समविशिष्टः ॥

१ ऽसुरेन्द्रानुचराः, २ ऽसुरेन्द्रस्य चराः, ३ पुरःचरा, ४ अभ्ययुः, ५ अवहेलमात्मनः, ६ अभितः, ७ अखिलाः सुराः, अखिलाः च तु, ८ स्मरारि-सुनोः, ९ ममौ, १० मदः, पुरः, ११ भावि रणे हि हेलया.

द्विषद्भलत्रासविभीषिताश्चमूर्दिबौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य मेहारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥

द्विषदिति ॥ मेहारणोत्सवमुद्दिश्य स्त्रियोऽन्धकशत्रुनन्दनः कार्तिकेयो द्विषतः बलत्रासेन तारकसैन्यशासनेन विभीषिता भीता द्विवौकसां देवानां चमूः सेना कर्म । प्रसादोऽनुग्रहः स एव पीयूषममृतं तद्वरति तथाभूतेन चक्षुषा-
पश्यद्दर्श । अनेन यूषं मामैष्ट, प्रसक्ता भवत, निःशङ्कं युध्यन्वं चेति व्यज्यते ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनान्मृचे महेन्द्रप्रभुत्वा मेखाशनाः ।

अहं मृचे जेतुमरीनरीरमञ्ज कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥ ५१ ॥

उत्साहिता इति ॥ शक्तिधरस्यायुधविशेषस्य धारिणः । 'शक्तिर्बले प्रभावादौ शक्तिः प्रहरणान्तरे' इति विश्वः । अत एव मृचे सङ्गमे । 'मृधमात्कन्दनं सङ्गमम्' इत्यमरः । तस्य कुमारस्य दर्शनादेतोरुत्साहिता उत्साहं प्राप्ता महेन्द्र-
प्रभुत्वा इन्द्रपूर्वा मखाशना यज्ञहविर्भोक्तारो देवाः मृचे संगरे 'अहमेवारीन्मातृ-
जेतुं समर्थोऽस्मि नाम्न्यः' इति वदन्तः सन्तोऽरीरमन्त्रेसिरे । तथाहि । वरस्य श्रेष्ठस्य संगतिः संबन्धः कस्य पुरुषस्य वीर्याय वीर्यं कर्तुं न भवति । अपि तु सर्वस्यापी-
त्यर्थः । गतवीर्यस्य वीर्यकरणे महदाश्रय एव निदानं यान्यदिति काका ध्वन्यते ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धतायुधाः ।

वैतालिकश्चाविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ॥ ५२ ॥

परस्परमिति ॥ रणे युद्धे विजयैषिणो विजयं प्राप्तुमिच्छन्तः । अत एव योद्धुं युद्धं कर्तुं स्वकरोद्धतायुधानि गृहीतान्यायुधानि शस्त्रादीनि यैस्त्रयाभूता वज्रधरस्येन्द्रस्य द्विषोऽपि तारकस्य च । अपिरत्र समुच्चयार्थः ।
'अपिः संभावनाप्रसङ्गहागाहान्मुच्ये' इति विश्वः । सैनिकाः सेनाधराः ।
'वरति' इति ङङ् । वैतालिकैर्बन्दिभिः आशितान्याकर्णितानि तार उर्ध्वविक्रमो-
ऽभिधानानि नामानि च यस्मिन्कर्मणि यथा तथा परस्परमभ्योन्मयीषुः प्रापुः ।
मिसीलुरिति यावत् ॥

सङ्ग्रामं प्रलयाय संनिपततो वेलामतिक्रामतो

बुन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्योशेषदिग्न्यापिनः ।

कालातिथ्यश्रुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोषेणः

शैलोत्तालतटीविधट्टनपदुर्भङ्गाण्डकुक्षिमरिः ॥ ५३ ॥

१ विसङ्कुला चमूम्, २ महाहवोत्सवम् ; महाहवे बलम्, ३ उत्साहिनः, ४ युधायिनः, ५ अहंजुषः, अयमतः, ६ प्रवरोद्धतायुधाः, प्रतुरोद्धतायुधाः, ७ वैमानिकैः आविततमा-
नसत्क्रमाभिधानम्, वैतालिकैः आविततमाविक्रमाः सोत्साहम्, वैतालिकैः आविततमाविक्र-
माभिधानम्, ८ संग्रामप्रलयाय, संग्रामे प्रलयाय, ९ आरोहदिग्न्यापिनः, १० काला-
तिथ्यश्रुजो बहलः ; कालातिथ्यश्रुजो बहलः, ११ क्रोषिनः ; क्रोषिकः.

सङ्ग्राममिति ॥ प्रलयाय नष्टवेदतायै । तां कर्तुमिच्छयः । सङ्ग्रामं समरं संनिपततः समुदितघतः । अन्यत्र प्रलयाय लोकसंहाराय संनिपततो वर्धमानस्य । अत एव वेदां मर्यादाम् । एकत्र ग्याध्याचरणम्, अन्यत्रावधिम् । सीमानमिति यावत् । 'बेला काले च जलधौ तीरे नीरविकारयोः । छिहरसने रोगे च सीम्नि बाधि युधि क्षियाम्' इति विश्वः । अतिक्रामय उल्लङ्घयतः । निर्मर्यादत्वेन युध्यमानस्य सीमानमुल्लङ्घय चलय इत्यर्थः । अत एवाशेषासु दिक्षु व्यापिनो व्यापुवतः । उभयत्रापि समानमेतत् । तथा कालस्य यमस्य संबन्धातिथ्यमतिधुषितसत्कारं मुनक्ति भोक्षयति तथोक्तस्य । 'वर्तमानसामीप्ये-' इति लट् । अन्यत्र कालं कृष्णमातिध्वमतिथिसत्कारं मुनक्ति भोजयति । अन्तर्भाषितणिजर्थः । प्रलये वर्धमानसमुद्गरीरे केवलं तस्यैव वर्तमानत्वात् । वृन्दारकाणां देवानामसुराणां च ये सैन्ये ते एव सागरौ समुद्रौ तयोर्युगस्य युगमस्य । 'युगं तु युगुलं युगम्' इत्यमरः । तत्संबन्धी क्रोषणो मुखरः कोलाहलः कलकलो बहलः । अत एव शैलसंबन्धिनीनामुत्ताला उच्चतालवृक्षसहिता यास्तव्यः । सैकतानि शृङ्गाणीति यावत् । तासां विषहने स्फोटने पटुः समर्थः । अत एव ब्रह्माण्डे न कुक्षिं भरति तथोक्तस्य बभूव । शार्दूलबिक्रीडितं वृत्तम् । सूर्यान्वैमसजस्तताः सगुरवः शार्दूलबिक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरा-
सुरसैन्यसंघट्टे नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयंकरैः ।

युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ सुरासुरसंमेलनानन्तरम् । भयंकरैर्भयमुत्पादयद्भिः । अन्योन्यं परस्परं विमुक्तानि ग्रहर्तुं विस्तृष्टान्यस्त्रशस्त्राणां शरादिमोहनादीनां जालानि समूहास्तैः कृत्वा । सुनासीर इन्द्रः, सुरारिलारकः, तयोर्बले सैन्ये तयोः । 'बलं गन्धर्वसे रूपे स्वामनि स्वौत्स्यसंन्ययो' इति विश्वः । महदोर युद्धं सङ्ग्राममासीद्वभूव । समेऽस्मिन्वृत्तमनुवृप् ॥

पत्तिः पत्तिममीयाय रणाय रथिनं रथी ।

तुरंगस्य तुरंगस्यो दन्तिस्त्रं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पादचारी पत्तिं पादचारिणम्, रथी रथारूढो रथिनं रथारूढम्, तुरंगस्थोऽथवाहस्तुरंगस्थमथवाहम्, दन्तिमि गजे स्थितो दन्तिस्थं गजारोहम्, रणाय रणं कर्तुममीयाय संमुखमगमत् । अत्र प्रत्येकं क्रियासंबन्धो विधेयः अन्यथा बहुत्वप्रसङ्गः ॥

युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।

वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥

युद्धायेति ॥ इतरेतरं परस्परं युद्धाय युद्धं कर्तुं धीरं गम्भीरं यथा तथा धावतां बिभ्रतां वीराणां योद्धूणां नामानि कुलाधीशाः कुलस्वामिनः । कुल-प्रदीपा इति यावत् । अनेन स्वात्मविद्यायामतिप्रावीण्यं व्यज्यते । वैतालिका बन्दिनः । अलं भूषणम् । शोभेति यावत् । यथा स्वात्तथोदाहरन्तुः । अवस-मुकसंज्ञको वीरो धावति, अवसमुकसंज्ञको वीरो धावतीत्येवंभूतं जगदुरित्यर्थः । आत्मपरावबोधार्थमिति भावः ॥

पठतां बन्दिबृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीम् ।

क्ष्णं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥

पठतामिति ॥ प्रवीराः प्रकृत्योद्धारो विक्रमावलीं पराक्रमसमाहारं पठतां स्तुवताम् 'साधु पराक्रान्तम्, साधु पराक्रान्तम्' इति वदतां बन्दिबृन्दानां वैतालिकसमूहानां पुरोऽग्रे चित्तानि मनांसि क्ष्णं विलम्ब्य ददुः । यतो युद्धो-त्सुकाः समरोत्कण्ठिताः । समरोत्कण्ठितमनोज्ञताभावो न अवगोन्निप्रपस्य केवलस्यैवार्थबोधोपासंभवात् ॥

सङ्ग्रामानन्दवर्धिष्णौ विग्रहे पुलकाश्रिते ।

आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामानन्देन समरोत्साहेन वर्धिष्णौ वृद्धिशीले. अत एव पुलकाश्रिते रोमाञ्छण्यासे मिथो मिलतां संगच्छमानानां वीराणां योद्धूणां विग्रहे शरीरे । जातावेकवचनम् । कवचानां विच्छेदो विभेद आसीत् ॥

निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।

आसन्व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥

निर्दयमिति ॥ निर्दयं निष्कृपं खड्गभिन्नेभ्यः करवालविदीर्णैः कवचेभ्यः सकाशात्समुत्थितैरुत्थितैस्तूलैः कापसैः । 'तूलः पिचौ मवेत्तूलं जलदाकविहा-यसोः' इति विश्वः । पलितैरिव जराजनितामुल्लूखैरिव । 'पलितं जरसा शौक्यम्' इत्यमरः । व्योमसहिता विसाः पाण्डुराः चेता आसन् । उपमेय्या कवचविच्छे-

१ कुलाधीशानामानि. २ पठिता बन्दिभिः श्रुत्वा प्रवीरविक्रमावलीः; पठिता बन्दिबृन्देन प्रवीरविक्रमावलीः; पठतां बन्दिबृन्दानां प्रवीरविक्रमावलीम्. ३ अपि. ४ पुलकाश्रिते. ५ वीराणाम्. ६ समुत्थितैः. ७ तूलैः. ८ पलितैः. ९ विजराः.

ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नारिर्नरैरितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

ज्वलदिति ॥ ज्वलदग्निमुखैः प्रज्वलद्द्विस्तहिताग्निः । तथेतरेतरं परस्परं नीरन्त्रैर्निर्गतायकाक्षैः । परस्परसंघट्टितैरिति तात्पर्यार्थः । बाणैः शरैः । उच्चैरति-
शयितं यथा तथा कीर्णे व्याप्ते व्योम्नि वैमानिका विमानचारिणो देवा विष्णवादयो
दूरमपासरन्नुद्बुधः । आत्मचारीरसंघन्वकाङ्काकुलत्वादिति भावः ॥

विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यर्थार्तमिव विह्वलम् ।

ररास विरसं व्योम ह्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

विभिन्नमिति ॥ धन्विनां बाणैर्विभिन्नं विदीर्णम् । अत एव व्यर्थार्तं पीडया
दुःस्मितम् । अत एव विह्वलम् । इतिकर्तव्यताविस्मरणाश्रयमित्यर्थः । व्योम
नभः ह्येनप्रतिरवस्थ पक्षिबिरोधप्रतिष्वनेदृच्छलान्मिथेन विरसं कठोरं यथा तथा
ररासेव श्रोदेवेत्युत्प्रेक्षाङ्कारः ॥

चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।

अधावन्रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥

चापैरिति ॥ आकर्ण कर्णपर्यन्तमाकृष्टै रणैषिणां शोकृणां संघन्विभिन्नापैर्धनु-
र्मिविमुक्ता विमुक्ता आशुगाः शरा रुधिरास्वादे लुब्धा लम्पटा इव दूरमधावन्वि-
मुक्ताः । लम्पटोऽपि भोजनास्वादाय हुतं पलायते तद्वत् ॥

गृहीताः पाणिभिर्विरैर्वीकोशाः खड्गराजयः ।

कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्संमदादिव ॥ १४ ॥

गृहीता इति ॥ आजौ सङ्ग्रामे धीरैः कर्तृभिः । पाणिभिर्गृहीताः । तथा
वीकोशाः वीकोशहिताः । 'वीकोशोऽस्त्री कुक्षाले पाले दिव्यसङ्गपिधानके' इति
मेदिनी । खड्गराजयः करवालपङ्कजः कान्तिजालच्छलाद्युतिसमूहकैतवेन संमदा-
द्वीराणामपि शत्रुविघातसाधने वयमेव ययोन्वितास्तथा नाम्ब इति प्रमोदाद्बह-
सन्निव जहसुरित्युत्प्रेक्षा ॥

खड्गा शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रंजोधने रणेऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः ॥ १५ ॥

खड्गा इति ॥ शोणितसंदिग्धा रुधिरसंलिप्ताः । तथा वीरपाणिषु नृत्यन्तः
खड्गाः । रंजसा घने सान्ध्रे । तथानन्तेऽपारे रणे विद्युतां वैभवं दधुः । तद्वच्छु-
भुमिरित्यर्थः । अत्र पदार्थद्वयमिति पूर्वोक्तङ्कारः ॥

१ कीर्णः. २ यथार्थमिव विह्वलम्; वेष्टाया इव विह्वलम्; विस्मय इव विह्वली.
३ सेनापतिरवच्छलात्; सेनापतिरिव च्छलात्. ४ कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्सं-
मदा इव; कान्त्या जनच्छलादाजैर्व्यहसन्संमदा इव; कान्त्या जनच्छलादानैर्व्यहसन्सं-
मदा इव. ५ रंजोधनरणे. ६ विजयम्.

कुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।

जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

कुन्ता इति ॥ रणाङ्गणे सङ्ग्रामचत्वरे चण्डं प्रचण्डं यथा तद्योल्लसन्तो दीप्य-
मानाः कुन्ताः प्रासाः । भङ्गा इति यावत् । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजन्तौ
गवेधुके' इति विश्वः । लेलिहानाः पुनःपुनरतिशयेन वा लिहन्ति ते लेलिहानाः ।
आस्वादयन्त इत्यर्थः । लिहेर्यङ्कुन्ताच्छानच् । यमस्य जिह्वाभोगा इव रसनारूपवद्भा-
षीव । 'अभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायश्चयोरपि' इति विश्वः । चकाशिरे दिष्टुतिरे ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि वभ्रमुः ॥ १७ ॥

प्रज्वलदिति ॥ प्रज्वलत्प्रदीप्यमानं कान्तिचक्रं क्षुतिमण्डलं येषां तानि ।
तथा चण्डांशुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य श्रीरिव श्रीः सोमा येषां तानि । वराः श्रेष्ठा
ये चक्रिणो योधास्तेषां संबन्धीनि चक्राण्यायुधविशेषाः । 'चक्रो गणे चक्रवाके
चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य आण्डे राङ्गाश्चयोरपि' इति विश्वः ।
रणव्योमनि सङ्ग्रामरूपरागने वभ्रमुः । 'वा जृभ्रमुग्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपधो-
र्विकल्पः । अथ ध्यायमानानन्तरम्—वरचक्रिणां वराणां वीराणां ये चक्रिणो
रथास्तेषां चक्राण्यङ्गानि रणव्योमनि वभ्रमुः । विशेषणद्वयमुभयत्रापि समानम् ॥

केचिद्दीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

केचिदिति ॥ अभ्युपेयुषां संमुखमागतवतां वीराणां वीरैर्गम्भीरैः प्रणादै-
र्गर्जितैः केचिद्दीराः क्षोभतश्चित्तसंचलनादेतोर्वाहादथाभिपेतुमुमुहूः । अपरे
केचिन्मदाद्गर्वान्मुमुहुः । चेतनाविरहिता बभ्रुरित्यर्थः ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।

परावृत्य गते क्षुब्धे विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिद्दीरो जिघांसौ हन्तुमिच्छौ वीरेऽभ्यागते संमुखमागते
सति । मुदमादधौ प्रसन्नाद् । अथ च क्षुब्ध एतदीयप्रहारक्षुभितेऽत एव परावृत्य
गते तु विषसाद् शिष्टोऽभूत् । यत आहवप्रियः सङ्ग्रामप्रियः । वीराणां प्रतिह-
न्निर्संमुखमागमनमेव प्रीतिजनकं भवतीति आहः ॥

बहुभिः संह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोल्बणाः ।

उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृत्ता रणे ॥ २० ॥

१ रणार्थिताः. २ जिह्वाभोगा. ३ रणक्षये; रणाक्षिरे. ४ चक्राणि. ५ चण्डे-
शुमण्डल. ६ पौरैः. ७ तु. ८ वाहा न. ९ क्षुब्धः; क्षुदे. १० सहयुष्वादः.
११ नामग्राहमुपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृत्ता वयम्.

बहुमिरिति ॥ रण उरुषणा उरुटाः केऽपि योधा रणे सङ्ग्रामे बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य वा तानुदित्योपेयुर्बुद्धार्थमभिजग्मुः । ये पूर्वं वृता भङ्गीकृताः । येः सह पूर्वमयोधि तैरेव सह पुनरपि योद्धुं जग्मुरित्यर्थः ॥

अभितोऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान्रणमैदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन्भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

अमित इति ॥ भुजादण्डेषु यो रोम्णामुद्गमं विभ्रति तथाभूता भटा योधाः कर्तारः रणस्य सङ्ग्रामस्य मदेनोद्धतान् । अत एव योद्धुमभितोऽभ्यागताम्वीरान् । आलोक्येति शेषः । प्रत्यनन्दन्बहुष्वन् ॥

शस्त्रभिभेमकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधैः ।

अध्याह्नक्षेत्रमुत्तकीर्तिबीजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रैर्भिन्ना विदीर्णा य इभकुम्भा गजगण्डस्थलानि । 'कुम्भः स्वात्कुम्भकर्णस्य सुते वेष्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपङ्के च' इति विश्वः । तेभ्योऽध्वच्युतानि मौक्तिकानि कर्णणि । अध्याह्नक्षेत्रमविसङ्ग्रामकेदारम् । उत्तम् । 'दुषप् बीजसंताने' इत्यतो निष्ठा । यत्कीर्तिबीजं यशोरूपमहीरहबीजं तस्याङ्कुर-
मस्य श्रियं शोभाम् । दधुरिति शेषः ॥

वीराणां विषमैर्धौर्ध्वैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासाद्भेजुर्धृताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

वीराणामिति ॥ रणे विषमैर्धुःसहैर्वीराणां धौर्ध्वैर्विद्रुताः पलायिता वारणा गजाः शास्यमानाः शिष्यमाणा अपि । यन्मृभिरिति शेषः । धृताङ्कुशा अपमानिताङ्कुशाः सन्तस्त्रासादितो भेजुः । 'दृफलभज-' इत्येत्वाभ्यासङोपौ । दिशः प्रति पलायानचक्रिरे ॥

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममजुर्मिलद्रक्तनिर्झगासु महागजाः ॥ २४ ॥

रण इति ॥ रणे सङ्ग्रामे बाणगणैः क्षत्रुशरनिकरैर्भिन्नयोधिनो विदीर्णयन्तारः । अत एव स्वयमपि भिन्नाः अत एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्त्यः संयुजन्त्यो वा रक्तस्य निर्झगा नष्टासु निममजुः ॥

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषुचैस्तरेष्वपि ।

रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजञ्छरान् ॥ २५ ॥

१ अप्यागतान्. २ योधी. ३ मदोत्थानान्; मदोद्धताः. ४ प्रत्यग्रन्तभुजादण्डे रोमोद्गमभृतो भटाव. ५ अजुः. ६ आह्नक्षेत्रमभ्युत्तकीर्तिबीजोत्करश्रियम्. ७ गलत्. ८ निमग्नाः सुमहायजाः. ९ अपरेऽसृक्सरित्पूरे. १० अभिरिपि क्रुद्धा हुंकृतैः; अभिकृषा क्रुद्धहुंकृतैः.

अपार इति ॥ उच्चैस्तरैश्च रयेष्वपारेऽगाधेऽसृक्सरित्पूरे रुधिरनदीप्रवाहे
मज्जसु सत्सु रश्मिनो रथारोहाः क्रुद्धाः । अत एव हुंकृतैः भीषयन्त इति
शेषः । अभिरिपुं शत्रुसंमुखं शरान्मयसृजसत्त्वजुः ॥

खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि बाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

खड्गेति ॥ खड्गनिर्लूनमूर्धानः करवालकृत्तशिरसः । अत एव बाजिनोऽश्वा-
व्यापतन्तोऽप्यसिना खड्गेन दारितान्विदीर्णानरीन्प्रथमं पातयामासुः । पुनः स्वयं
पेतुरिति शेषः । अत्र 'दारयित्वासिना रिपून्' इति पाठः साधीयान् ॥

वीराणां शस्त्रभिम्बानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

अधवैन्दन्तदष्टोष्ठमीमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥

वीराणामिति ॥ शस्त्रभिम्बान्यत एव निपतन्त्यपि वन्तैर्दष्टाः पीडिता व
ओष्ठा अधरास्त्रैर्भीमानि घोराणि वीराणां शिरांसि क्रुधाभिरिपु वैरिसंमुखमधावन् ॥

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।

औददाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नमः ॥ २८ ॥

शिरांसीति ॥ अर्धचन्द्रहृतान्यर्धचन्द्राकारबाणकर्तितानि वरयोधानां शिरांसि ।
पादैरावदाना गृह्णन्तः श्येनाः पक्षिविशेषा नृशमतिशयेन नभो व्यानशिरे
व्यापुः । सर्वस्मिन्नेव नभसि श्येननीतमस्तकान्येव जातानीति भावः ॥

क्रोधादभ्यापतदन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।

अश्वारोहा गजारोहप्राणान्प्राप्तैरपाहरन् ॥ २९ ॥

क्रोधादिति ॥ पदातयः पद्गतयोऽश्वारोहाश्च क्रोधाद्देहोरभ्यापततां संमुख-
मागच्छतां दन्तिनां दन्तेष्वारूढाः सन्तः प्राप्तैः कुन्तैर्गजारोहप्राणान्प्राप्तुणाम-
सूतपाहरन् ॥

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥ ३० ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रैश्छिन्ना गजारोहा येषामत एवेतस्ततो विभ्रमन्तो गजाः
युगान्तवातैः प्रक्षयप्रभञ्जनैश्चालिता उत्पातिताः शैला इव बभुः शुशुभिरिरे ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसमं भटाः ।

अगृह्णन्पुष्प्यमानाश्च शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३१ ॥

मिलितेष्विति ॥ योद्धुं मिलितेषु दन्तिषु । आरूढा इति शेषः । भटा मिथो-
ऽन्वोन्मं युष्प्यमानाः प्रसमं बलाच्छस्त्रैः कृत्वा परस्परं प्राणानगृह्णन् ॥

१ व्यापतन्तः. २ भिम्बानाम्. ३ दन्तदष्टोष्ठमीमान्यभिरिपु. ४ अपि. ५ औदधानाः.
६ दिशः. ७ दन्तारूढेषु बाजिषु; दन्तारूढा वृबाजिषु. ८ अश्वारूढाः. ९ सहयुष्मानः.

रूपा मिथो मिलन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।

योधाञ्छस्त्रहतप्राणानदहत्संहसारिभिः ॥ ३२ ॥

रुवेति ॥ रूपा कोपेन मिथोऽन्योन्यं मिलतां दन्तिनां ये दन्तास्तेषां संघर्षाज्जातोऽनलोऽग्निरितिर्वैरिभिः शस्त्रैर्हताः प्राणा येषां तान्मोक्षान्साक-
न्मावदहत्पुत्रोप ॥

आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः पेरम् ।

तदसूनहरन्त्वङ्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

आक्षिप्ता इति ॥ परमतिशयितं कोपनैः कुदैर्दन्तीन्द्रैराक्षिप्ता अपि ।
आसेतुं शुण्डेन गृहीता अपीत्यर्थः । पत्तयः पादचारिणः स्वस्य प्रभोः पुरः खड्ग-
घातैस्तदसूनदन्तीन्द्रप्राणानहरन्तगृहुः ॥

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥

उत्क्षिप्येति ॥ करिभिरुत्क्षिप्योत्थाप्य विवि दूरान्मुक्तानां योधिनां जीवा-
त्मभिर्जीवैः । प्राणैरिति यावत् । दिव्या स्वर्गीया गतिः प्रापि । विग्रहैर्देहैर्मही वा
प्रापि प्राप्ता । कर्मणि लृङ् ॥

खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

तैर्ध्रुवापि समं विद्वान्संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

खड्गैरिति ॥ भटा योधा धवलधारालैर्धवलं धारां कान्ति गृह्णन्ति तैः ।
शुभधारैरित्यर्थः । अद्वितीयैः खड्गैः कृत्वा भुवा पृथिव्या समं विद्वान्प्रहृतान्क-
रिणां करान्शुण्डादप्युत्क्षिप्तहस्त्यापि लब्ध्वापि संतोषं तृप्तिं न ययुः । अन्धानपि
निहन्मीति बुद्धिमन्तो बभूवुरित्यर्थः ॥

आक्षिप्याभिर्दिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।

दिव्याङ्गनामिरादातुं रक्ताभिर्दुर्तमीषिरे ॥ ३६ ॥

आक्षिप्येति ॥ करिभिः कर्तृभिः । करैर्दण्डैः कृत्वाक्षिप्योत्थाप्याभिविषमा-
काशसंमुखं नीताः प्रापिताः पत्तयः पादचारिणो रक्ताभिरनुरक्ताभिर्दिव्याङ्गना-
भिर्दुर्तं शीघ्रमावातुं ग्रहीतुमीषिरे इष्टा बभूवुः । अहमेतान्ग्रहीष्यामि, अहमेता-
न्ग्रहीष्यामीति स्वरिता बभूवुः ॥

१ गजारुडान्. २ सह सादिभिः. ३ उत्क्षिप्ता. ४ हस्तीन्द्रैः. ५ करैः.
६ ते रिपूनहनन्; तद्विपूनहरन्. ७ खड्गपातैः. ८ दूरम्. ९ दिवः. १० दिव्याङ्ग-
नाङ्गणपरिग्रहः; दिव्याङ्गनैषां विग्रहैर्मही. ११ यैः. १२ इदं शक्या ताम्रपतयोऽहरन्.
१३ उत्क्षिप्य. १४ वृत्तमम्बरम्; व्यातमम्बरम्.

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहाञ्चरैः क्षतान् ।

प्रत्यैच्छन्मूर्च्छितान्भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥

धन्विन इति ॥ तुरगारूढा धन्विनो धनुर्धारिणो योधाः शरैः क्षतान् । अत एव मूर्च्छितान्गजारोहान्धन्वन्भूयोऽपि पुनरपि योद्धुमाश्वसतो जीवत एतादृशांश्चिरं प्रत्यैच्छन् । प्रतीक्षन्ते स्वेत्यर्थः ॥

कुडस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।

निर्भिद्य दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥

कुडस्येति ॥ पत्तिः पादचारी कश्चिद्योधः कुडस्यात एव जिघृक्षोर्गृहीतुमिच्छोर्दन्तिनः करं दन्तयोरधोभागम् । असिना निर्भिद्य छित्त्वा जिघृक्षया प्रयुक्त तस्यैव गृहीतुमिच्छया दन्तमुसलावारुरोहारूढवान् ॥

सङ्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।

प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगादुत्तम् ॥ ३९ ॥

सङ्गेनेति ॥ प्रातिपक्ष्ये शत्रुसंबन्धिनि सैन्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः पादचारी दन्तिनो गजस्य रदनद्वयं दन्तद्वयं सङ्गेन कृत्वा मूलतो मूलाद्वत्सा मिश्रा कुतं निरगाश्चिक्राम । शत्रुसैन्यप्रविष्टस्य मरणमेव श्रुत्वा, तदस्य विपरीतमभूदित्यपिना शोचते ॥

करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।

असिनास्रज्जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥

करेणेति ॥ कोपिना कुडेन करिणा दन्तिना कर्त्रा । करेण कृत्वा सुतरां गृहीतोऽपि वीरोऽसिना सङ्गेन तस्यैव करिण एवासुम्प्राणाञ्जहार हतवान् । स्वयमक्षतोऽभूत् ॥

तुरंगी तुरगारूढं प्राप्तेनाहत्य वक्षसि ।

पततस्तस्य नाज्ञासीत्प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥

तुरंगीति ॥ तुरंग्यश्चारोहः कश्चिद्योद्धा तुरगारूढमश्ववारं प्राप्तेन कुन्तेन वक्षस्याहत्य ताडयित्वा पततस्तस्याश्ववारस्य कर्तुं स्वक आत्मीये हृदि प्रासघातं कुन्तक्षतं नाज्ञासीत् विजज्ञे । तदीयपतनजानम्बुस्योद्वेलत्वादिति भावः ॥

द्विषा प्रासहृतप्राणो बाजिपृष्ठददासनः ।

हस्तोद्धृतमहाप्रासो भुंवि जीवर्भिवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

१ प्रत्यैच्छन्, २ करिणः, ३ दन्तमुसलान्; दन्तमुसलेन, ४ आम्बुक्तः, ५ बाजिपृष्ठदमम्, ६ प्रपतिष्णोः, ७ तुरंगी, ८ प्रासघातम्, ९ हस्तोद्धृतमहाप्रासाः, १० भटः, ११ जनपद,

द्विवेति ॥ द्विषा सत्रुणा प्राप्तेन कृत्वा हृतमाणो मारितः । तथा वाजि-
पृष्ठेऽथपृष्ठभागे दृढासनः । प्राग्दृढासनत्वान्मृतत्वे दृढत्वं युक्तम् । तथा हस्त
उद्धृतो मधुप्राप्तो येन तथाभूतः कश्चिज्जीवश्चिब भुष्यन्नमत् । अन्नमगव-
शाद्भक्ष्योऽश्व इव लक्षित इति भावः ॥

तुरंगसादिनं शस्त्रहृतप्राणं मतं भुवि ।

अबद्धोऽपि महावाजी न साश्वनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥

तुरंगेति ॥ अबद्धोऽप्यनिरुद्धोऽपि महावाजी महानश्वः साश्वणी सभाष्ये
नयने यस्य तथाभूतः सन् । सस्त्रहृतप्राणमत एव भुवि गतं तुरंगसादिनमश्ववारं
नात्यजन्न जहौ । किन्तु तज्जीवनमपेक्षमाणस्तत्रैव तस्यावित्यर्थः ॥

भल्लेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः ।

नामूर्च्छत्कोपतो हन्तुमियेष प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥

भल्लेनेति ॥ रिपुणा कर्त्रा । शितधारेण तीक्ष्णधारेण भल्लेन भिन्नोऽपि
विदारितोऽप्यश्वगस्तुरंगगामी कोपतः क्रोधवशात्तामूर्च्छन्न मुह्यति स्म । किन्तु
प्रपतन्नप्यश्वादधः संसमानोऽपि रिपुं हन्तुमियेषैच्छत् ॥

मिथः प्रोसाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।

शरूया युयुधतुः कौचित्केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

मिथ इति ॥ मिथोऽन्योन्यं प्राप्तेनाहतौ । अत एव वाजिभ्यां सकाशा-
व्युतावधः पतितौ । अत एव भूमि गतौ कौचित्केशौ रुषा युतौ सन्तौ शरूया
स्वहस्तभ्या युयुधतुर्युयुधाते । अथ च केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं
यष्टुदन्, भुजाभ्यां भुजाभ्यां ग्रहत्य प्रवृत्तं यष्टुदं तदभूत् । 'तत्र तेनेदमिति
सरूपे' इति सूत्रेण समासः ॥

रथिनो रथिभिर्बाणैर्हृतप्राणा दृढासनाः ।

क्षैतकार्मुकसंधानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥

रथिन इति ॥ रथिनी रथारोहेः कर्तृभिः । बाणैः कृत्वा हृतप्राणास्तथा
दृढासनाः क्षतं नष्टं कार्मुकसंधानं धनुःसजीकरणं येषामेवंभूता रथिनो रथारोहाः
सप्राणा इव जीवन्त इव मेनिरे मताः । कर्मणि छिद् । दृष्टमिति शेषः ॥

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।

प्रत्याश्वसन्तंमन्विच्छन्मातिष्ठद्युधि लोमतः ॥ ४७ ॥

१ अश्वभ्याः, अश्वभ्याः. २ नाप्रस्तनयनः. ३ खल्लेन. ४ च पतन्, विपतन्.
५ प्रासहतौ, प्रहारतः. ६ शस्त्रैः. ७ कृत. ८ रेजिरे. ९ मत्वेनम्. १० नागा-
युद्धमलोमतः.

मेति ॥ रथी रथारोहः सकोणं मूर्च्छितमचेतितं रथिनं भूयो व प्राहुरह ।
किं पुनरपि भुवि लोभतो लोभेन । तृतीयार्थे ततः । प्रत्याश्रयन्तं पुनरुत्थी-
यन्तमन्विष्यच्छपेक्षमाणः सञ्चतिष्ठत् ॥

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्रतप्राणौ दिवं गतौ ।

एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥

अन्योन्यमिति ॥ वरायुधौ मेघायुधौ कौचिद्विनावन्योन्यं परस्परेण
कृत्वा गतप्राणौ गमितासु अत एव दिवं गतावेकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते ।
अहमेतां प्रहीष्यामि, अहमेतां प्रहीष्यामीति वदन्तौ कलहं चकतुरित्यर्थः ॥

मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रूचा ।

खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

मिथ इति ॥ मिथोऽन्योन्यमर्धचन्द्रेण तदाकाशबाणेन निर्लूनमूर्धानौ छिन्न-
मस्तकावत एव खेचरावाकाशचारिणौ रूचा कान्त्या युतौ कौचिद्विनि रथा-
रोहौ कर्तारौ । भुवि नृत्यन्तौ गात्रं विक्षिपन्तौ स्वकबन्धौ शिरोरहितस्वदेहौ
कर्म । अपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कथं कथंचिन्नृतुर्गतायुधाः ।

नदत्सु तूर्येषु परेतयोपितां गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ॥ ५० ॥

रणेति ॥ तूर्येषु नदत्सु सत्सु, परेतयोपितां भूताङ्गनानां गणेषु गायत्सु
सत्सु, घृतायुधाः कबन्धराजयः शिरोरहितदेहपङ्कयः शोणितपङ्कपिच्छिले रुधिर-
कर्मलिले । अनेन क्षिणधत्वमुक्तम् । रणाङ्गणे सङ्ग्रामचवरे कथं कथंचिन्न-
हृता कष्टेन ननुतुर्गात्रं विचिक्षिपुः । भूमेरतिक्षिणधतया पादयोः स्वैर्येण स्वाप-
नासंभवाभृत्ये प्रयत्नो योग्य इति भावः । एषां श्लोकानां स्फुटार्थत्वाद्विस्तरेण
विष्टतिर्नोक्ता । प्रसङ्गादव्यक्तनिर्धारणेन लाघवाद्यकारि । अतः क्षन्तव्यमित्य-
लम् । उपजातिवृत्तम् ॥

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो

रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्बलम् ।

अरुणनयनः क्रोधाङ्गीमभ्रमद्भुकीमुखः

सपदि ककुभामीशानभ्यामगत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण सुरासुरसैन्ययोर्देवदैत्यसैन्ययोर्बुद्धे सङ्ग्रामे
वृत्ते सूत्रे सति । तथा रुधिरसरितां शोणितनदीनां तटेषु मज्जन्तो निमग्नी-
भवन्तो दन्तिव्रजा गजसमूहा येषु तथाभूतेषु सत्सु । अलमतिशयेन क्रोधाद्धेतो-

१ हतप्राणौ; हतप्राणो. २ रुधितौ. ३ रूचा. ४ खचरः. ५ शोभित. ६ क्रोधा-
पीनभ्रमद्भुकीमुखः; क्रोधासीनभ्रमद्भुकीमुखः.

रक्षणयनो रक्तलोचनः । तथा मीमे भवानके जमती विवर्तमाने मृकुटीमुखे
मृकुट्योरग्रे यस्य तथोक्तः स सुररिपुस्तारको युयुत्सवा योद्धुमिच्छया सपदि
तत्क्षणमेव ककुभां दिशामीशानिन्द्रादीनष्टदिक्पालानभ्यागमत्संमुखमाजगाम ।
हरिणी वृत्तम्—‘रसयुगहयैन्सौ औ स्त्री गो यदा हरिणी तदा’ इति लक्षणात् ।

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकभीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-

कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्री-

कालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्य-

सङ्ग्रामवर्णनं नाम षोडशाः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इदानीं तारकवधं चिकीर्षुस्तत्रभवान्कालिदासः सप्तदशतमं सर्गमारभते—

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-

त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन धनप्रमोदम् ।

योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभमधीशा

बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्यै ॥ १ ॥

दृष्ट्वेति ॥ अथ तारकसंमुखगमनानन्तरम् । एते ककुभमधीशा इन्द्रादयो-
ऽष्टौ दिक्पालाः । सङ्ग्रामः समरः स एव केलिः क्रीडा । न तु प्रयत्नसाध्यं
कर्मैति भावः । तत्र यत्कुतुकं कौतुहलम् । तदनुभवहेतुक उत्साह इति यावत् ।
तेन धनः सान्द्रः । बहल इति यावत् । यः प्रमोद आनन्दः स यस्य ।
तथा बाणैरन्धकारितः संजातान्धकारी कृतो दिशामम्बरस्य च गर्भः कुक्षिः ।
अप्य इति यावत् । येन । तथाभ्युपेतं संमुखमागतं दैत्यपतिं तारकं दृष्ट्वा
विलोक्य योद्धुं समर्हन् मदेन गर्वेण । वीररसानुभावेनेति यावत् । मिमिलुः संयु-
युजुः । सर्गेऽस्मिन्वसन्ततिलका वृत्तम्—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ राः’
इति लक्षणात् ॥

देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य

बाणावलीभिर्भरान्विकटान्ववर्ष ।

शैलानिव प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-

नद्भिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥

१ तं च पतिम्, २ प्रसादम्, ३ भक्तिम्, ४ धमितः कुपितो वर्ध, ५ प्रबल-
वारिधरो गरिष्ठानम्भस्ततीभिः; प्रबलवारिधरोपरिष्ठानम्भस्ततीभिः; प्रचुरवारिधरो
गरिष्ठानम्भस्ततीभिः.

वेवेति ॥ अथानन्तरं देवद्विषामसुराणां परिवृढो नायकस्तारको विकटं यथा
स्वात्तया । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरालयोः' इति विश्वः । विहस्य
इतित्वा । अट्टाट्टहासं कृत्वेत्यर्थः । अट्टाट्टहासोऽत्र रुढमिव्यञ्जकः, न तु सुरसै-
वविषयिणोऽवहेलनस्य । तत्र शांकरेरधिष्ठितत्वात् । विहस्येत्यत्र वेभ्यर्यत्वं
नास्तङ्कनीयम् । विकटत्वेऽपि विशेषाधानात् । प्रवरः प्रकर्षेण श्रेष्ठः । वर्षाकालिक
इति यावत् । स चासौ बारिधरो मेघो गरिष्ठानतिशयगुरून्शैलान् । उद्दिश्येति
शेषः । पराभिदृक्कृष्टाभिरनारताभिर्निरन्तरं पतन्तीभिरज्जिर्जैरिव विकटान्करा-
लानमरानिन्द्रादिदेवान् । उद्दिश्येति शेषः । बाणावलीभिः शरपङ्क्तिभिः कृत्वा
ववर्षं वृष्टिमकार्षीत् ॥

जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता

बाणाः शिता देनुजनायकबाणसङ्गान् ।

अह्वाय ताक्ष्यनिवहा इव नागपूगा-

न्सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

जम्भद्विषदिति ॥ देवजानां दैत्यानां नायकस्य स्वामिनस्तारकस्य संबन्धिनो
बाणसङ्गाश्चरसमूहाङ्कर्मभूतान् । जम्भद्विषत्प्रभृतयो महेन्द्रादयो ये दिक्प-
तयो दिग्धिपासैः कर्तुंभिः । चापेभ्यो मुक्ता विषष्टाः शितास्तीक्ष्णा बाणाः
शराः । नागपूगान्सर्वप्रजान् । 'नागः पञ्चगमातङ्गफूराचारिषु तोयदे' इति,
'पूगस्तु क्रमुके वृन्दे' इति च विश्वः । अह्वाय शीघ्रम् । 'द्राग्नदित्यञ्जसाह्वाय'
इत्यमरः । ताक्ष्यनिवहा गरुडसमूहा इव । 'ताक्ष्यं रसाञ्जने ताक्ष्यो गरुडे
गरुडाग्रजे' इति विश्वः । रणान्ते सङ्ग्राममध्ये सद्यः सपद्यकमतिशयेन कणशो
विचिच्छिदुर्बिम्बुः । कणश इति 'बह्वल्प-' इति शस्त्रं ॥

तान्प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-

नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह-

श्चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशराञ्शरौघैः ॥ ४ ॥

तानिति ॥ सोऽपि तारकोऽपि प्रकर्षेण ज्वलन्ति दीप्यमानानि फलानां
फलकानाम् । अयोनिर्मितपुरोभागानामिति यावत् । 'फलं हेतुकृते जातीकले
फलकसखयोः' इति मेदिनी । सुखान्यग्राणि येषाम् । अत एव विषमैर्दुःसहैः ।
तथा सुरारिनाम्ना तारक इति वर्णपाठ्याङ्कितैर्युक्तैः । तथा पिहितमाच्छादितं

१ शिताम्. २ असुरराजकबाण. ३ ते; तैः. ४ विशिखैः सुरारिभिः.
समरेऽसुरारिभिः. ५ प्राच्छादयस्तृणचयैरिव. ६ हव्यवाहम्.

विंशति गगनस्त्रान्तरस्य श्रान्तराळं मध्यं वैल्लथाभूतैः शरीरैर्बाणसङ्घैः कृत्वा
 क्षणद्वितीयान्मुखसैन्यस्य देवसैन्यस्य सरान् । आच्छादित उपर्यावृतो हन्यबाहोऽ-
 भ्रिस्तुणचयानिव घासरासीनिव । चिच्छेद् ज्वालयति कोलवर्धः । हन्यबाहस्य
 तृणचयमस्मीकरणे यावान्प्रपन्न उज्जवति तावानेव सुरशरभस्मसात्करणे ।
 इक्ष्वाक्षोऽसुरबाणानां सामर्थ्यातिशयो ध्वन्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषमीमः

सद्यो मुमोच युधि यान्विशिखान्सहेलः ।

ते प्रापुरुद्भटभुजंगममीमभावं

गाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

दैत्येश्वर इति ॥ ज्वलितः प्रदीप्तो यो रोषः क्रोधः । 'कोपक्रोधाभमर्परोष-
 प्रतिष्ठा.' इत्यमरः । तस्य विशेष आधिक्यं तेन भीमो घोरो दैत्येश्वरस्तारकः ।
 युधि युद्धविषये सहेलः किमेतद्युद्धमित्यनादरसहितः सन् । यान्विशिखा-
 न्बाणान् । 'विशिखो लोमशे शरे' इति विश्वः । मुमोच विसर्जं । ते शराः
 सद्यः सपद्युज्जटा विकटा ये भुजंगमाः सर्पाः, भीमा भयानकस्तदुभयभावं
 तदुभयत्वं प्रापुः । सत्यपि भुजंगमत्वे भीमत्वस्यैच्छिकत्वात्पृथग्व्यपदेशः । अथ च
 त्रिदशेन्द्रमुख्यानिन्द्रप्रभृतीस्तान्देवान्गाढं दृढं यथा तथा बबन्धुरपि । अपिरत्र
 प्राप्तिक्रियापेक्षया समुच्चयार्थः । 'अपिः संभावनाप्रभञ्जङ्गागर्हासमुच्चये' इति
 विश्वः । इन्द्रप्रभृतयो देवान्तारकोन्मुक्तनागपाशबद्धा बभूवुरित्यर्थः ॥

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः

श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।

दिङ्गायका बलरिपुप्रमुखाः सरारि-

सूनोः समीपमगमन्विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥

त इति ॥ असुरेण तारकेण नागपाशविशिखैर्नागपाशरूपबाणैः कृत्वा बद्धाः ।
 अत एव श्वासानिलैर्निःश्वासपवनैराकुलानि व्याप्तानि मुखानि येषाम् । अतएव
 रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः । भीतस्य च रणवैमुख्यं नानुचितमिति भावः ।
 बलरिपुप्रमुखा इन्द्रप्रभृतयो दिङ्गायका अष्टदिग्धिपाः कर्तारः विपदोऽन्तो नाशः
 स एव हेतुः कारणं तस्मात्सरारिसूनोः कुमारस्य समीपं संनिधिभगमन्प्रापुः ॥

दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनो-

स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।

इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः

सेवां व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥

इष्टीति ॥ त इन्द्रादयो देवाः पुरारिसूनोऽपि पुरातनपुत्रस्य इष्टिर्नम्रम् । 'क्षियां इष्टिः क्षियां बुद्धौ लोचने दर्शनेऽपि च' इति विश्वः । तस्याः प्रपातः पतनं तस्य वशातो वशेन प्रभुत्वेन । प्रभावेणेति यावत् । 'वशां मिथ्याप्रभुत्वयोः' इति विश्वः । नागपाशेन घनो इदो बन्धो बन्धनमेव विपत्तिस्तेन यदुःखं तत्तस्मात्तन्मुमुचिरे मुक्ताः । अथ च महाजिगीषोरस्य कुमारस्य स्वयमात्मना न तु परोक्षेण निकटं सान्निध्यमेत्यागत्य सेवां सेवनम् । स्तुतिमिति फलितोऽर्थः । व्यधुश्चक्रुः ॥

अथ युग्मेणाह—

उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु-

रहाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।

बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसङ्ग

बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान्विहाय

कर्तास्म्यमुं समरभूमिपशूपहारम् ।

तत्स्यन्दनं सपदि बाहय शंभुसूनुं

द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

उद्दीप्तेति ॥ मुक्ता इति ॥ अथ नागपाशविमोचनानन्तरम् । उद्दीप्तः प्रदीप्तः कोप एव दहनोऽग्निर्यस्य । तथा चण्डो प्रचण्डो बाहु यस्य । एवंभूतः सुरेन्द्रशत्रुस्तरकोऽङ्गाय इति 'ओ सारथे, मया प्रसङ्ग बलाद्बद्धा नागपाश-
बन्धकृताः सुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयो देवा बालस्य शिशोः, न तु पूनः, धूर्जटि-
सुतस्य शिवपुत्रस्य निरीक्षणेन दर्शनमात्रेण, न तु प्रत्यक्षादिप्रवक्षेन, मुक्ता बभूवुः । अनेन शिशुनात्मनिरीक्षणेनैव स्वपक्षवर्तिनो देवा मोचिता अतो महा-
बन्धोऽयमिति भावः । तत्तस्मान्मदीयशत्रूणां पक्षवृत्तित्वेन कृतनागपाशमोचन-
रूपापराधादिमान्पुरोवर्तिन इन्द्रादिदेवास्त्रिहाय परित्यज्य । आहवाय । मया सहाह्वं कर्तुमित्यर्थः । दर्पितमभिमानमूलकं भुजाबलं बाहुवीर्यं यस्य न तु तत्तत्तः, तथाभूतममुं पुरोवर्तिनं शंभुसूनुं द्रष्टास्मि द्रष्टव्यमि । लुट् उत्तमैकवच-
नम् । अथ च समरभूमौ सङ्ग्रामभुवि ये पशवो गृध्रप्रभृतयस्तेषामुपहारमुपदारूपं कर्तास्मि करिष्यामि । प्रागवलोकितमेनमत्र हत्वा सङ्ग्रामभूमिस्थेभ्यो विहंगे-
भ्योऽपि विभज्य दास्यामीत्यर्थः । तत्तस्मादेवकार्यत्वात्सपदि सप्त एव स्यन्दनं

१ व्यधुश्च पुनरेत्य । २ तद्यत्प्रकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुः; तद्वत्प्रकोपदहनोऽप्य-
सुरेन्द्रसूनुः । ३ अहम् ।

रथं वाहय प्रापय । अवश्यकर्तव्ये विलम्बानौचित्यादिति भावः । इति साधे-
कपयोक्तं सारथिमवोचत जगाद । 'मियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च
सारथिः' इत्यमरः ॥

तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसंप्रणुन्नः

प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरघोषः ।

चण्डश्चाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-

मांसास्थिशोणितैविपङ्कविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

तत्स्यन्दन इति ॥ प्रक्षुब्धः कोपाविष्टः । अनेन प्रलयकालीन इति व्यज्यते,
प्रायस्तत्रैव तस्य क्रोधाविष्टत्वदर्शनात् । यो वारिधरो मेघस्तस्य घोष इव भीरो
गभीरो घनश्च घोषो यस्य तयोक्तः । तथा दलितं चूर्णीकृतमखिलं समस्तं यच्छ-
त्रुसैन्यं वैरिसैन्यं तस्य मांसमस्थीनि शोणितविपङ्को रुधिरकर्दमश्चेत्येतैर्विलुप्तानि
प्राक्काणि चरणानि यस्य । अत एव चण्डः प्रचण्डस्तत्स्यन्दनस्तारकरथः सपदि ।
स्वामिनोऽनुशासनक्षण एव न तु सुहृत्तमात्रं स्थित्वेति भावः । सारथिना
संप्रणुन्नश्चालितुं नोदितः सन् चचाल ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्विरीन्द्र-

कल्पं दलद्गलविरोधविशेषरौद्रम् ।

अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं

क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

दृष्टेति ॥ प्रलयवातेन युगान्तकालप्रभञ्जनेन चलतोद्भूयमानेन गिरीन्द्रकल्पं
गिरीन्द्रेण हिमालयेनेष्वयूनम् । हिमालयौपम्यं धवलवसनवेष्टितत्वात् ।
'इषदत्समाक्षौ कल्प' इति कल्पप्रत्ययः । तथा दलतामुपरि वेगपूर्वकवशाच्चूर्णी-
भवतां बलानां देवसैन्यानां विरावो हाहा हाहेति रुदितं तेन कृत्वा विशेषरौ-
द्रमतिशयभयानकम् । आत्मीयघोरारवरौद्रत्वाश्रयीभूतत्वेऽप्यतिजवप्रपतनचूर्णी-
कृतसकलसुरसैन्यविहितमहाघोरविरावधारणाजनित्रौद्रत्वधारणानुकूलव्यापारा-
श्रयीभूतमित्यर्थः । तथाभ्यागतं संमुखमागतं सुररिपोस्तारकस्य रथं दृष्ट्वा अनेन
वेपमानं कम्पमानं सुरराजस्य महेन्द्रस्य सैन्यं सेनाजनसमूहः कर्तुं । परममतुलं
क्षोभं व्यथां जगाम प्राप । तदीयरथावलोकनादेव क्षोभप्राप्तिः किं पुनस्तदीया-
कृतिविकोकनादिति भावः ॥

प्रक्षुब्धमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यं

शंभोः सुतं कैलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।

१ प्रारब्ध. २ चण्ड. ३ शोणितमुपङ्कविलुप्तवेगः; शोणितसपङ्कविलुप्तचक्रः.
४ विराम. ५ समरकेलि.

उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः

प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

प्रभुभ्यमाणमिति ॥ स तारको दिगीशसैन्यं देवसैन्यं प्रकर्षेण क्षुभ्यमाणं शोभं प्राप्नुवत् । विभ्यदिति यावत् । क्षुभ्यतेद्वैवादिकत्वं तदाकृतिगणत्वाद्भो-
ध्यम् । तथाभूतमवलोक्य दृष्टोद्दामयोरुद्गटयोर्दोष्णोर्बौद्धोः कलितेन निहितेन
कार्मुकरूपदण्डेन चण्डः सन् । कलहः सङ्ग्रामरूपो विग्रहः स एव कलिः, न तु
प्रयत्नसाध्यं कर्म, तत्र यत्कुतूहलं तत्रोक्तम् । तदभिलाषुकमित्यर्थः । तथा शंभोः
शिवस्य सुतं पुत्रम् । अनेन तारकवीररसस्थानुभाष उक्तः । कार्तिकेयं कुमार-
मुपगम्य समीपं गत्वा वाचं प्रोवाचावोचत् ॥

इतः परम् 'रे' इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैर्वाचमेव प्रपञ्चयति—

रे शंभुतापसशिशो बत मुञ्च मुञ्च
दोर्दरपमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात् ।

शैलैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव

बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥

रे इति ॥ रे इति नीचोक्तिसंबोधने । भोः शंभुतापसशिशो शंभुः शिवः
स एव तापसस्तपस्वी । अनेन महाकृपणत्वं व्यज्यते । तस्य शिशोः कौमा-
रावस्थानुभवरसिक, अत्र मयि विषये । विषीयमानमिति शेषः । दोर्दरपं
भुजदण्डगतवीर्यहेतुकमभिमानम् । 'दोर्दण्डकारकस्तर्षोः' इति विश्वः । मुञ्च
मुञ्च । सर्वथैव मुञ्चेत्यर्थः । अथ च त्रिदिवेन्द्रकार्यान्मदीयवधरूपमहेन्द्रविधेया-
द्विरम । अनुयुक्तो भवेत्यर्थः । 'व्याकृपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । नन्वनेक-
साधनकर्माश्रयीभूतत्वेन त्वदीयवधं चिकीर्षुरहं कथं विरमामीत्याशङ्क्य न हि
तव साधनानि मयि विषये परिपक्विमाणि भविष्यन्तीत्याह—अतीव बालस्य
भवतः संबन्धिनोः कोमलभुजयोर्बालत्वादनित्यपेलवबाह्वोरतुलं बहुभारभूतैः ।
दुर्वहैरित्यर्थः । अत एवात्र मय्यनुचिन्नैरयोग्यैः शैलैः कृपाणप्रभृतिभिः किम् ।
अपि तु न किमपीति भावः ॥

एवं त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्योः

किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।

संक्षामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-

स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥

१ शंभुतान्तव शिशो. २ दोर्दण्डम्. ३ त्रिदिवेश. ४ शश्वत्. ५ असारैः;
चरित्रैः. ६ बालत्वकोमलभुजकृमभारभूतैः; बालाब्जकोमलभुजाकर्मरीकभूतैः.
७ एकः. ८ एकतनयः. ९ तत्राश्रितः. १० पूर्णम्.

एवमिति ॥ रे शिशो, एवं नाम महिषवक्षो यो योर्दर्पसत्वाङ्गीकारे रसिकः । त्वमिति शेषः । 'एवं प्रकारोपमचोरङ्गीकारावधारणे' इति विश्वः । विषमैर्दुःसहैर्न मम शरैर्बाणैः कृत्वा कालविषयं दण्डपरदेसम् । संयमिनीं पुरी-
मित्यर्थः । किं किमर्थं यासि प्राप्नोषि । 'नीवृज्जनपदो देसविषयौ रूपवर्तनम्' इत्यमरः । ननु कालविषयप्राप्तौ कैव नः खलु वीराण्यं हानिरित्याशङ्काह—
यतो गिरीशगौरयोः शिवपार्षत्योः । अत्र गिरीशस्याम्यर्हितत्वाद्बहुचोऽपि पूर्व-
निपातः । त्वमेव जनयोऽस्ति पुत्रोऽस्ति । अतिकृच्छ्रलब्धैकपुत्रस्य हृदस्य तनय-
कर्मककालविषयप्राप्तिरतिदुःसावहा भवतीति भावः । एतेन मया सह भवता
न कदापि योद्धव्यमिति व्यज्यते । तर्हि किं कर्तव्यं मयेत्यत्राह—सङ्ग्रामत
इति ॥ रे शिशो, सङ्ग्रामतः समरसकाशादपसर पलायस्व । मद्ग्रे मा
तिहेत्यर्थः । अत एव जीव प्राणान्धरस्व । इतः पलायनमेव तव परमं जीवा-
नुरिति भावः । ननु पलायनपूर्वकजीवनेन कः पुरुषार्थो भविष्यतीत्यत आह—
पितुरिति ॥ पितुर्जनकस्य । तथा जनन्या मानुष । अङ्गतलमुत्सङ्गतं त्वं त्वं
श्रीं प्रविश्योपविश्य वरं श्रेष्ठम् । कृतार्थमिति यावत् । विधेहि कुरु । पुत्रस्यायमेव
परमो धर्मो यन्मातापित्रोर्धेन केवापि सञ्जापारेण विसृज्य । परितोषकृत्याश्रयो
भवति । कथं सङ्ग्रामतः पलायनं सञ्जापारपदवाक्यमित्यस्याः शाङ्कायाः पूर्वश्लोके
तापसपदेन निवर्तितत्वात् ॥

इदानीं हितोपदेशाभ्याजेन पलायनविधिमुपदिशति—

सम्यक्स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र

जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।

एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाहो

पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥

सम्यगिति ॥ भो गिरीशपुत्र शिवपुत्र, त्वं सम्यक्साधु यथा स्वात्तथा
विमृश्य विचार्य । साधुविचारणमत्रोदकविचारणम् । तत्कृत्वास्व पुरो-
वर्तिनो जम्भद्विष इन्द्रस्य प्रतिपक्षं मां स्वयं किलात्मनैव, न तु परोक्षेण ।
प्रयोज्यकर्त्रेति यावत् । आशु सत्वरं जहिहि नाशाय । साधु विचार्यैव
मदीयहननकृत्याश्रयो भव । 'सहसा बिदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां
पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥' इति
न्यायादिति भावः । प्रस्तुतेऽविमृश्य करणेन कैव विपत्तिरित्याशङ्काह—
एष इति ॥ रे शिशो, एष जम्भद्विष्ट पुराणे दुःखेन कृच्छ्रेण विगाह्य उत्तार्य
व्यसि मीरे । मदीयनाराचवर्णरूप इत्यर्थः । पाषाणनौरिव प्रक्षरलहि-
रेव स्वयं मज्जति मक्ष्यति । त्वां च निमज्जयते । निमज्जयिष्यत इत्यर्थः ।

‘आवसुरा-’ इति अविष्यदर्थे कट् । यथा पाषाणघटितनौका पयःपक्षिणा मज्जति आत्मोपयोऽन्धाश्च निमज्जयति, तथायमिन्द्रोऽपि मदीयघोरवाराचनिचमकप-
जलेनाकृतः सम्भरिष्यति । स्वात्माश्रयीभूतं त्वामपि तत्र पातयित्वा मारयिष्य-
तीति वाच्यार्थः । अत आत्मजीवनाभिलाषुकत्वपक्ष एतदाश्रयीभूतत्वं विहाय
बृद्धयोर्मातापित्रोः समीपमेव गन्तव्यम् । तेनेहायुत्र च महान्ति श्रेयांसि
अविष्यन्तीति व्यङ्ग्यार्थः । तेनात्रालंकारेण वस्तुष्वनिः ॥

इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।

क्षोभाञ्जिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः

प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥

इत्थमिति ॥ युधि सङ्ग्रामे स्थितस्य तारकस्य संकम्पीत्यर्थमेवंभूतं वचनं
निशम्य श्रुत्वा क्षोभाकोपादेतोः कम्पः कम्पनशीलोऽधरोऽधरोद्भो यस्य । कोच-
वशादधरविस्फुरणं लोकप्रसिद्धमेव । तथा विकचकोकनद्वद्विलसद्गच्छोत्पलवद-
रूपे शोणिते अक्षिणी नेत्रे यस्य । कोचवशादरुणनेत्रत्वमपि प्रसिद्धमेव । पूर्व-
भूतखिलोचनसुतः कुमारः शक्तिमात्मीयवीर्यवैभवं परिमृश्य तुलयित्वा । मदीय-
वीर्यापेक्षया किमेतदीयवीर्यमित्यनादरपूर्वकमात्मीयशक्तेराधिक्यं परामृश्येत्यर्थः ।
धनुरीक्षमाणः पश्यन्सन् । अनेन त्वां क्षणादेव निहन्मि, सावधानो भव,
मदीयैतद्धनुरग्रे कुतो यास्यसीति ध्यज्यते । तेन वस्तुना वस्तुष्वनिः । उचितां
योग्यां वाचं वचनं प्रोवाच प्रोचे ॥

दैत्याधिराज भवता यैदवादि गर्वा-

तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।

द्रष्टासि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं

शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

वैत्येति ॥ भो दैत्यानामधिराज तारकसंज्ञक महाराज, भवता त्वया गर्वादे-
तोर्बद्धवादि ‘रे शंभुतापस-’ (१३) इत्यादिना यदुक्तं तत्सर्वमपि तवोचितमेव
योग्यमेव । अभिमानिनो महाराजस्य तव बाह्वस्वाद्वाराकीभूतमदवशा योग्यैव ।
ननु मदुक्तयौचित्याज्ञानवत्तत्त्व कथमयं सङ्ग्रामकरणसमारम्भ इति चेत्तत्राह—
किं त्विति ॥ किं तु वरिष्ठमतिशयश्रेष्ठं ते त्वत्संबन्धि प्रवरौ प्रकृष्टौ श्रेष्ठौ यौ
बाहू भुजौ तयोर्बलं वीर्यमेव द्रष्टासि द्रक्ष्यामि । त्वदीयपराजयं कृत्वा मदीयो
विजयः स्यादित्यभिलाषे न अम तात्पर्यम्, किं तु लोकप्रोप्यमाणवीरता-
श्रयीभूतेन मया त्वदीयवीरतावलोकनमेव युद्धकरणे तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु मयि
वीरत्वासंभवात्तथा सह युद्धकरणानौचित्येऽपि तत्र प्रवृत्तिः केवलं बाह्वजलित-

बालिशत्वमेवोच्चावयति । अतोऽपि भवता क्षन्तव्यम् । 'जनक इव क्षिप्रुत्वे-
ऽमुप्रियस्यैकसूनोरविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः' इत्यादिन्यायादिति भावः ।
अतो युद्धकरणपक्षे शस्त्रं कृपाणादिकं गृह्णाणादस्त्व । कार्मुकं धनुराततज्यं विस्तृ-
तमौर्वीकं कुह । युद्धार्थं शस्त्रसंधानेन सज्जो भवेति वाच्यार्थः ॥

इत्युक्तवन्तमवदन्निपुरारिपुत्रं

दैत्यः कुधौष्टमधरं किल निर्विभिद्य ।

युद्धार्थमुद्भटं भुजाबलदर्पितोऽसि

बाणान्सहस्र मम सादितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं निगदितवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारं कर्म । दैत्यस्तारकः
कुष्मा निमित्तेबाधरं नीचैरोष्ठम् । अधरोष्ठमित्यर्थः । निर्विभिद्य दन्तैश्चर्चयित्वा । रे
बाल, सादितं विभिन्नं शत्रुपृष्ठं चैर्नतु मुखम् । मदीयबाणानां तदुद्देशेनाभिग-
च्छतां प्रवृत्तिसहनासमर्थतया पलायमानत्वात् । एवंभूतात्मनः बाणान्सहस्रम् ।
अपि तु स्वयां न सहिष्यन्त इति ध्वन्यते । ननु बालत्वात्कथमहं सहे इत्याह—
यतस्त्वं युद्धार्थं युद्धकरणयोद्भटे विपरीतलक्षणायाऽनुद्भटे ये भुजे बाहू तयोर्विकं
वीर्यं तेन दर्पितोऽसि संजातगर्वोऽसि । विपरीतलक्षणापञ्चभुजानुद्भटवमेव न
सहिष्यन्त इति व्यङ्ग्ये हेतुः । अतो मया सह कथंचिदपि स्वयां न योद्धव्यमिति
फलितोऽर्थः । 'द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहू' इत्यमरः ॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं

सद्यो विधाय विषमान्विशिखाक्षयधत्त ।

स क्रोधमीमञ्जुजगेन्द्रनिभं स्वचापं

चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १९ ॥

दुरिति ॥ स तारकः क्रोधेन भीमो यो भुजगेन्द्रस्तेन निभं सदृशम् । अत
एव चण्डं प्रचण्डं स्वचापमात्मधनुर्जैत्रशरैर्जयसाधनबाणैः प्रपञ्चयति संद-
धति सति । अरिमिवैरिमिर्दुःप्रेक्षणीयं दुरवलोकनीयं धनुः सद्यः सपद्याततज्यं
विस्तृतप्रत्यङ्गं विधाय कृत्वा विषमानतितीक्ष्णान्विशिखान्वाणाक्षयधत्त निदधे ।
कुमारं सज्जमवलोक्य स्वयमपि तथाभूदिति भावः ॥

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं

कोदण्डमेतदभितः सुषुवे शरौघान् ।

१ निर्विभुज्य. २ भुजाबलदर्पितः. ३ सादितशत्रुपृष्ठान्; शोणितरक्षपृष्ठान्.
४ चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे; चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरैः कुमारः. ५ कोदण्ड-
दण्डम्. ६ शुशुभे.

व्योमाङ्गणे लिपिकरान्किरणप्ररोहैः

सौन्दर्यशेषककुमां पलितंकरिष्णून् ॥ २० ॥

कर्णान्तमिति ॥ दितिजेन तारकेण कर्णान्तं अवणप्रान्तमेव प्रापद्य । अन्तर्भावितणिजर्थः । आकर्णान्तमित्यर्थः । विकृष्यमाणं विस्मयमाणमेतत्कोदण्डं धनुः सान्द्रैः सघनैः किरणप्ररोहैर्मयूखाकुरैः कृत्वा व्योमाङ्गण आकाशचरवरे लिपिकराँल्लेपनकर्तृन् । तथा अशेषककुमां समस्तदिशां संबन्धि पलितंकरिष्णू-
अराजनितशौक्यं कर्तुं शीलं येपाम् । 'अलंकृम्-' इत्यादिनेष्णुष् । एवं-
भूतान्शरीरधानबाणसंघानभितः सर्वतः सुषुप्ते प्रासृत । कुमारोद्देशेन तारकनिः-
क्षिप्तविशिखसमूहैर्व्योमं दिशश्च व्याप्ता बभूवुरित्यर्थः । अनेन वाच्यार्थेन मदीय-
विशिखनिचयव्याप्यमानोऽयं बाल इतिकर्तव्यताहीनः सन्नन्तरेव निरुद्धभासतया
प्रयत्नमन्तरैव मरिष्यति किं पुनराबोधनप्रयत्नेनेति व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीयमानत्वा-
द्भूम्योष्मेश्वरपितृतद्वृणालंकारेण वस्तुष्वभिः ॥

वाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-

निर्घोषभीषितभटो लसदंशुजालैः ।

अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्ये ईश-

स्रुतः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

वाणैरिति ॥ सुरारिस्तारकस्य धनुषः कार्मुकसकाशावसृतैः । निःसृतैरिति
फलितोऽर्थः । तथानन्तरपारैः । असंख्यैरिति यावत् । लसदीप्यदंशुजालं
किरणजालं येषाम् । अनेन सोल्का बाणा निःक्षिप्ता इति व्यज्यते । तथाभूतै-
र्बाणैः कर्तृभिः । अन्धीकृतं सर्वत आच्छादितत्वात्परितुष्टविलोचनीकृतसकल-
जनम् । अखिलं सर्वं यत्सुरेश्वरसैन्यमिन्द्रसैन्यं तत्र मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्'
इति सप्तमी । निर्घोषेण निर्द्वादेन भीषिता अयं प्रापिता भटा योधास्तारकपक्ष-
वर्तिनो येन एवंभूत ईशस्रुतः कुमारः कुतोऽपि कुत्रापि । सप्तम्यर्थे तसिः ।
दृष्टेर्विषयं गोचरं न जगाम । तारकपरिक्षिप्तशितशरवाणैः सर्वत आच्छादितत्वा-
त्कुत्रासौ कुमारो गत इति चिन्तयतां सैनिकानां दृग्निन्द्रियग्रहणविषयतासंबन्धा-
वच्छिन्नकोटिगणनाबहिर्भूतोऽभूदिति भावः । 'विषयो गोचरे देशे' इति मेदिनी ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

वाणानस्रत निशितान्युधि यान्सुजैत्रा-

स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥

१ खकरप्रहासान्, २ अग्रैः, ३ पतिवत्करिष्यत्, ४ मदैः, ५ सैन्यकोऽसौ छात्राकृतिः
स; सैन्यकैः स छत्रः कुतोऽपि, ६ विविधान्, ७ विजैत्रैः; विजैत्रान्, ८ विभिदिरे.

परात्परं प्राप्स्यतीति युक्ता मायादयनमन्ते वयुविलसः । काले मायाप्रचारे
मायाविमोहे चतुः कुलकः ॥

अह्नाय कोपकलुषो विकटं विहस्य

व्यर्थं समर्थं परममहर्षं कुमारे ।

जिष्णुर्जगद्विजयदुर्लभितः सहेकं

वायन्ममसुरो धनुषि न्यवध ॥ २५ ॥

अह्नायेति ॥ जिष्णुर्जगदीशः, अत एव जगतां विजयेन दुर्लभित
उत्तरः । तथा क्रोधेन क्रोधेन मिमिसेन कलुषोऽवच्छः । आविक इति बाधश्च ।
'कलुषोऽवच्छ आविकः' इत्यमरः । असुरकारको विकटं कराकं यथा स्वात्तया
विहस्य । इदानीं त्वां जेष्वासीति कुतो ममिज्यसीति विकटहासेन व्यज्यते ।
तथा कुमारे विषये वरैः श्रेष्ठैः शक्तैः कृत्वा युधं युद्धम् । 'सनुवायः शिष्यः संव-
त्समित्याजिसमिधुधः' इत्यमरः । स्वार्थं कलहाद्विधेन शिष्यत्वं समर्थं सिद्धात्त-
मित्वा । निमित्तेति बाधश्च । सहेकं साक्षाद्वरम् । अथ अयोधितो नास्ति व्यर्थ-
मेवात्र मायायुद्धमित्यवहेलनासहितं यथा स्वात्तया । बाधम् बाधुदेवताकम-
कमहाय इति धनुषि न्यवध शिष्ये ॥

संधानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-

भूतभ्रमं परुषमीषणधोरधोः ।

उद्धूतधूलिपटलैः पिष्टिताम्बराभ्यः

प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यस्रत्समीरः ॥ २६ ॥

संधानेति ॥ यस्य बाधव्याप्तस्य संधानमात्रमपि कोदण्डे प्रक्षेपजार्ध-
मारोपणमात्रमपि युगान्तकाल इव भूतानां प्राणिनां भ्रमो आग्नितरोगो वेन
तथाभूतम् । यस्य प्रक्षेपणेनेति शेषः । परुषः कठोरो मीषणो भयदायी धोरो
महान् । परुषेण भयदत्तं दीर्घत्वेन भयदत्तं नेतुमशकित्वस्य भयदायित्वस्य
विवक्षितत्वाच्च पौनरुक्त्यम् । तथाविधो धोः भारवो यस्य । तथोद्धूतान्धुपधु-
त्पातितानि यानि धूलिपटलानि रजोमण्डलानि तैः कृत्वा पिष्टिता आच्छादिता
अम्बरं व्योम विशालं वेन । तथा प्रच्छन्नः पिष्टितचण्डकिरणो रविर्वेन तथाभूतः ।
धूर्धभूतश्च समीरो बाधुर्व्यस्रत्प्रसन्नः । प्रच्छालेति बाधश्च ॥

१ व्यर्थम्. २ जिष्णी. ३ संधानमात्रकमस्य; संधानकालसमस्य. ४ भूत-
भ्रमः. ५ पटलपिष्टिताम्बराभ्यः; पटलीपिष्टिताम्बराभ्यः; पटलीपिष्टिताम्बराभ्यः.
६ व्यहरत्; अन्धकारश्च.

कुन्दोच्चलानि सकलातपवारणानि

धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।

उद्गीयमानकलहंसकुलोपमानि

येषामधूलिमलिने नमसि प्रसस्युः ॥ २७ ॥

कुन्दोच्चलानीति ॥ कुन्दपुष्पवहुलकानि विमलानि । श्रेतानीति कलि-
तोऽर्थः । तथा तेन बाधय्याकामभूतेन मरुता धूतानि कम्पितानि । उपसृङ्गीयि-
तानीति बाधत् । अत एवोद्गीयमाना उत्पत्त्यो ये कलहंसा राजहंसास्त्रेषां
कुलेन समुदाग्रेनोपमा, सादृश्यं येषाम् । उत्पत्तकलहंससदृशानीत्यर्थः । सुर-
सैनिकानां देववरूपसेनालोकानां सकलातपवारणानि समस्तानि कृत्राणि मेषाभ-
कण्ठकाल्मीनपयोदसदृशभासो या धूलयः सेनोत्पतितरजांसि तामिर्मलिने मेषके
नमसि प्रसस्युः । प्रभञ्जनवेगोद्गीयितानि विसर्गधर्मवारणान्युत्पत्तकलहंसकुला-
नीव रेजुरित्यर्थः ॥

विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका

नीता नैमस्यलमलं नवमल्लिकाभाः ।

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां

न्यातेनिरे दिवि^१ सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥

विध्वस्येति ॥ तेन प्रभञ्जनेन कर्त्राऽलं विध्वस्य भञ्जयित्वा नभःस्थलमाकाश-
तलं नीताः प्रापिताः । तथा नवमल्लिकाभा नूतनविदलन्मल्लिकाकुसुमसदृश-
भासः सुरसैन्यस्य महान्त्यः पताकाः सिताम्बरकैतवेन श्वेतवस्त्राजनेन स्वर्गाप-
गाया जलस्य महतामोघानां पूराणां सहस्रस्य लीलां शोभां न्यातेनिरे वितस्त-
रिरे । उत्पत्त्यो न्योमलि स्थिताः श्वेताः पताका अतिविदूरदोषेण अलघवोऽपि
कण्ठ इव प्रतीयमाना नभोमलमगनवाहिनीनिर्गता इव रेजुरिति भावः । अत्र
कैतवापङ्कतिनिदर्शनालंकारयोः संघट्टिः ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां

सद्यः श्रेतानि विधुराणि दैलत्कुथानि ।

पेतुः क्षितौ कुपितवासवज्जलन-

पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥

धूतानीति ॥ तेन बाधुना । धूलिनि कम्पितानि । नमसि आश्रितानीति
बाधत् । अत एव विधुराणि पीडितानि । तथा दलन्तः 'वरह वरह' इति
स्फुटन्तः कुपाः कम्पका येषाम् । 'कुपः क्षीपुंसयोर्वक्षकम्बले पुंस्ति बर्हिषि'

१ वरहंस. २ श्रेतामधूलिमलिने; मेषाभधूलिमलिते. ३ नभस्तन्म. ४ दिविचरी
चिरविभ्रमेण; दिवि चराचरविभ्रमेण. ५ कुलानि. ६ गल्लकुथानि.

इति मेदिनी । अत एव कुपितस्य वासवेण वज्रेण पवित्रं लूकमस्यैव विषम-
ग्रहं ध्वस्तकुलस्य पर्वतसमूहस्य तुलां साम्यं वहन्ति दधति । सुरसैन्यमहा-
जानां देवसैन्यबृहद्वह्निनां ज्ञातानि वातसंख्याककुलानि क्षितौ भुवि वेतुः पति-
तवन्ति ॥

तास्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि

दोधूयमाननिपतिष्णुतुरंगमाश्च ।

विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ता-

भ्यावृत्य पेतुरवनौ सुरबाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

ता इति ॥ तास्ताः सुरबाहिनीनां देवसेनानां रथराजयोऽपि सन्धनपङ्क्तयोऽपि
खरेण तीक्ष्णेन मरुता बाधुना दोधूयमानाः पुनःपुनरतिशयेन वा कम्प्यमाना
अत एव निपतिष्णवः पतनशीलास्तुरंगमा अन्वा वासात् । तथा विस्त्रस्ता अधः-
पतिताः सारथय एव कुलप्रवराः कुलभेदाः । कुलीना इति बाधत् । वासात् ।
तथाभूताः सन्धो नभसि समन्ताभ्यावृत्य परिभ्रम्यावनौ वेतुः ॥

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरंगवाहा

वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।

शैलामिघातमनवाप्य निपेतुरुन्ध्या

स्त्रीषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

हित्वेति ॥ तेन वातेन विधुराः पीडिताः सुरसैन्यस्य देवसैन्यस्य तुरंगवाहा
अश्ववाहाः । अश्वरोहा इति बाधत् । सुरसैन्यमध्ये आयुधानि मञ्जादीनि हित्वा
परित्यज्य स्त्रीष्व्यात्मीयेषु वाहनवरेषु श्रेष्ठवाहनेषु पतत्सु सत्सु शैलामिघातं
शस्त्रमहारमनवाप्यापि न प्राप्स्याप्युन्ध्या भूमौ निपेतुः ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि

स्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।

वात्याविवर्तदलवद्भ्रममेत्य दूरं

निःपेतुरम्बरतलाद्दुधातलेसिन् ॥ ३२ ॥

तेनेति ॥ तेन प्रभञ्जनेनाहताः पीडिताः । अत एव स्रस्तायुधः पतिता-
न्यायुधानि शस्त्राणि येषाम् । अत एव सुतरां विधुरा दुःखिताः । करेभ्यः

१ अष्टाः. २ तुरंगमध्ये. ३ विस्त्रस्तसारथिवरप्रकराः; विष्णुस्तसारथिवरप्रवराः.
४ भ्यावृत्तिमायुः. ५ तुरंगभारावेगेन; तुरंगवारा दैलेन. ६ विधुता विधुरा रणान्ते.
७ शैलामिघातमिघातः परिपेतुः. ८ वारणवरेषु. ९ वात्याविधूतदलवद्भ्रमम्, वायोर्हि-
वृन्तदलवृन्दमिव. १० अपि; ते.

साक्षात्कारं श्रीरामायणीयुक्तावर्गं भवतीति भावः । तथा चर्चं कठोरं यथा
स्वातन्त्र्यं रसम्भवाः शोभन्ते । इत्यत्र इति वाच्यम् । त्रिदशसैन्यदातवोऽपि देव-
सैन्यसाधुचारिणो योधा अपि । पूर्वोक्तानां तन्माहीमानपेक्षया समुच्चयार्थकोऽ-
पि सत्यः । 'अपि संभावनाप्रसक्तज्ञागर्हासमुच्चये' इति शिबः । वात्स्या यावत्स-
मूहेन विवर्तं ज्ञान्तं चर्चं पर्वं तद्गुरुरमतिशयेन भ्रमं आन्तिमेव प्राप्याम्बरत-
लादाकाशमध्यादधिशिखसुधातले भूतले निःसेतुः । वातसमूहविवर्तितानि वृक्ष-
शुष्कपत्राणि यथायः पतन्ति, तथा देवसैन्यपक्षवोऽपि वायव्याश्रयनिजप्रभजनव-
शादम्बरमभित उड्डीयमानाः शिबन्तमपि कालं तत्र रथचक्रवत्परिभ्रम्य प्रक्षी-
णभ्रमणजवाः सन्तोऽवाः सेतुरिति वाच्यार्थः । यथा पतितमपि दलं न पूर्णोभ-
वति, तथायःपतन्तोऽपि क्षेमिका न पूर्णोभूता इत्यभिहितवोपमया व्यज्यते ।
अति पवनेऽपि पूर्णत्वाभावे देवत्वादिति गूढो हेतुः । अतोऽन्तर्कारेण
वस्तुष्वभिः ॥

इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमथो अक्षेपं
दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।

स्वर्लोकनाथकर्मलाकुलैकहेतु-

दिग्भ्यं प्रभावमतनोदत्तनुः स देवः ॥ २३ ॥

इत्थमिति ॥ अथो तारकप्रयोजितवायव्याश्रयकृतसैन्यविधुरानन्तरम् । अत-
नुर्महान् । महत्त्वं च विद्याया, विद्या चाक्षरसामैपुष्यम् । स देवः पाप्मातुरः ।
अक्षेपं सकलं सुरसैन्यं देवसैन्यं कर्म दैत्येश्वरेण तारकेणैतत् पूर्वोक्तप्रकारेणाश्रयो-
गाद्वयव्याश्रययोगाद्विधिमित्वाविधुरीकृतं पीडितं विलोक्य दिग्भ्यं लोकोत्तरं प्रभावं
सामर्थ्यमकरोत् । अनेन वायव्यप्रतिरोधकं पथनाशनाशमक्षिपदिति व्यज्यते ।
अतः स्वर्लोकनाथस्तेनैव कर्मलाया कर्मण्याः कुसले श्रेयस्लेक एव हेतु-
निर्दानम् ॥

तेनोर्जितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं

स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वासुजह्ननदैवतमस्त्रमिद-

मुद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ २४ ॥

तेनेति ॥ तेन कुमारप्रभावेण सकलमेव, न तु त्यक्तभागम् । उज्जितं वाच-
ज्जालमिदं सुरेन्द्रसैन्यं इन्द्रसैन्यं कर्म स्वास्थ्यमविकलत्वं प्रपद्य प्राप्य पुन-
रुज्ज्वेय, न त्वन्यकार्यं पञ्चायनरूपे । एवंविधाक्षमयोक्तासौ बुज्येय इति
युक्ता । पञ्चायनप्रसक्तिकाङ्क्षानिरासार्थमेवकारः । प्रवृत्तं सुदृष्ट्यापाराशवीभूतं

१ अथोपमेयः, २ कर्मलाकुलैकहेतुम्, ३ कर्मलाकुलैकहेतुम्, ४ अतनुम्, ५ उज्जितम्,
६ अन्वितम्, ७ युधे, ८ उच्यैः प्रकोपदहनः.

दृष्ट्वा । उदीसोऽप्युभावसाक्षिभ्यामधीतः कोप एव दहनोऽभिर्न्यस्यैवंभूतः सुर-
रित्सारकः सहसा श्रुतिः, न तु विलम्बेन । इदं सिद्धम्, न तु तत्कालसाध-
नीयम् । प्रदीप्तमिति वा । दहनदैवतमग्निदेवताकमक्षमसृजस्तुजम् । 'सृज
विलसितं' इत्यस्यात्तौदादिकालम् । वायव्याक्षपरिहरामन्तरं बहुयक्षमक्षिप-
दित्यर्थः ॥

वर्षातिकालजलदधुतयो नभोन्ते
गौढान्धकारितदिशो घनधूमसंघाः ।
सद्यः प्रससुरसितोत्पलदामभासो
दग्गोचरत्वमखिलं न हि सज्जयन्तः ॥ ३५ ॥

वर्षेति ॥ वर्षात्वतिकाळा मेघकतरा ये जलदा मेघालेषां धुतिः कान्तिरिव
कान्तियेषाम् । वर्षाकालीनमेघसङ्घामेघक्षितभास इत्यर्थः । इयामप्ये द्वितीय-
विशेषणेनोपमिमीते । अस्तिताणां नीलानामुत्पलानां कमलानां दाहः सज्जो भा
ह्व भा सज्जेषामत एव मातं सितरामन्धकारिता विहङ्गाणां कक्षरीकृता विस्रो
मैरेवंभूता घनधूमसंघा निविडधूमसमूहा अखिलं यदादिवस्तु दग्गोचरत्वं दृष्टि-
विषयत्वं न हि नैव । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेष्योऽप्यवधारणे' इति शिवाः ।
नयन्तः प्रायवन्तः सन्तः । घनधूमसंघास्यैव हि किञ्चिदपि वस्तु कक्षणीयं
बभूवेति भावः । सद्यः सपदि प्रससुः । प्रससिष्यदहनप्राग्भासित्वेन धूमप्रसर-
णत्वोचितत्वाद्भूमप्रसरणमुक्तम् । प्रपूर्वात् 'स गतौ' इत्यप्ये किम् ॥

दिक्रवालगिलिर्नैर्मलिनैस्तमोभि-
लिप्तं नैमःस्वलमलं घनधुन्दसान्द्रैः ।
धूमैर्विलोक्य भ्रूदिताः खलु राजहंसा
गन्तुं सरः सपदि मानसमीपुच्छैः ॥ ३६ ॥

दिगिति ॥ दिशां चक्रवाकस्य मण्डलस्य गिलिर्नैराच्छादकैः । 'गु निगरणे'
इत्यतः कर्तरि ल्युट् । 'अभि विभाषा' इति रेफस्य क्तम् । तथा मलिनैर्मलकैः,
अथ एव घनधुन्मिश्र मेघमण्डलमिव साग्नैः सधवैर्धूमैर्धूमकपैस्तमोभिर्लिप्तं व्याप्तं
वक्षःस्पर्शं विलोक्य दृष्ट्वा भ्रुविताः प्रसन्ना राजहंसाः सपदि सद्य उच्चैर्महन्ना-
यसं सरः पश्यन् गन्तुमीदृशेभ्यः । दहनाक्षप्रभूतधूनापकीव्याह्वयमोहकंनक्ष-
त्रिविधभागसम्प्राप्तिमयां कक्षहंसानां मानससरोजिमिश्रिषोचिर्वैवेति भावः ॥

जज्वाल बहिरदुलः सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।

आशांसुखानि विमलान्यखिलानि कीला-

जालैरलं कैपिलयन्सकलं नमोऽपि ॥ ३७ ॥

अज्वालेति ॥ कक्षान्तकालस्य प्रलयकालस्य दहनोऽग्निसस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । तथातुलो बहुलो बद्धिः कीलाजालैर्ज्वालासमूहैः । 'बद्धे-
इषोर्ज्वालाकीलावर्षिर्हेतिः शिक्षा शिक्षाम्' इत्यमरः । अखिलानि समस्तानि
विमलानि शुभान्याशामुत्तमानि विग्राहाणि । तथा सकलं नमोऽपि व्योम चालं
कपिलयन्पिशङ्गीकुर्वन्सुरसैलिकेषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी ।
समन्तात्परितो जज्वाल विदीपे ॥

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य

ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।

कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंघै-

र्व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥

उज्जागरस्येति ॥ उज्जागरस्योद्गीसस्य । जागर्तः 'जदोरप्' इति भावेऽप्य ।
निरर्गलस्य निर्गतप्रतिबन्धस्य दहनस्य चक्षुरतुलाभिर्बहुलाभिरनारताभिरक्षयिका-
भिर्ज्वालावलीभिः । कीकपङ्क्तिभिः । तथा पयोदनिवहैरिव मेघसमूहैरिव धूम-
संघैः । व्यासमिति शेषः । तथाभूतं व्योम नभः कर्तुं । उच्चैर्महन्निस्तडितां विद्युतां
कुलैर्गणैः कीर्णं द्रुतमिवाभ्यलक्ष्यत दर्शनीयं बभूव । मेघमण्डलान्तरे चमत्कार-
कारिणीभिः क्षणदाभिर्नभो यथा राजति, तथा मेघमण्डलसदृशधूमसंघमण्डला-
न्तर्गतक्षणकक्षरदृशज्वालावलीभिरपि बभ्रावित्यर्थः । भानुक्रियाकर्तो भयत्राप्तेक
पृथ, अतो ज्वालावलीषु क्षणदात्वेनोद्येक्षितम् ॥

गाढाद्भ्रयाद्रियति विद्रुतखेचरेण

दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।

दन्दह्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-

मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमाप ॥ ३९ ॥

गाढादिति ॥ गाढाद्भयान्वेतोर्विमति नभसि विद्युता विद्राविताः । पला-
यिता इति यावत् । खेचरा रज्वाद्यो येन । रज्वाद्यो ग्रहा अपि यज्ञपाहुद्रुद्र-
रित्यर्थः । तथा दीप्तेन प्रदीप्तेन । तथा सुतरां दुःसहेन सोढुमशक्त्वेन तेन दह-
नेन कर्त्रा दम्बह्यमानं पुनःपुनरतिशयेन वा दहते मल्लीक्रियते तथाभूतमत एता-
स्याकुलमतिपीडितमखिलं समग्रं सुरराजसैन्यं कर्तुं शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं
संनिधिमाप । अतो नः पाहीति निवेदयितुं जगामेति व्यज्यते । तेन वस्तुना
वस्तुपूजितः ॥

१ अपिदक्षविश्विहानि. २ कपिषाक्य. ३ तद्गीतितः; सत्प्राम्नातः. ४ चा-
तुतसेचरेण. ५ दीपेण. ६ अनिष्टम्. ७ आगात्.

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतं

तदेवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।

सखेरवक्रकमलोऽन्धकश्नुमुत्तु-

र्वाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

इतीति ॥ ततः सैन्यागमनानन्तरम् । सोऽन्धकश्नुमुत्तुः कुमारः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण घनतरेणातिसान्द्रेणाग्निनाभिभूतं पराभूतमखिलं समस्तं तदेव-
सैन्यं विकलं विधुरं विलोक्य सखेरं समन्दहासं वक्रकमलं यस्य । किंचिद्विह-
स्येत्यर्थः । अनेनात्मोत्कर्षव्यञ्जक उपहासो व्यज्यते । बाणासनेन धनुषा वारु-
णास्त्रमप्यस्त्रप्रतिरोधकं वरुणदेवताकमलं समधत्त । संदध इत्यर्थः ॥

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-

कालानलप्रबलधूमनिभो नभोन्ते ।

गर्जारवैर्विधटयन्वनीधराणां

शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥

घोरेति ॥ घोरानि भयानकानि बान्धन्धकाराणि तमांसि तेषां निकरस्य
समूहस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । गाढान्धकारसदृशकान्तिरित्यर्थः । तथा
युगान्तकालस्य योऽनलोऽग्निस्तस्य प्रबलोऽधिको यो धूमकोन सप्रभाः । तथा
गर्जारवैर्गजैर्गजाद्यैः कृत्वावनीधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि सानूनि विधटयन्स्फो-
टयन्मेघनिवहः पयोधरसमुदायो नभोन्ते ध्योममध्ये बवं सान्द्रम् । न तु
विरलतया । उज्जगामादियाव ॥

विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दमध्ये

गम्भीरभीषणरवैः कपिशीकृताश्च ।

घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्कराश्च

कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥

विद्युदिति ॥ अथ मेघोदयानन्तरं वियति नभसि गम्भीराः सान्द्रा अत
एव भीषणा भयदा ये रवा घोषालैरुपलक्षिता । तथा कपिशीकृताः पिशाचिता
आशा दितो यया । तथा युगान्तचलितस्य प्रलयकाले लोकादनाथ प्रस्रवितस्य
कालस्य यमस्य भयङ्करा भयदा लोलरसना चपलजिह्वेव घोरा जीमा विद्युल्लता
तद्विद्युपिणी हाटकलता वारिदवृन्दमध्ये जलदमण्डलान्तराले चमच्चकार । प्रति-
क्षणव्यक्तीकृताधरोचिद्रासीदित्यर्थः । अनेनोपमालङ्कारेण तारकासुरसैनिकाना-
मिषमिष चमत्कुर्वन्ती वैवस्वतरसना नोऽभ्यवहरिष्यतीति बुद्धिरूपमेति व्यन्यते ।
अतोऽलङ्कारेण वस्तुष्वभिः ॥

१. १ तया. २ बाणासनेऽव. ३ विषमयय. ४ इन्दुवर्णः, इन्दुवर्णः. ५ रवे.
६ भयङ्करस्य.

कादम्बिनी विरुद्धे विषकण्ठिकामि-

रुचालकालरजनीजलदावलीभिः ।

व्योम्न्युच्चकैरभिरुक्परिदीपितांश-

दृष्टिच्छदा विषमयोषविमीषया च ॥ ४३ ॥

कादम्बिनीति ॥ अभिरुक्मिविद्युतिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः परिदीपिताः प्रका-
शिता आशा यथा प्रयोजककर्त्र्यां । तथाऽदृष्टिच्छदा दृष्टिच्छदा नेत्रावरणकर्त्री सा
न भवतीति, किं तु नेत्रप्रकाशिका । 'युंति संज्ञायां चः' इति चः । 'कादेर्वे'
इति इत्यः । तथा विषमेण करालेन बोधेन विनीषया भवदा । उच्चकैर्महति
व्योम्न्युच्चकैर्विषं जलम् । 'विषं तुल्यबले तोये' इति विषः । कण्ठे मध्ये
यासाद् । जलपूर्णमध्यामिरित्यर्थः । उच्छाका विकरालाः । 'उच्छालो होमकुण्डे
स्वाधूर्ते चोच्छाक उत्कटे । अहेऽपि विकरालेऽपि स्वाधुच्छाकः द्रव्यगमे ॥' इति विषः ।
तथा काकाः कृष्णपक्षीयाः । 'काकश्चामकमेवकाः' इत्यमरः । एवंभूता या
रजन्वो राज्ञयः । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । ता इव या जलदावलयो
मेघपङ्क्तयः । 'मधुरम्बसकादयज्ज' इति समासः । तामिरुपलक्षिता कादम्बिनी-
माका विरुद्धे बनी । अत्र कादम्बिनीसब्दः केवलमाकापरः । तदुक्तम्—'विशि-
ष्टवाचकानां पदानां सति हि वृथविशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरता' इति ॥

व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि

मर्जारवैरभिरतैस्तुदतां मनांसि ।

अम्भोभृतामतितरामनणीयसीभि-

धारावलीमिरमितो ववृषे समूहैः ॥ ४४ ॥

व्योम्न इति ॥ व्योम्न आकाशस्य तलं स्वरूपम् । 'तलं स्वरूपाधरयोः
सन्नमुष्टिचपेटयोः' इति विषः । तथा ककुभां दिप्तां मुखान्मनांसि च पिदध-
तामाच्छादयताम् । 'विधानाच्छादयामि च' इत्यमरः । तथाऽभिरतैर्मित्तरमभ-
न्निर्गर्जरवैर्गजनाभौषैः कृत्वा मनांसि तुदतां व्यथयतामम्भोभृतां जलधराणां
समूहैः कर्तुमि । अनणीयसीमिरणीयस्योऽतिरूप्यो न भवन्ति तयोक्तभिः ।
महसीमिरित्यर्थः । धारावलीभिः संपातपङ्क्तिभिः कृत्वातितरां ववृषे ब्रूयद् ।
आये सिद्ध ॥

१ विष. २ रजनीव रवावलीभिः. ३ अभिररोचतामे. ४ दृष्टिच्छदात्; दृष्टि-
च्छदा. ५ विषमकोषविमीषयेव; विषमरोषविमीषयेव. ६ अभिततैः.

४४-४५ श्लोकयोर्वै श्लेषकोऽर्धं द्रवये—

वेङ्गीयसाधितकराः सहस्रा रथेन प्रन्त्यस्यते निजकुलेऽर्धैस्तुरगैः ।

मेघान्धकारपटकीपिहिते बभौन्धे वयः प्रवेक्षरमितः प्रैमया इवाब्जाः ॥

(१ नदीवत्. २ इव सुप्रकृते. ३ प्रमदाहवाव.)

घोरेऽन्धकारपटलैः पिङ्गिताम्बराणां
गम्भीरमूर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
बुद्ध्या तथा जलमुखां वरुणास्तृजानां
विश्वोदरं भरिरेपि प्रशङ्गाम बद्धिः ॥ ४५ ॥

घोरेति ॥ घोराणि भयवामि घाम्यन्धकारपटलाभ्यन्धतमसपटलानि तैः
कुम्भा पिङ्गिताम्बराणामावृतगगनाणाम् । तथा गम्भीरमूर्जनरवैः कुम्भा व्यथिताः
पीडिता कसुरा दैते वरुणास्तृजानां वरुणदैवताकोपज्ञानां जलमुखां मेघाणाम् ।
तथाद्वितीयया बुद्ध्या सर्वेण विद्येन समस्तगता कुबोधरे भरतीति तथोक्तोऽपि
समस्तलोकव्याप्यमानोऽपि बद्धिरग्निः प्रशङ्गाम । कुमारकृतवाक्यान्धकारयोवे-
णाध्यक्षमभ्यनयति भावः ॥

दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
राकर्णकृष्टघनुरुत्पतितैः स मीमैः ।
तन्नीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
गाढं जघान मकरध्वजशत्रुघ्नम् ॥ ४६ ॥

दैत्य इति ॥ रोषेण क्रोधेन कलुष आश्रितः । 'कलुषं त्वाश्रिते पापे' इति
मेदिनी । स दैत्योऽपि निशितैः करैः । अत एव मीमैर्नयदैः । तथाकर्ण-
माभयणं कृष्टाक्षुषः सकाशादुत्पतितैर्भिः स्रुतैः क्षुरप्रैः करमिश्रैः कुम्भा ।
तेभ्यः क्षुरप्रैभ्यो मीमा निमित्तेन विद्रुतं विद्रावितं समस्तं सुरेन्द्रसैन्यं
पुरंदरबलं येन । 'सैन्यं ह्नीयं बले सेनासमयेते तु बाध्यवत्' इति मेदिनी ।
तथाभूतः सन् । गाढं दृढं यथा स्वाक्षया मकरध्वजस्य कामस्य शत्रोः शत्रोः
सुतं पुत्रं जघाम । प्राणापहरणकरणाभिप्रायेण हिनस्ति शत्रुसैन्यः । 'पुनस्त-
त्रैवावकम्बितो वेताळः' इति व्यायेन मायया ध्रुवेन जेष एवेति मन्वमानेन
तारकेन बाणसमरं हित्वा मायासमरं कुर्वाणेन तत्र सत्यपि दुर्जेयताबुद्ध्या पुन-
र्बाणयुद्धमकार्षदित्यर्थः । अनेन बाध्यायेन 'अप्रतिहतप्रचारा मदीया माया-
प्यनेन वीरेण प्रतिहता' इति शोकप्रलेन दैत्येन यथा पराजितैरनापि विद्रुता
मुचया विवाधते तथा बुध्यते, न तु वीररसानुगतत्वेनेति ध्वन्यते ॥

दैवोऽपि दैत्यविशिखप्रंकरं सचापं
बाणैर्बकर्त कणशो रणकेलिकारी ।

१ आश्रयितो बहुमोऽपिहताम्बराणां गम्भीरमूर्जनिपतद्भिषुरासुराणाम् ; आश्रयि-
ताह्वयुषा पिङ्गिताम्बराणां गम्भीरमूर्जितवतद्भिषुरासुराणाम्. २ अथ. ३ कोपकलुषः.
४ सैन्यैः. ५ प्रवरम्. ६ रणकेलिकारः.

योगीव योगविधिं शुष्कमेना यमाद्यैः

सांसारिकं विषयसंघममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥

देवोऽपीति ॥ रणं एव केलिः क्रीडा तां करोति । यज्ञारूपक्रीडा-
विधायीत्यर्थः । देवोऽपि कुमारोऽपि बाणैः शरैः सचापं सकोदण्डं दैत्यस्य
तारकस्य विक्षिप्तानां शराणां प्रकरं समूहं योगविधिना योगाभ्यासविधानेन
शुष्कमेना नीरसमनाः । निःस्पृहचेता इति तात्पर्यार्थः । योगी यमाद्यैर्विमनिय-
मप्रभृतिभिर्बोगसाधनैः कृत्वामोघवीर्यं योगिनामपि मनःसंक्रान्तिकरणे सफ-
लप्रभावं सांसारिकं संसारः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् । प्रयोजने ठक् । विष-
यसंघं यक्षुरादिकरणोपभोग्यसमाहारमिव कणशास्त्रकर्तृ विभेद । यथा बोगा-
भ्यासमिरतो घमनिबन्धपूर्वैश्चक्षुरादिकरणभोग्यं दर्शनीयादिकरणवस्तु कृन्तति,
तथा कुमारोऽपि यमनियमवर्तीभिर्बाणैर्विषयसंघमिव संफललक्ष्यमेव दनकिमोषि-
तत्त्वमपि क्षारमिकरममन्मिति भावः ॥

भ्रूमङ्गमीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती

संदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।

क्रीडत्करालकरवालकरोऽसुरेन्द्र-

स्तं प्रत्यधावदमितस्त्रिपुरारिष्वनुम् ॥ ४८ ॥

भ्रूमङ्गेति ॥ अथ शास्त्राक्षयुद्धानन्तरं सम्बन्धधिकं यथा तथा वीर्यः कोप
एव दहनोऽभिर्यस्य । अत एव भ्रुवोर्भुजयोर्भङ्गेन चक्रवेन मीषणं विलोक-
नितृणां भयदं मुखं वदनं यस्य तथोक्तोऽसुराणां दैत्यानां चक्रवर्ती सत्राद ।
सार्वभौम इत्यर्थः । 'राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्वादधीश्वरः । चक्रवर्ती
सार्वभौमो नृपेऽम्भो मण्डलेश्वरः' इत्यमरः । असुरेन्द्रस्त्वारको रथं त्यन्दनं
विहाय परित्यज्य क्रीडत्पूर्वदिवि कम्पमानस्तथा कराको मीषणः करवालः खड्गः
ज्ञ करे पाणौ यस्य । क्षारितविकटकृपाणः सन्नित्यर्थः । तं त्रिपुरारिसूनुं शिवपुत्र-
मभितः संमुखं प्रत्यधावत् । कुण्ठितसर्वशास्त्रास्त्रवात्करवालेन शिरोनालजिही-
र्वया प्रतिपुत्रावेत्यर्थः । 'धातु गतौ' इत्यस्मात्कर्तरि लङ् ॥

अभ्यापतन्तमसुरार्धिपमीशुपुत्रो

दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम् ।

दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच

शक्तिं प्रमोदविकसद्ददनारविन्दः ॥ ४९ ॥

अभ्यापतन्तमिति ॥ सुरसैनिकैर्देवसेनाजनैर्दुर्वारो दुःसङ्को बाहुविभवो
अजवीर्यं यस्य । सुरसैनिकैर्दुर्जयमित्यर्थः । तमसुरार्धिपं दैत्यराजमभ्यापतन्तं

१ मिलिषकमनः. २ मिषयवर्गम्. ३ अयोधवीर्यं. ४ दधानवर्माभ्यधावत्. ५ पुत्रम्.
६ असुरेश्वरम्. ७ तैः.

संयुक्तमागच्छन्तं दृष्ट्वा बिलोक्येषां पुत्रो महेशतनयः कुमारः प्रमोदेन तदीयव-
क्षंगतरांजमितामन्देन विकसद्दिक्कद्वदनारविन्दं मुसकमकं वत्स । किंचिद्दि-
श्वेत्सर्वः । युगान्तदहनस्य प्रलयकालीनानकस्य प्रतिमेव प्रतिमा प्रतिबोत्सव
यस्याः । प्रवृत्तदहनकीलाजालपरिवृतामित्यर्थः । शक्तिमायुषविशेषं सुमोचः ।
'शक्तिः प्रहरणान्तरे' इति विश्वः ॥

उद्योतिताम्बरदियन्तरमंशुजालैः

शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।

हर्षांशुभिः सह संमस्तदिगीश्वराणां

शोकोष्णबाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥

उद्योतितेति ॥ अत्र सेति शेषः । सा कुमारमुक्ता शक्तिः समस्ता ये
दिगीश्वरा इन्द्रादयोऽष्टदिक्पालास्तेषां हर्षांशुभिरानन्दबाष्पैः सह । तेषामभि-
षिक्तत्वाद्युक्तमेव तदीयहृदयशक्तिपतनजनित आनन्दो यदासीत् । दानवानां
तदीयपक्षपातिनां रक्षसां शोकेन अर्तुमरणजनितेनोष्णामि चामि बाष्पसलिलामि
तैः सह । अंशुजालैः किरणसमूहैः कृतबोद्योतितं प्रकाशितमम्बरस्य दिशां
चान्तरं मध्यं यत्र यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा । उज्ज्वालितसकलदिगम्बर-
मध्यं तस्य महासुरस्य तारकस्य हृदि हृदये पपात पतितवती ॥

शक्त्या हैतासुमसुरेश्वरमापतन्तं

कल्पान्तवातहृतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।

दृष्ट्वा प्रेरुदपुलकाञ्चितचारुदेहा

देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥

शक्त्येति ॥ शक्त्या कस्यां कृता अपगमिता अस्यः प्राणा वत्स । शक्ति-
प्रहारेण गतप्राणमित्यर्थः । एवंभूतमसुरेश्वरं तारकं कल्पान्तवातेन प्रलयकाली-
नप्रमज्जनेन हतमास्फोटितमत एव भिन्नं विदीर्णमद्रिशृङ्गमिव पर्वतसान्निवाप-
तन्तं मूर्च्छन्तं दृष्ट्वा प्रेरुदैः प्रोन्नतैः पुलकैः रोमभिरञ्जिता व्याप्ता अत एव चा-
रवो मनोहरा देहा गात्राणि येषां प्रफुल्लितरोमाञ्जितविग्रहास्त्रिदशेन्द्रमुख्याः
पुरंदरप्रभृतयो देवाः प्रमोदमानन्दमगमन्प्रापुः ॥

यत्रापतत्स दनुजाधिपतिः परासुः

संवर्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रर्तुष्यः ।

तत्रादधात्फणपतिर्धरणीं फणाभि-

स्तञ्जरिमारविधुराभिरघो व्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥

१ समग्र. २ शोकोत्प. ३ हैतासुम्; अथ तारम्. ४ इति. ५ प्रेरुदपुल-
काञ्चित; अवकृदपुलकाञ्चित. ६ त्रिदिवेशमुख्याः. ७ संवर्तवात. ८ कल्प.

यमेति ॥ अतस्तुर्धनमन्त्रः । अत इति वाच्यम् । अत एव संवर्धकः प्रत्य-
काकृत्य निपत्य निजरीन्नेष पर्वतराजेष सुखः समानः स मनुजानां ह्यस-
वामविपत्तिहारको यत्र भूमिदेशेऽप्यसमृद्धिस्तत्र भूमिदेशे कल्पितः सेनो-
ज्योत्सवः श्रीशैवीर्णु प्रवर्तमानां अरवीं कर्माभिरुक्त्य उत्तरकस्य कुरियारेण विपु-
रामिधुंभीभक्त्यभीरदवाद्बः पतनाद्विचर्तयार्थके । अनेन उत्तरकस्मिन्महत्कति-
भारवत्त्वं ध्वनितम् ॥

स्वर्गापगमासलिलसीकरिणी समन्ता-

त्सौरम्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभूजमस्तः

शंभोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिश्त्रयोः ॥ ५३ ॥

स्वर्गापगेति ॥ त्रिदशानां देवानामरेत्सारकस्य शत्रोः आतवितुः । इन्नु-
द्वेति वाच्यम् । शंभोः सुतस्य कुमारस्य शिरसि शीर्षे । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्'
इत्यमरः । ममला आकाशसकृदात् । पञ्चम्बालसिद्धि । स्वर्गापगमा गङ्गाभाः
शक्तिकस्य सीकराः सुतान्मुक्याः । 'सीकरोऽम्बुकम्पाः सुताः' इत्यमरः । ते
विद्यन्ते वक्ष्याम् । तथा सौरम्ये सौरम्ये लुब्धका मधुपाणां भ्रमराणामावस्था
पश्या कर्म्या सेव्यमानाभीषमणा कल्पद्रुमस्य कल्पवृक्षस्य प्रसवानां पुष्पा-
णाम् । 'प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने' इति विश्वः । वृष्टिरभूत् ।
तारकवधजनितानन्दार्णवमग्ना ज्योत्स्विता विष्णवाद्यो देवाः कुमारमस्तकोपरि
कल्पद्रुमपुष्पाणि विचकम्बितवर्धः ॥

पुलकभरविभिन्नवारबाणा भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।

संकलसुरगणा महेन्द्रमुल्याः प्रमदमुल्लसच्छैविसंपदोऽभ्यनन्दन् ५४

पुलकेति ॥ प्रमदा उत्कृष्टा वा मुखच्छविर्बदनकाण्तिः सैव संपद्विभवं देवां
तारकवधजनितमानन्दमेव महतीं संपदं मन्थमानाः । अत एव पुलकभरेण
रोमाञ्चभारेण विभक्तानि स्फुटितानि वारबाणानि कवचानि वेष्टात् । 'कञ्चुको
वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः । प्रथमविग्रहप्राणनिर्मितानां कवचानामिदंभीमानन्द-
वशात्पुलकप्रमेहेषु संकीर्णतया विदलनमुपिगमेवेति वाच्यः । एवंभूता महे-
न्द्रमुल्याः पुरंदरप्रभृतयः संकलसुरगणाः समस्तानन्दारकसंघा बहु महत्तारकस्य
शत्रोः कुमारस्य भुजविभवं बाहुपराक्रममन्थनन्दन् 'साधुलो विक्रमः' इति
गृह्युः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥

इति विषमशरारेः क्षुलुना जिष्णुनाजौ

त्रिभुवर्नवरस्यत्ये ओर्ध्वेते दानवेन्द्रे ।

बलरिपुंरथ नाकस्याविपत्तत्वं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडारक्षष्टृष्टाप्रपादः ॥ ५५ ॥

इतीति ॥ विष्णुना जयसीलेन विचमशारेः पञ्चतरशत्रोर्हरस्य सुनुना
कुमारेण त्रिभुवनस्य सुवनप्रयस्य वरे केहे सप्तमे शत्रौ । 'सत्यम् कथितः शत्रौ
मदनहुमयोरपि' इति विध्यः । दासवेन्द्रे तारक इत्येवंप्रकारेण प्रोक्तं उल्लिखिते ।
मारिते सतीत्यर्थः । अथ तारकवधानम्बरं वहरिषुः पुरंदरो नाकस्य स्वर्गस्थाधि-
पत्यं राज्यं प्रपद्य प्राप्य सुराणां चूडमैयूकुटमणिभिर्बुद्धाचमपादौ पादाम्बे बध् ।
षष्ठीसमासे राजदन्तादिस्वादप्रशब्दस्य पूर्णनिपातः । तथाभूतः सन् । व्यजयत ।
सर्वोत्कर्षेण बहूत इत्यर्थः । स स्वर्गराज्यं प्राप्य निष्कण्टकतथासुखमिति भावः ।
व्यजयतेति 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् । मालिनीवृक्षम् । लक्षणं सूक्त-
प्रायम् ॥

यं प्राप्तुं सुखं पुंस्य च जननी नाम्ना सुहृदिति सा
ख्यातो यस्य बुधेन्द्रमस्तकमणिः श्रीलक्ष्मणाख्यः पिता ।
यद्वास्तुहितं महद्विजयते विद्वत्तया मण्डितं
तेनासौ रचिता कुमारविद्वतिः संजीविनी जीवदा ॥
संवत्सरेऽङ्गादिपुराण (१८७९) तुल्ये नभस्वमासे बहुले दले च ।
तिथावनङ्गस्य सजीववारे टीका कुमारस्य समापदेया ॥
शुद्धं त्वशुद्धं च विवेचनीयं सर्वत्र विद्यार्णवपारगेण ।
मयोक्तमेतद्विदुषा परेण पक्षेऽपरस्मिन्नुक्तम्पनीयः ॥
टीकासंयुतकाव्यपञ्चकमथ स्तोत्राणि दिक्संख्यका-
न्येकश्छन्दसि चैक एव गणिते साहित्यशास्त्रे त्रयः ।
प्राक्काव्यद्वयटिप्पणीद्वयमिति ग्रन्थावलीसंगता
सीतारामकवेः कृतिः कृतिगले नक्षत्रमालावत्ताम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
कविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृता कुमारसंभवे महाकाव्ये
तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

समाप्तमिदं कुमारसंभवकाव्यम् ।

अथ

कुमारसंभवस्य

अष्टमः सर्गः ।

महिनाथकृतया संजीविन्या समेतः ।

अथ शृङ्गारसुभवोः..... ।

कुमारसंभवफले सर्गेऽस्मिन्नाह संप्रति ॥

सोऽपि संक्षिप्तसंपन्नसंयुक्तश्च समृद्धिमान् ।

इति मेदाश्चतुर्धोकाश्चतुर्णां च विभोगिनाम् ॥

तन्नावस्थाप्रमेदेन शृङ्गारे नायिका त्रिधा ।

मुरधा मध्या प्रगल्भा च तत्र द्वीसाध्वसाविलाम् ॥

मुरधावस्थां समाश्रित्य देव्या आद्यसमागमे ।

आदावेकादश श्लोकाः कथातूर्वानुरागिणोः ॥

प्रथमं नाम शृङ्गारं शिवयोः कथितं कविः (?) ।

सुगवनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं त्वस्य वक्ष्यते ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

पाणीति ॥ पाणिपीडनविधेरनन्तरं पाणिग्रहणानन्तरम् । विधेरिति पञ्चमी पठ्ठी च । उभयथाप्यनुशासनसंभवादिस्तुक्तं प्राक् । शैलराजदुहितुः पार्वत्याः कर्ण्याः तं हरं प्रति भावसाध्वसपरिग्रहान्मनोहरं चित्ताकर्षकं कामदोहदम् । कामसंवर्धकमित्यर्थः । 'तत्सुगुहमलतादीनामकाले कुशकैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं ब्रह्मं दोहदं स्यात्' इति शब्दार्णवे । तच्च तत्सुखं कामदोहदसुखमभूत् । हरस्येति शेषः । नायिकानायकयोरन्योन्यानुभवदर्शनासुखमाविर्भवति । तच्च मद-नोद्दीपकमिति रसविदां स्थितिः । तथा च हरस्य गौर्यां नवोदार्पां स्वगोचरभावप्रयुक्तसाध्वसदर्शनासुखमाविर्भवति । तच्च मदनाकारं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र रसभावस्थायिनः कार्यमनुभावः । तदुक्तम्—'रसा गच्छन्ति संस्थानं यत्कार्यमुपलक्ष्यते । सोऽनुभावः.....संस्थानसूचकः ॥' इति सर्गेऽस्मिन्मयो-द्धता वृत्तम् ॥

उक्तं भावसाध्वसम् । तस्य सुखमयत्वं च वर्णयति—

व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स शयनं पराशुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥२॥

व्याहृतेति ॥ सा पार्वती व्याहृता यत्किंचिदभिहिता सती प्रतिवचः प्रत्यु-त्तरं न संदधे न ददावित्यर्थः । अवलम्बितांशुका गृहीतवस्त्रा सती गन्तुमपसर्पि-शुमैच्छदिविच्छति स । इषिधातोर्लङ् । 'इषुगमिषमां छः' इति छकारः । पराशुखी

सती शयनं सेवते स्म । अनभिमुखमस्यिष्टेत्यर्थः । तथापि इत्थं साध्वसात्प्रति-
कूलचेष्टितापीत्यर्थः । पिनाकिनः शिवस्य रतये सुखाय । बभूवेति शेषः । प्रा-
तिकूलस्वमपि तस्यानन्दकरमभूदित्यर्थः । एतेन नवोढाया देव्या मौग्ध्याद्विभ्रितं
तन्ममत्वमवसेवम् ॥

कैतवेन श्रियते कुतूहलात्पार्वती प्रति मुखं निपातितम् ।

चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

कैतवेनेति ॥ प्रिये अतरेरि कुतूहलात् । एषा किं करिष्यतीति दुःसुस्तयेत्यर्थः ।
कैतवेन कपटेन समिते सुप्ते सति पार्वती कर्त्री प्रतिमुखं यथा तथा निपातितम् ।
प्रियस्वापपरीक्षार्थं तदभिमुखं प्रवर्तितमित्यर्थः । चक्षुः स्वर्घटिं सस्मितमुन्मिषति ।
पुनः प्रिये सहस्रं पश्यतीत्यर्थः । विद्युदाहतं विद्युता प्रतिहतमिव न्यमीलयत् ।
साध्वसादिति भावः । एतेन किंचित्साध्वसस्यापचयो व्यज्यते ॥

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शंकरस्य रुदधे तथा करः ।

तदुकूलमथ चामवत्स्वयं दूरमुच्छसितनीवि बन्धनम् ॥ ४ ॥

नाभीति ॥ नाभिदेशनिहितः । नीविमोचनायेति शेषः । शंकरस्य करः
सकम्पया वेपथुमत्या । प्रियकरस्पर्शादुत्पन्नसार्वकभावयेत्यर्थः । तथा पार्वत्या
रुदधे निवारितः । अथ च तथापीत्यर्थः । तदुकूलं स्वयं स्वत एव दूरमत्यन्तमु-
च्छसितं जलं नीविबन्धनं नीविप्रन्थिर्यस्य तत्तथाभूतमभवत् । रतिपारवश्या-
दिति भावः ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ हे आलि सखि पार्वति, रहसि शंकर एवम् । स्वोपदिष्टप्रकारे-
णेत्यर्थः । निगृहीतसाध्वसं निरस्तमयं यथा तथा सेव्यतामिति सखीभिरुपदिष्ट-
मुखं वचनं सा पार्वती प्रिये शंकरे प्रमुखवर्तिनि सत्याकुला साध्वसबिह्वला
सती नास्मरत् । न स्मृतवतीत्यर्थः । स हि भवपरिहृते चेतसि दृष्टतरोऽप्युप-
देशः संसारमाधत्त इति भावः ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रभतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ कथाप्रवृत्तये संलापप्रवर्तनायावस्तुन्यप्रस्तुतार्थेऽपि प्रभतत्परम् ।
यत्किंचित्पृच्छन्तमित्यर्थः । अनङ्गशासनमीश्वरं पार्वती वीक्षितेन । न तु वाचे-
त्यर्थः । परिगृह्याङ्गीकृत्य मूर्धकम्पमयं शिरःकम्पस्वरूपम् । स्वार्थे मथह । उत्तरं
ददौ । न तु वाक्यं साध्वसादिति भावः । बिह्वतनामा क्लान्तनुभाव उक्तः ।
तदुक्तं रतिरहस्ये—‘ईर्ष्यामानातिलज्जाभ्यां न वृत्तं योग्यमुत्तरम् । कियदा
व्यज्यते यत्र बिह्वतं तदुदीरितम् ॥’ इति ॥

पुनश्चनेवाह—

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने इतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोषयत्तविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ सा पार्वती रहसि इतांशुका प्रियेणाकुलवक्त्रा सती करत-
लद्वयेन । स्वकीयेनेत्यर्थः । शूलिनो इत्यस्य नयने नेत्रद्वयं संनिरुध्य संच्छाद्य तस्य
शूलिनो ललाटलोचने तृतीयेऽङ्गि पश्यति सति मोषयत्ताऽफलास्त्रिक्रमयासात
एव विधुराभूत् । तृतीयकराभावादिति भावः । एतेन किञ्चिद्वाक्यादयो व्यज्यन्ते ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं सखद्विस्तमदयोपगूहनम् ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेष्वधरदानवर्जितमोहाप्यंणरहितमदयोपगूहने निर्द-
यालिङ्गने सखी सखी इत्यौ करौ यस्मिन्सत्तथोक्तम् । तथा दुर्लभप्रतिकृतम् ।
प्रगाढमत्वात्तदन्तर्गतनाद्यकृतप्रयत्नमित्यर्थः । अत एव क्लिष्टमन्मथ लज्जयोपरुद्ध-
मदनमपि बध्वा नवोदाया रतं बधूरतं प्रभोरीश्वरस्य प्रियम् । अभूदिति शेषः ।
'बधूः कुवानवोदासीभाषासृष्टाङ्गनासु च' इति विश्वः । अयं लज्जासाध्वसाम्नां
संकुचितोपचारात्तत्संक्लिष्टसंभोगः । तदुक्तं भूपालेन—'युवानौ यत्र संक्षिप्तसा-
ध्वसमीडनादिभिः । उपचाराक्षिपेवन्ते स संक्लिष्ट इतीरितः ॥' इति ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियस्य तत्पार्वती विषहते स नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य संबन्धवृत्ततोऽलङ्घितोऽधरो यस्मिन्सत्तथोक्तं
यन्मुखग्रहणं मुखचुम्बनम् । अव्रणपदं कर्मरहितम् । 'पदं व्यवसितव्राणस्थान-
कदमाङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । दत्तं यच्च नखं नखकर्म । यत्सदयं रतं तत्सर्वं विष-
हते स सहते स । नेतरद्विपरीतम् । प्रचण्डमिति भावः । तदुम्बनं नखं सुरतं
वा न सहते स । नवोदायादिति इदमर्थः । तदुक्तं रतिरहस्ये—'नात्यन्तमानु-
लोम्बेन न चातिप्रतिलोमतः । सिद्धिं गच्छन्ति वा तस्मात्सम्भवेन साधयेदिति ॥
नवोदाय' इति ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा विभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं द्विया शंसितुं तु हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

रात्रीति ॥ सा पार्वती विभातसमये प्रभातकाले रात्रिवृत्तम् । सुरतवृत्तान्त-
मित्यर्थः । अनुयोक्तुं प्रहृष्टम् । 'प्रज्ञोऽनुयोगः वृष्ठा च' इत्यमरः । उद्यतं प्रहृष्टं
सखीजनं द्विया लज्जयापकुतूहलं निराकाङ्क्षं नाकरोत् । किञ्चिदाद्य इत्यर्थः ।
इदमेव हृदा शंसितुं तत्त्वरे स्मरिताभूत् । औत्सुक्यादिति भावः । त्वरा संभ्रमा-
दीनामनुभावत्वादिति ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११

दर्पण इति ॥ किंचेति चायैः । दर्पणे मुकुटे परिभोगो नलक्ष्मतादिसंभोग-
चिह्नं दर्शयति पश्यतीति परिभोगदर्शिनी सा पार्वती पृष्ठतः पश्चाद्भागे निषेदुषः
स्थितवतः । सद्यः कस्युः । प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य बिम्बं प्रतिबिम्बम् । दर्पणे
संक्रान्तमित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य बिम्बमनु । प्रतिबिम्बस्य पृष्ठतः इत्यर्थः ।
'अनुलक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । प्रेक्ष्य लज्जया । स्वचापलप्राकट्य-
कृतयेत्यर्थः । कानि कानि कानि कानि मेदवाच्यानि । अङ्गसंवरणादिचेष्टितानी-
त्यर्थः । उक्तं च—'लज्जालुभावेन सास्वीकृता वर्णवैवर्ण्याधोमुखादिहृष्ट' इति ।
न चकार ॥

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसीत् ।

भर्तृबल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं बभूजनः ॥१२॥

नीलकण्ठेति ॥ नीलकण्ठेन परिभुक्तं यौवनं ब्रूयाः सा तां तथोक्ताम् ।
प्रियेण भुक्तयौवनामित्यर्थः । तां पार्वतीं विलोक्य जननी मेना समाश्वसीत् ।
संतुतोवेत्यर्थः । अस्मिन्नातोर्लङ् । 'अङ्गार्त्तगालवयोः' इति विकल्पादङ्गमः ।
तथाहि । बभूजानो भर्तृबल्लभतया पतिवत्सलत्वेन मातृमानसीं मनोभवां शुचं
शोकमस्यति निरस्यति हि । निषेधेयाद्विषयेष्वभेदव्याख्यादयस्येवम् । सामान्यैकविहो-
षणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति देव्या मुरधावस्वातो मध्यमावस्वाप्राप्तिमाह—

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥

वासराणीति ॥ स्थाणुना शंभुना कर्त्रा प्रिया पार्वती कर्मभूता कतिचि-
द्वासराणि । कैश्चिद्दोभिरित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कथंचन कृच्छ्रेण पदं
पदप्रज्ञेपमकार्यत कारिता । सुरतकर्मणीति शेषः । करोतेर्ष्यन्तात्कर्मणि लुङ् ।
'हृत्कोरन्वतरत्नाम्' इत्यणि कर्तुः कर्मत्वे 'ष्यन्ते कर्तुञ्च कर्मणः' इति शब्दानुशा-
सने । सा कृतपदा पार्वती ज्ञातमन्मथरसानुभूतसुरतसुखास्वादा सती । 'आस्वादे-
पि रसमाहुः' इति शब्दानुशासने । शनैःशनैः क्रमेण रतौ रते दुःखशीलतां
प्रतिकूलस्वभावतां मुमोच । 'शीलं स्वभावे सहृते' इत्यमरः । मध्यमावस्वां
प्राप्तेत्यर्थः ॥

मुख्यलज्जावस्वमेवाह—

सखजे प्रियमुरोनिपीडिता प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलातां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोच सा ॥१४॥

सखज इति ॥ सा पार्वत्युत्तरेष्विष्विजोरति गालकादिहृष्टा सती प्रियं
सखजे । न तु निषेधव्याकरोत्यर्थः । जनेन कारादिवाचः कथितः । जनेन प्रियेण

प्रार्थितं पुम्बनार्थं वाचितम् । 'वाजायामभिधाने च प्रार्थना कथ्यते कुधैः'
इति केशवः । मुखं नाहरत् । मेखलायां प्रणयः परिचयः । 'प्रणयः स्वात्परि-
चये यात्रायां सुहृदेऽपि च' इति बादकः । तत्र लोलतां चञ्चलतां गतमस्य
प्रियस्य हस्तं शिथिलं करोच न्यवारयत् । न तु निर्भरमिति भावः । अत्र सहन-
प्रतीकाराभ्यां तुल्यलज्जास्मरत्वं व्यज्यते ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थां दर्शयितुं तयोः समानरागित्वं तावदाह—

भावसूचितमदृष्टविश्रियं चादुर्मत्क्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ तयोः शिवयोः कैश्चित्कतिभिश्चिदेव दिवसैः । भावसूचितं भावै-
श्रेष्ठाभिः कटाक्षनिक्षेपादिभिः संजातमदृष्टं विश्रियमप्रियाचरणं यत्र तत्तथोक्तं
चादूनि प्रियोक्तयो वसिन्सन्ति तच्चादुर्मत् । भूतार्थे मतुप् । क्षणवियोगात्क्षण-
मात्रविरहादपि कातरं भीरु इतरेतराश्रयमन्योन्यविषयं प्रेम । प्रेमपदाभिलष्या-
ङ्कुरावस्था भवतीत्यर्थः । रूढमभूत् । क्रमेणानुरागपदाभिलाषं प्राप्तमित्यर्थः ।
तदेतत्सर्वं स्फुटीकृतं भूपालेन—'अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभागियम्' इत्या-
दिना । एका रतिरेव स्थायीभूता रसीभवति । तस्याङ्कुरावस्थाभेदोपपत्ती सा
प्रेमादिपदैरभिलष्यत इत्यर्थः । 'सप्रेमभेदरहितं यूनोर्बन्नावबन्धनम् । भावो रनी
राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्तयावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुरागः' इति । मानादिलक्षणं
विस्तरभयाच्च लिख्यत इत्याकर एव द्रष्टव्यम् ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ १६ ॥

तमिति ॥ वधूरात्मसदृशं स्वानुरूपं तं वरं वोढारं प्रति यथान्वरज्यतानुर-
क्ताभूत् । रज्ज्देवादिकात्कर्तरि लकारः । स्वरितत्वादात्मनेपदम् । तथैव वरोऽपि
नवोढाप्यात्मनः सदृशमात्मसदृशम् । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्' इति
चकारात्किप्प्रत्ययः । तां वधूं प्रत्यन्वरज्यत । वध्वामनुरक्तोऽभूदित्यर्थः । 'गत्य-
र्थोऽकर्मकः' इत्यादिना सकर्मकत्वम् । दृष्टान्तमाह— जाह्नवी गङ्गा सागराश्चाप-
गच्छतीत्यनवगानपेता हि । सोऽपि सागरस्तथा जाह्नव्या मुखरसेनाप्रसलिलेन
वक्त्रास्वादेनैका मुख्या निर्वृतिरानन्दो यस्य स तथोक्तः । अत्र दृष्टान्तालंकारः ।
लक्षणं दुक्तम् । इत्थं समानानुरागकथनाद्ब्रजाभासत्वं निरस्तम् । तदुक्तम्—'यो-
षितो बहुसक्तिश्चेद्ब्रजाभासः स उच्यते' । कविनाप्युक्तं माकविकायाम्—'अना-
तुरोक्तं प्रति विप्रसिद्धता समीपगोनापि रतिर्न मां प्रति । परस्परमाप्तिनिराश-
योर्वा शरीरनाशोऽपि समानरागयोः ॥' इति ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थामाश्रित्य संभोगमाह—

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिष्यितं युवतिनैपुणं तथा यच्चदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ रहस्येकान्ते निषुवनमुपदिशतीति निषुवनोपदेशिनः सुर-
तविद्यागुरोः । 'व्यवायो आम्बधर्मो मैथुनं निषुवनं रतम्' इत्यमरः । संकरस्य
शिष्यतां प्रपन्नया प्राप्तया तथा पार्वत्या यद्युवतिनैपुणं युवतिजनोचितं वैपुणम् ।
सुरतकौशलमित्यर्थः । शिक्षितमभ्यस्तम् । आचरितमित्यर्थः । तदेव गुरुदक्षिणी-
कृतम् । यद्योपदेशकरणादक्षिणासममभूदित्यर्थः । अनेन कृतप्रतिकृतं सूच्यते ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ १८ ॥

दष्टमिति ॥ अम्बिका पार्वती दष्टशाली मुक्तम् तं दष्टमुक्तम् । 'पूर्वकाल-'
इत्यादिना समासः । अधरोष्ठं वेदनया विधुती कम्पितौ हस्तपल्लवौ पाणिपल्लवौ
यस्याः सा तथोक्ता सती शीतलेन शूलिनो मौलिचन्द्रशकलेन क्षणं निरवाप-
यत् शीतलोपचारेण निर्वन्धमकरोदिति विश्रम्भोक्तिः । निवातेधोतोष्यन्तात्
'अर्तिह्री-' इत्यादिना पुगागमः । अत्राधरपीडनात्सुखेऽपि दुःखदुपचारात्कु-
ट्टिमनामानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—'केशधरादिग्रहणे मोदमानापि मानसे ।
दुःखिनेव बहिः कुप्येत्तकुट्टिममुदाहृतम् ॥' इति ॥

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

चुम्बनादिति ॥ अथ शंकरोऽपि चुम्बनाचुम्बनार्थिनोऽलकचूर्णेन दूषितमु-
पहतं ललाटजं नयनमुच्छ्वसत्कमलगन्धये विकचारविन्दगन्धधारिणे । 'उपमा-
नाच्च' इतीकारः । पार्वत्या वदनगन्धवाहिने । फूत्कारमाहतायेत्यर्थः । ददौ ।
इजोनिःसारणार्थं तदामिमुलयेन स्थापितवानित्यर्थः । एतेन देव्याः प्रियवशंब-
दत्वमुक्तम् । अत्र हरचक्षुष्यलकचूर्णकथनाद्देव्या उपरिभावः सूचितः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्बृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ बृषध्वजो हर एवमुक्तरीत्येन्द्रियाणां सुखस्यानुकूलस्य वर्त्मनो
मार्गस्य । स्त्रीप्रसङ्गस्येत्यर्थः । सेवनात्परिभोगादनुगृहीतमन्मथः पुनरुज्जीवितम-
दनः सन् । बृषध्वजः उमया सह शैलराजभवने हिमवत्रेहे मासमात्रमवसत् ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासमात्रमिति बभूवशीकरणकालहृष्टिः प्रदर्शिता ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संचरन्नप्रमेयगतिना ककुब्धता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मन्ः शिव आत्मजाया दुहितृर्विरहदुःखेन पीडितं हि-
मवन्तमनुमान्यानुमत् कृत्वाऽप्रमेयगतिनाऽपरिच्छेद्यगतिना ककुब्धता वृषेण संचर-
न्संचरमाणस्तत्र तत्र नानादेशेषु विजहार ॥

मेरुमेत्य मरुदाशुबाहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभूत्सुरततत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥

मेरुमिति ॥ मरुदाशुबाहनः पवनजवनबाहनः पार्वतीस्तनाभ्यां पुरस्कृतः । पार्वतीपुरोगतपाक्षिह इत्यर्थः । अन्वभूदित्यनेनान्वयः । कृती कुसलो हरो मेरुमेत्य हेमपल्लवानां विभङ्गाः खण्डास्त एव संस्तरास्तस्य यस्यां तां तथोक्ता क्षपां रात्रिं सुरततत्परः सुरतासक्तः सन् । अन्वभूत् ॥

पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्समृतविपुषो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

पद्मनामेति ॥ पार्वतीवदनपद्मे षट्पदः । प्रियामुखरसास्वादलोल इत्यर्थः । स हरः । पद्मं नामिदं स पद्मनाभो विष्णुः । 'अप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोक्तः' इत्यत्राजिति योगविभागात्समासान्तः । तस्य बलवैरङ्किता अश्मानो येषां तेषु । अमृतमथनसमय इति भावः । तथा नवाः प्रत्यग्रा अमृतविपुषः सुधाविन्दून्प्राप्तवत्सु मन्दरस्य मन्धाचलस्य कटकेषु नितम्बेषु चावसत् । एतेन मन्दरस्यानेकाद्रुताधारत्वाभिनोविनोदकत्वमुक्तम् ॥

रावणध्वनितमीतया तथा कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुनिर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगद्गुरुः विश्रवस्तोऽपत्यं रावणो दशकण्ठः । 'तस्यापत्यम्' इत्यप्रत्ययः । वृत्तिविषये विश्रवस्सुशब्दस्य रावणादेशः । रावणस्य ध्वनिताकैलासोत्पाटनसमयद्वेषिताङ्गीतया तथा पार्वत्या कण्ठसक्ताभ्यां मृदुबाहुभ्यां बन्धनं यस्य स तथाभूतः । एकनेत्रत्वादेकपिङ्गलः कुबेरस्य गिरौ कैलासे विशदा निर्मलाः शशिप्रभाश्चन्द्रिका निर्विवेश बुभुजे । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः ॥

तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनलतः प्रियाङ्गुमम् ।

आचचाम सलवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचिद्धूतचन्दनलतः कम्पितपटीरशास्त्रः । 'समे शास्त्राकृते' इत्यमरः । सह लवङ्गस्य केसरैः सलवङ्गकेसरः । 'लवङ्गं देवकुसुमम्' इत्यमरः । विशेषणान्यां कैलासौरभ्ये वर्तिते । दक्षिणानिलो मलयमाकृतः । चाटुकारश्चाटुप्रयोगः । प्रियवाद् इति बाणत्वं भावे षम् । स इव मलयस्थलीषु मलयपाचलप्रदेशेषु रतिः सुरतं यस्य तथोक्तम् । तत्र दम्भमायलेत्यर्थः । तस्य क्षिप्तस्य प्रियाङ्गुं प्रियाणाः सुरतश्चममाचचाम जहार । यथा लोके सहानपि अय एकेन प्रियवादेवापैति अत्र दक्षिणमाकृतान्वयस्य लवङ्गोऽपि सुरतङ्गमो ह्य इत्यर्थः ॥

हेमतामरसंतादितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेषणा ।

खे व्यगाहत तरङ्गिणीमृगा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

हेमेति ॥ उमा गौरी हेमतामरसेन कनककमलेन ताडितः प्रियो यथा सा । तेनोत्थितस्य प्रियस्य कराम्बुना कराक्षिसाम्मसा विनिमीलितेषणा मुकुलिताङ्गी । मीनपङ्क्त्या पुनरुक्ता द्विगुणिता मेखला बन्धाः सा तथाभूता सती खे तरङ्गिणीं व्यगाहत । तत्र तत्र जलकीदामकरोदित्यर्थः ॥

तां पुलोमतनचालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूमिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि लोचनानि यस्य सोऽयुग्मलोचनश्चम्बकः । युग्मशब्दो विशेष्यनिर्णोऽप्यलो । 'तस्मिन्नुग्मासु संविशेत्', 'युग्मान्यैव यथाशक्ति विन्ध्यैऽयुग्मांस्तथैव च' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । नन्दने नन्दनोचाने पुलोमतनया शची । 'पुलोमतस्तु शची सुता' इति हरिवंशे । तस्या अलकानामुचितैः पारिजातकुसुमैस्तां प्रसाधयन्नलंकुर्वन्निरं सुरवधूमिः सस्पृहमीक्षितः । केन वा पुण्येनायं लभ्यत इति सामिकावष्ट इत्यर्थः । अत्र देवत्वानुसूचनापकर्षं देव्याः स्वाधीनपतिकार्यं चावसेयम् ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च दयितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनगिरिं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं शंकरो वनितासखः सन् । भूमौ भवं भौमम् । न भौमभूमौ दिव्यं पृथिव्यां भवं पार्थिवं च सुखमनुभूय कदाचिदातपे लोहितायति लोहितवर्णे भवति सति । अलंगते सवितरीत्यर्थः । 'लोहितादिद्वारम्भः क्वच' इति क्यप्प्रत्ययः । गन्धमादनगिरिं व्यगाहत । पर्वतसुरिहव निवृत्त इत्यर्थः । उद्देशक्रियां प्रति निरेः कर्मत्वम् । यथाह भाष्यकारः—..... ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादने काञ्चनस्य शिकारः काञ्चनं सौवर्णं तत्र तच्छिलातले तदाश्रयो बन्ध स भगवाञ्चेत्रगम्यं सार्यतनम् । अर्थादर्शनयोग्यम् । भास्करं सूर्यम् । 'दिवाभिभा—' इत्यादिना टप्रत्ययः । अवलोक्य दक्षिणेतरभुजः सध्वबाहुर्ध्वपाश्रयो यस्यास्ताम् । निजवामभुजमवधम्बोपबिधामित्यर्थः । सह धर्मं धरतीति सहधर्मचारिणीं पत्नीं व्याजहार जगात् ॥

पञ्चकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रम्य तव नेत्रयोरिव ।

संश्रये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

पञ्चकान्तिमिति ॥ जलापङ्कां पतिरहर्षतिः सूर्यः । 'अहरादीनां पञ्चाक्षिपुसंख्यामन्' इति रेकादेशः । पञ्चकान्ति पञ्चकोभाक् । पृथ्वीवो नापञ्चि-

भागः । वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं संख्याया इत्युक्तम् । अणुश्लिभागो ययोक्तयोः
अणुपोषान्तयोरिति भाग्यलक्षणोक्तिः । तत्र नेत्रयोः संक्रमणवेव । तदानीं पद्मा-
नामविकासाद्येन्द्रयोस्तु विकासाच्चयमुपेक्षा । संक्षेपे प्रलयकाले प्रजेन्द्रः प्रजा-
पतिर्जगद्विवाहर्विबसं संहरति । अलं गच्छतीत्यर्थः ॥

सीकरन्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।

इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्झरास्तव पितुर्ब्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

सीकरेति ॥ विवस्वतेजोऽस्यास्तीति विवस्वात्कस्मिन्विवस्वति सूर्ये मरीचिभिः
सहार्धेविवक्षायां तृतीया । अत एव विनापि सहसब्देन तृतीया । सीकरन्यतिकरं
पथः किरणसंपर्कं दूरयति दूरीकुर्वति सति । हे अवनते पार्वति । अमी तव
पितुर्भवत्पितुर्हिमवतो निर्झराः प्रवाहाः । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः ।
इन्द्रचापं नामावर्णप्रभासमूहस्तस्य परिवेषेण परिवेषेणेन शून्यतां ब्रजन्ति ।
अर्ककिरणसंपर्ककृतत्वादैन्यचापस्य तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्यर्थः ॥

दष्टतामरसकेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।

निम्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

दष्टेति ॥ दष्टमर्धजगत्वं तामरसकेसरं पद्मकिञ्चुकम् । मुखद्वयेनैकमिति
भावः । तस्यजत इति तथोक्तयोः क्रन्दतोः कूजतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः । परस्पर-
राशोकनार्थं बलीकृतप्रीवयोरित्यर्थः । निम्नयोर्द्वैवाधीनयोः । 'अधीनो निम्न आ-
यत्तः' इत्यमरः । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च तयोः । 'पुमाश्चक्रवा' इत्येकशेषः ।
सरस्यल्पमन्तरं व्यवधानमनल्पतामाश्रित्य गतम् । सरसि विपुज्यमानयोर्मै-
ह्यवधानमभूदित्यर्थः ॥

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धपटपदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमिति ॥ दन्तिनो गजाः । अह्नि भवमाह्निकम् 'कालाट्टक्य' । स्थान-
मपास्य विहाय सल्लकी गजप्रिया काचिल्लता । 'सल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति
हलायुचः । तस्या विटपभङ्गैः पल्लवखण्डैर्वासितं सुरभितं वारिरुहेषु बद्धाः
संगताः पटपदा यस्मिन्सङ्घारि जलमाविभातं प्रभातमारभ्य चचरणं तस्यै । तस्य-
र्वासमित्यर्थः । गृह्णते उपावदते । गजा हि भुक्तिपर्चासजलं सङ्गृह्येव सायं
पिबन्तीति प्रसिद्धम् ॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

दीर्घया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

पश्येति ॥ हे मितकथे हे मितभाषिणि । एतेन स्वस्य तत्संस्कारान्ते कौटुम्भ-
सूचयति । पश्चिमदिगन्तलम्बिना विवस्वता कर्त्रा दीर्घया दिगन्तलम्बित्वा-
दायतया प्रतिमया निजप्रतिबिम्बेन । 'प्रतिमायं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रति-

यातना प्रतिष्ठाया । प्रतिहृतिरर्था पुंस्ति प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥' इत्य-
मरः । सरोम्भसां तपनीयविकारस्तापनीयं हिरण्यमयम् । 'तपनीयं शातकुम्भम्'
इत्यमरः । सेतुबन्धनं निर्मितम् । इवेत्युपमेया । अस्तमयसमये सरः पारावा-
रिणामरुणभायतमकंप्रतिबिम्बं हिरण्यमयसेतुरिव दृश्यत इत्यर्थः । पश्येति
वाक्यार्थः कर्म ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टमङ्कुरविसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ दंष्ट्रिणो दंष्ट्रावन्तः । ग्रीवादिवादिभिः । अत एव दृष्ट्वा
अङ्कुराः कुटिला विसाङ्कुरा मृणालाङ्कुरा यैस्ते त इव स्थिता वनवराहाणां
यूथपाः । 'यूथनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः । गाढपङ्कमतिपङ्क्तिः पल्वलमल्पसरः ।
'वेक्षन्तः पल्वलं चारुपसरः' इत्यमरः । विनिकीर्य विक्षिप्यातिवाहितातपा
उत्तरन्ति पल्वलाभिरगच्छन्ति ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरमगौरमण्डलः ।

हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोरु, एष वृक्षशिखरे वृक्षग्रे कृतास्पदः कृतास्थितिर्जा-
नरूपरसगौरमण्डल जातरूपरणास्काञ्चनद्रववदणुबर्हमण्डलः । 'चामीकरं
जातरूपं महारजतकाञ्चने' इत्यमरः । बर्हमस्यास्तीति बर्हिणो मयूरः । 'फलव-
ह्नाभ्यामिन्नच' इतीनप्पत्ययः । हीयमानं क्षीयमाणमहरत्ययातपं दिनान्तातपं
पिबतीव । कथमन्यथा क्षीयमाणत्वमिति भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वभागेति ॥ पूर्वभागे प्राचीमूले तिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेक-
तपङ्कं स्फुटपङ्कमिव जातं तथा विवस्वता हनमातप एव जलं यस्य तथोक्तं स्वमा-
काशं किञ्चिदीषच्छेषोऽस्यास्तीति शेषवच्छुष्कं सर इव भाति ॥

आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो विभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥ ३८ ॥

आविशद्भिरिति ॥ उटजाङ्गणं पर्णशालाङ्गणमाविशद्भिः । प्रविशद्भिरि-
त्यर्थः । 'पर्णशालोऽजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'उपान्वध्याकृतः' इति कर्मत्वम् ।
मृगैः । तथा मृगानां सेकेन सेचनेन सरसः सद्भवैर्दुर्लभकण्ठोपलक्षिताः । अल्पायें
कप्रत्ययः । प्रविशन्त्यो वनादागच्छन्त्योऽग्निधेनवोऽग्निहोत्रार्था धेनव उदीरिता-
ग्रयश्चाश्रमाः श्रियं विभ्रति ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

बन्धुकोऽस्मिन्निति ॥ बन्धुकोऽस्मिन् । कुटुम्बितमपीत्यर्थः । कुलोक्तं कर्तुं ।
‘अपत्यं कुलोक्तम्’ इत्यमरः । वसतिं ग्रहीष्यते । निर्वर्तिं करिष्यत् इत्यर्थः ।
‘सुदः सहा’ इति सत्पत्यत्वः । वरपदाव प्रीतिपूर्वमन्तरत्नवत्कृतं हानुमिव कृतं
सायसोऽपि वरं तिष्ठति ॥

दूरलम्परिमेयरश्मिना वारुणी दिगरूपेण भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्धका ॥४०॥

दूरलमेति ॥ वारुणी शिवप्रतीची दूरं लम्बा अतएव परिमेया अस्पावक्षिता
रश्मयो यस्य तेन तथोक्तेनारूपेण लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चिद्वता
बन्धुजीवं बन्धुजीवककुसुमम् । ‘बन्धुको बन्धुजीवकः’ इत्यमरः । तदेव तिलकं
तेन मण्डितालंकृता कन्धकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्च हृदयंगमस्वनैः ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः ।
तदाहारा इत्यर्थः । चरन्तीति चराः । पचाद्यच् । सहभूताश्चराः सहचरा बाल-
स्त्रिष्वधभृतयो महर्षयोऽग्नौ परिकीर्णं तेजो यस्य तत्तथोक्तम् । ‘अग्निं वावादिष्यः
सायमनुप्रविशति’ इति श्रुतेः । भानुम् । हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोरमाः ।
गमेः सुपीति वक्तव्यास्त्यच् । स्यन्दनाश्चानां हृदयंगमाः स्वना येषां तेः सामभिः
नामवेदैः सहस्रशः संस्तुवन्ति । ‘सामवेदेनास्त्रमये गीयते’ इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविषद्वितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगधुम्नकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

स इति ॥ सोऽयं भानुर्दिवसं महोदधौ संनिधाय । निधायेत्यर्थः । दिवस-
न्यादर्शनादियमुप्रेक्षा । आनतशिरोधरैर्गगनावतरणाञ्जलकन्धरैरतएव कर्णचाम-
रविषद्वितेक्षणैर्युगधुम्नकेसरैः कुटिलितरङ्गधरोमभिर्हृषिरस्तमेति । ‘अस्तस्तु चर-
महमावृत्’ इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुत्थितं मीलनाय खलु तावता च्युतम् ॥४३॥

खमिति ॥ रवौ संस्थितेऽस्तमिते सति खं व्योम प्रसुप्तमिव निःप्रकाशत्वा-
भिद्रिप्तमिव । स्थितमित्यर्थः । युज्यते चैतदित्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्य-
माणप्रकारा गतिः । खमाद्य इत्यर्थः । तां गतिमेवाह—तदिति । तन्महत्तेज-
उत्थितं सद्योवत् । खानमिति शेषः । प्रकाशयति तावताश्च्युतं सत् ।
तत्स्थानादिति शेषः । मीलनाय संकोच्य खलु भवति । यत्र स्थाने तेजसि-
इति तत्प्रकाशय इति स्थितिः । कस्य वच्छति च ज्ञापकास्ते । अतः सूर्योपाये

सं प्रमुसमिषेति पुकोत्येवेति भावः । अस्त्वार्यस्य तेजोमात्रसाधारण्येऽपि महति स्फुटमिति महद्गुह्यं कृतम् ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वर्षुर्न्यमस्तस्मिन्निखरे समर्पितम् ।

प्राक्तथेयमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥४४॥

संध्ययेति ॥ संध्ययाप्यस्तस्मिन्निखरेऽस्माद्विश्वे समर्पितं मिहितं वन्द्यं रवेर्वर्षु-
रनुगतमन्वगामि । असंयुतं रविमन्वगादिति भावः । युक्तं चैतद्वित्याह—प्राक्पू-
र्वमुदये तथा तेन प्रकारेण पुरस्कृताग्रतः कृता । पूजिता चेति गम्यते । प्रातः
सूर्योदयादग्रेव संध्यागम इति हि प्रसिद्धम् । इदं संध्या तं रविमापद्यस्त-
मये कथं नानुयास्यति । अनुयास्यत्येवेत्यर्थः । संपदसंपदोस्तुस्वरूपमेव साधू-
नामिति भावः ॥

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भ्रान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सांध्यवेलया वर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः ४५

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि । 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीप् ।
अमूः पुरोगता रक्ताः पीताः कपिशाश्च रक्तपीतकपिशाः । नानावर्णा इत्यर्थः ।
पार्थे इन्द्रः । न तु 'वर्णो वर्णेन' इति तत्पुरुषः । सामानाधिकरण्याभावात् ।
पयोमुचां कोटयोऽश्वयः । 'स्वात्कोटिरश्वौ चापाग्रे संख्यामेदप्रकर्षयोः' इति
विश्वः । एवं द्रक्ष्यसीति हेतोरनया सांध्यवेलया । संध्ययेत्यर्थः । 'संधिवेलया'
इति कचित्पाठः । वर्तिकाभिश्चित्रशलाकाभिः साधुवर्तिता उत्पाद्विताश्च भ्रान्ति ॥

सिंहकेसरसटासु भ्रूयता पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मना संविमक्तमिव सांध्यमातपम् ४६

सिंहेति ॥ सिंहानां केसराणि स्कन्धरोमाणि तान्येव सटा जटास्त्रासु ।
'सटा जटाकेसरयोः' इति विश्वः । अथवा सटाशब्देन समूहो लक्ष्यतेऽन्वया
पौनरुक्त्यात् । पल्लवप्रसविषु पल्लववत्सु द्रुमेषु च तथा धातुशिखरेषु च भ्रूय-
तास्त्राणिनात्मना स्वयमेव संविमक्तमिव स्थितं संध्यायां अत्र सांध्यमातपं यस्य
तथा पश्य । आरुण्यमरुणद्रव्येषु भूयिष्ठमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्थिमुक्तवसुधास्तपस्विनः पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ४७

पार्ष्णीति ॥ पार्थिवो गुह्यार्थोभागाकैर्मुक्तवसुधास्तपभूतलाः । पादा-
ग्रस्थिता इत्यर्थः । 'गोमृङ्गमात्रमुदस्य मुक्तपार्थिः क्षिपेज्जलम्' इति सरणात् ।
पाववैरन्मुनी रचिताञ्जलिक्रियाः । विहितार्थप्रज्ञेया इत्यर्थः । विधिविद्ः ।
शास्त्रज्ञा इत्यर्थः । अमी तपस्विन आदता आदरवन्तः । अदधाना इत्यर्थः ।
कर्तरी कः । अभिसंध्यं संध्यामभि । 'लङ्गणेनाभिप्रती भाभिमुख्ये' इत्यमर-
२७ कु०

भावः । शुद्धये शुद्धये ब्रह्म गावर्षी गृहमुपाशु गृणन्ति जपन्ति । 'प्रत्यगा
तारकोदयात्' इति करणात् ॥

तन्मृहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो बल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ४८

तदिति ॥ तत्तत्सात्कारणान्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रकृतसंख्याविधये
शुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि । हे बल्गुवादिनि मञ्जुभाषिणि, विनोदनिपुणः कालक्षेप-
चतुरः सखीजनस्त्वां विनोदयिष्यति । विनोदशब्दात् 'तत्करोति' इति निच् ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततो भर्तुर्वाचि वचनेऽवधीरणापरावज्ञापरा शैलराजत-
नया पार्वती । छाद्यतेऽनेनेति छदः । 'पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण' इति घप्रत्ययः ।
दशनच्छदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपगां विजयां विजयाख्यां सखीमहेतुकं
निर्मितमाललाप । न तु रोषाद्भर्तुरुत्तरं ददायित्वर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामध्वयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं विधिं संध्या-
वन्दनकृत्यं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवाननुष्ठितवान् । तिष्ठतेः क्तप्रत्ययः । अध्वयया
संध्यावन्दनजनितासूययावचनामभाषमाणां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य सस्मितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपिनि । नम्र्यादित्वात्कर्तरि क्युः ।
कोपं मानं मुञ्च । संध्यया प्रणमितोऽस्मि प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारा-
न्तरं न । अर्माभिसंधायिनं मां कामाभिसंधायिनं मा मन्वस्त्वैत्यर्थः । आत्मनस्तव
सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समवृत्तिं तुल्यव्यवहारं न
वेत्ति किम् । अनन्यसङ्गिनं वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्जिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु सुगात्रि, पूर्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूः सुतनु-
मनः । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति क्तिप् । मधुरम्बंसकादित्वात्समासः ।
तेन पितृव्यदिग्व्याप्तादिषु निर्मितेषु सत्सु वा तनुरुज्जिता सेयं तनुरस्तमस्तम-

काल उदयमुदयकाले । अथ्यवसेतत् । सेष्यते पूज्यते च । संध्यारूपेणेति शेषः ।
हे मामिनि । अविशुद्ध्यकारिणीति भावः । तेन ब्रह्मवन्नुत्वेन हेतुना ममात्र
संध्यायां गौरवमादरः । तदेतदुक्तं अविष्वपुराणे—‘पितामहः पितृभ्यश्च मूर्ति
सामुत्ससर्ज ह । प्रातः सायं समागत्य संध्यारूपेण पूज्यते ॥ एतां संध्यां यता-
त्मानो ये तु दीर्घायुपासते । दीर्घायुषो अविष्वन्ति नीरुजः पाण्डुवन्दन ॥’
इति ॥

इत्थं देव्याः कोपमपनीय घातुसंध्यादिवर्णनं करोति—

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां भूमिलग्रमिव संप्रति स्थिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य घातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ संप्रति तिमिरवृत्तिपीडितां तमोहृत्पुरुषरुद्रामतएव भूमौ लग्रमिव
स्थितां तामिमां संध्यामेकत एकत्र तटतमालमालिनीं तीरतमालतरुपक्लिमतीम् ।
भीष्मादित्यादिभिः । घातुरसनिम्नगां घातुद्रवन्दीमिव पश्य ॥

सांध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखनपरा बिभर्ति दिक् ।
संपरायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुत्थितम् ॥ ५४ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा दिक्प्रतीची । अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्येत-
द्वेन समासः । अस्तमितशेषमसंगतावशिष्टमतएव रक्ता रेखाकृतिर्यस्य तं
संध्यायां भवं सांध्यमातपं संपरायवसुधा बुद्धभूमिः । ‘समरे संपरायः स्वात्’
इति विश्वः । तिर्यगुत्थितं तिर्यक्कलितं सशोणितं मण्डलाग्रं कृपाणमिव बिभर्ति ।
‘कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्’ इत्यमरः ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्धतमसं निरगलं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

यामिनीति ॥ यामिनीदिवसयोः संधिः संध्या तत्र संभवे तेजसि संध्या-
रागे सुमेरुणा व्यवहिते सति हे दीर्घनयने, एतदन्धतमसम् । ‘अवसमन्धेभ्यस्त-
मसः’ इति समासान्तः । दिक्षु निरगलं विजृम्भते ॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

नेति ॥ ऊर्ध्वमुपरीक्षणगतिर्दक्षिणसारो नास्ति । अधोऽपि च न । अभितः
पार्श्वयोश्च न । पुरतोऽग्रे च न । पृष्ठतः पश्चादपि न । ईक्षणगतिरिति सर्वत्र
संबध्यते । तथाप्येव कोको निक्षि तिमिरमेवोल्बं जरायुः । ‘गर्भाशयो जरायुः
स्वात्’ इत्यमरः । तेन वेष्टित आकृतः सन् । गर्भ एव वासो वसतिसत्र गर्भ-
वासे वर्तते । इवेत्युपेक्षा ॥

शुद्धभाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्चहृत्त्वमसतां इतान्तरम् ॥ ५७ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं स्वच्छमाविलं मलिनमवस्थितं स्वावरं चलं जंगमं वक्रं कुटिलं कृजोर्भाव आर्जवं तदेव गुणलेनान्वितं च यद्वस्तुजातम् । तदिति यत्तदो-
नित्यसंबन्धाह्वयते । तत्सर्वमेव तमसा समीकृतं दुर्लक्ष्यविशेषं कृतम् । तथाहि ।
हृतमन्तरं विशेषो येन तद्वृत्तान्तरमसतामसाधूनां महत्त्वं वृद्धिं धिक् । धिक्शब्द-
योगाङ्गितीया । समत्वेन परगतिविशेषतिरस्करणमसतां स्वभाव इति सुप्रसिद्धम् ।
तमसोऽपि तथा महत्त्वं धितित्यर्थः ॥

नूनमुष्ममिति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुखि पूर्वदिक्षुलं कैतकैरिव रजोभिरावृतम् ॥ ५८ ॥

नूनमिति ॥ यज्वानो विधिनेष्टवन्तः । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः ।
'सुयजोर्कुनिष्' इति कुनिष्प्रत्ययः । तेषां पतिः शिवः । दर्शपूर्णमासादियागप्रवृ-
त्तिहेतुरादिति भावः । शार्वरस्य शार्वर्यां मयस्य तमसो निषिद्धये निरासाय
नूनमुष्ममप्युदेति । कुतः । हे पुण्डरीकमुखि, पूर्वस्यां दिशो मुखं पुरोभागः पूर्व-
दिक्षुलं केतक्या इमानि कैतकानि ते रजोभिः परागैरावृतमिव । इत्यत इति
शेषः । अतो नूनमुदेति चन्द्र इति संबन्धः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका निशा मन्दरान्तरितमूर्तिना मन्दराद्रिव्यवहितमण्डलेन
शशभृता चन्द्रेण पृष्ठतः पञ्चाङ्गाने वचनानि श्रोष्यता । श्रोतुं स्थितेनेत्यर्थः ।
मया प्रियसखीसमागता प्रियसखीभिरावृता स्वमिव लक्ष्यते ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकासितम् ।

एतदुद्गिरति रात्रिचोदिता दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥

रुद्धेति ॥ दिक्पूर्वदिक् । नायिका ध्वन्यते । आ दिनक्षयादां सायं रुद्धं निर्ग-
मनं निःसरणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत्र बहिरप्रकाशितमित्यर्थः । तनुचन्द्रिका-
मित्यमिव तनुचन्द्रिकासितं पूर्वदृष्टं यस्यात्तथोक्तम् । एतच्चन्द्रमण्डलं नर्म-
रहस्यं गोप्याथैमिव रात्रिचोदिता । रात्र्या सख्यैव प्रेरिता सतीत्यर्थः । उद्गिरति
प्रकाशयति । यथा कान्दिदा सायं मगलस्त्रिणी गृहितमभिलाषं प्रदोषे सख्या मङ्गं
ब्रूहीति निर्वन्धात्पृष्टा सती प्रकटयति तद्वदित्यर्थः ॥

पश्य पङ्कफलिनीफलत्विषा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकटविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्ष्मलिनीकक्षिचोदधरागाद्विष्माभ्यां प्रतिविष्माभ्यां छा-
न्धिते विद्धिते विषत्सरोम्भज्य वेन तयोकेन हिमाश्रुता विप्रकृतं विवरमन्तराळं
यस्य तत्तथोक्तम् । जतिदूरस्वमित्यर्थः । चक्रवाकमिभुनं विदम्बयतेऽनुक्रियते
पश्य । राशौ विषति सरोजले चेन्दोर्बिम्बप्रतिबिम्बौ विरहादूरवर्तिनौ चक्रवाका-
न्विव दृश्येते इत्यर्थः ॥

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेतुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

शक्यमिति ॥ नवोदयाः सद्य उत्पादिता अप्रगल्भयवसूचिकोमला भक-
ठोरयवाङ्गुरसुकुमारा ओषधिपतेरिन्दोः करास्तव कर्णपूररचनाकृते कर्णावतंस-
निर्माणक्रियायै । संपदादित्वाज्जावे किप् । अग्रनखसंपुटेर्नखाग्रसंभेदैश्छेतुं
शक्यम् । शक्या इत्यर्थः । 'शक्तिसहोत्र' इति कर्मणि यत्प्रत्ययः । शक्यमिति
विपरीतलिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात्कर्माभिधावकत्वम् । पञ्चाकर्मविशे-
षाकाङ्क्षायां करा इति निर्देशो न विरुध्यते । यथाह वामनः—'शक्यमिति रूपं
लिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमत्वा'दिति । अत्र प्रमाणम्—'शक्यं शर्मासेनापि
श्रुत्यतिहन्तुमिति भाष्यकारप्रयोगः' इति ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुक्षलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रमाः । नायकस्य प्रतीयते । अङ्गुलीभिः केश-
संचयमिव मरीचिभिस्तमिरं संनिगृह्य गृहीत्वा । सरोजे लोचने इवेत्युपमित-
समासोऽङ्गुलीभिरिवेत्युपमायास्तत्साधकत्वात् । कुक्षलीकृते सरोजलोचने यस्य
तत्तथोक्तं रजन्वा मुखं प्रारम्भः । वदन् चेति गम्यते । चुम्बतीव । अत्रार्था-
पक्षतिशयोक्तिरलंकार उपमेयासंकरश्चेति ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिन्नतिमिरं नमस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति, नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिन्नतिमिरमर्धनिरस्तत्त्वान्तं
वभक्तलं द्विरदभोगदूषितं गजप्रीडाकलुषितं संप्रसीदत्प्रसादं गच्छन्मानसं
मानसाख्यं सर इव लक्ष्यते पश्य ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ६५

रक्तभावमिति ॥ एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तचमुदधरागमपहाय परि-
शुद्धमण्डलः शुभ्रविम्बो निष्कण्टको जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु
खण्डस्वभावेषु शुद्धसत्त्विसंपद्मेषु च कालदोषेण जाता कालदोषजा विक्रिया
विकारः स्थिरोदया स्वायिनी न भवति खलु । चन्द्रोऽपि स्वभावनिर्मल

इति । यथा कश्चिद्राजा कुतश्चिन्मिसाद्विरक्तमण्डलः पञ्चाशतिवृत्तिशुक्ला
स्वल्पमण्डलो भवति तद्वदिति भावः । तत्र प्रथमार्थे समासोक्तिरलंकारस्त्या-
र्थान्तरव्यासेन सङ्गतिभावेन संकरः ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसैव गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उन्नतेष्विति ॥ शशिनः प्रभा चन्द्रकोशतेष्वद्विश्रङ्गादिषु स्थिता । निशा-
तमस्तु निम्नसंश्रयपरं गर्तादिनीचस्थानप्रवणम् । तथाहि । वेधसा गुणदोषयो-
रात्मसदृशी स्वभावानुरूपा गतिः प्रवृत्तिः प्रकल्पितैव ननु । तेजस्विन उन्न-
मन्ति मलिनास्तु नीचन्तीति भावः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिमिश्रचन्द्रकान्तजलबिन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानमून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रपादेति ॥ गिरिर्हिमाद्रिश्चन्द्रपादैरिन्दुकिरणैर्जनितप्रवृत्तिभिर्जनितप्र-
सरैश्चन्द्रकान्तमणीनां जलबिन्दुभिः करणैः मेखलातरुषु निद्रितान्संजात-
निद्रान् । तारकादिस्वादितश्च । अमून्शिखण्डिनो मयूरानसमयेऽकाले बो-
धयति । इन्दुकिरणसंपर्कादुपरिचन्द्रमणिस्पन्देष्वधोवृक्षेभ्यः शिखण्डिनो
वृष्टिभयाजाप्रतीत्यर्थः । शिखण्डिग्रहणमितरक्षकुन्तानां कुलायनिलयखादिति
भावः ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरि ।

हारयष्टिगणनामिवांशुभिः कर्तुमुद्यतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

कल्पवृक्षेति ॥ हे अविकल्पेनाविवादेन सुन्दरि अविकल्पसुन्दरि, शशी
संप्रति कल्पवृक्षाणां शिखरेष्वग्रेषु प्रस्फुरद्भिरंशुभिः । करस्थानीवैरिति भावः ।
हारयष्टिगणनां कल्पतरुलम्बिहारपरिगणनां कर्तुमुद्यतकुतूहल इवोत्पन्नकौतुकः
किम् । इत्युपेक्षा ॥

उन्नतावनतमागवत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

मक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तदन्तिनः ॥ ६९ ॥

उन्नतेति ॥ गिरेरुन्नतावनतमागवत्तया निम्नोन्नतप्रदेशवत्त्वेन हेतुना सति-
मिरा तिमिरमिश्रा । समोन्नतेषु तमसोऽनवकाशादिति भावः । इयं चन्द्रिका
बहुविधाभिर्नैकिमी रचनाभिरर्पिता विष्वक्त्वा मत्तदन्तिनो भूतिर्भसितमिवा-
भाति । 'भूतिर्मातङ्गमङ्गारे' इति विश्वः । तत्र अक्सिहितानि गजान्मान्येष
तिमिरभागोपमानमिथ्यनुसंधेयम् ॥

एतदुच्छसितपीतमैन्दवं सोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपट्पदविराबमञ्जसा मिथते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदिति ॥ एतत्कुमुदं कैरवं कर्तुं उष्णसितेन पीतमुष्णसितपीतम् ।
अतितृष्णयोष्णस्योष्णस्य पीतमित्यर्थः । इन्दोरिदमेन्दवं प्रभा चन्द्रिका सैव
रसो ब्रवत्सं सोढुमक्षममिवाजसा मुक्तबद्धपदविरावं प्रवर्तितभृङ्गनादं वचा । तथा
निबन्धनादा वृन्तादिद्यते विकसति । कर्मकर्तरि लट् । यथा लोके कस्यचिद-
सिपानाभिःसहात्मन उचैः क्रोशत उदरं भिद्यते तथैतदिति भावः ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डि केवलं व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

पश्येति ॥ शुद्धया ज्योत्स्नया जनिता रूपसंशया अंशुकं ज्योत्स्ना वेति
स्वरूपसंदेहो यस्य तत्तथोक्तं कल्पतरुलम्बंशुकं । हे चण्डि अत्यन्तकोपने ।
गौरादित्वान्छीप् । केवलं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं चलं सम्रज्यते
पश्य । ज्योत्स्नासच्छायत्वाच्च रूपतो विविच्यते परंतु क्रिययेत्यर्थः ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धतैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुक्तचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ अङ्गुलिभिरुद्धतैरधितैः शाखिनामधः पतितपुष्पपेशलैः
कोमलैः । तथा अमकैरित्यर्थः । एभिः पत्रैर्जर्जरा शकलिता शशिप्रभ
चन्द्रिका तस्या लवैः खण्डैः । तरुतलेषु पत्रान्तराललक्ष्यज्योत्स्नामण्डलैरि-
त्यर्थः । तवालकानुक्तचयितुं बद्धम् । ‘कच दीप्तिबन्धनयोः’ इति धातो-
स्तुमुन्प्रत्ययः । शक्यम् । शक्या इत्यर्थः । शक्यमिति लिङ्गवचनस्य सामान्यो-
पक्रमादित्याद्यनुपदमेवोक्तम् ॥

एष चारुमुखि योगतारया युज्यते तरलबिम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमुखि हे दण्डबलानने । ‘स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगो-
पधात्’ इति लीप् । एष शशी तरलबिम्बया स्फुरन्मण्डलया योगतारया ।
प्रत्यहं यया युज्यते सा योगतारा । नित्यनक्षत्रेणेत्यर्थः । साध्वसाद्यवसंगमनया-
दुपगतप्रकम्पया वेपथुमत्या नवदीक्षया नवोद्गाहया कन्यया वरो वोढेव युज्यते
संगच्छते । युजेर्देवादिक्त्वाकर्तरि लट् ॥

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रतिकृतिप्रदीप्तयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

पाकेति ॥ हे चन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रबिम्बनिहितेक्षणे, पाकभिन्नः पाक-
विकसितो यः शरकाण्डसद्वृक्षैरयोः सितयोः । ‘अवदातः सितो गौरः’ इत्यमरः ।
उल्लसन्त्या प्रतिकृत्या चन्द्रिकाप्रतिबिम्बेन प्रदीप्तयोः ओज्ज्वलयोस्तव गण्डलेखयो-

अग्निं का रोहतीव । गन्धस्त्वक्प्रतिबिम्बसंक्रमजमूर्धिता चग्निं का तवोरेव प्रकडेति प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कान्धिवकोक्ताह—

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रती स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥

लोहितेति ॥ लोहितेऽरुणेऽर्कमणिभाजने सुर्वकान्तपान्नेऽर्पितं कल्पवृक्षमधु कल्पतरुप्रसूनं मधं स्वयं विभ्रती गन्धमादनवनाधिदेवता स्थितिमतीमवस्थानवतीम् । इह स्ववने तिष्ठन्तीमित्यर्थः । त्वामियं प्रत्यक्षोपस्थिता प्राप्ता । स्वगुहागतां त्वां संभावयितुमागतेत्यर्थः ॥

आर्द्रकेपरसुगन्धि ते मुखं रक्तमेव नयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं कं विलासिनि मधुः करिष्यति ॥७६॥

आर्द्रेति ॥ हे पार्वति, इदं ते स्वभावत आर्द्रकेपरसुगन्धि सरसकेसरसुगन्धि । ‘गन्धस्वेत्-’ इत्यादिनेकारः । मुखम् । रक्तमेव नयनम् । हे विलासिनि विलसमनीले, अत्र त्वन्मुखे लब्धवसतिर्लङ्घानुप्रवेशो मधुर्मधं कं गुणान्तरं गुणविशेषं करिष्यति । न कन्धिविन्ध्यः । केसरसौगन्धादिगुणानां त्वन्मुखे स्वभावसिद्धत्वान्मधुनः फलं न पश्यामीत्यर्थः । ‘अर्धर्चाः पुंसि च’ इति पुंलिङ्गत्वम् । यदाहुः—‘मकरन्दस्य मधस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुनर्पुंसकयोर्मधुः ॥’ इति ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपकम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

मान्यभक्तिरिति ॥ अथवा सखीजनो मान्या भक्तिर्यस्य स तयोक्तः । सखीजनः स्वकीय इत्यर्थः । ततोऽनङ्गदीपकमिदं बह्वभाषणं पानं सेव्यतामित्युदारं चतुरमभिधाय शंकरस्तामम्बिकां पीयत इति पानं मधमपाययत पाययामास । पिबतेर्ष्यन्तालुकि तद् । पिबतेः प्रत्यवसानार्थादपि कर्तुः कर्मत्वम् । पिबतेर्निगरणार्थेऽपि ‘न पादभ्या-’ इति परस्मैपदप्रतिषेधः । ननु मान्यभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः । ‘अभिधादितु’ इति निषेधाज्जकिशब्दस्य प्रियादिपाठाच्च दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह इतिकारः—‘इदमभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदत्वाविवक्षितत्वात्सिद्धम्’ इति । ओजराजस्तु—‘अउवत इति कर्मसाधनस्यैव प्रियादिपाठतया इदमभक्तिरिति न तु अजनं भक्तिरिति भावसाधनस्य । अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वेऽपि न दोषः’ इत्याह ॥

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता नम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ [अस्य कोकस्य व्याख्या नोपलब्धा] ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितद्वियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वक्षवर्तिनी द्वयोः शुलिनः सुवदना मदस्य च ॥७९॥

तदिति ॥ सुवदना पार्वती तत्क्षणं तयैव विपरिवर्तितद्वियोर्निवर्तितलजयोः शयनं तत्क्षणं नेप्यतोः प्रापयिष्यतोस्तिथं प्रहृष्टो रागोऽनुराग आरुण्यं च ययो-
रिद्वरागयोः शुलिनः प्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोर्बन्धो वर्तत इति वक्षवर्तिन्य-
यीना बभूव ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

धूर्णमाननयनं स्वलत्कथं स्वेदबिन्दुमदकारणसितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमासुखं पपौ ॥ ८० ॥

धूर्णमानेति ॥ ईश्वरो धूर्णमाननयनं आम्बुघ्रेनं स्वलत्कथं स्वलद्वचनं स्वेद-
बिन्दुमस्वेदपुष्पकारणसितमाकस्मिकहासपुष्पसुमासुखं तावत् । आ तुष्णाप-
गममित्यर्थः । आननेन सुखेन न पपौ । न तु पुष्पेत्यर्थः । किंतु चिरं चक्षुषा
पपौ । तुष्णयाप्राप्तीदित्यर्थः । तस्मा मदपारवश्यं इहा सुखं तावदम्बभूदित्यर्थः ॥

संप्रति प्रियवशंवदत्वमाह—

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्रहञ्जघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतविभूतिसंभृतं प्राविशन्मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ हरो विलम्बितपनीयमेखलां विजंतिहेमरसनो जघनभारेण
दुर्वहा तां पार्वतीमुद्रहन्ध्यानसंभृतया संकल्पमात्रसिद्धया विभूत्या भोगसाध-
नेन संभृतं संपूर्णं मणिशिलागृहं प्राविशत् । रिरंशुरिति भावः ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अप्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र मणिभवने हंसवद्वल उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो यस्य उत्तयोर्लं
जाह्नवीपुलिनमिव चारुदर्शनं शयनं शय्यां रोहिणीपतिमन्द्रः शरदि भवं शार-
दमभ्रं मेघमिव । शरद्वहणं धावत्यार्थम् । प्रियसखः सख् । प्रियया सहेत्यर्थः ।
अप्यशेत शयितवान् । 'अविशीरुस्यासां कर्म' इति कर्मत्वम् । रोहिणीग्रहण-
सामर्थ्यादिन्दोरन्वजारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुसंधेयम् ॥

क्षिष्टचन्द्रमदैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूदवृत्तये ॥ ८३ ॥

क्षिष्टेति ॥ अद्वैतैर्विदैः कचग्रहैः केसकर्षणैः क्षिष्टचन्द्रं पीडितहरचन्द्रमुत्प-
थमुत्कर्षादमर्षिता यस्या वक्षिस्तसमतसरयन्बोध्यमितिगीतापूर्वकं क्षिदुराः स्वय-
मेव क्षिप्तमाना मेखलागुणा वक्षिस्तचयोक्तम् । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरच्' इति

कुर्यात्प्रत्ययः । 'कर्मकर्तरि' इति काशिका । पार्श्वतीरतं तस्येश्वरस्यातुल्येऽमृत ।
तुल्ये नामूदिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्परिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमायां दबयैव तस्येश्व-
रस्य सौकुमार्यादनवरतं सुरतासहिष्णुत्वात् । नतु स्वयं तुल्येत्यर्थः । तत्परिगृही-
तवक्षसा तथा पार्श्वलाङ्घ्रिवक्षसा तेनेश्वरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववनतासु
सतीषु । पश्चिमायामित्यर्थः । नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् । मित्रा स्वीकृत्येत्यर्थः ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किनैरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधस्तवोचितो विद्वत्स्रोत्रार्हः स हर उषसि प्रभाते । स्वराणामा-
रोहकमो मूर्च्छना । 'कमयुक्ताः स्वरास्तत्र मूर्च्छना परिकीर्तिता' इति भरतः ।
तथा मूर्च्छनया परिगृहीतकैशिकैः स्वीकृतरागविशेषैः किनैरैरौतमङ्गलः सन् ।
शातकुम्भकमलाकरैः समं कनकपद्माकरैः सह । 'तपनीयं शातकुम्भं गात्रेयं
भस्मं कर्तुरम्' इत्यमरः । व्यबुध्यत विबुधवान् । बुध्यतेदेवादिकात्कर्तरि लङ् ।
अत्र बुध्यतेर्जागरणिकासयोर्बोधयोः श्लेषनिमित्तकामेदाध्यवसायमूला सहोक्ति-
रलंकारः ॥

तौ क्षणं क्षिथिलितोपगृह्णौ दंपती रचितमानसोर्मयः ।

पद्ममेदनिपुणाः सिषेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

ताविति ॥ क्षिथिलितोपगृह्णौ क्षिथिलितालिङ्गनौ जाया च पतिश्च दंपती ।
जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः । तौ द्विवै रचितमानसोर्मयः । मानसे सरसि
रचिततरङ्गा इत्यर्थः । पद्ममेदनिपुणाः । पद्ममेदपिपुना इति यावत् । विकास-
सूचका इत्यर्थः । गन्धमादनवनान्तमारुताः क्षणं सिषेविरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥

ऊर्विति ॥ तत्क्षणं मारुतबीजनसमय ऊरुमूले नखमार्गराजिभिर्नखपदप-
ङ्क्तिभिः । मारुता प्रसारितवक्षतया प्रकाशिताभिरित्यर्थः । हतविलोचन आकृष्ट-
दृष्टिर्हरः प्रशिथिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥

स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपदताडिताघरम् ।

आकुलालकमरंस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥

स इति ॥ रागवान्प्राणी स हरः प्रजागरेण कषायलोचनं रक्तनेत्रं गाढैर्दन्तप-

दैर्घ्यन्तस्तैस्त्राहिताधरमाकुलाकं भिन्नतिलकं त्रिधामुखं प्रेक्ष्यारंस्ताम्बरज्यत ।
वाहसुखदर्शनमेव तस्योद्दीपकमित्यर्थः ॥

तेन भङ्गिविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविसूत्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ तेन हरेण भङ्गिभिर्मङ्गैर्विषमो निम्नोच्चत उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो
यस्मिन्नात् । मध्ये पिण्डता पुञ्जीकृता विसूत्रमेखला छिन्नरसना यस्मिन्नात्ययोक्तं
चरणयो रागेण लाक्षारारेण कान्छितं विद्धितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि ।
सूर्योदये सत्यपीत्यर्थः । नोज्झितं न त्यक्तम् । अत्र देव्या सकलसुरतोपचारसंप-
न्नत्वं पुरुषावितं सूच्यते ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥

स इति ॥ स हरो हर्षवृद्धिजननं सुखातिशयकारणं प्रियामुखरसं मदिरामृतं
दिवा च निशि च दिवानिशम् । इन्द्रैकवज्रायः । सिषेविषुः सेवितुमिच्छुः सन् ।
विजयानाङ्गी काचिदेव्याः सखी तथा निवेदितः । एतदर्थमागतेति शापितोऽपी-
त्यर्थः । दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम । दर्शनं न ददावित्यर्थः ॥

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदत्तनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समेति ॥ निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुल्याहर्निशं
यथा तथा तत्र तस्यां पार्श्व्यां सङ्गिन आसक्तस्य । रात्रिदिवं रममाणस्येत्यर्थः ।
शंभोः शिवस्य सार्धमर्धेन सहितसूतनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषमानेन पञ्चविं-
शतिवर्षाभ्यगमन् । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्यान्तर्हसिज्वलनो वदवाभि-
रिव तज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहैरिव सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो
न बभूव । किंतु विरमवर्धतेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्य उमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥

कुमारसंभवश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

अकिंचनः सन्प्रभवः	...	५१७७	अयाजिवापाठवरः	...	५१३०
अक्षमा दुर्वहं वोढु	...	१०१५६	अयादितीन्द्रप्रमदाः	...	१३१४९
अक्षण्डितं प्रेम लभ	...	७१२८	अयानुरूपाभिविवे	...	५१७
अगूढसद्भावमितीक्षित	...	५१६२	अयाम्बोन्धं मिमुक्षा	...	१६११
अङ्गासबावदुमुषी	...	७१५	अयामिष्टं गिरिजा	...	१३१२३
अङ्गुलीभिरिव केश	...	८१६३	अयाम्युपेतस्तापार्तो	...	१०१३५
अच्छिन्नामलसंतानाः	...	६१६९	अयावमानेन पितुः	...	११२१
अणिमादिगुणोपेत	...	६१७५	अयाह देवी शशि	...	१११६
अत आहर्तुमिच्छा	...	६१२८	अयाह देवो बलवै	...	१२१३४
अतन्निद्रता सा खय	...	५११४	अयाह वर्णा विदि	...	५१६५
अतः शृणुष्वबह्विते	...	११११२	अयेति वादिन्यसु	...	११११५
अतोऽत्र किंचिद्भव	...	५१४०	अयेन्द्रनीलाचलच	...	१४१७
अत्रान्तरे पर्वतराज	...	१११४	अयेन्द्रियछोममयु	...	३१६९
अत्रोपपन्नं तदमी	...	१२१५६	अयोपनिन्दे गिरि	...	३१६५
अथ ते मुनयः सर्वे	...	६११५	अयोदयेसादवता	...	३१११
अथ ते मुनयो हि	...	६१४७	अयोष्णवाण्यानिलदू	...	९११५
अथ तैः परिदेविता	...	४१२५	अयोषधीनामधिप	...	७११
अथ दिव्या नदी	...	१०१४८	अथप्रसूति भूतावा	...	६१५६
अथ प्रपेदे त्रिदशै	...	१२११	अथप्रभृत्त्वचनता	...	५१८६
अथ प्रयाणाभिमुख	...	१५११३	अत्रिराजतनये तप	...	८१४७
अथ मदनवधूत	...	४१४६	अथःप्रस्थापिताभिन	...	६१७
अथ मोहपरायणा	...	४११	अथस्तथोर्ध्वं पुर	...	१४१२१
अथ मौलिगतस्येन्दो	...	६१२५	अधिष्ठितः स्फाटि	...	१११३०
अथ वा सुमहल्लेषा	...	६१२४	अध्यापितस्योशनसा	...	३१६
अथ विबुधगणास्ता	...	७१९४	अनतिक्रमणीयासे	...	१०१६
अथ विश्वात्मने गौरी	...	६११	अनन्तरजप्रभवस्य	...	११३
अथ व्रजत्रिजिदशैर	...	१३१७	अनन्यभाजं पतिमा	...	३१६३
अथ सर्वस्य धातारै	...	२१३	अनन्यसाधारणसि	...	१२१३८
अथ स ललितयोषि	...	२१६४	अनर्थमर्थ्येण तम	...	११५८
अथ सा पुनरेव सि	...	४१४	अनेकलोकेकनम	...	१२१३०
अथाप्रहस्ये मुकुली	...	५१६३	अनेन धर्मैः सविष्टे	...	५१३८
अथाशिरसमप्रण्य	...	६१६५	अनेन संबन्धमुपे	...	७१६८
अथाङ्गुलिभ्यां ह	...	७१२३	अन्तः प्रविश्यावसरे	...	९१३१

अन्तश्चरोऽसि भूता	... १०१२१	अलिपङ्क्तिरनेकश	... ४११५
अन्येऽपि संनष्टा म	... १४११३	अवगम्य कधीकृतं	... ४११३
अन्योन्यं रयिनी	... १६१४८	अवचितबलिपुष्पा	... ११६०
अन्योन्यमुत्पीडयदु	... ११४०	अवधानपरे चका	... ४१२
अपमेघोदयं वर्ष	... ६१५४	अवस्तुनिर्बन्धपरे	... ५१६६
अपारेऽसृक्सरित्पूरे	... १६१२५	अवृष्टिर्सरम्ममिवा	... ३१४८
अपि क्रियार्थं सुलभं	... ५१३३	अवैमि ते सारमतः	... ३११३
अपि त्वदावर्जितवा	... ५१३४	अवैमि पूतमात्मानं	... ६१५७
अपि प्रसन्नं हरिणे	... ५१३५	अवैमि सौभाग्यमदे	... ५१४९
अपीति पश्यन्परि	... १५१२५	अशेषलोकत्रयमा	... १११२४
अप्यवस्तुनि कयाप्र	... ८१६	अशेषविश्वप्रियद	... ११११४
अभिगौरीरतासक्तं	... १०१७	अशोकनिर्मर्त्तितप	... ३१५३
अभितोऽभ्यागता	... १६१२१	असंपदस्तस्य वृषे	... ५१८०
अभिलाषमुदीरिते	... ४१४१	असंभृतं मण्डनम	... ११३१
अभ्यर्घ्यमाना विबु	... ११११	असंमतः कस्तव सु	... ३१५
अभ्यापतन्तमसुरा	... १७१४९	असक्तहुंकारनिर्वातः	... ५१५४
अभ्युक्षताङ्गुष्ठनख	... ११३३	अति त्वमेको जगता	... ९१७
अभ्रंलिहैः शृङ्गशतै	... १५१३५	अधुरयुद्धविधौ वि	... १२१५९
अमी च कथमादि	... २१२४	असूत सद्यः कुसुमा	... ३१२६
अमीषां सुरसंचानां	... १०१३३	असून सा नागवधू	... ११२०
अमी हि वीर्यप्रभवं	... ३११५	अस्तोतुः स्तूयमानस्य	... ६१८३
अमुना ननु पार्श्वव	... ४१२९	अस्त्युत्तरस्यां दिशि	... १११
अमुनैव कथायित	... ४१३४	अहमेत्य पतङ्गव	... ४१२०
अनोपं शांभवं वी	... १०१५७	अहेतुहासच्छुरिता	... १११४३
अयाचितारं न हि	... ११५२	अहो अहोदेवग	... १२१५४
अयाचितोपस्थितम	... ५१२२	अहो ततोऽनन्तर	... १२१४८
अयि जीवितनाथ जी	... ४१३	अहो वतानन्तवरा	... १२१३५
अयि संप्रति देहि व	... ४१२८	अहो स्थिरः कोऽपि	... ५१४७
अयुक्तरूपं किमत.	... ५१६९	अह्वाय कोपकल्यो	... १७१२५
अरण्यवीजाळलिदा	... ५११५	आक्रान्तपूर्वा रभसे	... १४१४९
अरिष्टमाशङ्क्य वि	... १५१२६	आक्षिप्ता अपि द	... १६१३३
अर्षाचिता सत्वरमु	... ७१६१	आक्षिप्यामिदिवं	... १६१३६
अलं विवादेन यथा	... ५१८२	आगासिदैल्लासनके	... १५११४
अलकामतिबाहौव	... ६१३७	आज्ञापय ज्ञातविशे	... ३१३
अलककं बाह्वसरो	... ९१२७	आत्मानमात्मना वे	... २११०
अलभ्यशोकमिभवे	... ५१४३	आत्मानमालोक्य च	... ७१२२

आहूतास्तीरमन्दार	...	६१५	इतो गमिष्याम्यथवे	...	५१८४
आमेज्जलं संवरतां	...	११५	इत्थं निशम्य वचनं	...	१७११६
आर्द्रकैसरसुगन्धि	...	८१७६	इत्थं महेशाद्रिमुता	...	१११३९
आर्याप्यदन्तती तत्र	...	६१३२	इत्थं रतेः किमपि	...	४१४५
आलोकमार्गं सहसा	...	७१५७	इत्थं विधिज्ञेन पुरो	...	७१८६
आलोचनान्तं श्रवणे	...	७१८४	इत्थं मिलोक्य सुरसै	...	१७१३३
आवर्जितजटामलि	...	२१२६	इत्थं शिशोः सौख्य	...	१११४९
आवर्जिता किंचिद्विष	...	३१५४	इत्थं सुरेन्द्रे वदति	...	१२१५३
आविर्भवद्वाक्यतृणाधि	...	१३१४०	इत्यग्निना घनतरे	...	१७१४०
आविसद्विरुटजज्ञ	...	८१३८	इत्यमाराप्यमानोऽपि	...	२१४०
आघांसता बाणगतिं	...	३११४	इत्यद्भुतैकप्रभवः	...	७१३६
आसक्तबाहुल्यतया	...	६१८	इत्यम्बकारातिमुत	...	१३११७
आसवाद सुनासीरं	...	१०११	इत्यभौममनुभूय	...	८१२८
इच्छामिभूलोरनुरूप	...	७१२९	इत्याद्यरिष्टैरश्रुभो	...	१५१३२
इतस्ततोऽथ प्रतिवि	...	१२१४	इत्युक्तवन्तमवद	...	१७११८
इतस्ततो वातविधू	...	१४१४६	इत्युदीर्य मगवांस्त	...	१२१५७
इतः स दैत्यः प्राप्त	...	२१५५	इत्युदीर्य सुनासीरो	...	१०१२७
इति क्रमेणामरराज	...	१४१२५	इत्युषिवांस्तमेवार्थ	...	६१६४
इति गिरितनुजावि	...	९१५२	इत्योषधिप्रस्थविला	...	७१६९
इति चापि विधाय बी	...	४१३७	इदमत्रोत्तरं म्याप्य	...	६१८७
इति चाह स धर्मया	...	४१४३	इयं च तेऽन्या पुर	...	५१७०
इति चैनमुवाच दुः	...	४१२७	इयं महेन्द्रप्रवृत्ति	...	५१५३
इति तेभ्यः स्तुतीः	...	२११६	इयेष सा कर्तुमव	...	५१२
इति देहविमुक्तये	...	४१३९	ईप्सितायैकियोदारं	...	६१९०
इति द्विजातीं प्रतिकूल	...	५१७४	ईश्वरोऽपि दिवसा	...	८१५०
इति ध्रुवेच्छामनुशा	...	५१५	उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन	...	२१४७
इति प्रबद्धाकलिरे	...	१२१२७	उज्जागरस्त दहन	...	१७१३८
इति प्रभो चेतसि सं	...	९११०	उत्कीर्णचागीकरप	...	१३१३९
इति प्रविश्यामिहिता	...	५१५१	उत्क्षिप्य करिभि	...	१६१३४
इति बहुविधं बाल	...	१११५०	उत्तरन्ति विनिकीर्य	...	८१३५
इति विषमशरारेः	...	१७१५५	उत्तुङ्गपीनस्तनयी	...	९१५१
इति व्याहृत्य विभु	...	२१६२	उत्पाप्य मेरुशृङ्गाणि	...	२१४३
इति श्रुत्वा बभौ व	...	१०११५	उत्साहिताः क्षाफि	...	१५१५१
इति सूररिपुर्वृत्ते	...	१६१५१	उद्धातः प्रणवो मासां	...	२११२
इतीरयत्युप्रतरे	...	१५१४३	उद्दण्डहेमम्बजदण्ड	...	१४११४
इतीरिते मन्मथ	...	१२१४२	उद्दामदानक्षिपय	...	१४१४१

उहामदैलेशविष	...	१३१५	एष चारुमुखि योग्य	...	८१७३
उद्गीतकोपदहनो	...	१७१८	एष वृक्षशिखरे कृ	...	८१३६
उद्घोषिताम्बरदि	...	१७१५०	एहि विश्वात्मने वत्से	...	६१८८
उद्देजयत्यङ्गुलिपा	...	११११	कटुखरैः प्रालम्बया	...	१५१४१
उष्णतावनतभाव	...	८१६९	कण्ठस्थलीलोलकपा	...	९१४९
उष्णतेन स्थितिमता	...	६१३०	कण्ठस्य तस्याः स्तन	...	११४२
उष्णतेषु शशिनः प्र	...	८१६६	कदाचिदासमसखी	...	५१६
उन्मीलितं तूलिकवे	...	११३२	कर्पूरमुद्गदमही	...	१२१९
उपपन्नमिदं सर्व	...	६१६६	कर्पूरिङ्गण्ठान्तकपा	...	१११४६
उपमानमभूद्विला	...	४१५	कपालनेत्रान्तरलङ्घ	...	३१४९
उपात्तवर्णै चरिते	...	५१५६	कपोलकण्ठः करिभि	...	११९
उपाददे तस्य सह	...	७१४१	कपोलपास्यां मृगना	...	९१२२
उपेत्य तां तत्र कि	...	१३१३१	कम्पेन मूर्ध्नः शतप	...	७१४६
उभे एव कमे वोढु	...	२१६०	कवासि कामिन्सुरता	...	३१८
उभापि नीलालकम	...	३१६२	करालवाचालमुखा	...	१४१४८
उभारूपेण ते यूयं	...	२१५९	करेण करिणा वीरः	...	१६१४०
उभा बधूर्भवान्दाता	...	६१८२	कर्णार्पितो लोघ्रकषा	...	७११७
उभास्तनोद्ग्रेहमनु	...	७१२४	कर्णान्तमेत्य दिति	...	१७१२०
उवाच चैनं परमा	...	५१७५	कर्तव्यं वो न.प	...	६१६१
ऊरुमूलनखमार्ग	...	८१८७	कलिताभ्योन्मसा	...	६१७६
ऊर्ध्वाङ्गतास्या रविद	...	१५१२४	कल्पवृक्षशिखरेषु	...	८१६८
ऊजुनां नयतः स्म	...	४१२३	कल्लोरेवद्वर्तर्वा	...	१०१३४
एकैव मूर्तिर्बिम्बिदे	...	७१४४	कञ्चिदभ्यागते वीरे	...	१६११९
एकैव सत्यामपि पु	...	७१४	काठिन्यं स्थावरे	...	६१७३
एको नव द्वौ दश	...	१११४५	कादम्बिनी विहङ्गवे	...	१७१४३
एतदुच्छ्रितपीत	...	८१७०	कामस्तु बाणावसरे	...	३१६४
एतावता नन्वनुमे	...	११३७	कामेकपत्नीव्रतदुः	...	३१७
एतावदुक्ता तनया	...	६१८९	कालक्रमेणाथ तयोः	...	१११९
एते वयममी दाराः	...	६१६३	कालार्दितानां त्रि	...	१२११५
एतेषु कस्येदमप	...	१११८	किं येन स्रजसि	...	६१२३
एवं लमेव तनयो	...	१७११४	किं बावमरिदुर्धरः	...	२१२१
एवं यदात्य भगव	...	२१३१	किञ्चित्कलं मङ्गुरकं	...	१११४८
एवं बाध्यः स क	...	६१३१	किञ्चित्प्रकाशस्तिमि	...	३१४७
एवंवादिनि देवर्षी	...	६१८४	किमिदं द्युतिमात्मी	...	२११९
एवमात्तिनिगृहीत	...	८१५	किमित्प्रवासाभरणा	...	५१४४
एवमिन्द्रियसुखस्य	...	८१२०	किं ब्रूय रे व्योम	...	१११४०

किञ्चिदं भ्राम्यसि	...	५१५०	अज्ञा रुधिरसंक्षिप्ता	...	१६१७
किरीटकोटिच्युतपा	...	१२१२९	अज्ञाः शोणितसं	...	१६११५
किरीटवद्वाक्कलिभि	...	११११६	अज्ञेन मूलतो हत्वा	...	१६१२९
कुण्डलाङ्गुलमु	...	१३१२८	अज्ञैर्धवलचाराळे	...	१६१३५
कुन्तावकाशिरे व	...	१६११६	अं प्रसुप्तमिष संस्थि	...	८१४३
कुन्दोज्ज्वलानि स	...	१७१२७	आतं खरं रम्यातुरं	...	१४१२०
कुवेरपुतां दिशमु	...	३१२५	अे खलगायी तमुषा	...	७१४९
कुवेरस्य मनःसत्यं	...	२१२२	गगनादवतीर्णा सा	...	६१४९
कुले प्रसूतिः प्रथम	...	५१४१	गङ्गातरङ्गप्रतिवि	...	१२१११
कुमुमायुधपणि दु	...	४१४०	गङ्गां तद्रच्छ मा	...	१०१२५
कुमुमास्तरणे सहा	...	४१३५	गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं	...	६१३८
कृतवानसि विप्रियं	...	४१७	गङ्गावारिणि कल्या	...	१०१३६
कृताभिषेकां हुतजा	...	५११६	गणा नमेरुप्रसवा	...	११५५
कृषाबुरेतसो रेत	...	१०१३८	गणोपनीते प्रभुणो	...	१२१३२
कृषाबुरेतसो रेत	...	१०१५४	गत एव न ते निष	...	४१३०
केचिद्धीरेः प्रणादे	...	१६११८	गतश्रियं बैरिवरा	...	१३१३६
केनाभ्यसूया पदका	...	३१४	गम्भीरसङ्गन्धनिमि	...	१११३८
केवल प्रियतमाद	...	८१८४	गम्भीरमेरीषनिमै	...	१४१२७
कैतवेन शयिते कु	...	८१३	गर्भत्वभातं तदमो	...	११११३
कोलाहलेनोच्चलतां	...	१४११६	गाढाङ्गुयाद्वियति	...	१७१३९
कमान्महेन्द्रप्रमुखाः	...	९१३५	गामपाशस्तर्कं ना	...	६१६८
क्रमेण चान्येऽपि	...	१२१३३	गिरीशगौरीतनये	...	१३१९
क्रियतां कथमन्यम	...	४१२२	गीतान्तरेषु श्रमवा	...	३१३८
कुन्दस्य दन्तिनः	...	१६१३८	गुरुः प्रगल्भेऽपि व	...	११५१
क्रोधं प्रभो संहार सं	...	३१७२	गुरुसमीरसमीरि	...	१४१५०
क्रोधादभ्यापतहन्ति	...	१६१२९	गुरोर्नियोगाच्च नगे	...	३११७
क्रमं ययौ कन्दुकलीलया	...	५११९	गुहोऽसुरैः बद्धदिन	...	१५१३४
क्लिष्टकेशमवक्षत	...	८१८३	गृहीताः पाणिभि	...	१६११४
हस्तोपचारां चतुर	...	७१८८	गृह्णन्विषाणे हरषा	...	१११४४
कथितस्खलद्भिः	...	१११४२	गोसारं सुरसैन्यानां	...	२१५२
कद्रु ते हृदयंगमः	...	४१२४	घण्टारवे रौद्रतरैः	...	१४१४७
कद्रु मां त्वदधीनजी	...	४१६	घनप्रमोदाश्रुतरं	...	१३११९
क्षितौ निरस्तं प्र	...	१५१२७	चनैर्दिलोक्कस-स्थ	...	१४१३५
क्षीरोदवेकेष सफे	...	७११६	क्षणीमाननयनं त्व	...	८१८०
क्षुण्णं रघैर्वाजिमिरा	...	१४११९	क्षोरान्धकारनिकर	...	१७१४१
क्षान्निर्लेनमूर्धानो	...	१६१२६	क्षोरान्धकारपटकेः	...	१७१४५

वतुष्कपुष्पप्रकरा	...	५१६८	ततः शरवणे सार्धं	...	१०१५०
चन्द्रं गता पद्मगुणा	...	११४३	ततः स कक्षाहितहै	...	१२१६
चन्द्रचूडामणिरेंवो	...	१०१४९	ततः सुराः शक्ति	...	१३१२२
चन्द्रपादजनिप्र	...	८१६७	ततः स्वसेवावसरे सु	...	९१३३
चमूप्रभं मन्मथम	...	१५१२	ततो गणैः शूलभृतः	...	७१४०
चमूरजः प्राप दिग	...	१५११०	ततो गिरीशस्य गिरां	...	१२१४३
चलच्छिन्नाप्रो विक	...	९१४८	ततो भुजंगाधिपतेः	...	३१५९
चापैराकर्णमाहृष्टै	...	१६११३	ततो मन्दानिलोद्भूत	...	२१२९
सुम्बनादलङ्कचूर्णै	...	८१९९	ततो महेन्द्रस्य चरा	...	१५१४७
सुम्बनेष्वधरदान	...	८१८	ततोऽवलेपाद्विकटं	...	१५१४४
चूताकुरास्वादकषा	...	३१३२	ततो व्रजचन्दनना	...	१३१३३
जगच्चक्षुषि चण्डांशौ	...	१०१४३	तत्कृतानुग्रहापेक्षी	...	२१३९
जगतः सकलस्यास्य	...	१०१२२	तत्क्षणं विपरिवर्ति	...	८१७९
जगन्मयीनन्दन ए	...	११११०	तत्प्रयातौषधिप्रस्थं	...	६१३३
जगद्योनिरयोनिस्रवं	...	२१९	तत्र कामनशिलात	...	८१२९
जग्नमं प्रैष्यभावे वः	...	६१५८	तत्र निखिल्य कंदर्प	...	२१६३
जज्वाल वह्निरतुलः	...	१७१३७	तत्र माहेश्वरं धाम	...	१०१३७
जंमद्विषरप्रभृतिदि	...	१७१३	तत्र वैशासनासीना	...	६१५३
जयाशा यत्र चास्मा	...	२१४९	तत्र हंसधवलोत्तर	...	८१८२
जहीन्द्रशत्रुं समरे	...	१३१२	तत्रामिमाषाय समि	...	११५७
जातवेदसमायान्तं	...	१०१३२	तत्राय दुःसहतरं	...	१७१२४
जालान्तरप्रेषितह	...	७१६०	तत्रावतीर्याच्युतद	...	७१७०
जितसिंहभवा नागा	...	६१३९	तत्रेश्वरो विष्टरभा	...	७१७२
ज्ञानप्रदीपेन तमो	...	१२१४४	तत्स्थन्दनः सपदि	...	१७११०
ज्वलदमिमुखैर्बाणै	...	१६१११	तथातितप्तं सवितु	...	५१२१
ज्वलद्भिरङ्गारचयै	...	१५१२१	तथापि तावत्कस्मि	...	६१६३
ज्वलद्भिरुच्चैरभितः	...	१५१२०	तथाविधं शैलमुता	...	१२१२२
ज्वलन्मणिशिखाधेनं	...	२१३८	तथाविधेऽनङ्गर	...	९११
तं यथात्मसदृशं व	...	८११६	तथा समक्षं दहता	...	५११
तं लोकपालाः पुरुहू	...	७१४५	तथेति शेषस्मिन् भ	...	३१२२
तं वीक्ष्य वेपथुमती	...	५१८५	तदङ्गसंसर्गमवा	...	५१७९
तं साधुसाय्विष्यमि	...	१३१२०	तदनु ज्वलनं मद	...	४१३६
ततः कुमारं कनका	...	१२१२५	तदागमनकार्यं नः	...	६१७४
ततः कुमारः सुसु	...	१११४०	तदाप्रसृत्युन्मदना	...	५१५५
ततः कुषा विस्फुरि	...	१५१५	तदिच्छामो विभो	...	२१५१
ततः परममित्युक्त्वा	...	६१३५	तदिदं क्रियतामन	...	४१३२

तदिदं परिरक्ष शो	...	४१४४	तस्मिन्संयमिनामाद्ये	...	६१३४
तदीयास्तोयदेष्वय	...	२१५०	तस्मिन्पुराणां विजया	...	३११९
तदीषदाद्ग्राहणग	...	७१८२	तस्यै जयाशीः ससृजे	...	७१४७
तद्गच्छ सिञ्च्य कुरु	...	३११८	तस्यै शशंस प्रणिप	...	३१६०
तद्गौरवान्मङ्गलम	...	७१३१	तस्यै हिमाद्रेः प्रयतां	...	३११६
तद्वन्तिदन्तकतहे	...	१३१४१	तस्य जातु भलयस्थ	...	८१२५
तद्दर्शनाद्भूच्छन्तो	...	६११३	तस्याः करं शैलशुरु	...	७१७६
तद्भूत वत्साः किमि	...	२१२८	तस्याः प्रविष्टा नत	...	११३८
तं देशमारोपितपु	...	३१३५	तस्याकृतिं कामपि	...	९१५
तन्मातरं चाशुमुखी	...	६१९२	तस्यात्मा शितिकण्ठ	...	२१६१
तन्मुहूर्तमनुमन्तु	...	८१४८	तस्यानुमेने भगवा	...	७१९३
तपःपरामर्शविदु	...	३१७१	तस्याः शालाकाजननि	...	११४७
तपस्विनः स्थाणुवनौ	...	३१३४	तस्याः स कण्ठे पि	...	९१२४
तमङ्कमारोप्य सुता	...	१३१४	तस्याः सखीभ्यां प्र	...	३१६१
तमन्वगच्छद्गिरिश	...	१४१६	तस्याः सुजातोत्पलप	...	७१२०
तमन्वगिन्द्रप्रमुखा	...	७१७१	तस्योपकण्ठे घननी	...	७१५१
तमभ्यगच्छत्प्रथमो	...	७१४३	तस्योपायनयोग्यानि	...	२१३७
तमर्थमिव भारत्या	...	६१७९	तां विलम्बितपनीय	...	८१८१
तमवेक्ष्य दुरोद सा	...	४१२६	तां वीक्ष्य सर्वावयवा	...	३१५७
तमातिथेयी बहुमा	...	५१३१	तां हंसमालाः शरदी	...	११३०
तमाशु विभ्रं तपस	...	३१७४	तानर्ध्यानर्धमादाय	...	६१५०
तमीक्षमाणा क्षणमी	...	१११२०	तां नारदः कामचरः	...	११५०
तमृद्धिमद्वन्धुजना	...	७१५२	तान्प्रज्वलत्फलमुखै	...	१७१४
तमेकहृदयं नयनैः	...	७१६४	तामिस्त्राश्रुतकर	...	१०१६०
तं मातरो देवमनु	...	७१३८	तामगौरवभेदेन	...	६११२
तया बुद्धिना सुतरां	...	११२४	तामर्चिताभ्यः कुलदे	...	७१२७
तया प्रवृद्धाननव	...	७१७४	तामस्मदर्थं युष्माभि	...	६१२९
तया व्याहृतसंदेशा	...	६१२	तामिमां तिमिरवृद्धि	...	८१५३
तयोः समापत्तिषु का	...	७१७५	तां पार्वतीत्याभिजने	...	११२६
तव प्रसादात्कुशुमा	...	३११०	तां पुलोमतनयाल	...	८१२७
तस्मात्प्रदेशाच्च विता	...	७११२	तां प्रणामादरत्नस्य	...	६१९१
तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः	...	२१४८	तां प्राञ्चुखी तत्र	...	७११३
तस्मिन्मघोनभिदशा	...	३११	तां लोप्रकल्केन हृता	...	७१९
तस्मिन्मुहूर्ते पुरश्च	...	७१५६	तावत्पताकाकुलमि	...	७१६३
तस्मिन्वने संयमिनां	...	३१२४	तावद्भवस्यापि कुने	...	७१३०
तस्मिन्विप्रकृताः काळे	...	२११	ताद्यां च पञ्चाकनक	...	७१३९

सासां मुखैरासृज्य	...	७१६२	त्वामामनन्ति प्रकृतिं	...	२११३
सास्ताः खरेण मद	...	१७१३०	तिषथामधीषास्य पुरो	...	१५११८
तिर्यग्गूर्ध्वमथस्ताब्ध	...	६१७१	दक्षस्य थापेन शशी	...	९११७
स्तिष्ठमिस्तुमवस्थाभिः	...	२१६	ददौ रसात्पङ्कजरे	...	३१३७
तीत्राभिषत्प्रभवै	...	३१७३	दध्नामया नेत्रसुषै	...	१११२९
तुरंगसादिनं शस्त्र	...	१६१४३	दन्तीन्द्रदानद्रववा	...	१४१४३
तुरंगी तुरगारुहं	...	१६१४१	दर्पणे च परिभोग	...	८१११
तुषारसंघातमिलाः	...	११५६	दष्टतामरसकेस	...	८१३२
ते क्षणं क्षिणिलितोप	...	८१८६	दष्टमुक्तमधरोष्ठ	...	८११८
ते चाकाशमसिदधाम	...	६१३६	दासीकृताशेषजग	...	१५१४
तेजसा तेन रौद्रेण	...	१०१४२	दिक्चक्रवालमिलनै	...	१७१३६
तेजोदरधानि गात्रा	...	१०११६	विष्णु प्रसर्पस्तदधी	...	१११३३
तेन मित्रविषमोत्त	...	८१८९	दिगन्तदन्त्यावलिदा	...	१४१३९
ते नागपाशविमिश्रै	...	१७१६	दिग्गम्बराधिकमणो	...	१४११०
तेनामरवधूहस्तैः	...	२१४१	दिरदन्तिनां वारि	...	१३१२५
तेनाहताग्निदधसै	...	१७१३२	दिने दिने सा परिषर्ध	...	११२५
तेजोऽशितं सकलमे	...	१७१३४	दिवं यदि प्रार्थयसे	...	५१४५
ते प्रभामण्डलैर्व्योम	...	६१४	दिवाकराद्रक्षति यो	...	१११२
तेषां मन्मथता साध्वी	...	६१११	दिवापि तारास्तरला	...	१५११९
तेषामाविरभूद्भ्रा	...	२१२	दिवापि निष्कृतमरी	...	७१३५
ते सद्यनि गिरैर्वेगा	...	६१४८	दिवौकसो देवगृहं	...	१२१३७
ते स्वर्गलोकं पिर	...	१३११०	दिवौकसो यो हृदय	...	१२१३९
ते हिमालयमामन्य	...	६१९४	दिव्यधैवः शत्रुविजे	...	१३१२१
तौ क्षणं क्षिणिलितो	...	८१८६	दिव्यां विष्णुपदीं	...	१०१५०
तौ दंपती त्रिः परि	...	७१८०	दुःप्रेक्षणीयमरिमि	...	१७११९
तौ संधिषु व्यजित	...	७१९१	दुष्कृत्वासाः स बधू	...	७१७३
त्यजाशु गर्वमदम्	...	१५१३८	दुर्बारदोष्यमदुः	...	१२१४५
त्रिभागशेषाशु निशा	...	५१५७	दुर्विषयेण तेनाहं	...	१०११३
त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयै	...	१२१५०	दुष्प्रेष्ठिते देवरीपौ	...	१३१३७
त्वं सर्वमशो भव	...	९११६	दूरमप्रपरिमेय	...	८१४०
स्तत्संभावितमात्मानं	...	६१२०	दृष्टान्धकप्राणहर	...	१२११९
त्वदीयसेवावसर	...	९१९	दृष्टारिसंन्यासखिली	...	१२१२
त्वमेव तावत्परि	...	५१६७	दृष्टिप्रपातं परिहृ	...	३१४३
त्वमेव हृदयं होता	...	२११५	दृष्टिप्रपातवशातो	...	१७१७
त्वं पितृणामपि पिता	...	२११४	दृष्ट्वा छद्यविहंगं मां	...	१०१८
त्वया प्रियाप्रेमवशं	...	९१८	दृष्ट्वा तथापिधं वधिं	...	१०१३
त्वयि शुक्ति होता	...	१०११८			

वह्नाभ्युपेतमथ दै	...	१७११	नवलिमूर्तये शुभं	...	२१४
वह्ना रथं प्रलयवा	...	१७१११	नयनान्यव्यग्रनि धूर्ण	...	४११३
वह्ना सहस्रेण दशां	...	१२१२४	न रथी रश्मिं भूयः	...	१६१४७
देवद्विधां परिरुदो	...	१७१२	नवपरिणवल्गा	...	७१९५
देवं महेशं गिरिजां	...	१३१६	न वेधि स श्रायितदु	...	५१६१
देवस्य तस्य स्वरस्	...	९१४७	नवोद्यदम्भोरघो	...	१४१९
देवास्तदन्ते हरमूढ	...	७१९२	नागोम्नहस्तास्तवि	...	१३३६
देवि स्वमेवास्व	...	१११११	नाभिदेशनिहितः स	...	८१४
देवी भागीरथी पूर्व	...	१०१२४	निकाशतप्ता निविधे	...	५११३
देवेन मन्मथरिपो	...	१७१२२	निदाघचामल्लमवि	...	१२१४९
देवोऽपि गौर्या सह	...	९१४६	निघत्से हुतमर्काय	...	१०१२०
देवोऽपि दैत्यविशिख	...	१७१४७	निनाय साख्यन्तहि	...	५१२६
दैतेयदन्त्यावलिद	...	१३१३८	निम्नाः प्रदेष्टाः स्थ	...	१४१४४
दैत्याधिराज भवता	...	१७११७	निघांतघोषो गिरिरा	...	१५१२२
दैत्येधरो ज्वलितरो	...	१७१५	निर्दयं खड्गभिधेभ्य	...	१६१६
दैत्योऽपि रोषकलधो	...	१७१४६	निर्दिष्टवर्त्मा विबुधे	...	१३१४२
प्रवः संघातकठिनः	...	२१११	निर्मिथ दन्तिनः पूर्व	...	१६११०
द्वनेषु सख्या कृतज	...	५१६०	निर्मितेषु पितृषु ख	...	८१५२
द्वयं गतं संप्रति शो	...	५१७१	निर्लनलीलोपवना	...	१३१३५
द्विधा प्रयुक्तेन च	...	७१९०	निर्वाणभूयिष्ठमया	...	३१५२
द्विषद्भलत्रासविनी	...	१५१५०	निर्विभुज्य दशनच्छ	...	८१४९
द्विषा प्रासद्वतप्राणो	...	१६१४२	निवर्तयास्मादसरी	...	५१७३
चन्निनस्तुरगास्त्रा	...	१६१३७	निवार्यतामाळि किम	...	५१८३
घर्मेणापि पर्द शर्वे	...	६११४	निर्वायमागैरभितो	...	१५१२९
घातुतामाधरः प्रांशु	...	६१५१	निवेदितं निघसित	...	५१४६
धूतानि तेन सुरसै	...	१७१२९	निष्कम्य चैवां तपसे	...	५१३
धूपोष्मणा व्याजितमा	...	७११४	निष्ठासु यत्र अतिथि	...	९१४३
श्रुवेण भर्त्रा श्रुवह	...	७१८५	निष्कम्पदृशं निघृत	...	३१४२
ध्वनत्सु दूर्वेषु सुम	...	१११३६	निसर्गकल्पद्रुमतो	...	१३१४३
न केवलं दरीसंस्थं	...	६१६०	निसर्गवात्सल्यरक्षी	...	१११२३
नखत्रयधेगिधरे	...	९१२५	निसर्गवात्सल्यवशा	...	१११५
न आमदम्भः क्षय	...	१५१३७	नीलकण्ठपरिभुक्	...	८११२
ननन्द सख्यिरिका	...	१३१२९	नूनमुज्जमसि यज्ज	...	८१५८
न नूनमास्त्रदवा	...	७१६७	नेपथ्यलक्ष्मी दयितो	...	९१३०
नमक्षरीमण्डनद	...	९१४४	नोर्ध्वं न व्याधो न	...	१४१३८
नमोदियन्तप्रतिघोष	...	१४१४५	नोर्ध्वंभीक्ष्णगतिर्न	...	८१५६

१० कुमारसंभवश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

स्वस्ताक्षरा धातुरधे	...	११७	पुराणस्य कवेस्तस्य	...	२११७
पठतां बन्दिहन्तानां	...	१६१४	पुरातनीं ब्रह्मकपा	...	१२११७
पतिः प्रतिमग्नीयाय	...	१६१२	पुरा मयाकारि गिरी	...	१२१५५
पशुः शिवश्चन्द्रकला	...	७११९	पुरा सुरेन्द्रं सुरधं	...	१२१२८
पशान्तलमैर्जलधि	...	७१८९	पुरे तावन्तमेवास्य	...	२१३३
पदं तुषारश्रुतिधौ	...	११६	पुरोगतं दैत्यचमू	...	१५१४९
पद्मकान्तिमहणात्रि	...	८१२०	पुरोभव त्वं न पुरो	...	१३१११
पद्मनाभचरणशङ्खि	...	८१२३	पुलकभरविभिन्न	...	१७१५४
परलोकनवप्रवा	...	४११०	पुलोमपुत्रीं विबुधा	...	१३१४८
परलोकविधौ च मा	...	४१३८	पुष्पं प्रवालपक्षितं	...	११४४
परस्परं वज्रधर	...	१५१५२	पूर्वभागतिमिरप्र	...	८१३७
परस्परैण सृष्टृणीय	...	७१६६	पृथुप्रमोदः प्रगुणो	...	१११३१
परामर्शं तस्य महा	...	१२१४१	प्रक्षुब्धमाणमबलो	...	१७११२
परिणेष्यति पार्वतीं	...	४१४२	प्रज्वलत्कान्ति च	...	१६११७
परिहृत्य परीरम्भ	...	१०१११	प्रणम्य शितिक	...	६१८१
पर्यङ्कबन्धस्थिरपू	...	३१४५	प्रणर्तितस्मेरसरो	...	१३१३२
पर्याकुलत्वान्मवतां	...	२१२५	प्रलक्षणं सा कृतरो	...	५११०
पर्याप्तपुष्पसङ्ग्रह	...	३१३९	प्रतिग्रहीतुं प्रणधि	...	३१६६
पर्यायसेवामुत्तम्य	...	२१३६	प्रतिपद्य मनोहरं	...	४११६
पद्मपतिरपि तान्य	...	६१९५	प्रत्यर्षिभूतामपि तां	...	११५९
पश्य कल्पतकलम्बि	...	८१७१	प्रदक्षिणप्रक्रमणा	...	७१७९
पश्य पद्मफलिनीफ	...	८१६१	प्रभामहत्या शिखये	...	११२८
पश्य पश्चिमदिगन्त	...	८१३४	प्रभो प्रसीदाशु	...	९१११
पश्य पार्वति नवेन्दु	...	८१६४	प्रमथ्यमानाम्नुवि	...	१४११८
पाकमिश्रशरकाण्ड	...	८१७४	प्रमोदबाष्पाकुल	...	११११८
पाणिपीडनविधे	...	८११	प्रयाणकालोचितचा	...	१४१५
पाणिस्थितब्रह्मकपा	...	१२११६	प्रयुक्तपाणिग्रहणं	...	७१७८
पादाङ्गुष्ठप्रभूमिस्थैः	...	१०१४७	प्रयुक्तसत्कारविशेषे	...	५१३९
पादौ महर्षेः किल क	...	१३१४४	प्रवातनीलोत्पलनि	...	११४६
पार्वती तदुपयोग	...	८१७८	प्रसमादर्विचामेत	...	२१२०
पिनाकिनापि स्फटि	...	९१३९	प्रसन्नचेता मदना	...	९११३
पिबन्स तस्याः स्नान	...	१११२	प्रसन्नदिकपांशुविधि	...	११२३
पीताक्षितारक्षितैः	...	१४१३१	प्रसाधिकाकम्बित	...	७१५८
पुनर्ग्रहीतुं नियम	...	५११३	प्रसीद् विभान्यतु	...	३१९
पुरः सुराणां धृतनां	...	१५१४६	प्रस्थानकालोचितचा	...	१३११
पुरःस्थितं देवविपो	...	१५१४८	प्रदीपवज्रतरेण	...	१३१३

आकानां विशुदानां	...	६१०	भूमश्रीवीषणमुखो	...	१४१६
प्रियेण वसे मण्डि	...	६१२९	भूमेदिभिः स्रक्मोष्ठे	...	६४३५
श्रीतः स्वाहास्वधाह	...	१०१७	भूसंज्ञयानेन कृता	...	१३१७
श्रीतात्मना सा प्रयतेन	...	१११७	मदनेन विनाकृता	...	४१२१
बद्धकोशमपि तिष्ठ	...	८१३९	मदान्ध मा गा भुज	...	१५१३३
बबन्ध चालाकुलह	...	७१२५	मदोद्धतं प्रेतमथा	...	१४१८
बभूव भस्मैव सिता	...	७१३२	मधु द्विरेकः कुसुमै	...	३१३६
बभौ च संपर्कमुपे	...	७१८	मधुष ते मन्मथ	...	३१२१
बलमदपुरलोका	...	१४१५१	मध्येन सा वेदिविळ	...	११३९
बली बलरातिबला	...	१५१८	मनीषिताः सन्ति गृहे	...	५१४
बलोद्धतं कामनभू	...	१४१२९	मनोतिवेगेन ककु	...	९१३७
बहिरार्ता युगान्ताभि	...	१०१४१	मनोतिवेगेन रथेन	...	१५१४५
बहुभिः सह युद्धा	...	१६१२०	मनो नवद्वारनिधि	...	३१५०
बाढं वर्षूषि निर्भिष	...	१६१९	मन्दरान्तरितमूर्ति	...	८१५९
बाणैः सुरारिषनुषः	...	१७१२१	मन्दाकिनी सैकतवे	...	११२९
बालेन्दुवक्राप्यवि	...	३१२९	मन्दाकिन्याः पयः	...	२१४४
बिभ्राणमुत्तुङ्गतं	...	१२११०	मन्देन खिन्नाङ्गलिना	...	९१२७
ब्रह्मध्यानपरैर्योग	...	१०१४६	महागजानां शुद्धं	...	१४१३३
भद्रासनं काञ्चनपा	...	१२१२०	महागजानां शुद्धि	...	१४१४२
भयंकरी तौ विक	...	९१५०	महाचमूनामधिपाः स	...	१५१६
भङ्गेन शितधारेण	...	१६१४४	महाचमूस्मन्दनच	...	१४१२६
भवत्यनिष्टादपि ना	...	५१४२	महारणक्षोणिषष्ठ	...	१२१५२
भवत्संभावनोत्थाव	...	६१५९	महार्हज्जाखितयो	...	१२११३
भवत्तन्धवरोदीर्ण	...	३१३२	महार्हज्जाप्यपरिष	...	५११२
भविष्यतः पशुदमा	...	३१५८	महासुराणामवरो	...	१४१३४
भस्मानुलिप्ते वपुषि	...	९१३८	महाखनः सैन्यविम	...	१४१३२
भागीरथीनिर्झरसी	...	१११५	महाहवे नाष्ट तवा	...	१२१५१
भागीरथी पावककु	...	१११३	महाहिनिर्बद्धजटा	...	१४११२
भाळस्थले लोचनमे	...	१२११२	महीशतः पुत्रवतो	...	११२७
भाळक्षणामौ स्वयम	...	९१२६	महीशतां कन्दरदा	...	१५१११
भावस्त्वितमदृष्ट	...	८११५	महेश्वरजटाजूट	...	१०१३०
भियासुरानीकविम	...	१४१२९	महेश्वरः शैलस्रुता	...	१११४१
भीत्यालमय त्रिदिवौ	...	१३११४	महेश्वरोऽपि प्रमद	...	१११२८
भुजङ्गमोक्षद्वजटा	...	३१४६	महेश्वरो मानसरा	...	९१३४
भुवं विगाढा प्रययौ	...	१४१४०	महोत्सवे तत्र समा	...	१११३४
भुवनालोकनप्रीतिः	...	२१४५	मान्यमर्चिरंभवा स	...	८१७७

मिथः आसाहतौ वा	...	१६१४५	यदा फलं पूर्वतपः	...	५११८
मिथोऽर्धचन्द्रनिर्दल	...	१६१४९	यदासुधैः सर्वगत	...	५१५८
मिलन्महामीमभुजंग	...	१५११७	यदीयमिती प्रतिवि	...	९१४२
मिलितेषु मिथो यो	...	१६१३१	यदुच्यते पावति पा	...	५१३६
मुष्ण बभूवुरघुना	...	१७१९	यदैव पूर्वं जनने	...	११५३
मुष्णयज्ञोपवीतानि	...	६१६	यद्गङ्गा सम्बगात्रातं	...	६११६
मुक्तिनीसङ्गद्वयै	...	१०१५२	यन्मुखग्रहणमक्ष	...	८१९
मुञ्जेन सा पद्मसुग	...	५१२७	यमोऽपि विलिख	...	२१२३
मुञ्च कोपमनिमित्त	...	८१५१	यथाप्सरोविभ्रमम	...	११४
मुनिवतैस्तथामतिमा	...	५१४८	यस्य चेतसि वतंथाः	...	६११८
मुहुर्विमग्ना तपसा	...	१५११५	या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष	...	६१२१
मूर्धं बुद्धमिवात्मानं	...	६१५५	यामिनीदिवससं	...	८१५५
मूर्ते च गङ्गायमुने	...	७१४२	यावन्त्येतानि भूतानि	...	६१८०
मृगाः प्रियाकमुमम	...	३१३१	युगक्षयसुखपयो	...	१५१९
मृणालिकापेलकमे	...	५१२९	युगान्तकालमिमिवा	...	९११४
मेने मेनापि तत्स्वर्ग	...	६१८६	युद्धाय धावतां धीरं	...	१६१३
मेरुमेख मरुदाशु	...	८१२२	योगिनो यं विचिन्व	...	६१७७
मैत्रे मुहुर्ते शासला	...	७१६	यौवनान्तं वयो य	...	६१४४
यं सर्वशालाः परिक	...	११२	रक्षपीतकपिशाः प	...	८१४५
यः पूरयन्कीचकर	...	११८	रक्षभावमपहाय	...	८१६५
यज्ञभाष्यमुजां मध्ये	...	६१७२	रज्जभङ्गच्युतं रेत	...	१०११२
यज्ञाश्रयो नित्यमवेक्ष्य	...	१११७	रश्मितं रतिपण्डित	...	४११८
यज्वभिः संसृतं हृष्यं	...	२१४६	रजनीतिमिरावशु	...	४१११
यत्र कल्पद्रुमैरेव	...	६१४१	रणाश्रणे क्षोणितप	...	१६१५०
यत्र स्फटिकहर्म्येषु	...	६१४२	रणे वणागणैर्मिच्छा	...	१६१२४
यत्राश्रुकाक्षेपविक	...	१११४	रणोत्सुकैरान्धकक्ष	...	१४११
यत्रापतस्त दनुजा	...	१७१५२	रतिद्वितीयेन मनो	...	९१४
यत्रौषधिप्रकाशेन	...	६१४३	रतिश्च यं तत्कवरी	...	९१३१
यथागतं तान्विबुधा	...	९१३६	रवस्य कर्णावभि त	...	९१३३
यथाप्रवेशं भुजगेष्ट	...	७१३४	रथाक्षकेशावलिक	...	१५१३१
यथा प्रसिद्धैर्महुरं	...	५१९	रचिनो रचिर्भाषिणे	...	१६१४०
यथाश्रुतं वेदविदां	...	५१६४	रराज तेषां व्रजतां	...	१३१८
यथैव श्लाघ्यते गङ्गा	...	६१७०	रात्रिवृत्तमनुयोक्तु	...	८११०
यदप्यक्षेण जगतां	...	६११७	रावणप्वनितसीत	...	८१२४
यदमोचमपामन्त	...	२१५	रुद्धनिर्गमनमादि	...	८१६७
यदा च तस्याधिपमे	...	५१५९	रुषा मिथो मिलद्	...	१६१३९

देखाविभक्तः सुविभ	...	७११८	विध्वंस तेन दुरसे	...	१७१२८
रेजे सुराहिसारदु	...	१७१२३	विनम्रदेवासुरपृष्ठ	...	१११२१
रे संमुतापचक्षिशो	...	१७११३	विन्यस्तवैदूर्यशिला	...	७१३०
रोमोद्गमः प्रादुरभू	...	७१७७	विन्यस्तशुक्लागुह च	...	७११५
रोद्रं सुदुर्धरं धाम	...	१०१५५	विपत्प्रतीकारपरे	...	५१७६
रौद्रेण दक्षमानस्य	...	१०११४	विजुधैरसि यस्य दा	...	४११९
रुद्रद्विरेफं परिभू	...	७११६	विभिन्नं घन्विनां	...	१६११२
रुद्रद्विरेफाज्जनभ	...	३१३०	विभूषणोद्भासि पिन	...	५१७८
रुद्रा तिरश्चां यस्मि	...	११४८	विमुच्य सा हारम	...	५१८
रुद्रागृहद्वारगतो	...	३१४१	विरोधिनां शोणित	...	१४१११
रुद्रप्रतिष्ठाः प्रथम	...	२१२७	विरोधिसत्वोज्जितपू	...	५११७
रुद्रा धनुर्वेदमन	...	१५१३६	विलोकिताः कौतुकि	...	१४१३०
रुद्रलविक्षेपविस	...	१११३	विलोक्य धूलीपटलै	...	१४१३७
रुद्रारसाभिः सुरक	...	१३१२६	विलोक्य यत्र स्फ	...	९१४०
रुद्रितार्कमणिमाज	...	८१७५	विलोचनं दक्षिणम	...	७१५९
रुद्रव्यवसिते तस्मि	...	२१५३	विशक्ता दोषमपि	...	५१८१
रुद्रोभिर्मधुरैः सार्धे	...	१०१९	विवृण्वती शैलमुता	...	३१६८
रुद्रं द्विजः प्राह तवै	...	७१८३	विश्वज्ञं पशतिपु	...	९१३
रुद्रर्विधात्रा प्रति न	...	७१८७	विष्ठावसुप्राग्रहैः	...	७१४८
रुद्रेवरणां वनिता	...	१११०	विष्णुपादोदकोद्भूता	...	१०१३१
रुद्रविरूपाक्षमल	...	५१७२	विसृजन्तो मुखैर्ज्वा	...	१६१८
रुद्रागुप्तो देवमही	...	७१५३	विसृष्टरागादधरा	...	५१११
रुद्रप्रकर्षे सति क	...	३१२८	वीज्यते स हि संसु	...	२१४२
रुद्रातिकालजलद	...	१७१३५	वीराणां शस्त्रभिन्ना	...	१६१२७
रुद्रा वज्रः सौख्य	...	१११३७	वीराणां विषमैर्घोषै	...	१६१२३
रुद्राराणि कतिचित्क	...	८११३	वृत्तं तेनेदमेव प्रा	...	२१५६
रुद्रस्वराम्मोजवन	...	१२१२३	वृत्तानुपूर्वे च न वा	...	११३५
रुद्रिणीसप्तर्षिबलि	...	५१३७	वैवाहिकं तिथिं पृष्टा	...	६१९३
रुद्रित्रचक्रमणिभ	...	१२१५	वैवाहिकैः कौतुकसं	...	७१२
रुद्रिजानता भावि शि	...	१५१२८	व्यजुर्बहिर्मन्त्रलगा	...	९१३२
रुद्रितं वो यथा	...	६१२६	व्यावृत्तपतिस्थाने	...	२१३५
रुद्रिमुक्ता वियति वा	...	१७१४२	व्याहृता प्रतिबन्धो न	...	८१२
रुद्रिभिना कृतमर्धवै	...	४१३१	व्योन्नतलं पिदध	...	१७१४४
रुद्रिप्रयुक्तदृष्टारैः	...	६१५२	शक्तिर्ममासावहत	...	१३११६
रुद्रिप्रयुक्तां परिगु	...	५१३२	शक्त्याहृतासुमसु	...	१७१५१
रुद्रिभैरमोर्धं स वर	...	१२१४६	शक्त्यसङ्गुक्तिमहति	...	८१७२

१४ कुमारसंभवश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

शक्यमोषधिपतेर्न	...	८६२	सङ्ग्रामं प्रलयाय सं	...	१५५३
शङ्खान्तरशोति विलो	...	७३३	सङ्ग्रामानन्दवर्धिष्णौ	...	१६५
शंभोरम्भोमयी मू	...	१०१२६	स चण्डिभृत्प्रिप्रमुखैः	...	१२१८
शंभोः शिरोन्तःस	...	११४७	स तथेति प्रतिज्ञाय	...	६३
शरशरबन्धमरी	...	१४४	स ते कुहितरं साक्षा	...	६७८
शरपयः सकलत्राता	...	१०१०	सत्यमर्कौच सोमाच्च	...	६१९
शशिना सह याति	...	४३३	स दक्षिणापाञ्चनिवि	...	३७०
शस्त्रच्छिन्नगजारो	...	१६३०	स दुर्निवारं मनसो	...	१४२
शस्त्रमिमेभकुम्भे	...	१६२२	स देवदारुद्रुमवे	...	३४४
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यस	...	१२१२१	स देवमातुर्जयदे	...	१३४५
शासनं पशुपतेः स	...	१२१५८	सद्यः प्रबालोद्गमना	...	३२७
शिवरासकमेधानां	...	६४०	सद्यो निकृताजनसो	...	१५३०
शिरसा प्रणिपत्य या	...	४१७	सद्योविमिन्नाजनसु	...	१५१६
शिरांसि वरयोधाना	...	१६२८	स द्वारपालेन पुरः	...	१५७
शिरीषपुष्पाधिकसौ	...	१४१	सद्भिनेत्रं हरेश्चक्षु	...	२३०
शिलाशयां तामनिके	...	५१२५	संतानकतस्च्छाया	...	६४६
शिष्यतां निधुवनोप	...	८१७	संतानकाकीर्णमहा	...	७३
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां	...	५१२०	संधानमात्रमपि य	...	१७१६
शुद्धमाविलम्बस्थि	...	८१७	संघय्याप्यनुगतं र	...	८४४
शुभ्रैरभ्रंकपैरुर्मि	...	१०४४	सपदि मुकुलिताक्षी	...	३७६
शूलिनः करतलद्वय	...	८७	स पावकालोकक्ष्मा	...	९१८
शूलः संपूर्णकामोऽपि	...	६८५	सप्तर्षिहस्तावन्विता	...	११६
शैलात्मजापि पितुर	...	३७५	स प्रजागरकषाय	...	८८८
श्रीनीलकण्ठ शुपतिः	...	१२१२६	स प्रापद्प्राप्तपरा	...	७५०
श्रुताप्सरोगीतिरपि	...	३४०	स प्रियामुत्तरतं दि	...	८९०
श्रुत्वेति वाक्यं हृदय	...	११९	स प्रीतियोगाद्विकस	...	७५५
श्रुत्वेति वाचं विय	...	१५१२९	समदिवसनिसीर्थं	...	८९१
संयुगे सांयुगीनं त	...	२५७	स माधवेनामिमते	...	३२३
सकलविशुधलोकः	...	१३५१	स मानसीं मेरुसखः	...	११८
स कश्यपः सा जन	...	१३४६	सभीयिवांसो रहसि	...	९४५
स कार्तिकेयः पुरतः	...	१३३०	समुत्थितेन त्रिदिवौ	...	१४२८
स कृत्तिवाद्यास्तपसे	...	१५४	समेत्य दैत्याधिपतेः	...	१५३
संकन्दनः स्यन्दनतो	...	१२३	समेत्य सर्वेऽपि मुदं	...	१३५०
सखी तथीया तमुवा	...	५५२	संपत्स्यते वः कामो	...	२५४
स गोपतिं नन्दिमुवा	...	७३७	संमिलिन्निर्मरालैः सा	...	१०३३
सन्नेन वो गर्भं तप	...	१५४२			

सम्यक्स्वयं किल	... १७१५	सुमङ्गलोपायनपा	... ११३५
सर्वशेषप्रणयना	... ६१९	सुरद्विषोपहतमे	... १३३४
सर्वं सखे त्वय्युपप	... ३१२	सुपरिहृतः प्रौढं	... १२६०
सर्वाभिः सर्वदा चन्द्र	... २१३४	सुराज्जनानां जलके	... १३२४
सर्वोपमाद्रव्यसमु	... ११४९	सुरारिनाथस्य महा	... १५१२
सलीलमहस्थितया	... १२१८	सुरारिलक्ष्मीपरिक	... १४१७
स वासवेनासनसं	... ३१२	सुरालयधीविपदां	... १४१३
स विलक्ष्यमुखैर्दे	... १०१४	सुरालयालोकनकौ	... १३१२
स व्यबुध्यत बुधस्त	... ८१८५	सुराः समभ्यर्चयिता	... ३१२०
स शंकरस्तामिति जा	... ९१२	सुराः सुराधीशपुरः	... १२४०
सख्ये प्रियसुरोनि	... ८१४	सुविसयानन्दविक	... १११९
सहस्रेण दशमीशः	... १०१२	सुजातानां मुनीन्द्राणां	... १०१४५
स हि देवः परंज्योति	... २१२५	सेनापतिं नन्दनम	... १५११
सहेलहासच्छुरिता	... १३१३	सोऽनुमान्य हिमव	... ८१२१
साक्षाद्दृष्टोऽपि स पुन	... ६१२२	सोऽयमानतशिरो	... ८१४२
सा गौरसिद्धार्थनिवे	... ७१७	सोऽहं तृष्णातुरैर्दृष्टि	... ६१२७
सान्द्रप्रमोदात्पुलको	... १३१८	सौभाग्यैः खलु सु	... १०१५१
सान्द्रैः सुरानीकरजो	... १४१३६	सौरभ्यलुब्धभ्रमरो	... १३१२७
सांध्यमस्तमितशेष	... ८१५४	स्खलन्महेभं प्रपत	... १५१२३
सा भूधराणामधिपे	... ११२२	स्तुत्या पुरास्मभि	... १२१४७
सा मङ्गलज्ञानविशुद्ध	... ७१११	ज्ञीपुंसावात्मभागौ ते	... २१७
सामभिः सहचराः स	... ८१४१	स्थानमाङ्गिकमपास्य	... ८१३३
सा राजहंसैरिव स	... ११३४	स्थाने तपो दुष्करमे	... ७१६५
सा लाजधूमाञ्जलिभि	... ७१८१	स्थाने त्वां स्थावरा	... ६१६७
सा संभवद्भिः कुसुमै	... ७१२१	स्थिताः क्षणं पक्ष्म	... ५१२४
सा सुदुर्विषहं गङ्गा	... १०१४०	ज्ञात्वा तत्र सुल	... १०१५३
सिंहकेसरसटासु	... ८१४६	स्फुरद्विशित्रायुषका	... १४१५
सीकरव्यतिकरं म	... ८१३१	स्फुरन्मरीचिच्छु	... ११३२
सुकान्तकान्तामणिता	... ९१२	स्मरसि स्मर मेखला	... ४१८
सुखाश्रुपूर्णेन मृगा	... १११२५	स्मरस्वयाभूतमधु	... ३१५१
सुगान्धविश्रासविहृ	... ३१५६	स्रस्तां नितम्बादवला	... ३१५५
सुजातसिन्दूरपराग	... १४१२४	स्वकालपरिमाणेन	... २१८
सुशा विश्राम ता	... १०१५८	स्वदर्शनार्थं समुपे	... १३१४७
सुधासारैरिवाम्भोमि	... १०१३९	स्वबद्धया कण्ठिकये	... १२११४
सुविम्बितस्य स्फ	... ९१४१	स्वमहमारोप्य सुधा	... १११२२
सुमतिभाजामधिपा	... १२१३१	स्वयं विशीर्णद्रुमप	... ५१२८
		स्वरूपमास्थाय ततो	... ९१६

१६ कुमारसंभवश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणाक्षरमणी ।

खरेण तस्माद्युत	...	१।४५	हरो विकर्ण वनच	...	९।१९
खर्गपयापावककु	...	११।१७	हवींषि मन्त्रपूतानि	...	१०।१९
खर्गपयासलिलसी	...	१७।५३	हम्बबाह त्वया सा	...	१०।५
खर्गपयासावनलो	...	११।१७	ह्रित्वायुधानि घुरसै	...	१७।३१
खर्गरोहणनिःश्रे	...	१०।२९	हिमव्यपायाद्विद्या	...	३।३३
खर्गैकस्रः खर्गप	...	१२।३६	हिरण्यरेवसा येन	...	१०।२८
खर्गैकस्रमीकचक्र	...	१३।१५	हृदये वसतीसि न	...	४।९
खर्गहिनीवारिविहा	...	९।३८	हेमतामरसताडि	...	८।२६
खागतं खानधीकरा	...	२।१८	हेमावनीषु प्रतिवि	...	१४।२३
हरस्तु किंचित्परिछ	...	३।६७	हैमीफलं हेमगिरे	...	११।२६
हरितारुणचादव	...	४।१४	हीमानभूद्भिषरो	...	७।५४



वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

क्रान न० २८ / का. वि. दा.
लेखक श्री जगदीश दास /
शीर्षक कृष्णसमवन्त /

५३०